

КЪИЯС МЕДЖИДОВ

КЪАШКЪА ДУХТУР

1кьил

ГЪВЕЧИИ ТИФЛИС МАСАН ЕРИ

Хуьре, куьруь вахтунда экв квай ири стлалрин марф къвана. Рагьул, атлугъай цифер амач. Абур лацу хъана, ахпа хпен суьруь хъиз, цавун бушлудиз чкъана. Ччил ишигълаван хъана. Черейрик чуьнуьх хъанвай нуькверин ван къачуна. Чижерин гьар патахъ лув гана.

Гатфарин и пакамахъ Самур округда, михъвилер хуьнин управлениедин начальник, доктор Антон Никифорович Ефимов багъдихъ элкьвенвай яргъи айвандал къекъвеидалаи гуьгъуьниз адан са къиле авай столдихъ ащукъналХушдиз ачух тир, лацу, кутугай шикилрин ччин алан доктор, исятда гьаркъуь пелел капаш алаз, шадвал, мягътелвал аквазвай вилерай багъдиз килигзава. Адал хуруда атлас авай чулаван рангунин костюмар, чулаван шуьклуь клуфар алай чекмеяр, крахмалдай акъудна хев гилигнавай лацу рубашка ала. Докторяин тимил къван расу мегъ кве т;луб алай чкадал бегъем лацу я, къилин чларарилай чулаван тир шуьклуь спелри адан суьретдиз хейлин агъайнавилеин лишанар гъанва.

"Ихътин парталар Ефимова Ахцегъа алукъзава. Гъа виляй, ам ина чергес чухваяр, лезги валчагъар, еке бармакар алай дагъвийрикай хкатна аквазва. Амма округдин маса хуьрериз фидайла, клукъ яру женгерин бармак, япунжи алукълун адаз адет хъанва.

Доктор, тебиатдин шикилар, рангар, атирар, адан гуьзелвилер, уьмуьрар авадан ийидай жумартвилер клани кас я. Амма марфар, иллаки куьруь, экуь марфар, адаз виридалай гзаф кланда. И жуьре марфари тебиатдин шикилар гьикъван гуьзел ийида! Вири доктордиз аквазва. Гъашаратрилай башламишна инсанрал къван, вири ччан алай затлариз ччилер мублагъ хьун кланда. Изес марфар авадавал тушни!

«Марфари инсанриз булвал гъунилай гъейри, абурун уьмуьрарни саламат ийизва, — фикирна Ефимова, — абуру инсанар патал заваллу азарар квай ругъ цавуз акъуддач, ам нефесдив агуддач, рекъида... Чиркин куьчяр, ттарараллай емишар чуьхъуда, зарарлу гъашаратар пучда... марфари гъава гьикъван михъи ийида!»

Ефимоваз марфади чуьхвей гъавадал фена, сятралди тебиатдин" гуьзел деминик экечдаи иштагъ ава, амма жезвач: ам исятда, дагълара яшамиш жезвай инсанрин къилив фена кланда. «Анани тебиатдин къужагда гуьзелвилер тимил туш, — хиялна докторди, — анжах абуруз рикливай килигъ жедач, жедач. Вучиз лагъайтла, тебиатдин гуьзелвилер уьмуьрдин дарвили атлузвай, ччанарикай жаздан хъанвай инсанриз аквазвач. Клевевайбур акурла, а гуьзелвилерикай азани кеф авач, авач...»

{Ефимов округдиз атана са йис къван я.И вахтунда ам Самур ва Ахцегъ вацларин дерейра, къакъан дагълара фин тавур са хуьрни амач. Анра докторди инсанрин уьмуьр чирна: адаз дагъвийрал алай дарвал акуна, доктордя дагъвийрин арада чкъанвай хаталу азаррин виликъ пад къаз вичин гуж акакъдай куьмекар авуна.

Къвалахдал фидай вахт жедалди, айвандин сериндив эцигнавай столдихъ ацукъна, хейлин фикирар авуна, ахпа Ефимова чар кхъиз башламишна. Гъа и арада айвандал жуьрбажуьр рангар квай парталар алаз, гъвечи са руш атана. Хилера, хуруда авай пиришрив, дуьгмейрив ва гарданда авай хтарив ван ийиз туна, генгецдин еришдал дирибашвилелди ам Ефимован мукъув агатна. Руш са легъеда столдихъ акъваз хъана. Регъуь хъана, пинидин рангари ччин къизмишна. ч руша еке са клунч суван цуьквер Ефимован гъиле вугана. Доктордин вилер гъеле цуькверал аламаз,

вилик, абуруз жув вуч кас ятла чирун шартла я. Зи къастарикай ваз хабар я... Азарарни ина, «къил къуна ацукъдай къван» гзаф авач латъайтла, зун ягълмиш жедач.

За инал куьтягъзава. За, ччан вах, ви экв авай пелез теменар гузва!

Ви стха Антон».

Чар кхъей азарлу руш гуьзлемишиз, и юькуз Ефимов санихъни фенач. Мичли жедалди ам духтурханада акъвазна, амма руш атанач, я адан гълдикай дугъри хабар гъайидини хъанач.

Доктор къвализ хъфизвай рекъе хиялри тухвана: «луьре ваз, Жават, камаллувилеин экв куьклуьриз клан хъана, дуст... Вун гьикла хъана бес? Белки вун са заваллу ругъаниди, я буьндуьгуьр къариди, я келлегуьз «жерягъди» кисарна жеди... Авам инсанрин чпин уьмуьр незвай нахайриз, къузгунриз, мурдар куквариз ихтибар авунва... Авамвал, авамвал... Халкъарин душман вун я, вун я, залум! Са эквни къалур тавуна, вуна гьикъван гуьзел ччанар пучарзаватла заз хабар ава!..» у"

Рагъ акъунвай Ефимов ягъайди хъиз кухунна уях хъана. Ада вичиз акур ахвар риклел хкана. Ам ахварай агъур азарлудан къилихъ галай. Вилер вичин вилера атлума килигъзавай, уьмуьрдихъ умуд амачир азарлудан: «Авуьвв! Авуьвв!» — ван къвез япара гъатна, рикла дарих хъана, доктор ахварикай уях хъанвай къван. Антон, гъеле месел аламаз, мад адан япара яргъалай хъиз, агъузардаллай азарлудан ван гъатна. Антон пенжердиз. килигна. Гъар пад секин я. Док» торди: «Зи

япара агъур азарлудан ван ава, и ван гъинихъай къвезва?» — лагъана, вичи вичивай фикирдай хабар къуна. Гъа и легъзеда реклинихъай хъиз: Авуввв!.. Авуввв!..» — ванер тикрар хъана.

«Аквар гъаларай, и агъузардаллайди заз чар кхъенвай кесиб. руш я, бейнивандиз гзаф тазва жеди, гъавилъай акъвазиз тахъана, ингъе, ам зи реклинихъ атанва» — фикирна, доктор гадар хъана къарагъна. Тадиз парталар алулгъна, ам айвандал фена. Антон риклик гъалаба кваз гъарнихъ, гъеле айвандин кланик патазни килигна. Ахпа ам къвалерин вилик квай къацу! хъиз, акъвазнавай багъдиз эвична. Ада цуквал I.на, гъар патал вилер алаз, «азарлудан ванциз»; ша. Инани акур затни хъанач, амма са арадила: 1С авай касдин ван», Антоназ мад вичин айванди..П! атана. Доктор элкъвена хтана, амма айвандал касIII алач. Мягтел хъана амайла, адаз члередал къве шф алайди акуна. Абурукай сада—эркекда, вичиз «яр .ьунвай» муькуь лифрез тавазвилер ийизва къван. Ада пчин кланидан вилик элкъвей къуьл ийизва, араара ардан, иллаки, туьтуьх даклурна «Авуввв!..» — ийиз I.ичин къариба, гъамиша перишан мани лугъузва къван. Антон хейлин вахтунда ашукълмашукъ хъанвай лифёриз килигна, ада и гуьзел къушариз яб гана. Ахварикай уях жевавай легъзеда, вичин япара лифрен «манидин» ван гъатайди доктордиз чир хъана. И ванер азарлудан агъузардиз ухшамаш я. Гъавилъай абурукай Антоназ, вичин мефтеда гъахъна акъвазнавай: кефсуз, заваллу инсанрин азабдин .нагъра туькълурна. Азарлуьрикай фикир авун «умаз, алатай юкъуз реклинин къулухъ акур рушан дертлу рик! къалурай чулав вилер доктордин вилик акъвазна.; «Завай вуч жедалани вири, вири ийида, ччан руш... За ваз куьмекда... » — и суткада докторди гзаф сеферра и фикир тикрар авуна. Ефимоваз тлебиатдин гуьзелвал хъиз, ада ччан гъанвай цуьквер, ттарар, гъайванар, виридан неси хъанвай инсанар сергъят авачир къван масан я. Пакаман рагъ, дагъларин шавгъар, экуь тир марфар, ятаринни нуькълверин манияр, инра авай руьгъ ашкъигъавалу ийидай атирар гзаф хуш я. Гъавилъай, адет хъанвайвал, ам гъар пакамахъ хъиз, багъдиз экъечна. Ина бегъем дем ава. Багъдин кланихъ галай цлаиай, жергеда аваз гъар патахъ хилер аладарна, гумрагъдиз давал хкаж хъанвай зурба «Ширван пинияр» алай ттарар, яруни жегъридин вагъанар арушнавай хъиз, зериф емишри безетмишнава. И гуьзел ттарарин хилера гагъ санлай, гагъ масанлай, чпин хъитш, къиаилдин ранг алай цлакулар къалуриз палипилаври лув "гузва.

Пакаман и вахтунда багъда авай ттарар, гъеле, къвилер цавун аршдиз хкажнавай далкъавахарни зер)ени юзазвач. Ина, са къерехдивай гвай архунай авахъ на физвай цин ванер, нуькълерин манияр, члижерин «жуввв..» къачуна, ттарарал акълатнавай ванер вир; какахъна, гуьзел са симфония яратмишнава. Гъавадин михъивили, адан атирлувили, иллаки, ина «твердава гужлу жезвай ширин ва риклиз хуш ванери доктор бегъем сует авуна. Адахъ, исятда вич ацукънавай чарпайдал ксана тух жедалди ахварардай гъевес ава. Гъайиф! Къуллугъдал фена кланда.

«Къуллугъдал атайла, гъилле авун — итимдин усалвал я...» — фикирна, Ефимов багъдин деминай экъечна.

Алатай варцара вичиз акунвай хуьруьн инсанар, шикилар, вацлар, рекъер, дагълар риклел хкана, докторди ван акъудна хъиз лагъана!

— Ахцегъ — им гъвечи Тифлис — масан ери я!

Шкъил КЪАРИБА АЗАРЛУЯР

Гъилччин чуьхвена, Ефимов къвализ хтана. Субай, адалай гъейри, бегъем куьмекчи ашпазни дуьшуьш тахъанвай доктордиз «къуллугъ башламишай сифте йикъарилай недайдакай дарвал хъанач. Такабурвал кв.ачир касдиз лезгийрин тлуьнарни бегенмиш хъана. Къатух, серг квай хинклал ва маса хуьрекар дагъвидин иштягъдалди ада неда.

Антон «столовой хъуй» лагъана са гъал туькълурнавай къвализ атайла, и пакамахъни мягтел амукъна. Гъвечи руша гъайи «сирлу» суван цуькве рин клунч! юкъвал зцигна, ина недай, хъвадай затлар алай стол къурмишнава. Адал, михъи ва лацу къапа ра аваз бугъ алахъиз фири нек, къайи ва мили къатух, рганвай какаяр, як, дуьдгъвер... алай. Доктор вичиз и гуьзел стол къурмишнавай касдихъ къекъвена, амма жгъай касни хъанач, анжах къуншидин гъаятдай, ччи на нур авай са дишегълиди лагъана:

— Кушать... кушать, духтур!.. — Ада гъил туькълурна, Ефимоваз недай затлар эцигнавай къвал къалурна.

Докторди жибинда гъил ттуна, пул авай бумажник акъудайди акурла, къуншидин папа гъилералди" «ге лугъудай ишараяр клнллиз хъфена. I, цийиз хъанвай дустари, жумарт, инсандин .111 къуншиьри туькълвей ашпаз тахъана амай, и!!, амма чпйз клан хъанвай доктордиз недай!Н.чл гузвач.

Азарханада Ефимов гъар юкъуз хъиз, къени пР Бералиди къаршиламишна. И перишан къванлариз гъахъунни доктор бегъем дарих IIбур киреда къунвай, санайсаниз рехъ авай нал я. Къава лемпе, ччилени тахта авай са. щц пата тлимил къван дарманарни доктордин кегнр алатар эцигнавай, ччина гуьзар авай шкаф, муькуь пата къезил тахткушетка эцигнава. Гъигъанал пудкъуд табуретка ала. Пенжердин вилик стол ква.

пфте къвале кушеткадал, къвачел рангунин кемер , ско спелар галай са кас яргъи хъанва.

Базардал ярх хъанвай, — лагъана Бералиди.— р пI.аларай, зегъерламиш хъанва и кас,

доктор, мнмдиз вичикай хабар амач. Идахъ вуч хъанатIа, I.г вуч тIуьнатIа лугъудай кас жгъанач. АзарлуIПкIин кIвалахдиз яб гана, Ефимов виниз хъаIУ азарлудан векъи спелприи чIарара акIанвай Iгрангуни куьлукъуьлукъ мумадин кIусарал виI.чамаз рIхана:

ВиртIедин къалабулукъ я... Хъсан жеда. — Ефия.чарлудан къен чими целди чухъуьн теклифна.— /уьна, бегъем тIуьна, аквар гьаларай, гзаф нш хъана, ахпа касди вацтутгцел гъужум авуна, •\ жедалди хъвана. ВиртIедин ширинвили ахъа лГI бедендин дамарриз бирдан сухулмиш хъана I.лпи ци вучдатIа чаз хъсан чида... ктордин куьмек агакъай азарлу юзана, ахпа ам I.янл. Вичвичихъ инанмиш тежезвай касдин вики.скъемар липIлипи ийиз юзана. Эхирни кнчIс;) къарагъна, къилел алай бармак ада виле• пан Iьалдна, гъич ван сес акъуд тавуна ам къе. I.сч Гун патал рекIиихъ фена.

(Iап.рпй къванни лагъанач?! — Ефимов мягътел

Ида, акъваз! — Бералиди гъарайна.

— Я стха, зи тахсир вуч я эхир?! Зун дустагъда ву чиз ттунвайди я?, — лагъана азарлудай гила гъарай акъатна, ам са легъзеда рикIинал акъвазна.

Доктордални фельдшердал петлицаяр, кишпирдин цIарцIар гузвай дуйгмеяр алай пиджакар алаз акурла, азарлуда абур полициядин итимар, вични дустагъ яз гьисабна къван.

— Чун докторар я, — Берали хъуьрена. — Вун азарлу хъанвай, чна ваз куьмекна...

АкI ятIа, ччан рухваяр, куьне заз багъиш ая! — вичи мад вуч лугъун лазим ятIа чин тийиз дагъви рекIинал къурана. — Квез аллагъ куьмек хъурай...

— Вуна вуч тIуьнай, халу? — Бералиди хабар къуна.

— За... Вирт, эхъ, баркаван вирт тIуьна, хва... Ахпа руфуна авайди рикIел аламачиз, гьалтна вацIалай лап ээий!.. Къвалари чIевекърекъар ийидалди къайи яд хъвана... Мад туба гьа!..

Ахлад, мад ваз хаталувал амач, — лагъана Бе ралиди дагъвидиз рак ахъайна. Ефимова дагъвидин га фарал хъуьруьнарна хъиз лагъана:

Инсаниятди, гъеле, дегъ заманайрилай инихъ, гзаф хъсан нямет яз гьисабзавай, къафунрин пачагъ яз гъуьндуьрда эцигнавай, лезгийри лугъудайвал: «ирид тIалун къил хун алакъдай» виртни къадардилай артух тIуьн, ам къун тавунвай затIарик какадарун ха талу я.

Ефимовни Берали, са геренда, алатай йикъара михъивилерин гъакъиндай чпи гайи тапшуругъ алишверишчийри туьквенра, чайханайрин иесийри чпин суфрайрал гъикI къиле тухванатIа, ахтармишиз фена.

Базардин майдандал алай гьал акурла Ефимован ачух ччин аквазакваз перишанвилин, ахпа ажугълувилин хъенри къуна. Инал цIивинар, техил гваз атанвай са шумуд араба ала. Гамишар, нафт алаз атанвай са карван девеяр акъвазнава. Майдан зирзибилрай ацIанва. Са шумуд юкъуз куул хкIун тавунвайди якъин тестикъ жезва.

ч Къапанчидиз эвера! — лагъана Ефимова Бералидчз къуьл авай харалприи арада акъвазнавай, тек са бармакдалди абурулай тафаватлу тир, яцIу тIаб хътин итим къалурна. — А касди чун саймишни .ийизвачи. ИкI хъайила, кIулап штраф кутIунна ахъайда.

I Къапанчи атанач. Адан патахъай велки яз Панагъ_ атана. Ам Петербургда са вуч ятIани кIелна хтанвайI тарифлу шикIлар авай, дамах гвай, дуйшуьш хъайи итимар саймишни тавуна фидай жегъил кас я. Гагъ ада, идазадаз арзаяр кхъида. Пул квай крар дуйшуьш хъайила, Панагъакай дуванханада арзачидин тереф хуьдай юрист, гагъ «писар — Мирзе» жеда. Элкъвей рагъул вилер хъуьрезхъуьрез, яруни вили рангар квай ччин цава къуна Панагъ Ефимован винел атана. Ада вичиз хае тир ччинин кIевивал авуна, доктордин эхтилат къатIна, адан гъил вичин къве гъиливни къуна хейлин вахтунда ам юзурна/

Доктор! Хъсан хъана заз вун акуна. — Панагъа гъилер эчIез яна, эхтилат башламишна. — Къе вун зи мугъман я.

Сагърай, Панагъ. Вуч къунагълукъ я? — Ефимова зарафат квай ванцелди хабар къуна.

Мехъер туш, я хайи югъ. — Панагъа ччин мал цава къуна, вичин чIулав, амма къери спелрилай ту иIар чIугуна. — НекIеда амай, ччан алай таза якIун кабабар рикIел акъалтнава! Девлетлу терекмадин суд да акъваздайвал я. Келер адаз, хкетрик квай ажда Iъандиз къван ава... Вагъши вакIай чIар акъудна кIан да. — Панагъ, ван акъуд тавуна, къуьнер юзурна хъуь рена.

Гъеле аял вахтарилай чехирдив вердиш хъанвай Панагъаз къариба тIуьнар авунилай, вилер яру, къил гижидедалди хъунилай кIени затIни авач. Гъеле пекъ тIуьн тавунвай, «некIедин як алай кIел» хамунай акъуддалди Панагъ къасабчидин къилихъ жедай. Ада як чимизамаз, инлайанлай ам юзазмаз, «ччан аламаз» атIана шишерал акъалжун еке кеф яз гьисабдай.

— Мумкинвал хъайитIа хъсан я, — Ефимов къил Гкннтанна хъфиз алахъна. — Нянралди гъеле вах тар ама.

— Ваъ, ваъ, жанаби доктор! Чун. исятда багъдиз |||цда!

Исятда зун пачагълугъдин къуллугъдал ала, I!;шагъ.

Ваз кIанивал хъуй... Доктор! Тавакъуйда, вун я и халудик хкуьрмир. И бедбахт къапандин терезайри мл анжах артухан кIвалахар, такIанвилер туьрпипшава...

— Къапанчи ви халу яни? — Эхъ. Тахай халу я.

— И гъилерда за ви тахай халудал жерме эцигда, — Ефимов элячIна фена.

Панагъан ччанди бирдан ажугълувилин цIай къуна. Ам са геренда Ефимоваз килигна, ахпа плузаррал кIвенкI авуна къапанрихъ фена. Панагъа гъа сятдилай Ефимовакай муркIадин кIус авуна, ам вичин рикIе ттуна.

Петербургдин духанра чранвай «юрист», сарар рувана, тахай халудиз кылни кьалур тахвуна, нубатдин истикан хъваз фена. И декьикъайра ада доктордикай пис рахазвай ксар вири рикел хкана. «Жавата зав записка кхъиз тур руш вуж ятла, за чирда, — фикирна Панагъа — белки а руш дарманар ийиз, и урусдин кылив кьвенни ийизва... Къази, фекъияр, жемят кьвачел кьарагъарда... За вичиз, Панагъ вуж ятла чирда!..»

Арабаяр, гамишар, девеяр элбаэл базардин майдандилай алудна, михъивилер хъувуна базар кьайдадик кутуна.

Базардин майдандал пагъливанар кьугъун патал гьварар аклурзава. Ина, гьеле, тамаша башламиш жедалди аялар кватл хъанва. Абуру майдан злкьурна «бунвай туьквенрин кьавар, карвансараириз фидай рекьер кунва. Базардин майдандин юквал, ракъ алай зурба кьапандин терезаяр ала. Инал Къубадин муьшкурдин кьуьлер, Келеледин дуьгуь, Цехъуьлрин цивинрин гьамбарар ала. Базар, яргьал дагъларай атанвай терекмайри: серкерри, чубанри, лежберри, гьуьрчехъанри мадни гурлу авунва. Ингье, дагъвийри чпиз клани затлар маса кьачуна, абур тларам нехишар алай гуьзел рангарин сун гьаларикай хранвай хучарра, гьебейра ттунва. Дестедесте хъана абур карвансараяр галайвал хъфизва.

Базардин кьерехдив чергес чухва алай тларам итим ди гуьзел семен яргъа балклан маса гузва. Адан кылив, чичл кьалин, клук авачир лацу жив хьтлин бурма хъицикьдин бармак, лацу чухва алай гимиди царцлар гузвай чулуникай магьидин ттум галай гапур куьрсна, ччанда сагьвал, такьат, гумрагьвал авай, тларам буйдин кьумрал рангарин са жегьил атана. кьвачерилай сарарал кьван балкландиз килигна.

— Маса гузвани? — жегьилди хабар кьуна.

— Акл тахъайтла, балклан базардал гьидани? — Суалдиз суалдал жаваб гана иеси милиз хъуьрена.

Вучиз маса гузва?

Дуст кас, ихътин дуьшуьшда хабар кьадай адетар авач, — жаваб гана, балкландин иеси рикливай рахана. — Са дерт ава хьи, ава... Ингье, гьавилай балклан муьштеридиз акьуднава. Муьштери ятла, тек са паз и балкландик квай синих лугьуда.

— Эгер мад лиэнар ядалди и гьайван зав гамукъайтла, стха, за идан гардан гапурдал галудда.

— Зун муьштери я.

Себеб?!

— Вири кьилихриз хъсан, вичин тай авачир ягьиди, ярхна кутлун тавунмаз лиэнар ягьиз тазвач...

— Зав це гьил!..

Доктордиз, инал вичин вилик хъайи савдадикай суьгьбет авурла ам гзаф шад хъана.

— Анжах намуслу инсанди вичин малдик квай пи с кьилих чуьнуьхдач. Адалай гьейри, ам кьучагъ инсан рин кьилихар я... — лагъана, доктор гьерер маса гудай терекмаяр алайвал фена.

Базарда авай гункъачун акурла, чайханадин аивандилай хкажна лугъузвай ашукьдин ванциз яб гайила, «михъивилериз чун пака килигда...» рикляй хьялна Ефимов духтурханадихъ фена.

Докторни фельдшер Берали базардин майдан Кьатина амбулаториядиз физвайла, абуроз вацлун кьеряй: «Ери! Ери!» — лугъуз са касди клевиз гьарайзавай ванер атана. Вацлун кьерехдал кьунтерал кьван гилер кьакъажнавай, гужлу беден алай са дагъвиди кицл яни, жанавур яни туьтуьгъ кьуна бамишзава.

— Пехъи жанавур! Пехъи жанавур! — лугъудай гафари ван кьачуна. Инсанар ччанара кичл аваз, кьа варал экъечлна, ттарариз акъахна. Абуру чпив гвай гапуррал, маса яракьрал гилер вигьена: вири мукъа ят хъана акъвазна.

Куьмек герек жедай кьван кар хъанач. Дагъвиди жанавур бамишна кьена. Атана агакьай маса са хуьруьнвидип гапурдик квай клантл хкудна дагъвиди вичин кьвачин ятуррал пехъи жанавурди клерер кутуна авунвай хирер сасад атлуз а патал гадариз хъана.

— Акъваз, бес я! — Ефимовой гьарай акъатна. — Хирер атлумир... Чахъ хъсан дарман ава!..

Пехъи жанавурди кьур касдин дарман хер атла||,| гадарун, а хер эфенвай ракъалди ккун я!.. Маса дарман вич хъайи затл туш, я авач, — дагъвиди жаваб на.

— Зун духтур я... Вун захъ инанмиш хъана кланда.

вун лап хъсан, лап умудлу дарманрал сагъар хьи

да... За вун бегьем хуьда, стха!.. — Ефимов ванцик

алаба «ваз рахана. — Ви парталар гилер вири атла

шмандин микробар я...

Бералиди дагъвидив мад хирер атлуз тунач. Азарлу тулаториядиз ракъурна, вичи инал лазим кьван миивилер авуна.

Рагъ алай юкьуз, хуьруьн юкьва жанавур акун ку13, вацлал гилер чуьхуьзвай дагъвидиз а вагыпи илкьилик кумачир авара тирди чир хъана. Вацла ахъна вагъшиди циз класар ягъай гьал акурла, мад едихъ шаклувал амукънач. Итим чуьгуна вичел кьвезц пехъи жанавур «кьаршиламишиз» гьазур хъана. Ia кьванер кьачуна, абур жанавурдал гьалчана. Цлай унвайбур хъиз яру вилерий килигна, рагъул багъар из цларан яд авахъзавай чиркин сив аладарна, жанарди кичл авачиз итимдал гужум авуна, вич гьиле атдалди дагъвидал са шумуд хер авуна.

Дагъвиди доктор"агакьдалди вичин кьве хер атла1, кьвачин ятурдал бегьем кьве фур ахъайна. Гьеле ске хирер, эфенвай ракъал кунни хъийиз гьазур ..пивай.

— Мад хаталувал амач... Хъфейтла жеда. — лагъана докторди. Хамуник дарман цанвай

азарлудал вилер алаз ам са геренда кисна. — Больницада эцигун ним кас я... вучда, амчахъ авач. Гъар юкъуз шагъа... Азарлу гъич са карни тахъай хъиз, ччина умудлулин экв аваз къарагъна хъфена.

— Асландин рик! авай кас я! — Ефимов къеціни жупа куьчедиз экъечіай дагъвидиз мягътелвилелди илигна.

«Яхдур югъ хъун кумаз вуч жедатіа чун килигда?! кас пехъи жеда хъи, жеда... Адаз са куьникайни дарам амайді туш...» — лугъуз хуьре къекъевезвай ванер Ілма. Яхціур, ахпа виш югъни алатна, амма пехъи •шанурди къур дагъви дели хъанач.

ІІ хабарди округда бегъем суьгъбетар, умудлувилер >ър1тмишна.

Самурский округда Санитарное управлениедин начальниквилін везифа къиле тухунив эгечіай сифте йикъарилай башламишна, чкапин ругъанийри: къазиди, фекъийри, муьруьдри «аламатар, мажузатар» квай жерягъри михъивилер, халкъдин сагъвал хуьн патал вучзаватіа Ефимова чирна. «Хашпара доктор гъикъван виниз тир пост гвайди кІанда*?Иш7~хЪурай, — фжщгна Ефимова. — Ам гъикъван хъсан къастар авайди хъа"иитІЗніС виш йисаралди мавгъуматди: мичівили, авамвили эзмишнавай, абурун «буьркъуь есир» хъан. вай, «мажузатрихъ, къадар къисметрихъ» инанмиш дагъвиар зи патал, — медицинадин серенжемриз амал авунин рекъел гъун регъят кар туш... Инал гъикъван мукъаят хъайитіа, гъа гъакъван хъсан я... Пачагъдиз ругъанийрик хкуьрун, инра авамвилін сиве акъвазун кІандач...»

ІПкъил

«ЛЕЗГИНКА», ДЕЛИ ВАЦІ, КУЪЗУЪБУР...

Югъ нисинилай алатна. Ахцегъ ваціун къил атІугъай чІулав цифери къунва. ЯтІани хуьрел чими, амма зеррени зегъем тушир рагъ ала. Дагъларихъай къевезвай серии гару ччилил къизмишвал вугузвачир. Пакамлай доктор базарда къекъевез акур алишверишчийри чпин туьквенрин вилик патар шткана, ятар яна, михъивилер авуна. Карвансарайриз къведай рекъер, гъамиша зибилри къуна жедай, гъаятарни хейлин, къайдадик кутунва.

Базарда и декъикъайра, тек са д.алдамдинни зуьр недин къати, амма ширин ванери агъавал ийизва. Ба зардин майдан, адан гъар патахъ галай туьквенрин къавар, далудихъ галай сурара авай машмашдин, ту тун ттарар, муьвараллай айванар инсанри: итимри» дишегълийри, аялри гила бегъем къуна. Ина кІватІ хъанвай инсанриз килигайла, хуьрера касни амачир хъиз жедай. Ахцегъай тир Къирчи пагъливандиз, адан гзаф зурба къаравили — квасакъабачи Баламетаз, халкъдин гъавайрин рик! тир зуьрнечи Селимханаз, магъир далдамчи Мерданаз яб гуз къе и майдандал гзаф халкъ кІватІ хъанва.

Жемят, кваса, пагъливан атунал вилер алаз киснавай вахтунда, акъваздай чка жугъун тавур Ефимов са чайханадин айвандик фена, ам инал столдал ацукъна. . — Бузбаш, ахцегърин шурпа, пити... кофе, чай... Жанаби доктор, жумла жагъан! КІандатіа, захъ вун хътин гъуьрметлу муьштерийри хвенвай, ахвайш! Чехир... ава. Буюр, вуч кІандатІани лагъ! Зун ви къуллугъда кІвачин са тупІал акъвазнава!..

И келимаяр зерре галкІун тавуна, гзаф дирибашиилелди урусдал лагъай итим спелрилай гъил элягъиз, буй акъажна доктордин буйругъ гуьзлемишиз акъвазна. Доктор са легъзеда, ччин ачух яз кисна вичин виІлик акъвазнавай касдин «шикилдиз» килигна. Ам тіимил къван аскІан буйдин, куфунсуз чІулав вилер авай, Ігъалариз килигайла, гзаф сагъ итим тирди Ефимоваз Јакуна.

Чайханадай хуьреклин атир галуькайла, Антонан ІИштагъ ахъа хъана. «Туьнхъунни хъуй, — фикирна Інтонна. — дадмишунни хъуй, ахтармишунни...»

Заз ахцегърин шурпани, ахцегърин чай це!

Д2Н!УІ? Ди.™.?З дивдирмез!.. — Сифте гзаф Јоктордиз""ван къведайвал лагъана, гуьгъуьналлай га Ки) азербайжан чІалал Гъажимурада тек са вичиз ла

а. *** " ~

.октордин вилик шурпа, тІанурда чранвай сару

?Іаз;ин фу гъана. Истивут, сумах, эцигна.

Доктор, дад аку... дадмиша! Шурпадик сумах,

?ут... ква, кІан хъхъайтІа, буюр! Ибур ваз дабавоч

, гъанва...

окторди араара базардин майдандиз вил язава.

Іч я Кваса, я пагъливан атанвач. Зуьрнечийри «ма

атар, теснифар, сегъерар» язава.

Іурпа доктордиз гзаф бегенмиш хъана. Ам гъерен Ікай авунвайди тир. Инра адет хъанвайвал, шурпа кутаз тикетике авунвай якІар цурун къажгъандиз ГІ>она къилди чичіекрихъ галаз, анжах чпик квай Іудалди къавурмишда. Ахпа маса къапунай къаКя ргазвай яд адал эличда. Гъа икІ «ахцегърин шур1НІІ» диб эцигда. Ахпа ам якІар хъуьтуьл жедалди Іиал ргада, са гзаф атирлу затІарал дадлу ийида, ІВ.х, атирлу истивут... кутада, вилик гъидайла винел Іцу чичіекарни «Іишншар хъивегъда.

Доктордиз и чайханада авай михъивал, хуьрекар, и чайханадин ашназ, чайчи, къилел кІвачел алайди тир Гъажимурад бегенмиш хъана. И касдин дирибашвал, къатІунар, къаравиливал

Ефимован рикелай фидач. Гъжимурада, базардин майданда вуч вакъиа кыле фейитлани
виридалай вилик къатузва, ам доктордиз
къалурзава.

—Гъжимурад стха, ам вуч кас я? Ам духтур яни, жандарма?!

—Адахъ «Івалюгъ авачни, инал фу тлуьна ман?

4 Хъсан, ччин ачух, акьуллу, мергьяметлу касхьиз аквазва.., Чайханада авай дагъвиар вири
Ефимовакай рахана>Тъжимурадаз гзаф къаравилияр, хъуьруьнар, къариба уюнар акъудун,
тамашаяр туклуьрун кланда, амма таб авун адан рикливай къабул хъайи кар туш.

— Исятда, гадаяр, ам зазни бегъем чидач, — ла гъана Гъжимурада, вичин кылел
кватІ хъанвай дагъвийриз, — духтур я лугъуз ван хъана... Дуьшуьш хъанач, бегъем чидач.
Исятда за ам квез жумла жа гъандиз, лап хъсандиз чирда хъи, чирда! Тимил къван сабур ая...
Жумла жагъан, зи ширин ччан! — Гъажи мурада къаравили "латал виридаз икрамна.

*~"съаж1шурада еке кьІзюГгуьлдйІГ" цуьквер ал ай патІнусда аваз базардин майдандал алай
туьквендиз чаяр тухвана. Ам фейифейи чкадай екееке хъуьруьнар акъатзавайди доктордиз акуна.
И хъуьруьнрик, якъин адаз, халкъдиз" и касдикай хуш къвезвайди чир хъана.

Ингье, Гъжимурад, инра лугъузвайвал: духтур Бералини галаз хтана. Адаз Ефимован столдихъ
чка авуна, вилик чай эцигна. Ахпа чайдай ацІанвай къапар патІнусда аваз ам кылел къуна,
зурнечийри ягъизвай гъвадиз кутугай элкъвей къуьл ийизийиз къвед лагъай мертебада авай
чайханадин айвандилай мад кланик эвичІна.

Квасакъабачи къвезвайдакай аялриз хабар хъана. Абур, лугъудайвал: «ракъ акур жинерар
хьиз», кылелал руг алаз гъар патахъ катна. Къаварал дидейрин мукъув ацукънавай гъвечи ва
къурпе аялар, базардин майданда къарагъай гъарайвургъайди серсер авуна, ахпа абуру чпичеб
хайибурун къужахра чуьнуьхна. Вири жемятдик гъерекат акатна, вири са патахъ — Гъжимурадан
чайхана галайвал килигиз акъвазна.

Къилибацар жезжез Кваса туьквенар авай куьчедай агъадал атана. Жемятди мадни гурлу ван
къачуиа. Квасадал литинин патарикай цванвай къабачи — маска ала. Ам зурба крчар, еке япар,
къерехрив яру. ди гутунвай, ири ва чапрас вилер квай, лацу ччуру, са чІиб къван авай, гъамиша
хъуьрезвай сивтиш алаз туклуьрнава.

Кваса мирес! Ви гъвечи стха, ингье, ви къул лугъда хак хьиз, дуьз хъана, ахпа са чІар
къванни юзун тийиз алклана акъвазнава! — Къабачи «час» гана айвандал къурана. Ахпа
къабачиди вичивич юзур ма. Сар алай пад винелна алукІнавай клуртуни, хкет рик квай иблсдин
хамуни хьиз, ван, къачуна. Адан чІарарал кутІуннавай гъвечи, чІехи, элкъвей ва пад ахъа
тир са гзаф куркурри сесерна...

Кваса стха! Вун атурай рагъ атурай, вири вар цар... вири йисар чагъ атурай! — лагъана
Гъжимура

І.ч, Квасадин яру цІай хътин «пІузар» хкажна, адан •1е са затІ цана гуьгъуьналлаз аниз еке са
кІус якни .на, — Яб це! За лагъайвал ви рикел алама хъи, мла жагъан! — япал кІуф эцигна ашпазди
хабар гна.

Кваеади «эхъ, эхъ!» лагъана хьиз, вичин эйбежер м>ил ва «гъарай алай ччан» юзурна.

Пагъливан Къирчи кІвачерик синияр кваз, епинал хкаж жез эгечІна. Тамашачияр вири ада
машгуьл авуна. Къирчи къадардин буй алай, къумрал якІарин, гзаф дирибаш кас я. Адан гъунаррин
тариф Къуба, Шеки, Ширван патарихъ, Куьреда, гъеле, Яхул патараНИ ава. йиса садкъве сеферда
жуван хуьруьнбуруз таМашаяр къалурун и касдиз адет хъанвай. Къирчи тек Си (чшнал къугъвадай
пагъливан туш. Ада ччилелни са 1*Зиф уюнар къалурда. Адалай гъейри, Къирчидихъ гаІІІ.ч
«лезгинкадал», и дири макъамрин дидени буба тир кІдсмедемдал» къуьл ийидай кас Самурдин
дереда йач. Ам къуьлуьник экечІайла, къве далдамди кІва|«хдай.

Ингье, къуд пад жуьрбажуьр рангарин яруцІару Иблс алаз, чІулав чІарарин гъвечи мег
кылеллай ІП.ливан Къирчи епинин къилиз атана, ам къве ВярцІн арада эцигнавай хъуьцуьгандал
ацукъна.

Пагълипан къардаш!!! — Квасади Гъжимура дан чайханадин айвандилай гур ва къати
ванцІелди гъарайпа.

Реббижан къардаш!!! — хъуьтуьл, амма дурум лу ванцІелди пагъливан Къирчиди жаваб гана.

— Гъунар, гъунар!!! — Гъунар! Гъунар!

— Чи Самур округдин, михъвилерсагъвал хуьнин виридалай чІехи, вири азаррин къил хун
алакъдай, чи гъуьрметлу доктор, Никифоран хва Антон Ефимоваз вуна ви гъунарар къалурун
кІанзава!! И регъимлу кас ингье, килиг гъа!!! Чи дередин чирагъ я!!! — Квасади гъил къуна Ефимов
Къирчидиз вири жемятдиз къалур на,— дердерин дарманар гъа и касдив гва гъа!!! Гъу рррааа!!!

Ефимова Квасадин гъиле чарчин са пул ттуна. Кваса элбаэл къилибацар жезжез пагъливан
къугъвазвай епинин кланик хъфена. Къирчиди вичин гъунар куьтягъна ам хъуьцуьгандал ацукъна,
жемятди яргал чІугур капар яла. Далдамни зурнеяр кисай арада квасади авай къван ванцІелди
клеиз гъарайна:

— Жемятар! Жемятар!—Къабачи къаварал ацукъ навай дишегълирихъ элкъвена. — Чи
чІехи духтурди: «Азарри тлуьна къиникъ алчахвал я» — лугъузваШ Духтурханадин ва вичин
рикІин ракларар жемят па тал гъамиша ахъа я лугъузва!!! Кесибар пулсуз са гъарда!!!
Вичизни чи чІал хъсан чида!!! Эгер зибуру тапарар ятІа, зи затдиз лянет хъурай!!! Яваш!
ЯвашГ Ангье вичивай хабар яхъ!!

Ефимов тектуьк гаф квачиз, инал Квасади лагъай келимайрин гъавурда акъуна. Вири жемят

вичиз килигзавайди акуна, докторди къарагъна халкъдиз икрам авуна.

Кърчиди «лезгинкадал» къуъл ийиз башламишна. Квасади чукурна атана, Гъажимурадаз мад «час» гана.

— Кваса стха! Чурукла лагъай гафчлал хъанани?

— Аферин, вири дуъз хъана! Жумла жагъан! — Гъажимурада Квасадин яру цай хътин «пуз» хкаж на мад са зат адан сиве дана, япахъ са вуч ятлани лагъана, як квай еке са клараб адан гъиле вугана.

Ефимов Гъажимурадан фендигарвилин гъавурда акъуна, милиз хъуьрена, ада Гъажимурадан гъил къуна.

Кърчиди инал доктордин гъурметдай вичин хуьруьнбур мягътел авуна. Ада и сеферда зеррени эгътият тавуна, епинал «демедемдал» гзаф дирибашвилин къуъл авуна.

— Эхъ, гъа им халис «Лезгинка» я!—лагъана икъван члавалди вичизни хабар авачиз клвачел акъалтнавай Ефимов ахцукъна. — Йхътин тамаша заз уьмуьрдани акурди туш, баркалла, баркалла!

Кърчиди хейлин гъунарар къалулна: вилер кутлунна, къве клвач къве синида аваз епинин къилиз экъечина, ргазвай самавар, чайдин къапар къилеллаз адалай фена. Епинал гьер туклуна...

Тамаша лап къызгъин хъанвай арада, Квасади къудур жунгавдин ванцел гъарайна:

Пагъливааан къардаааш!!!

Реббижан къардаш!

Панагъ! Пааанапъ! Дулу кларааааб!.. Хардаал гъиса а аШГГТ! аар~ам"буй!

МублааагъПанааагъ уьчуьв уйнамаагъ герек!!!

Гъунар, гъунар! МублагъПанагъ уьчуьн уйна магъ герек!

Пагъливан нубатдин гъунар къалуриз эгечина, къабачи, твар къурла, ахъа са туькендиз катая Панагъан гуьгъуьниз чукурна, ам ччин цавал авуна клулал къуна, гваз хтана. Кефли Панагъа гъикъван гъарайэвер, чабаламишунар авунатлани, ам Квасади ахъайнач. Квачер щавуз акъатиз, гагъни абур ччилелай галчуриз, Квасади Панагъ майдандин юкъвал гъана.

Пагъливан къардаш!!! — къабачиди клевиз гъа райна.

Реббижан къардаш!

Гъунар герек авач!..

Ана гъик! хъана, Кваса стха?! — Пагъливанди гафарин арада хъуьруьн аваз хабар къуна.

Пагъливан къардаш! И кас Панагъ — дагълара мублагъ!.. Вири чайчийриз буржлу я!.. Неда, хъвада, амма пул гудач!.. Идаз и сеферда дуьньядин астлар пад акунвай зунни вун алцурариз кланзавай: бурж къачуна, астафируллагъ! Масадавай къакъудна, чаз шабаш гуз кланзавай!.. Чун къачагъдин мал кланиксар яни, тушни?!

Чаз, анжах гъалалдин мал я кланиди, Кваса...— пагъливанди, хъуьрез-хъуьрез жаваб гана. Пагъливан къардаш!!! Реббижан къардаш!

И муьфтехурдиз гудай жазадал твар эциг гъаш А жаза, Кваса, вуна тайин ая! За ваз ихтияр

Агъан! Вун зи гъиле гъатна!.. Квасади Панагъ клулалаз хейлин [ажар_а_рна, ахпа, Фнст майдандин юкъвал зцигна, адан ччиниз са гъута млч гъуьр чукурна гъарайна:

Гъич уьзуькъара жемир, Панагъпачагъ! Гъами1.1 уьзагъ хъухъ!!

Кваса, къилибацар жезжез катна: русвагъ хъайи I.чагъ гъ}ьредайтлад хъанвай ччина ягълух ттуна,, гпбататаба яз, къапандин къурак чуьнуьх хъана.

И тамашадал Ефимова, Бералиди ва Гъажимура! вири жемьтдихъ галаз бегъем хъуьруьнарна. Абу41 вилерал накъвар акъалтна.

• Жумла жагъандин лянет! — Гъажимурада гъан"ша, вичин къилив атай къабачи къужахламишна.— п клуф, клуф! — ашпазди Квасадин «цай квай пурриз» теменар гана. — Баркалла Кваса стха! Вун Iлис къабачи я! Зун ваз вири уьмуьрда буржлу кас Заз кланивал хъана! — Квасадин гъиле мад як Буша.— Нуша жан! Нуша жан!

Гъажимураданни Квасадин гъафасафа къиле фи пI чекъкъайра, къапандивай килигзавай Панагъаи

и ялав къуна, ада: «И алчах уюн туьклуьрайди

иилияр клани Ефимов я, Гъажимурадни адан куь

хъана...» — лагъана фикирна. иегъа пагъливанар къугъвадай йикъара Квасаур зарафатар гъич

саданни риклик хкладач, адапжиклу хъана хъфидай, хъел къведай адет авач. , Панагъ къисасдин дерт ччанда аваз, югъ хъайиьздал аламай кусафтар хъиз, кичлезкичез иатаз вил ягъиз къапандин къуракай хкечина ; I. •

чур ва Ахцегъ вацларай, агъадихъай атай чулав:

и хуьруьн къуд патахъ галай дагълар клевна,

Iчил хурушум авуна. Кумазкумаз цайлапанди

р яна: дере, чархар ацахъай хътин ванери къу

иф|с инлайанлай, ахпа, ккварарай эчирзавай

хъиз, гужлу марф къваз башламишна. Далдамни зуьрнеяр кис хъана, инсанар клвалериз,

къурарик катна.

Къати марф атайвал сад лагъана акъвазни хъувуна. Ам хуьруьн чурулавай галчуна, агъадал уьтмиш хъана, баркаван ракъини вичин хуш суьрет къахлурна. Яргъа, Ахцегъ вацлун а къиле,

марфади вичин кар давамарзава. Хуьруьн юкьвайтлуз, къарсурнавай шив хьиз фири цавал къуна дели вацI агьадал: къуьзуь Каспиядихъ катзава. «Къупакъупдин» ванер вири хуьруьз, гьеле, са гзаф квалеризни чуклурнара. ВацIун чархарай агьадал физвайди циз ваъ, къеженвай ччилииз ухамиш я.

Ефимов гужлу селдин гурултуди, къудратлувили юзурзавай, садсадалай уьтмишарна яцIу гьварарикай эцигнавай муькъвелей гуьне патаз элячIна. Ам хейлин вахтунда хуьруьн юкьва авай чархарай акъатайла, ирид къил алай гьуьлягъ хьиз, гьяркъуь «базардин къерел» хелхел хъана чкIанвай вацIуз килигна. Ахпа адан къерехдал фена, докторди вичин гьил вацIук кутуна. Гьил алкIидай къарадай ктад хъана. Са геренда, ам элциф цихъ къекъвена, амма жгъанач, эхирни ам хъуьрена.

— ВацIай гьил чуьхуьдай яд жгъанач лагъайтIа, Берали, захъ са касни инанмиш жедач. Ингье, им чаз вилералди аквазвай дуьшуьш я...

Докторди вичин гьилераллай къар чарчел, ягълухдал миьхна, ам муькъвел хтана.

Марфар къваз хъайитIа, гатфарилай башламиш на зулалци, чи вацI, Антон Никифорович, ингье, гъа икI лилни къум я. Ишлемишиз кIвализ тухвай цин са пай яд я, муькуь пай лилни къум. Гъа икI ятIани чи хуьруьнбуруз и вацIун яд гзаф кханда.

Доктор Ефимованни фельдшер Бералидин эхтилатар вацIун къерехдал хейлин яргълал фена. Абуру инал хуьруьз булахар гъунин, абур мягълейриз паюнин, Женейрин, «гъамамрин» ятарикай менфят къачунин гъакъиндай суьгьбетар авуна.

Медицинадин векилар эхтилатдик квайла, абурун къилив, Ахцегъа гьуьрметлу са шумуд къуьзуь кас атана. Абурукай, юзунриз викIегъ, къакъан буйдин, ачух ва хуш ччин алай кас вилик атана.

Израв, жанабияр!

Салам, салам, Самурхан буба! — Бералиди жа

,б гана, чпив агатай къуьзуьдан гьил къуна, ам Ефиювахъ галаз танишарна.

— Ччан рухваяр, куьн вацIуз килигзава ман? Пе

чыи я, хата авач... Ам пехъи хъун чи халкъдин сагълал я... — Гъавурда акъадайвал лагъайтIа, Самурхан буба, уп валай гзаф рази жеда. — Ччан хва, чи вацI, ингье, гъа икI къарагъун, диибашдиз катун, чи хуьруьн жемьтдин сагълал я. ВацI пьлрагъарнавайла, адан яд булахдин целайни мим п я!

Бес им миьхивал яни?! — Бералиди чулав лил а физвай вацI къалурна.

Эхъ, ччан хва, миьхивал я! Къалув.ал чиркинвал ччан хва. Ам чи хайи вацIун жегьилвал я. Вичи чархара, къванера эцягъна хци ийизва, лиледай /ъзва, ада къумадай вич куьззава... Къванери, чар къунвай хъахъни хъам миьхда, ихътин вахтара ш.агъларни куквар терг жеда. ВацIу вичин къе >ужах инсанри, гъайванри авунвай чиркин затIа "I, зирзибилрикай миьхи ийида...

1ралиди Самурханан эхтилат Ефимоваз ахъай \а, докторди къуьзуьди гъахъ тирди тестикъарна. Булахрин ятар хъанайтIа, буба, пис жедайни?— шва хабар къуна.

Хъсан жедай, — жаваб гана къуьзуь касди, ва гурултудик гъарайдал рахана. — Амма ччан хва, ;Iани булахар гьикъван минет авунатIани, чи хайи > I.з къевзвач... Чавай мад вуч жёда? Зун исятда, къуьзуьбуру векил авунвай кас я... Булахар чаз, :Iар, чарасуз кIан я!..

патал яб гуз акъвазнавай туькме ацIай, лацу квай къуьзуь касди мили хъверна, къил юзурна. НI буй алай, ччин шуьткъверрин саф хъизхъанвай, IЙ маса къуьзуь касди гьилер элягъна, «Къиле рар туш гъа!» — лугъуз кIанзавайдан ишараяр мма адан" сив раханач.

ьиаллу ксари чай хъвазва, ччан духтурар, — Самурхана, — мад абуруз булахар герек ава Iхлр кIани кесибрихъ пул авач, пул... я чи гъи |щи гунгарарни баят туш... Эхтилатар кIвале ! I Ъ1, рухваяр, ша куьн чахъ элиф, валлагъ,

лъзуьбурухъ куьн атайла, ярхардай мал, гьер авачтIани, гардан яру кIек кими жедач гъа!Куьп чи хуьруьн эквер яз чида заз...

Сагърай, Самурхан буба! Чун куь кIвалеризшг къведа.

Азарлу жедай кас чахъ жедач, хва, чун лигим хъанвай кесибар я, азарар чна агуддач... Чун къуьзуь бур, вансес квачиз а дуьньядиз фида. Квез хабарни жедач. Булахрин пул тIуьнвай фекидиз са гъахъду ван авуна кIанда! Мада чи гуж акакънач...

Къуьзуьбур элячIна хъфена.

Іукьил КУДАЙ ЯТАРИН БУЛАХАР

Къве юкьуз Ефимова вичиз чар кхъей кесиб руш амбулаториядиз атун гуъзлемишна. Амма я руш, я адан хабар гвай касни атанач.

— Азарлу руш гьикі хъана, Берали? Белки, а бейи ниван руш азарди клеветуна жеди?.. Вуч авун лазим я? — Ефимова вичин риклик, дагъви руша къалабулук кутунвайди малумна.—Заз къе а рушан гьал чир хъун лазим я.

Берали са геренда фикирлу хъана, ахпа ада лагъана:

—За исятда Жават аквада. Агъмедов хуъруъз физ рекъе гьатна.

Чи дуст Гъажимурадазни зи къилив эвера. А кас заз. гзаф хуш хъанва...

Башуъсте!

Ефимов са геренда, кас квачир амбулаториядин пенжердив ацукъна. Ам, ракъини безетмишнавай, амма дерин, даяз къамари атана эйбежер авунвай, къванерни чархар дуъздал авуна рагъул ранг алаз хейлин перишан тир гуъне дагълариз килигна. Инлайанлай и дагъларин хураилай винел къекъезкъекъез къвачин жигъирар фенва. Ингъе, и дагъларин къилерал къацъ хъана аквавай векъерин клане хуър ава..., «Рагъ гьатдай гуънеда яшамиш жезвай инсанрин, кам"аллув"ал, хци риклер жумарт жеда, абур кичі авачиз члехи жеда, — фикирна докторди,— ана инсанри гъамиша, набататди хъиз"; гетьёШвТППІХЪ, экуънихъ ялда. Им умуър хъсанарунин жен г я. Ракъини булвал, сагъвал гуда... Амма юнсуз хъайила, илимдикай хабар авачирла, ччилиин иесияр тир инсанар чпиз лайих тир гуъндуър дережадив агакъдач... Гьикъван гуъзел инсанар дагълара яшамиш хъана! Мичівили, авамвили... са клус фуахъди авур ялюртди, чабаламишунри вири лишна...»

Доктордиз «базардин» гъаркъуъ къерал еке са гъайндин леш кицлери, пехъери, керекулри тарашзавайди акуна. Цава гьалкъаяр дуъзарна, са шумуд къузГъунни лешинал эвичіна. Кицлерин ванер къевезва, гадлр жез алтлушзавай вагъшийри вучзаватла, докторди Къатлана: «Ингъе, гъа икі, и дуъньяда умуърар физВа, — фикирна локторди. — Ажудзи незва, виклегда руфунал клвенкТ авуна, гъеле яшамиш жезва...»

Мад къерелай винел, агъадал солдатар фена... «Ибурни руфунин, къулайвилерин, алцурурунин, таришчивилин далдаяр я», —лагъана доктор къарагъна. Халкъдиз Ефимован юзунрай, рахунрай бегъем экв куна, ада вич физвай рекъер, яшамиш жезвай хуър Іхьи хъунал шадвал ийизва. Амма якГн, недай затлап алишверишчияр, карвансарайрин иесиярцскторди >арсатмишна. Абур5П «Им" мас"а жуйгав "хъанва... р алай: ядай жунгав я... Духтур ятла азарлуяр акуй, ада куъчейра, базарра, хуъре, гъаятра вучзавайди !. Аквар гьаларай, и духтурди чи къвалерни, гъеле, паярни ахтармишда...» — лугъуз чпин наразивилер Ілумарна.

Къвалин вилик пад, «уъче чиркин яз акурла, и йііра Ефимова мягъледин са фекъини «юзурна». Ад аз І хжаз тавуна, сабурлувилелди: «Ви къвалин вилик 1, гъар юкьуз, анжах вуна шткана кланда...» — ла!, умуърда кул гъиле къун тавур, такабур фердан къилиз акъатай ажугда дертлу, дели.1 авуна. Ам элбаэл чпин руьгъдин агъа, къисметях, чанахдин къерех тир, «гъази Гъаусан къилив из фена. Адани ругъани къарсурайГухтурдиругдин начальникдиз хабар гана. І.човаз вичин вилик акъваздай четинвилерикай ава. Гъавиляй адаз виридалай вилик халкъдиз Н, ада и дертнибала чидай итимрихъ галаз мукъуТШІІІІ хъун кланзава. Абурукай сад Гъажимурад докторди къатлана.

Буюр, жанаби духтур!—Гъажимурада ван акъуд тавуна рак ахъайна, са платноса авай недай, хъвадай затлар Ефимован столдал эцигна.

Вуна жанаби доктор, фу недалди, зун . дднмез диндирмез хкведа! — Гъажимурадаз къежел экъечліз клапзавайла, ам докторди акъвазарна.

Гъажимурад, акъваз! Къапар къахчу... — Ефимо ва ашпаздин платносадиз са манат пул вегъена.

— Хурда гвач, жанаби духтур...

— Айиб авач... Дуст кас Гъажимурад, заз ви хуъ рекар бегенмиш я... Амма ви хесетар, дирибашвал, къаравиливал мадни бегенмиш я... Ша вуна, дуст кас, заз ашпазвал ая. Зун тек я, чун, къве стха хъиз яша миш жеда. Ингъе, за ваз гъа икі ихтибар ийизва. Вуна вуч лугъуда?

— Жедач, жанаби духтур... За вун, динмез диндирмез, инжиклу ийида.

— Зун вакай инжиклу жедач...

— Зун къвале са сятдилай артух акъваз жедай кас туш... Жумла жагъан шагъид я! Зи затдал къин хъуй, за табзавач. Зун къара жемят квачир женнетдани са затіни туш. Завай ваз гаф вугуз жедач. Динмез диндир мез!— Вич урусдал рахайла Гъажимурадаз «Динмез диндирмез, жумла жагъан» азербайжан члалал лугъун адет хъанва.

Ефимов гъавурда акъуна. «Эхъ, халкъдин арада члехи хъана, адан ччанда гъатнавай ксар, — <Ішкрина ДОК; торди,—халкъдикай хкудун а ксар патал екё~х2жа~лат, дарвал я...»

— Бес вучда, Гъажимурад?

За ваз къе хъсан ашпаз, масан инсан туклуър да.—«Динмез, диндирмез...

За ваз ихтибар ийизва.

Зи гаф — гаф я!

Гъажимурад хъиткъердай авахъай яд хъиз, ван тавуна цлуьдгъуыгаа хъфена.

Берали хтана. Адан гуъгъуналлаз, ччанда регъуввал ваъ, а патал акъвазнавай доктордиз

ийизвай еке гъурмет аваз, кьилкуърсна, куьлукьульуь камар къачуз Жават атана. Ефимов са геренда Жаватаз килигна. Ада вири лезги жегъилар гъа икI гуьзел, ччанда пеленгдин къуват, асландин бажарагълувал, зирингвал, герек чкадал ччандилай гъил къачун алакьдайбур яз кьунва. Вилик квай касни докторди гъабурукай сад яз гьисабна.

— Пакам хийир, мергьяметлу игит!—Антонна Жава тав гъил вугана. — Зун, къучагъ, валай разини я, нара зини!.. Вуна, клева авай рушаз хъсан рехъ къалурна, амма гъайиф хьи, а руш ви рекъйяй фенани феначни ваз чидач...

— Гъурметлу доктор! — Жавата ачух, амма къалабудух квай ванцелди эхтилат башламишна: — Заз вири чида... Анжах зи рекъел дагълар къван агъур, юзур тежедай мавгъуматдин, адетрин, мичивилин четинвилер акъвазнава... Завай абурай Алван акъудиз хъанач... Зи акъулдин, зи мумкинвилерин, такъатдин кар туш... Вири, ччанни кваз эцигдай, вучда?!.

Итимрин кьилив дерт лугъуз, дарман кланз фи ниф виже къевезвач, яни?. —Бералиди хабар къуна.

Алваназ дидедихъай кичле я, халкъ тшс рахадал ди, буьндуюгъур руша вич кьин къезил кар яз гьисабза ва... Гъикъван алахъда?! Исятда за ам галчIурна гъида лагъана къаст авунвай, Берали стха, вун атана... Руш «жерягъди», аквазакваз рекъизва... Им бес эхиз жеда ни?! За а жадуяр вири са декъикъада бамишдай, вучда, Алван иниз къевезвач... А юкъуз за вуч авуна?! Са гуж баладал зи вахахъ акална ракъурнай...

Инал Ефимова, Бералиди, Жавата хейлин вахтун да фикирар, меслятар, вереведрер авуна.

Амбулаториядиз Гъажимурад атана. Ада Ефимоваз ашпаз жгъанвайди хабар гана.

— Къе нянриз, ашпаз Абдулжелил куь кьилив кIвализ къведа, жанаби духтур... Им сад! Вични тIвар-ван авай лщпаз, хъунилай гъейри, бегъем инсанни я... — лагъана Гъажимурада, иналлайбур фикирлу хъунин ва кисунин себеб чирна.

— Захъ амал ава! Жумла жагъан рази жеда! — Гъажимурада гъарайна, — Набидин руша гъар юкъуз нек маса гузва. А нек, за пакамлай, доктор, куь кIвализ тухуз тада! Ахвайш! Сад къве югъ алатда, руIн рикI клеви жеда, ахпа ада вичи-вичелай дерт лугъуда... Куь кIвале чинеба дарманар ийида ман! Вуна вуч лугъуда!

— Баркалла, Гъажимурад дадаш!—Жаватай гъарай акъатна. — Жедай кар я!. Амал я... Хъсан амал я!

гъал умудлу хъана, гъар сад са патахъ хъфена.

Ефимовни Берали фозтонди чими ятарин булахрихъ тухвана.

Рагъ кьилин кукIвал хкаж хъанва. И вахт лап куьруь хъенринди я. ВацIун дареда алапатдин секинвал акъвазнава. Дагълари, я гъуьлуь инриз я гар, я шагъвар ракъурнавач. Къизмиш ччилелай, набататрилай чими гъуьм хкаж жезва. НуькIвер вири киснава: йикъап чими вахтунда, дидебуба къерехрал, шарагар мукара ксуда. Гъавилияй рекъевайбуруз ничхиррин ванер къевезвач. Араара къузадин шимерай рахазвай къветерин ванни, фазтондик квай балкланрин ярашугъ тир куркуррин: «тирингирингди» басмишзава.

Хуьруьн кьилихъай башламишна, вацIун къерех къуна, винел фенвай гъамамдин рехъ серии я. Адан къерехар сихди.з эвичнавай верхьин, къвавахдин, цIвелин, машмашдин, «ширван пинидин», чухъверрин, ичин... ттарари кьунва . Гъавилияй ина серинни я. Рехъ, къуразвай векъерин, чранвай машмашрин атиррай ацIанва. Рекъел ттарарини ракъини къариба нехишар чIугунва. А бур атана фозтондин къенез хкаж хъана, далудихъ элячIзава ва мад рекъел акъваз хъижезва.

Араара.фазтонда авайбурал кIула сар, ппекер аваз, гъамамрал физвай, анхъай элкъевезвай дишегълияр, чкадин ва яхул шал ар яна тIушунна, абур лашунал кIватIна, къуьнел къуна хквезвай итимар дуьшуьш жезва. Эркекри фазтондиз вил язава, амма дишегълияр абуроз килигзавач...

Ингъе, Ефимовни Агъмедов авай фазтон Магъулатдин «вацIухъ» атана. И юкъуз Шалбуздагъда марфар къвана бегъем сел атанвай. КIам лап вацI къван авай. Къалиндиз къарни лил квай яд къванер хурук кваз, къвалар чкIуриз зарбдиз агъадал физва. Магъулатди вичин кьил Шалбуздагъдин дерин дерейрилай башламишнава. И яд элциф хъайила, тIямлуди я. Ахцегъри: «Магъулатдин яд кватIа хъсан шурпа жеда,» — нагъахъ лугъузвайди туш.

Докторни адан вафалу фельдшер «Женийрал» атана. Им кудай, чими ятарин гужлу булахар алай чIур я. Са пата зурба цIвелин, верхин, къвавахин ттарари элкъвена кьунвай къурухар—ядай векъер ава. Муькуь пата, «Женийрин» кьилин булахдал къван атанвай къалин нацIари кьунвай еке уьлен акъвазнава. Инани са шумуд чкадилай чими ятар экъечIна, гъа и нацIара квахъзава. Халкъди ишлемишзавай кудай яд авай кьилин булахдилай са яхцIурпудкъад камуна, атIана дуьзарнавай хътин вили, серт чархарин дар тир зурба чIутхардай Ахцегърин вацI катзава. ВацIун ван гуьне патан дагъларин «биневредин кьунвай цал» хътин дагъарра акъуна, «Женийрал» къевезва. Гъар патахъ мертин, жикIидин, вакIан кIирийрин, циц цIвелин кулар гала.

«Женидин». кьилин булах, атIанвай къванерин цла ттуна. Амма адал къав алач.

«Женийрин» булахар алай тIулан гуьзелвили Ефимов гъейран авуна. Ам дишегълийри пекер чухъузвай кьилин булахдал атайла, инай ччинар къизмиш хъанвай га шумуд дишегълийри къарагъна катна. Са геренда мертин куларихъ чухънухъ хъана. Абурал парталар алай, ятIани дишегълийриз чпин къецIил кIвачерни итимриз къалуриз клан хъанач. Гъа и арада къази Гъарусаз шикаят авур фекъи нацIарай малум хъана, ам вилер .Iкъатдайвал Антоназ килигна агъадал хъфена.

Докторди цик гъил кутуна, ахпа къведпуд хупI |<вана.

— Им яд туш, дуст кас, жавагъир я! Куь хуьруьнуруи бахт я!—Лагъана Ефимова инал вичин

кьилни .Ивачер чуьхвена.

Фекьи экъечлай нацлара чепкьен къванер къерехлл эцигна, къванце ттуна къуд пиплен, еке квалин лалуб къван авай «итимрин гьамам» ава. Иниз яд випн ччилай экъечлава. Амма ам тимил къван чимиди . Гьа и гьамамда итимри шалар тлушунда, чуьуьигар ийида.

Доктор Ефимов атайла, нацларикай къацу цал га
;и". винел пад ачух «гьамамдик» пуд къуьзуь касди

об чуьхуьзва. А патал тлушуна чуьхвенвай чухва
шалар, лашарал кватна кьилихъди акъвазар
аламрилай гуьгъуьниз, Ефимова арада фельдшер 1и аваз къуьзуьбуруз са шумуд суал вугана.
Куьне атла гзаф чими булахдик вучиз чуьхуьзвач, яр?

Ам папарин гьамам я, — жаваб гана къумрал, ж бедендин иеси тир къуьзуь касди, вичин
къеженлацу жив хътин ччурудилай гьил члугуна. — Ада! ъенри, чаз ччанар артух къизмишун
кандач.

Вацлун къорех къуна хуьруьз хъфин гала. Ана авайди вацлун серии гар я. Чими "беден къайи
гару гуцумарда, истелжем хьуп мумкин я.

Ефимоваз къуьзуь касдин жаваб бегенмиш хъана, амма хуьурена хьиз лагъана:

Вун гьахъ я, буба... Ччанда къизмишвал азаз рекъе гьатдач ман...

Инал: къав алачир, цал галачир гьамамда акъпазайтла, мадни пис мекъи жеда. Рекъе авайла, а
мекъ са акъван къайгъуда къадач.

— Гьахъ я. — Ефимов къуьзуь касдин и жавабдални рази хъана.

Эхтилатдик кваз къуьзуьбуру парталар алукина, чпин чантайра авай фуарни къафунар
суфрадал эцигна.

— Ччанар чуьхвейла, рухваяр, — лагъана суьгьбет дик квай къуьзуь касди, — иштягъди
тлуьнал ялда... И арада вири: акьул, гьилер, кивачер, сив, мез гьадан ихтиярда ава... Буюр,
буюр! Вилик ша!

Ефимов инал алай къуьзуьбурун хатурдай .суфрадихъ атана.

Женияр!.. Женияр!.. И гуьзел твар гьинай атай ди ятла? — Ефимова хабар къуна.

Руваятриз килигна, рухваяр, гьа и тлулал, кеч миш заманайра, юкъва атла гзаф яд авай чими
булах аваз Женияр твар алай гуьзел хуьр алай, — лагъана инал мугьманриз жавабар гайи
къуьзуь касди суьгьбет башламишна.—Атла чархарин каняй физвай дели ва цлу вичин пехъивал
къалурна, са заваллу йифиз ам хуьрел тепилмиш хъана. Хуьруьнбур, аялар авай къе нлер
клулуз яна, атла тепедал катна. Вацлу квалер, булахар вири тухвана. Виликан хуьруьккай ихътин.
уьлен авуна. А хуьруьн жемьатар исятда, Женийрин кьилихъ галай тепедал квалюгъ кутуна
яшамиш жезва. Абуру чин къазмайрал «Кьуру ккал» лагъана твар эцигна, вучиз лагъайтла,
инал вац! акакъдач, чкапн кьуру я. Женияр чи чими булахрин твар яз ама.

Бералидивай Ефимов доктор тирди чир хъайила, къуьзуьбурукай сада лагъана:

~Акл ятла, хва, и жегьил чиди — халкъдпп нтим я. Ада гьавилай чахъ галаз фу атлана, ам чаз хуш
кар хъана. Къенлай къулухъ и кас чакайхалкъдикай хкат тавун лазим я. За ачухдиз лугъуда: агъаяр,
девлетлуяр,

фекъияр... ччандал азаб алачиз яшамиш жезва, гьавилЯИ азарлу тахъана къуьзуь жеда,
къуьзуьвиллиз са чарапи тахъана, и дуьньядихъ вил галамаз фида. — Чун, косиб халкъ, духтурар,
гьамиша ччандал азаб алай]р я, гьавилай фад азарлуни жеда... Гила, чир хуьхъ, ън чи итимар
я!

Къуьзуьбуруз сагърай лагъана, абурун тлалабуи: мкъдин къайгъударар хьунухъ хиве
къуна Ефимов .руьз элкьвена.

Исятда округднн кьиле акъвазнавайбуру чпис дача 1)Клуьрнавай—Вини гьамамрал финиф
доктордимаса къуз кьиле тухудайди хиве къуна.

Укьил ФЕКЪИДИН ФИТНЕ

Нянрихъ хуьр хейлин секин хъана. И арада вацлун .и бегьем винел акьалтна. Ифенвай мукал
хьиз, ачух нпирангунин цлийиварз кледе дагъдин кьилел атаиа. \ан къваларив экуь къве гьетре
рап!рап!ар гузва.

Хуьруьн баябан куьчяр йифиз кацери къуна. Вай вам мадни хкаж хъана. Хуьр сирлувилерив
ацлан секнвили къуна. Гуьне патай инлайанлай, тектуьк |!алерай зайиф эквер аквазмачиртла,
хуьруьн алад цлал куьрс хъана, ахварал фенвай чулав чарх хьиз назвай.

Къуьлуьйрин мягъледа яшамиш жезвай фельдшер ъмедов Бералидин квалеле, мугьманвиллиз
атанвай >имов эхтилатдик ква. Абуру «са вил ахвар авуна» арагъай Небегъадиз акуна. Къалин
рцламар хкажна, \и спелрилай гьил члугуна, хуш ччина къайгъударвип лишанар аваз ,ада лагъана:

— Агъа мягъледин фекъи Фалз куь гафарин гьавур акьунач, гьавилай ажугьлувили дели
авуна. «Заз

иче шуткук лагъана! Намуссузар!..»—Лугъуз къе а с зал тепилмиш. хъайи гьал квез акуна
кандай... — Вичи шуткун тавурай, — лагъана Бералиди,— па, руша ни"1ГГандатлани
шуткурай. Адаз вавай вуч анзавай?

— «Ви хвани, атла урус духтурдихъ галай,» — лузва. Вичи члехи духтур шаддиз атанатла,
пашмандиз инрай ахкъудиз тада лугъузва. «Духтур туш ам жандарма я» — лугъуз пехъи хъанва.
Куьне а япар яргъицаз: фекъи, куь куьче шутказ гице лугъун лазим тир.

— Сагъвал, михъивал хуьнин рекъай, дадаш, Антон Никифорович, чи округда члехи кас я.
Адавай и михъи вилер ая лугъузни, чиркин ламариз жермештраф ягъизни жеда. Ам, хаталу

азарар чкпирзавайбур сибир диз акъуддай ихтиярарни гвай кас я.

Ефимов Небегадив гвай хабарди къарсурна.

За... Къал авур са касни хъанач эхир... За вири даз хъыз, а теспягъчидизни «Валин вилик пад шуткун теклифна... Пакамахъ, аллагъди гурай, адан куъче чаз акурвал зирзибилди къунваз амукъайтла, чун ахпа ки лигда...

А паталлайди кицл яни, лам яни, инсан яни чир авуна, ахпа сив ахъа ая, рухвар. Им куъ къилин сагъ вал я.— Небегади хъфизвай Ефимован гъил къуна юзурна. — Пис ксарихъ галаз рахамир, абур авай куъ чедаيني фимир. А кфирри куъ рикл тарда гъа...

Къуланферилай алатнавай. Ефимовни Берали куъчедиз экъечина. Абур эхтилатдик кваз, дар куъчедай винел Ефимован квалихъ рекъе гъатна. Квализ атай мугъман ва вичин дуст чкадал къван рекъе хутун Бералидиз хъсан акуна. Алава яз фельдшердихъ доктордиз хълагъдай гафарни амай.

— Доктор, рикел аламани? Чун фейила Женидиа булахдила пуд дишегъли... дишегълияр къарагъна, а натал кулерив чуънуъх хъанай гъа...

— Эхъ, рикел алама.

Фекъи Фалз аз чун Женидин булахдал атайди, дишегълияр катайди акунай.

Ам гъим я?

— Вуна куъче ми хъи ая лагъай фекъи тир. — А шайтлан гъинай акъатнай?

Итимрин гъамамдиз чуъхуъз атанвай. Дишегъли яр къарагъна катайла, Фалз нацларай экъечина хъфиз вай.

Гила гъикл хъанва?— Ефимова тимил къван хъел кваз хабар къуна.

Фалз еке фитнечи, бугътенчи, калаш итим я. Ада хтана Къази Гъарусаз, дуъшуъшдикай еке къундарма авуна ахъайнава.

— Ада вуч лугъуда къван?

— Еке къундарма туъкуърнава: мусурман, къецил дишегълияр авай гъамамдиз вунни зун къачагъвилелди, гъаясузвилелди сухулмиш хъана лагъанва.

— Ам чалай нарази я, ада чалай кламай къван буъгътанар дуъзарда... Вуж инанмиш жеда? Къази ахмакъ яни?!

— Ахмакъ туш, амма ам, чун — медицинадин, вири илимдин векилар аквадай вилер авай кас туш. ИхътШ иблисди са тлуб къван авай цикай вацл авуна, чун адан хура твада...

— Мукъаят хъана кланда, Берали дуст. Къайгъу авач, гъахъ винел акъалтда...

Ефимов рекинिलाй элкъвена и гатфариз вичи аклурай са жерге къвавахриз «илигна. Абур квалин виликайтлуз гвай багъдин цлавай явашяваш эчлагъ жезва. Къвавах тваларин кланяй хуш ванцелди яд авахъзава. Ада и зериф къелемриз тлуън тазва, абурал ччан гъизва.

Къецеллай рак ахъайна гъаятдиз фейила, вичин квалеле экв кузвайди акур Ефимов са жуъре хъана: сифте ам фикирлу яз са геренда акъвазна. «Вуч хабар я?! Квалеле экв кузва...» Ахпа ам тадиз квализ хъфена. Рак ахъа тир. Ам садрани докторди куълег яна агалдачир. Цлавай гвай тахтунал са кас ксанвай. Хабар къадай вахт хъанач. Ксанваиди гадар хъана къарагъна.

— Ви мугъман я, жанаби доктор... Ашпаз Абдулже ;ил я... Рази хъайитла, ваз къуллугъ ийиз атанва...

Гъажимурадан хиве къун, ахпа адан дугъри гафар рикел хтана, Ефимова ччинин ачухвилелди Абдулжелел къабулна.

— Багъишламиша, зун геж хтана. — Ефимова Абдулжелелан гъил къуна, ам тахтунал ацукъар хъува па. — Абдул, ашпаз хъунлай гъейри вун зи квалинди ъун зи мурад я... Ваз урус члал хъсан чида!

Урусрин арада кваллахна* жанаби доктор... Ше ъерда зун са инженердин ашпаз хъана, и мукъварал ли округдин начальник Брусилован къуллугъчи тир...

Адаз вун бегенмиш хъанач, яни?

Ахътин хиялни ийимир. Гъегъей!.. Зун экъечина. уньня я ман. Завай тапарар жедач... Гъар са жуъредин къилихдинди хъунухъ за эхи ийидай, гъе гъей..

Ша гзаф такабур женнетдин тлям галай хуърек вилик гъайитлани, адаз тегъне, тикъет ядайбур хъайила, эхиз хъанач. Зуп абуру гъамиша ламра вичин винелай гадарна, эзмиш хъанвай бейнивандин чкадал эцигиз хъана.

Гъавурда акъуна. Ма пул. Пакамалай вун зи квалипди я. За вун рази ийида. Къе са гъал кус, па камахъ чна вири чаз кланивал къайдадик кутада.

Хъсан жеда, жанаби доктор.

Минетда, «жанаби» квачиз рахух.

Башуъсте!

Докторди Абдулжелеливавай хуър, квал, хзан, яшайиш, сагъвал хабар къуна.

— Ваз гишин я жеди? — Докторди столовой хъун фикирда къунвай квалин рак ахъайна.

Гъе-гъей! Ахътин хиялни ийимир, доктор! Лезги са йикъан рекъиз физ хъайитлани пуд йикъан тлуън чантада тваз, гъеле фадлай вердиш я. Чна: «недайдени алукулдайди рекъе ппар туш» — лугъудай мисалдиз амал ийизва, доктор.

Кмаллу мисалар я. Де кус, кус!

Ефимов са гъеренда къецел экъечина. Ам ччанда хейлин шадвал аваз айвандал акъвазна. Зарафат туш, мад са лезги итимдин гъил къунва. Ада къенлай башламишна вич хътин расу чларарин, лацу якларин, цавун клусар хътин вили, амма ири вилерин иеси тир, юкъван буй алай,

юзунриз зиринг, аквар гьаларай, михьи касдиз ихтибар авуна.

йиф къалабулук квачир, тек са гъетери «къуълперзавай» дем къизмишди я. Секин я. Араара! "яргъай хъиз, галатнавай чулав цицдре «пиррр... пиррр... пир...» ийизвай ванци фикир желбзава. Бирдан ахъа са пенжердай чагъа аял шехъай ван атана. Гуьгъуналлаз са пай ахваралламай дидеди явашяваш къеб зчягъиз, вичин сес малумарна.

— Лайлаг! Лайлагъ... Бала лайлаг!..

Аял киснач, Къепинин, ахпа дидедин ванер къати хъана. Мукъвалай далбадал къве кекре гъарайна. Дидеди хкетрик квай хътин хуш ванцелди къепинин мани лагъана:

Клекерикай хъел къемир, ччан, Абур вав туш, масан бала. Вун а ахвар ая, Аслан, Крани шараг, хъсан бала...

Ахваралла гъетер, ччан. Ахваралла цуьквер, ччан. Ахвар ая вунани: ; Ахваралла келер, ччан...

Доктордин руьгъ экуь хъана, милиз хъуьрена ам квализ хтана.

Укъил НЕК МАСА ГУЗВАЙ РУШ

Гзафбуру: дуьньяда вуч хъсан я? — лугъуз садасадавай хабар къадай ванер мукъвалмукъвал къведа. Жавабарни гзаф къарибабур, бязи вахтара, лап куьлуь метлеб авайбур жеда. Амма и пакамахъ Абдулжелила гайи жавабрал Ефимов рази хъана. Ашпазди базардай хтана къачунвай затлар кухнадин столдал эцигдайла, иниз доктор атана. Ада Абдулжеллил гзаф хушвилелди къаршиламишна.

Ефимов ашпазди къачунвай затлариз килигна. Инал тланурдин фуар, як, къаогу чичлекар, хуьрекдик кутадай атирлу затлар: истивут, сумах, сари куьк ала.

— Дуьньяда, Абдулжеллил вуч хъсан я?

— Дуьньяда, ччан доктор... виридалай хъсанди — :псаивал я! — Абдулжелила и келимаяр сагъвал, гум

агъвал тестикъ ийизвай гурлу ванцелди лагъана.

Дуьз я, стха, дуьз я! Амма за гьи тлуьн хъсан я угъузва?

Гъар са касдиз вичин кефини къур тлуьн ава, даз гъа тлуьн хъсанни я. Заз виридалай, доктор ланиди...

Ам вуч я, Абдулжеллил!

Ви рик! алай тлуьнар заз чир хъун я.

Зун мешебегидин хва я, стха, заз къавурмишна къарникъузар гзаф кланда. Гъайиф! Абур ина . Чна куьруьбур ракъура лагъана чар .кхвида.

За ваз дагъларин тамарай къарникъузарни жу да!.. Къе зи устларвал къалурдайла, доктор, гьи (*к ийин эхир?

Ам ваз чида. Гъе-гъей... чида!

Рак гатана. Абдулжелила атанвайди вуж ятлчнрна.

— Духтурдиз нек гъанва...

Къецелай дишегълидин ван атайла, Ефимов риклинихъ атана. Нек маса гуз атай азарлу руш духтурдин риклел хтана.

— Абдулжеллил, гетле кухнадиз къван гъурай. Вуна къачумир, а рушахъ дерт ава, ада лугъузвач.

— Ччан руш, ша, ша! За нек чи къапуниз эчирин. Докторни ашпаз урусдал рахана, нек гвай руш

абурун гъавурда гъатнач.

Доктор рекъелай элячйна. Къарибан руш Алван ччанда кич! аваз, агъурагъур куьлуь ккамаралди кухнадиз фена.

— Абдулжеллил! Адаз лагъ... гъич садазни хабар тавуна, лап чинеба, за вичин хер, ингъе, и квале сагъ хъийида. Зеррени кичле тахуй, садахъайни игътият тавурай. Жегъил, цуьк хътин вичин язух я. Заз зичи вай затлни кландач.

Нек эчлирдалди докторди ик! лагъана. /Адаз Алванан юзунри, ччина авай азабдин: хъипини вили рангари и бейниван руш хире телефзавайди къалурна.

Нек эчлирай къаб вичин гъиле амаз, ччинин ачухвилелди рушаз килигна, Абдулжелила адавай хабар къуна:

Ччан руш, вун ниди_я2.

Зун Къарибан.." — Алванай гуьзел мани хътин ван акъатна.

Аааа! Ата Къайитан хва Къарибан?

Гъа Къарибан руш я.

— Ам Бакуда амани, ччан руш? — Ама, халу.

— Гъе-гъей, хъсан чидай кас я, са вацун итимрин рекъе ччан эцигиз гъазур итим я. Дуьнья я мам... Чна санал фу тлуьна, ччан руш.

Вун гзаф перишан аквазва эхир? Аяман... бала, вун азарлу я жеди?

— Азарлу я, халу.

— Вуч тлал я? Бес дарманарзавачни, ччан руш?!

— Дадаш яргъа ава — лагъана Алван, умудсуз ванцелди рахана. — Дидеди зун къарийрин

гъиле ттунва... Хъсанвал авач. Хер гъар юкъуз пис жезва.

— Чи члехи духтурдиз къалура, ччан руш, гъе-гъей... ам гзаф регъимлу инсан я. Адаз вавай затни кландач, гъич садазни вуна вучзаватлани чир жедач. Виридаз вун нек гваз атана, къаб хутахиз аквада. Маса хиялни ийимир! Халудин члалаз килиг! Гъе гъей... Цуьк хътин ччан ик! ажизмир!

Алвана къил куърсна, вйлерилай алмасдин ирири клусар хътин накъвар аладарна, Абдулжелилан гъиле авай гетле къахчуз клан яз, гъил яргъи авуна.

— Акъваз, ччан руш... гъе-гъей, ша вуна за лагъайвал ая.

Хирехъ пис ни гала, халу... зи ччан кланва...

Ччан руш, къайгъу авач! Духтурдиз хирер, гзаф акунвайди я.

Духтур Берали авани? — лагъана Алвана, ви лераллай накъвар фитедин пиплив михъна.

— За фена исятда эверда. Вун и табуреткадал цуьк. Гъе-гъей... Ваз гъикъван регъят жедагла аквада!

Алван ацукъна. Абдулжелила рушахъ галаз хъайи уьгъбетдикай Ефимоваз хабар гана.

— Тадиз Бералидиз эвера!

Жавата, гъеле алатай юкъуз вичин «гъуншид руш лваназ доктордиз нек кланзавайди, ам гваз физхтайла, садани дарманарзавайди къатун тийидайди лагъа, ч. И пакамахъ Жават Ефимован риклинал къван вичи Алванан гуьгъуьна аваз фена.

Берали атана. Дарманар авай сумка эцигна, ам буюрена.

Медицинади исятда, доктор, мичивилин чиркин бужахдай са цуьк гужуналди ахкъудна.

Им гуьзел ;ф я!

Эхъ, эхъ, дуст «ас, вун гъахъ я. Жаватан амал илай, зи дуст Гъажимурадан фикир хъсанди хъана.

Иач эвел вун килиг, вуч хер ятла чира.

Гералиди руш авай кухнадин рак ахъюникумаз,

щ кивачел къарагъна, са герен къил хура чуьнуьх

ла, ам ял къунвайди хъиз, яваш ванцелди рахана:

Берали халу! Вуна зун иниз атайди дидедиз лугъумир! — руша ара-ара вичин чулава вилер, акъваз хъана инал атанвай Ефимоваз ягъиз, хуш, риклиз пшкилрин лацу ччиниз экуьз яру ранг гъана, ам перемдин са хел акъудиз эгечина. — Зи хъуьчуьк, хаияр лугъур са затла ква. Дуьз къве варз я жерягъ

мири дарманар ийиз. Абуру зи гъвечи хер къал

1 тушур палкандин хер хътинди авунва. Заз дидеди мад агъа Махлус къаридин кваллиз вач лугъузва. Ада заз «Гуж хъайи вах, варава ра вун духтурдин па* тав киземир гъа! Ана авайбур итимар я. Гъеясуз же мир!..» — лагъана тагъкимар авуна. Вуна зун иниз атайди дидедиз лугъумир ччан халу. Члехи духтур ам яни?

— Гъам я. Вуна хер къалагъ душ!

Руша вичин назик, цтйииз къвайи жив хътин экв

квей лацу гъил ва къуьнт ахъайна. Алванахъ хирез килигдай рикл амачир. Руша ччин са патал къуна лагъана:

— Жерягъ къаридин м ел гъе м алама. Завай, халу, V. хирек гъилни къагъиз жезвач. Аламат я, къиникъикай кнчле туш, амма жувал алай хер акурла, рикл гъилерай къвезва.

Инал рахадайла руша вилерин къалин ва чулава клакламар, яру ва зериф плузатар илиснавай.

Доктор Ефимов хейлин вахтунда и гуьзел рушан шиклириз килигна, эхир атана Бералиди ахъа авуна чуьхуьзвай хирез килигна.

— Руша вуч лагъана? — Ефимова хабар къуна. — Ада вуч ятлани ваз ахъайна, зун бегъем гъавурда гъат нач.

Бералиди инал руша лагъай гафар вири урус члалал доктордиз ахъайна.

— Бейниван руш, дугъриданни жерягъ къариди сурун..4)УвДл гъанва. Хер чуькун гъеле анихъ акъвазрай, ам гъикъван дериндиз дугурнаватла килиг гъа! Аяяя!

Доктордин ччиниз са вил яна, руша мад вичин къил патал къун хъувуна. Ефимова журналда хкъенвай твар клелна.

Алван! (Ксан Алван! — Ефимов лезги члалалди рахана.

Хъсанди вуч я, духтур? — Руша аламат хъана хабар къуна.

Вун ксан руш! Ваз... баркалла руш!

Вил ягъайла, Алваназ, вичиз дарман авунин кардик члехи доктор рикливай экечйнавайди акуна. Руша гъа гила, вичин хер хъсан жедайдак умуд кутуна. Са тимил къван вахт инлай вилик кузвай ва тлазвай хер исятда «киснавай». Алванан гуьзел ччина азабдин шукъверар амачир. Лацу ччиниз экв гвай яру ранг атана, рушан хъуьхъверин къилер, дигмиш хъанвай Ширван ичерин ракъиналла патар хъиз безетмиш хъана. Накъвари рушан вилин клакламар чуьхуьз башламишна. Халкъдин арада устадвилдин тариф къеъвезвай члехи докторди вичиз пулсуз дарман ийидайди дагъви рушан фикридани гъатначир. Бакудай хтанвай къунши гада Жавата сифтенисифте доктордин къилив фин Алваназ теклифна. Сифте и теклиф Алваназ бегенмиш хъанач, амма ахпа къарийрин чиркин «мелгъемри», амалри кана ажуз хъанвай руш гададин меслятдал рази хъана, ада лагъайвал авуна. Гила руша: «Баркалла ваз, михъи, пак, азабрик квайдан къайгъуда гъатдай, къудратлу рикл авай жегъил! Ви са къакай виш йис хъурай! Вири йисарни рикл динжбур хъурай!» — фикирарнай.

Жавата чар кхъиз туна, ам цуькверин юкъва ттуна, доктордиз тухунин амал чируналди вичин къайгударвал куьтягначир. Ада, гъеле цуькверин клунчлнн вичи туьклуьрна, рушав парталар алукиз туна, вичин гъвечлн вахни галаз тадиз доктордин къилив финиф теклифна. Гада, азарлу Алван ва вичин вах Медина доктордин къилив тефена, регъуь хъана элкъвена хквез кичлела, доктордин къвалин риклинал къван абурун гуьгъуьна аваз фенай. Рушар тадиз къецел акъат хъувурла, Жаватаз абурукай хъел атана, ахпа ам, Алван элкъвена доктордин къилив хъфин патал гзаф алахъна, амма рушак гаф акат хъувуначир, ам къвализ хъфенай.

Жавата гъил къачунач, ада пакамахъ ва нянихъ Алван акваз, адаз доктордин къилив финиф теклифна. Бегъем са йисуз къвалахайла, жибинда пуд манат пул аваз Бакудай хтай Жавата, вич уьзуькъара тахъун патал а пул члехи дидедив вахканваз хъана. Тахъайтла, ада и пул вири вичиз хуш, гуьзел Алванан рекъе эцигдай. Адаз и кесиб рушаз халкъди лугъудайвал: «Гъилин билегни хана куьмек ийиз къанзавай». Жавата" мукъвалмукъвал: «За кхъиз тур чарчи ва руша савкъатяз гайи цуьквери духтур регъимлу тавуртла, мад вучда, бадедив гвай пул къачуна, ам Алванан рекъе харжда». — фикир ийиз хъана.

— Руш гзаф хаталу гъалда ава, Берали Небегъаенич. Адаз вуна лагъ, хер чун килигдалди ахъа тавурай. Мад «жерягъ» къарийрин къилив фейитла, вичин хер къенез кватда, вич клеве гъатда, а вахтунда чи къилир хтуникайни хийир амукъдач. Чи гафарал амал авуртла, вич чна, и мукъвара сагъар хъийида.

Бералиди доктордин гафар Алваназ лагъана.

— Мад къейитлави, ччан духтур, зун къарийрин па тав хъфидач. Валлагъ хъфидач!—Руш, гзаф разиви лин шикилар ччина аваз, хейлин вахтунда Ефимоваз килигна.

Багъа дарманар яна, Алванан хер докторди вич и кутлунна.

— Югъ арадай фейила, мад кутлунна къанда. Къвале къаткурай.

Рушан гуьзел, амма адетдилай артух ахъа авунвай вилери, хъвер квай плузарри, ам руьгдай и члехи ри«1 авай касдал рази тирди лугъузва.

•— Лагъ хъи, чна вичивай ва вичин дидебубадивай хер сагъар хъувунай пул къачудач. «Жерягъ» къарийрин желедай катиа, чкъ къилив атайвилляй пул чна вичиз гана къанзава лагъ.

Докторди ачух хатларалди рецепт къенена, ам Бералидив вугана. Алван, доктордиз ва чпин хуьруьнви Бералидиз сагърай лагъана, лувар квайди хъиз, къезилдиз камар къачуз къецел экъечлнна. Ефимова руш гзаф хушвилелди рекъе ттуна, ам хейлин вахтунда фикирлу яз пенжердай Алван хъфей куьчедиз килигна. Доктордиз и арада, къвале гъатнаваз хъайи ракъинин ишигъ бирдан катая хъиз хъана. Гъеле, себеб, делил арадал алачиз Антонан рикле муьгъуьббатдин фикирар къекъвена.

Алван хтун гуьзлемишиз Жават хуьруьз фидай дар са жигъирда ттаран хел гъиле аваз, аскан цлал ацукънавай.

— Баркалла! Баркалла, Алван!—Жавата руш гзаф шадвилелди къаршиламишна.

— Эвелниэвел, Жават, ваз баркалла! Ахпа духтур стхайриз баркалла хъурай! За баркалла къазанмишай хътин са гъунарни авунвач.

Жаватаз и арада вичин ччандин азаб, тлал алатай къван хвеша хъана. Адаз и пакамахъ девлетлу хазина жгъана, ам эцигдай чка авачир. «Ингъе, хазина зи вилик ква, ам Алнанан уьмуьр я!.. Зун и рушан геляй фена... и руш масадаз хъун завай эхиз жедач.»

Алвана и арада муьгъуьббатдин мукъувай фенвай фикирар авунач. «Й заваллу дуьньяда хъсан йнсанар авачиртла, чи вайни гъал тир... Яраб завай и ксаризса хъсанвал жедач жал?!» — фикирри ам тухванвай.

И декъикъайра Алван мадни гуьзел аквазвай. Адан ччиниз бегъем рангар хтана, вучиз лагъайтла, руша исятдилай башламишна вичиз еке азаб гузвай хер — завал алатдайдак умуд кутунвай. Умудлувал шадвиллин лувар я! Шадвал риклин ашкъи я. Ашкъилу рикли гъидай рангар гзаф масанбур я!

Жегъилар багъдин ттарари къуна, лап къацу магъара хъиз авунвай дар, амма сирлу, хкетрик квай хътин жигъирдай агъадал хуьруьз эвичлнна. Алвана мили хъверна, милаим ванцелди лагъана:

— Вун бахтлу хъуй, Жават. Вуна авунвай гъуьрмет за /рекъизалзи риклел хуьза, валлагъ хуьза! (ЖсГват~вичин бахтлувал къалурна хъуьрена. Хъуьруьни адан рикле авай еке муьгъуьббатдин ялавлу са къус къалурна.

Алван къвализ хъфена, Жавата и гуьзел руш вилералди рекъе ттуна, ахпа атана Къарибанса мертебадин къвалерин пенжердин къане эцигнавай тек къванцел ацукъна.

Жават желеб, амма ччан сагъ, акъажай ер,иш анай, зеррени дамах гвачир, гуьзел суьрет алай, къумрал якларин, зиринг ва намуслу жегъил я. Ам, гъеле аял вахтарилай етим хъана, бадеди хвена. Гъавилляй хуьруьнбуру адаз: «Майрам къаридин етим, Майраман Жават». — лугъуз хъана. И хъандихъ авай девлет— са ккал я.

Хъсан къариди хвейи Жават къилихриз гзаф лртух кас я. Ада патаз —гъурбатдиз фена хтайла, ба нчивай мукъва-къилибурун, хуьруьн жемятдин гъал

ай, дердибеладикай хабар къада. Свасар гъана —

ирлу крар авур ксарин къисметди Жават шад ийи амма ччанда еке мурадар амаз кечмиш хъайи же д гадайринви рушарин язух члугвада, гада хажа му жеда. Жават хуьре хъсан ихтибарлу, гъуьрмет

м кас хъунилай гъейри, межлисдин хъсан итимни я.

.1 устадвилелди, халис лезги къуьлер ийида, къара иярни адав гзаф гва.

Ллванахъ мукъвабур ама. Кисай, юкван буйдин, Гг къумрал ччин алай Алванан буба Къарибан уьр Бакудинни Ахцегърин рекъе физва. Ам нафта

дйм мяденрикай сана къазанханадин кочегар я. Щвал авачирвилляй адавай хзанар са йисузни Бакудиз тухуз хъанач. Адалай гъейри, хзан Бакудиз тухвайла и къиле авай куьгъне квал, гъвечли багъ, ник, малкъара гъилляй акъатзавай. Хуьруьн доход квачиз хзан хуьн гзаф четин тир. Гъавилляй Къериба цлусад варз Бакуда, са варзни хайи хуьре акъудзава.

Алванахъ вич хътин лацу якларин, Халум дидеава. Халума Алваналай гъейри мад къве аял: гада ва руш члехи ийизва. Абур къведни Алваналай гъвечлибуря.

— Вуч геж хъана, ччан руш! — Халума югъурзавай нек авай кквар акъвазариа, ам хайи рушан шадвили цуьк алай гатфар къван безетмишнавай ччиниз килиг на. — Мухлус къари мад квалев авачирни? Тахъайтба, мелгъям гъазуриз геж хъанани? Аквар гъаларай, къе эцигай дарман хъсанди я. Тарзамач, яни ччан руш?

— Эхъ, диде, къе эцигай дарманар гзаф хъсанбур я, хирен тлал квахънава.

Алван кисна, вучиз ятлани адавай хъвер хуьз жезвачир. Гагъ фири некледин, гагъ цуру некледин, гагъни къулал ргъазвай кинийрин хапладин атирри садасад чуькъвезвай квалев, бирдан Алванан хирез янавай дармандин: ктлай кларасдин низдиз ухшар авай къати ял гъатна.

— Я руш! Вуч дарман эцигна? Вахъ вучиз жаваб авач?! — лагъана Халума хабар къуна. — Вууввв! Им вуч ни я? Я гуж хъайи вах, вахъай урус дарманрин ни къвезва хъи! Вуна ахъашла/ херзтемдиг (кут)дз_ туна ман? Беябур хъана!~~Я""мусибат хъайидиТ.. З~аваз бес гъаниз вач лагъанайни?!

Халуман хъел къати жердавай, Алван ччин са патал къуна милиз хуьрена. Адаз инал дидедиз гъикл жаваб гудатла чизвачир. Гъа и арада квалевиз чергес чухва, чал бармак алаз ччина шадвал ва уьзагъвал аваз Жават атана.

Халум диде! Атайтла жедани? — лагъана Жават риклинив акъвазна.

Ша, ша, ччан хва! Буюр! Иних алач.1, хва!

— Сагърай, диде... За ви къил артух тлардач... Масадаз лугъудачтла, за ваз са эхтилат ийида. И гафуниз вуна артух фикир гана кланда. Исятда Къучагъай къве кас атанвай. Мухлус къаридин мелгъямри чпин ;Этем_ къена лугъуз абуру арза ганва... Заз куь руш Алванни адан квалевиз физ акуна. Диде, а къаридизя дердибала чидач, я адавай дарман ийиз жедач Вуна, ви агакъзапай руш клева твамир, диде! Хуьре члехи клеларнавай, камаллу духтур ава... Адаз я лщцанрш, азарар сагъ хъувунай пул кланзавач. Алван духтурдин патав фирай.

— Ччан хва, вун бахтлу хъуй! Вун хийирдин кели маяр рахана. — Халум, хейлин секин хъанваз, амма ада ччанда кичл гъатна ял къазвайца хъиз давамар ча: — Чи итимрин намусдик хклазвай кар жезва эхир.

— Духтурдиз, диде, жуван дерт лугъун, тларзавай чка къалурун чи диндин ва шариятдин ктабрини истелишзава. Зиди таб ятла вуна фекъидивай хабар яхъ. Лухтур итим ятла, адаз дерт лугъумир, яни тларзавай лка къалурмир лугъуз дишегълийриз вязернавай са <таб;и авач. Заманадин машгъур ва хъсан духтурар, керягъар, вири акъуллу, камаллу алимар этемар я.

Кл хъайила, диде, духтуррикай чна я рушарин, я галяйрин дердер чуьнуьх тавун лазим я. Зун Бакудиз

ьфизва, за Къариб халудиз куь сагъ ва саламатвиллин ;абар гунуг лазим я...

— Ччан хва, гъа вуна лугъудайвал хъуй... Ма за чуч хълуда.. Куь намусдик хкладай кар жедалди, заз (и ирид руш къейитлани тларзавач, хва!.. Вун чи къун. нини я—/мирасни. Ваз кленивал ийида ман...

— СагъраиГХалум диде! — Жават шадвилев ацланлай Алванан вилериз килигна. Ам Халума фу, хапла луьн теклиф авуниз килиг тавуна хъфена. Гадади виши къаст къилиз акъудна, ада дидени секинарна. Бес Им гъвечли кар яни?!

— Къашкъа духтур геле заз акунвач, — Халум нек тли ккварцихъ ацукъ хъувуна.— Адаз къашкъа вучиз

1узвайди я эхир?

Пара риклиз чими этем я, диде. Пис ни галай, ер ада михъи авур тегъер ваз акунайтла...

Аллагъ! Вич диндал атурай!

Хъсан духтур я. Къилелай мег са тлуб алай чка

я лугъуз, Ахцегъар тушни, члехи духтурдиз шкъа духтур» — лугъузва.

Вууввв, гъакл я ман?!

Эхъ, диде... Мад зал, «жерягъ къаоийрин даомамелгъямар герек амач. Члехи духтур; пул къачун тавуна зи хер вичи сагъар хъийида лагъана хиве къунва.

Инсан я! Инсандин велед, инсан я! Касдизни ви хер Къашкъади хъийизвайди герек чир тежен!

Башуьсте, диде ччан! Зун къашкъа духтурлин квалевиз нек гваз фена, къзб къахчуна хквезва. Дух турханадиз физвач, я.аниз фин герекни авач.

УШкъил РИКИИЗ МАСАН ГАФАР

Пагъливан къугъвай юкъуз Квасади Ефимовакай гайи хабарди халкъ шад авуна. Члехи доктор кесиби дагъвийрин пайни квай кас тирди чир хъун гъвечли кар туш. Квалера азарлуяр авай инсанар,

иллаки азарлу ксар и хабарди умудлу авуна, абуру члехи доктордин куьмек тлалабна.

Ефимова, лезгичлал чир хьун вичин уьмуьрда кьиле фейи еке са вакъиа яз гьисабна. Гьамиша фельдшер Берали доктордин патав жезвачир, адахь вичин крар са гьамбар авай. Ам хуьруьз фейи са юкьуз духтурханадин риклинив пуд кас акьвазнавай. Ефимова, русдал хабар кьуна:

— Квез вуч кланзава? Азарлуяр яни?

Дагьвияр садсадаз килигна, амма жаваб акьатай кас хьанач. Доктор, урус члал чидай касдихь кьекъвена, амма, ихьтин итим гьатун регьят кар туш. Дагьвияр перишан яз экъечна хьфенай. Гьикл ятлани, абурукай садаз «Урус члал» чидай этем гьатна, ам галаз хтана. Ингье, ада вичин «эхтилат» башламишна:

— Духтур! Ты солдат...—и келима лагьай касди ви чихь галай жегьилдин кьуьнел гьил эцигна, гьилерин ишараяр кваз давамарна:

— Дома большой отес... твае панимат?.. Божалиска делат дарман... Божалиска!

Ефимован кьилив атай азарлуяр дерт лугьуз тежез хьфена. Вучда? Члал чидач. И гьал акур Ефимова фикирна: «Азарлуди члал чин тийиз хьайитлани вичин тлазвай чка тлуб эцигна кьалурда, амма им доктордиз азардин гьакьиндай лазим тир кьван малумат жгъана

лагьай члал туш, азарлудан уьмуьрдикай, азар башла миш хьуникай чир тахьанмаз, ам гьи завал ятла кьа , тлун четин я. «Халкьдиз урус члал чир хьун, гьеле, у яргал месэла я. Югьди ва йифди алахьна за халкьдин члал чир авуна кланда. , Заз лезги члал чирун латин члалалай четин акьваздач».

Ингье, докторди вичизчлал чириз башламишна. Ада «Урус члаланни лезги члалан словарь» туькьурна. Словарда докторди урус члалал вичин рикли буюрмишай сифте гафар кьхена: «Диде, буба, вах, стха, баде, члехи буба, хуьруьнви, ччан, играми, хьсан, уьмуьр...»

Гьа икл, доктор Ефимова вич риклин кьеняй «дагьлу — лезги» яз гьисабна, дагьлуьрихь галаз чпин члалал рахана. «Ччан диде! Ччан стха! Ччан вах!» — лугьуз рахадайвиляй халкь доктордив мукьва жез башламишна. «Ччан духтур! Ччан бала! Ччан хва, стха!»— лугьуз хейлин азарлуяр куьмек авунихь инанмиш яз, чпин доктордин кьилив атана.

Антон Никифорович кьезил камар кьачуз, гьар патаз вил ягьиз, буба азарлу са жегьилдихь ва фельдшер Берали Агьмедовахь галаз хуьруьн гуьне патаз экъечна.

И югь Ахцеьрин накьвадал гьар са патахьай гуьзелди хьана. Инлайанлай цавун ччинал кьери ва рагьул цифер ала. Абуру мукьвалмукьвал рагь чпин «ценерик» чуьнуьхзаза. Дагьларихьай вацлун дередиз зериф серии шагьвар кьезезва. Ада вичин кьужахда аваз, кьакьан дагьларин векьерай цуькверин атирар гъана, хуьруьз ва квалериз ахьайнава.

Келе дагьдин кьузадихь галай Хьваскарин мягьледа са аскан квалерин вилик доктордихь галай жегьил бирдан квахьна.

— Берали! Чахь галай жегьил гьиниз фена?! — Пфимова хабар кьуна.

— Ам, ангье, атла кваллиз гьахьна... аквар гьаларай, чун атуникай хабар гузва.

Доктор ва фельдшер са геренда акьвазна, хуьруьз л.нлигна. Инлай садсадак кклана Келе дагьдин «хура 1 ятнавай» хуьруьн са пай хьсан аквазва. Шегьердин п.фталар алай итимар чпин мягьледиз атанвай[акур кьарияр, рушар, свасар «гьилин, туплун квамхар» туна, пенжерривай, купларин гьелеривай, тилпл ахьа тир варарин хьиткьерривай тамашиз акьваз

на. Гагь санлай, гагь масанлай рушарин, свасарин хуруйра авай, хилерик квай гимишдин манатри, абасийри, п.иришринни дуьмейрин ванер кьезезва. Хейлин вахт алатна.

— Антон Никифорович, белки чун кваллиз атун гуьз лемишзава жеди, ша фин. — Берали чкадин итим хьу низ кмлигна, вилик акатна. — Авам итимар я, ничида гьикл хьанатла..

Кваллиз доктор кьезезвайдакай хабар гуз хтай жегьил, бубадин эхир хьана, шехьзавай папарин агьузардал дуьшуьш хьана, вири рикледай алатна, мягьтел амукьна. Ччандал атанвай бубадиз са вуч ятлани лугьуз кланзава, амма ялтан хьана, адавай рахаз жезмач.

— Вьде я, вьде я... кар худадинди я... Келима ша гьадат рикел хкваш, бенде, ч вун а дуьньядин рекьел атанва...

И келимаяр лагьайди ччина шуьткьверар гьатнавай кьуьзуь кьари тир. Ада азарлудан винел са чувал вигьиз тунвай.

—Газаф вахтунда ччан азабдик кваз тахьуй...— лагьана и чулав кьариди вичин мелгьемар квай. ягьлухдин пипериз тлвал гун хьувуна, квалеле авай агьузардикай хабарни авачиз, «кьуьзуьди мус куьтягь жедатла...» — лугьуз акьвазна.

Кваллин вири тлеквен авай кьван чкаяр клеви авунва. Ина туькьуьл кьаларин, явшанрин, чулав нафтадин ял ава, алклидай бугь ва гум кьавук илис хьана акьвазнава.

Рак ахьайна кваллиз кам вигьей доктор, адан фельдшер, са легьзеда: «инаг жегьеннем я хьи...» — лугьузвай хьиз, зегьле фена, мягьтел яз амукьна.

— Тлеквен авай кьван чкаяр ахьа ая! — буйругь гана, докторди вичини гадар хьана фена са пенжер ахьа авуна. — Им инсанар бамиш авун патал туькьуьр навай заваллу магьара я хьи! Ина азарлуди анихь амукьрай, гьеле, сагь инсанар телеф жедат! Гьава, гьа ва амач, инсанар!—доктор Ефимова инал алтлушна шехьзавай папариз вил яна давамарна. — Вири кьецел экъечрай!

Папар кьецел экъечна. Амма плузаррив чулав ва кьурай са тлуб кьуна, жерягь кьари» вичи авунвай дарманди азарлу са патахь: «я анихь, я инихь» авун гуьзлемишиз акьвазнава. Ада хабарни авачиз атай

итимриз килигиз хейлин аламатар ийизвайдини кьатлун четин тушир.

Докторриз и къари азарлу касдин паб хъиз акуна, ам квалеле амукуниз манийвал ганач.

— Им мусибат я!—Ефимовой гъарай акъатна, ада азарлудан винел алайбур алудна, а патал гадарна. Ахпа агъуз хъана вячиз вичикай хабар амачиз, нефес лап зайиф хъанвай азарлу къуьзуь касдин гъекъ алаз кузвай хур жунадал ми хъна, адан риклиз ва жигерриз яб гана.

— Къуьзуьди яшамеш хъхъун лазим я, — Ефимова адан къил хкажна, хъуьцуьган винизна эцигна, — камфор це...

Жерягъ къаридиз квалелиз атанвайбур докторар тирди якъин чир хъана, ам тадиз квалейя экъечина.

— Ксан, ччан буба, ксан! — азарлу касди вилер ахъайна, хур ацурриз нефес къачуз башламышна, къил хкажна. И гъал акурла доктор шад хъана. — Ксан, ччан буба.

Са шумуд сятда Ефимов азарлудан къилихъ ацукъна. Адан рикли лугъузвай: «За халкъдиз хабар аваз къабул авур азарлу гзаф зурба хаталувилик ква, эгер и кас завай азардин заваллу пацарай ахкъудиз тахъайтла, жемятди зи гъакъиндай низ чипа вуч лугъудатла... Авам ва чиркин амалар гвай къарийри «гавур — урус доктор» лугъуз бегъем рахунар ийида».

Азарлу къвердавай ачух жезва. Эхир адай ван акъатна.

Пагъгъо!.. Заз дуьнья ахквада къван!..

Ксан, ччан буба, ксан! — Ефимова, азарлудан пелел гъил эцигна, ахпа гъилин дамардал тулар алаз, къуьзуь касдин ивидин гъерекат авун ахтармишна. — Ксан, ччан буба!

И шейх гъим я, эллер! И къурбанд хъайи нур гъинай атанвайди я!?!—лагъана вилери луплуп! ийиз, азарлу хейлин вахтунда Ефимован шадвили безетмиш навай ччиниз, чими вилериз килигна. — Буба кесиб хъана, ччан хва...—лагъана азарлу доктордин ччинилай вилер алуд тийиз рахана. — Авай са хъиз мехъер ийиз тахъана... и ччилине къазмада къиникъ гуж тир... гуж тир...—азарлу, къуьнт месе акурна виниз хъана, ацукъна.—Хъайиди хъана, хва... А къаридиз писвал ийимир... Адазни зун сагъ ийиз кланзавай, амма

хъамач. Зтк пифин ял кутуна, нефес дар хъана... са тлимил амай рекъиз, — азарлуда вичин мукъваллай доктордин гъил къуна.

— Зи риклевай мурадар, дуьзмиш жедалди... заз, хва, яшамеш жез кланзава...

Ксан, буба, ксан!—докторди мили хъверна къа рагъна, ада азарлудаз ва адан хзанриз урусдал тапшу ругъар гана:

Гъава, буба, инсандиз тлуьн къван герек я. Ми хъи гъавадикай катмир, пенжерар ахъа яз тур. Хъсан хийирлу затлар: вирт, члем, нек, як неъ... амма тлимил тлимил, мукъвалмукъвал неъ. Зун ви къилив атуникай зеррени инжиклу туш. Мад жерягъриз эвер хъийимир, абурувай ваз куьмек иймъ хъанач, са гъвел къван амай а дуьньядиз рекъе твазвай...

Реклинивай акъвазнавай, докторни Берали квалелиз галаз хтай, азарлу касдин гада фельдшер Агъмедован гъиле пул вугуз алахъна.

— Куь зегъметдин гъахъ я... Къвачер, ччанар сагъ рай!

— Пул гузвани? — Ефимова тадиз хабар къуна, жегъилдин гъиле авай пул къачуна, ам мад гъадан гъиле хутуна. — Вун кесиб кас я. И пул азарлу патал вирт, як къачуз тур... Пул чаз гайидай яхъ. Кичле жемир, мад эвер тавуртлани, са гъакъгъисабни авачиз зун ви бубадин къилив къведа. Ам инлай къулухъ зи азарлу я. Къуьзуь кас сагъар хъувун зи хиве гъатнава, зи буржи я, стха...

Азарлу касдин ва адан гададин гъилер мад къуна, доктор ва Берали къецеел экъечина.

VIIIкъил ХУЪРУЪН СТХАХВА, КЪУДРАТЛУ МУЪГУЪББАТ.

И юкъуз Ефимов мад са азарлудан патав фин лазим я. Ингъе, ам Бералини галаз Ахъегърин хуьруьн гуьнепата ава.

— Доктор, — лагъана Ефимова Келеледин хивел — хуьруьн къилихъ галай дагъдин рекъел са геренда ял ягъиз акъвазна, — вири халкъдин: агъваллудин, кесибдин, алимдин, авамдин, дишегълидин ва итимдин, аял

динни къуьзуьдан пай квай кас я, дуст. Абур вириччан алайбур я, вир и ни азарлу хъунухъ мумкин я.4И заманада халкъдиз эвелниэвел аллагъ, пайгъамбарар герек ятла, ахпа чун докторар герек я. Вун инанмиш хъухъ, виридалай артух чун — докторар герек я! Вучиз лагъайтла, абуруз авай куьмек чакай ава, инаг халкъдиз бегъем чирун чи буржи я. Халкъди чахъ ихтибар авун патал чна хамарай экъечина кваллахна кланда! Чун бегъем итимар хъайитла, жемят чав агат да, тахъайтла, ада чун саймишни ийидач, гъамиша жерягъар, жаду къарияр авай жигъиррай финиф давамарда. Вуна халкъдин сагъвал патал аламат жедай элешмишунар авуртла, ада заз къимет гуда, ваз яб гуда. Халкъди хъсан кас масанни ийида, дуст, пис кас негъни... Халкъди ваз яб гунуг, ви гафариз амал авун еке бахтлувал я! Чна чи вилаятдиз азарар къвезвай хаталу жигъирар вири халкъни галаз, саналди гъужумна бегъем клевни ийида...

Вун гъахъ я, Антон Никифорович!—лагъана Берали Ахъегъ вацун къве патахъни пай хъанваз, агъа дай аквазвай хайи хуьрел вилер алаз рахана. — Эгер зерре саймазвал, кагъулвал авуртла, заз акуна, доктор, чна чаз халкъди «йизвай гъуьрмет, ихтибарлувал, чахъ инанмишвал элбаэл квадарда.

Аферин! Гъахъ я, стха, гъахъ я. Халкъдикай сад вад касди чакай пис рахунар авуртла, абур сивяйсивиз фида, халкъдин рикли тлар жеда. Чаз чида хъи, халкъ сагъ са без.ен хъиз яшамеш жезва. Адан садвад хъиз ва я рушаз чун пис килигайтла, а къудратлу бедендин иесиди — халкъди лугъудайвал я: гъабурни зи ччанди кай я, доктор, вучиз вун абуруз килигнач? Вучиз вун

_абурун куьмекдиз атанач?..

—Зун гъавурда гъатна, Антон Никифорович, зун ваз икърар я!

Чехи доктор хейлин вахтунда Келе дагъдин хивелай, инлайанлай клапалар хъана аквазвай гумрагъ къацу багълариз, никлериз килигна. Шир янавай ракъун къавар алаз, къилдин са шегърдин пай хъиз, къизил кирпичдин цамара ттунвай еке пенжерар алай къеледин къве мертебадян казармаяр акурла, доктординшад гьалар дегиш хъана. Анай къве патахъ къапуяр ахъа авуна, дестедесте солдатар гьар патахъ чкъизва. Яргъалай и къеле цекверин клунт хъиз аквазва. «И дагълуяр, солдатривай, я яракъривай муьтлуьгъариз жедайбур туш! Ибур анжах инсанвилини рафтарди, ибурун лайихлувал, намуслувал гзаф мукъаятдаказ хуьз алакьуни жуван патаз гьида...» — докторди фикирна.

Иикъан и сятда хуьрел лиферин лужар элкъвезва. Гьар патахъай аялринни клекерин, клелеринни вацун ванер къвезва. Са гьинай ятлани пенпечи устларди вичин пенпедин «Бенгъгъ... бегъ...» — ванер акъудиз, абур хуьруьз ракъурзава. Са квалей кардик квай къве руша мани лугъузва. Аквар гьаларай, абур гамунихъ галайбур я. Мани акъвазнамазни гам гатазвай агъур рекъинин ванер акъатна. Хуьре мадни къариба ва сирлу ванер ава. И арада Келедин дагъдин лап кулвалай цегьерни бацляр какахъай ванер атана. Абурук кваз са гадади хуьруьхъ элкъвена нацлярикай туклуьрнавай балабандиз худ гана. Са гьвечи вахтунилай и тепедал ругуд, ирид руш са гьалкъада кват хъана, инра, гьеле, садазни ван тахъай гьавадал манияр лугъуз башламишна.

— Им, дуст кас, махарик квай хътин, гзаф сирлу ва назиквилерив ацланвай къеледин дем я! — лагъана докторди. — И хуьруь гзаф магьир устларди рекъе тухузвай еке симфонический оркестрди хъиз гзаф хуш ванер ийизва. Пагъгьо! Инанмиш хъухъ, им халис дем я! Ина уьмуьрди бегъемвилелди вич къалурзава!..

Докторди хуьруьн гагъ са патал, гагъ муькуь патал вилер алаз кисна хъиз, инин диривал тир инсанрин «нефес къачуниз яб гана». Ахпа ам винелди Самурдин, Ахцегъ вацларин а къилера жунадай аквазвай хъиз хурушум яз акъвазнавай къакъан, гьелени, кулвар живедин маргъалри къуна амай дагълариз килигна.

— Икъван михъи, сагълам гъава Берали Небигъае вич, са тупрахдални жедач! Им гьа гьаклан хуьр туш — зурба санатория я! И масан накъвадал вири: хъсан шикилар, тебиатдин гуьзел акунар ала. Ина ттарар, емишар, вацлар, гзаф хийирлу минералар квай кудаи ва чими ятар ава. Ви ватан, дуст, ина яшамаш жезвай намуслу инсанриз хае ери я. — Докторди са шумуд сефер хур ацуриз нефес къачуна, шад хуьруьнарна, Бералидин къуьнел гьил эцигна.

— Антон Никифорович! Бегенмиш ятла, къедлай башламишна им ви ватанни я! Вун чна, чи стхававиле къабулнава!

— Зун валай гзаф рази я! Стхавва яз къабулдай вал алахъда, къин хъурай алахъда!

Пелтуьйрин мягъледа Ефимов ва Берали регъверилай винидихъ галай къве мертебадин квалерин къапудал хва азарлу са агьил касди къаршиламишна. Квализ хкаж хъана. Квалин рак ва адан къаншарда авай къве пенжерни ахъа тир. Пенжерайрай атай серии шагъвар азарлудан винелай «элячина» риклинай акъатна физвай. Азарлу гада и «Шагъвардикай» къил чъунуьхна хъиз ксанва. Квачерин ванер атайла, гьалаба кваз яргъан гадарна, ам месин къилиз хкаж хъана ацукъна.

— Сквозняк! — лагъана Ефимовой гьарай акъат на, ада тадиз къве дакларни акъална, вич азарлудин мукъув фена ацукъна. Адавай вири хабарар къуна. Азарлудиз иилигдай са арада, квалеле мугъманрилай гьейри касни авачир. Ефимов хейлин фикирлу яз, ла цу якларин, юкъван буйдин, риклиз чими суьрет, шики лар алай азарлу гададиз килигна, эхирни ада хабар къуна:

— Вун, стха, вучиз эвленмиш жезвач? Гада раб акъурди хъиз кухунна доктордиз килигна, ахпа вилер дакларрал туклуьрна хъиз кисна.

— Бубадик, аквар гьаларай, тимилшимил агъвал ни ква, — докторда давамарна.

Азарлу гада мад кисна. Амма адан, хейлин вахтунда къецепатан гъава галуьк тавурвили ва азарлувили хъипи авунвай ччиниз, хъуькъверин къилерилай башламишна яру ранг акъатна. Доктор и суалар вугунал гьахълу тир. И жегьилдин рикл, жигерар — вири сагъ тир. Анжах «дарих я... дуьньядихъ вил галамачиз, зун перишан я... Инсанрин арадиз экъечлиз кланзавач...» — лугъунилай гьейри гададихъ са шикаятни хъанач.

— Белки, дуст кас, ваз клани руша агъур жаваб гана жеди? — Бералидини хабар къуна.

— Чаз вири ахъаюн гьар са азарлудин буржи я, — Ефимов азарлу жегьилдин мукъув атана. — Чакай дердибала, азарар чъунуьхун эсиллагъ виже къведай кар туш, стха.

Азарлу гада риклиниз килигна, ахпа рикле тлал гьатайда хъиз, ччина азиятдин шуьткъверар ттуна, ам яваш ва бамиш ванцелди рахана:

— Заз кланиди ава. Амма а руш садазни аквазвач.

Буба алишверишдал машгъл я. Затлани аквазвач... Завай абуруз гаф лугъуз жедани?! Ингье гьа икл жува жув незва... зи дердиниз аллагъ вич >куьмек хъайитла, жеда, тахъайтла... зун гьа и квалени муртла къурана телеф жеда...

Кланидан твар къун айиб яни? — докторди ха бар къуна.

Инал исятда рекъиз хъайитлани, завай и сир ди дебубадиз лугъуз жедач... Гьа инални лугъудачир, амма квализ куьн хътин гьуьрметлу духтурар атана, завай дерт хабар къурла, акъвазиз хъанач... Куьн гьа къикъат чир тавунмаз залай алат тийидайдени за къа тлана, гьавилей клевивал авунач...

Ятла ви дердиниз дарман авун зи ихтиярда хуь рай! —< теклифна Ефимов къарагъна.

Зун квез муьтлуьгъ я, духтурар. Зун са патахъ ая! Икл амукъун мусибат я... — Азарлудин

вилериз накъвар хъиткъинна, ада вичин ччин са патахъ авуна.

Ефимов азарлудаз кланзавай руш чирна, «дарманар вугуда» — лагъана и гададин буба галаз кваллиз хъфена.

— Ви хва, ччан дадаш, лап сагъ итим я. Амма ам руьгъдиз хейлинажиз кас я. Гададиз са руш кланзава. Эхъ, а руш це лугъун кумаз, зи хва къарагъда...

Инал гададин буба мягтел амукъна, амма доктордихъ инанмиш хъана.

Гъа и няииз руш це лагъай хабар азарлу гададив ва доктордив агакъна.

Жегилдив къудратлу муьгъуббатди са шумуд йикъалай вичин уьмуьр вахкана.

«Ахцегъиз хъсан, кар чидай духтур атанва, ада агъур азарлуяр сагъар хъувуна... виридан дердияр и касдиз аквазва...» — лугъудай келимаяр Самур округдин яргъал дагълара авай хуьрерани эзберна.

А хабарри халкъ шад авуна, зарафат туш — округчиз бахтунин миxъи булах атанва! Ада гзаф завалрин «къил хадайти» жемятди къатлузва.

— Жерягъар, фалчияр — фахрачияр, жаду къарияр пара хъанватлани, за фагъумна, стхаяр, — лагъана Къуьлуьйрин кимел са яшлу касди, доктор Ефимовакай авур хъсан суьгъбетдин эхирда, — азарар артух м.анва. ИкI вуч;из ятIа, заз чиз куьне къатлузва.

Пис жерягъар артух хъунухъ — азарар къалин хъунухъиз себеб жеда, стха, — жаваб гана маса са агъил касди. Ада вичелай вилик рахай къуьзуь касдин гъавурда вич акъунвайди иналайбуруз чирна. — Пис жерягъри азарлуяр сагъардач, абурун дердер деринриз вигида, «вяде я!» — лагъана хуртI гана а дуьньядиз ракъурзава.

Я стха, валлагъ и азардай зи къил акъатнавач, завай и дердиниз дарман жедач лагъайтIа, айиб авай кар туш, — лагъана маса къуьзуь касди. — «Яраб и векъерикай, яраб и къаларикай, и мелгъямдикай куьмек жедатIа?» — лугъуз гуманлу фикирар, ччин тийир крар авуна азарлудин ччан акъудда. Квахърай! Чибур жерягъар туш гъа... Зун икърар я, абурун арада тектуьк кар чидай ксарни ава. Абуруз халкъдин патай лайихлу гъурметни ава. Амма магъир жерягъри чпе лай алакъ тийидайти «жеда» — лагъана хиве къадач. Хиве къуна дарман ийиз тахъун беябурчивал я эхир...

— Гзаф клелерна, дуьньядин вири халкъари, вкш ва агъзур йисаралди ахтармишнавай, ишлемишнавай дарманар чидай духтурив чи жерягъар агакъдач гъа, стха! — лагъана сифте эхтилат башламишай къуьзуь касди. — Чи жерягъар чпелай артух касни авачир хуьре чара акъалтIайла диндирмишзава, саймишзава. Къеледин духтуррикай ма, чаз кесибриз пай авани? Авач. Округда авай садкъве кас духтурарни тIимил клелнавайбур я.

Фершуляяр я, стха, — лагъана масада инал ра хай къуьзуьдаз куьмекна.

Ав, стха, фершулар я. Чпизни кваллиз эверайла, зур манат пул кланда. Ахътин азарлуяр авай квалер ава хъи, анра ладу абас уьмуьрда къуьзуьбурузни акурди туш. Де, вуна фершулриз эвер це... Къашкъа духтурди кесибривай са кепекни пул къачузвач. Им анжах хъсан зат, къанажагъ авай, халкъдин дерди бала чидай, адаз куьмек ийиз кланзавай къучагъ касди лай алакъдай кар я!

Чи дагъвийяр ярх жедай чкадал къван азарди ажур авурла, я тIал эхиз тежедайла, докторрин къилив къевеза, — лагъана Ефимов, дарманар гъазурунал машгъул тир Бералидин мукъув атана. — тахъайтIа зун ягълмиш яни?

— ГъакI я, Антон Никифорович, гъакI я. — Бералиди жаваб гана. — Чпичпиз гъекъер акъудда, гетлеяр яда, ялар кутада, хамара твада, чгпин «дарманар» ийида... КилигайтIа, кар кардай фенва — азарди азарлу ажиз авунва, гъа вахтунда чпин «жерягъар» — урус докторар ва «урус дарманар» рикел къведа. Агъур азарлуяр больница авачир хуьрени я куьмек жен, я тахъана телеф жен... Бязи терс ксар: «вяде я» лагъана кисна рекъида.

— Чна дагъвийрихъ галаз медицинадин чIалал рахадай са мумкинвал жугъурна кланда.. — Ефимов фикирлу хъана. — Чахъ газет авани? Авач. ХъайитIани адакай дагъвийриз хийир авач. Дерета ва дагълара авай инсанар вири савадсузар я. Чаз са камаллу къуьзуь касди лагъайвал, варлуяр азарлу жезвач, хъайитIани абур гъа гъалатда докторрин къиливни физв,а. Ччан хуьз чида, девлетни ава. Язух хъанвайбур, гзаф азият алай, кваллахри атлузвай, яшайишдин пис шартIари куднавай, азарлу хъайила квалеле недайти, я доктордиз я дарманрихъ. гудай пул авачир кесибар я.

IXкъил КЪАЗИ ГЪАРУС АЖУГЪЛУ Я

Са ни ятIани Меккедай пишкеш яз гъайи туракъ рангунин аба къуьнерихъ вегъена, къилел яру бубу хътин фес алаз, башмагъри «терих... терих...» — ван ийизийиз, беден тIарамарна, агъайни камаралди къази Гъарус и пакамахъ дуванханадин варцихъ атана,

Ахцегъри пачагъдин къуллугъчияр: округдин начальник, къазахар ва дустагъхана авай гъаятдиз «динанхана» лугъузва. Бязибуру аниз гъакI «къапуяр» лагъана тIвар ганва. Эхъ, инаг еке къапуяр алаз, цлари, иацIу ва кацин спелар галай, ччинар чIуру къазахри хуьзва.

Тур, гапур, тапанчи чергес чухвадилай кутлунна, тфенг къуьнуьхъ галаз, яру клук авай чал бармак мег алай къилин са патал эцигна, вилерин лацари цIарцIар гузвай, къакъан буй авай къазах са патахъ хъана, ада къилни хкаж тавуна къапудиз гъахъзавай къази ГъаруIяз рехъ гана.

65

Округдин ругъанийрин къил, ина пачагъдин даяхрикай сад тир къази Гъарус гъаркъуь гъаятдай чIугуна фена, ракъ алай, киреждай асуннавай секуь квай квалерин са реклиниз гъахъна.

Изров, изров, жанаби личеник! — риклиналла маз, ракъун къапунай акъатай хътин реверев гвай къери, амма къати ванцелди Гъаруса къаншарда авай еке, вили магъут чIугунвай

столдихъ галай касдиз са гъвечъи икрам авуна.

Ааааа! Кади Харис! — тукме ацйай, агъур ччандин иеси Брусилон столдихъай къарагъна, яргъи спелрилай гъил элягъна, ам къази Гъарусан мукъув атана. — Здравствуйте, доброе утро, папаша! Прошу!

Брусилова къунуьк гъил кутуна, къази Гъарус кабинетдин са пата эцигнавай къацу махпурдин ччин алай гъаркъуь ва хъуьтуьл креслодал ацукъарна хъиз, зенг яна. Къазах атана.

— Чай, чай! Панаха сюда!

Яруни лацу ивидин дамалар винеллай, куьгъне хъанвай кларабдин экуьвал алаз хъипи рангунин, гъамиша хъел кваз атлугънавай ччин хкажна, Гъарусаз рахаз клан хъана.

— Сейчас, сейчас, папаша! — Брусилон риклинай атай Панагъаз, адан гуьгъуьналлаз, хейлин къапар алай платнус гваз хтай къазахдиз килигна. Брусилова гъил туклуьрна, Панагъаз чка къалурна.

Араб, тюрк, лезги члалар чидай Гъарусаз, къвэ. келима урусдал гилигиз чидач. «Яшар пудкъад тиртлани за урус члал—жуван пачагъдин члал чирдай..»—лугъуз къазиди гъайифар члугвазва. Амма жуьрбажуьр чинебан ва ачух тир рекъералди ада лезгийрин аялри—мусурманри урус мектебда келуниз маниьвал гузва.

Арада урус члал чидай Панагъ аваз, къазиди башламишна:

Вуна, леченик, зун, зъи ругъанияр, вилаятдии жерягъар... вири нарагъат, куфунсуз, беябур, бейгъуьр мет авунва! — Гъаруса, мискинда итлагъатчийриз вяз келдай ванцел, атлузатлуз, амма ччанда зурни пъай бат аваз вичин шикаят ийиз башламишна. — Пачагъ ди ваз, чак мусурман ругъанийрик кямир лагъана эмиржебир авунва... Чи диндик хкуьрмир, чкадин халкъдин адетар саймиш ая лагъанва.

Вун гъахъ я, Къази! — лагъана Брусилова ме

тераллай яцлу гъилер, экъисай руфунилай члугуна, шабалутдин ранг алай щри вилера хъвер аваз къил гозурна. Тегъвел къван члар аламачир еке къилин клук, къуьнераллай зардин сачахар галай, къакъан ва царцлар гузвай чинерив къван агъузна хъиз, Брусилон кисна.

— Дуьньяда тахъай кар амач, — лагъана Гъаруса къвердавай ван къати авуна, вичин шикаятдин дели лар лугъун давамална, —> къизил, якъут, мержан, ал мас къацйай квачерик акатайла, абурухъ чпин ше фекъ, чпин гуьзелвал амукъдач... Зи гуьрметлу, адсан къазанмишнавай фекъийри вуна гъанвай пел къашкъа духтурдила мад шикаятар авунва.

Къази, акъатзавайбуруз ухшамаш, экъисай, къекъемар яру вилерай Брусилуваз килигна.

— За, къази Гъарус, ваз дикъетдалди яб гузва... — Брусилова пыиле авай истикан налбекда эцигна, къил хкажна. — Зи са фекъидиз ви Къашкъади куьче яр михъа лагъана, маса фекъидал булахар гъун патал кватнавай пулар тлуьнва лагъана буьгътен вегъенва... запабар хъиз, инсанриз аллагъдин регъимлувал ийиз вай муьруьдриз ада гъарамзадавмш твар гана!.. Жерягъар чукура, уьмуьрда элдиз дармаиар авур къарияр пислемишна.

Къази Гъаруса сад вичик агакъайди лагъанатла, вад вичелай алава хъувуна. Панагъа члал чир хъуникай менфат къачуна Брусилуваз вичини инал шикаят авуна. Ада, Ефимов чинебапказ лезги дшешгълиар сагъар хъувунал машгъл хъанва ва и карди доктордин гуьгъуьна ажугълу душманар твадайди лагъана. Панагъа ничин къапанчи халудал «са карни авачиз» жерме илитлайдини инал ачухна, Къабачийрин, Квасайринтай хъана, Ефимова вич пагъливан къугъвазвайла, беябур авурдини Брусилуваз суьгъбет авуна.

Серенжем ийидайди хиве къуна, Брусилова шикайяр рекъе хутуна, ахпа Ефимоваз эверна.

Кваллахдин вахтунда начальникди эверзава лагъайла, Ефимов фикирлу хъана. «Мад Брусилон захъ галаз, меце сад рикле масад аваз, айгъамрал рахайтла, гила адаз зун садалайни аслу туш лугъуда» — хиялна Ефимован рикляй.

— Антон, Антон! Мад за вахъ галаз къал «йида — лагъана Брусилова хъел авачиз, амма а патал

алайди гъвечли аял хъиз къуна, тугъмет авун квай ванцелди, араара лагъайди алцумун мурад яз акъвазизакъвазиз суьгъбет башламишна.—Мад шикаятар... мад къалабулухвилер... Вуч герек авай крар я?.. Вун, заз чиз, пачагъдин къуллугъчийрин, ахпа къеледин ччан алай къуватар саламат авун патал ракъурнавайди я... Им ви эвелимжи буржи я, заз вун эхиримжи вахатара чир жезмач: вун югъдини йифдини лезгийрик какахънава, амма абуру ваз шадвал ваъ, курвал, бедбахтвал гъида... Ругъанияр, алишверишчийр, къарияр, жерягъар вакай катзава: вуна абур инжикли авунва. Вуч герек авай кар я?..

— За «ъе мад тикрарзава, Барис Александрович,— Ефимов милаим амма вичвичихъ: инанмиш ванцелди рахана. — Дагъвийрин саламатвал — им ви, ви хзандин, пачагъдин къуллугъчийрин, къеледа авай солдатрин, офицеррин саламатвал я. Яргъл тир дагъдин хуьре цйай къур садакайсадак галукъдай азар, садвад йикъалай,цларивай, ракъун вараривай, яракълу къаравулривай къаз тахъана, къеледиз гъахъда... Я адан вилик пад гъич са къуьнални вавай къаз жедач. А завалди ви квалик, ви ччандик цйай «утада... Вучиз чъа а мусибатдин йикъл атурай?!

Вун гъахъ я, гъахъ я... Анжах кардихъ гъарай вургъай галачирла... Хуш жедач, Антон. Заз ви сала матвални мягкъемди хъана кланда. Туьнт лезгийр я, абураи вуч хъайитлани акъатда.

Векъивилер завай... за? чиз — хъанач. «Угъри дин бармак кузва» — лагъайла, фекъийр кухунна... Гъарамзадаяр тахъурай!

Усал, къекъьсрагрин квалериз финн... абурал вахтар пуч авуни вуч гуда? Затни! Жуван абур вара низара ийимир. Чи сифте мурадар риклелай алудмир...

— Гъавурда гъатнач?

— Фикир ая... риклел хкваш!..

Ефимов ччанда хъел аваз квалит хтана. Ятлани •и дуьшуьшда докторди вичин хейлин метлебар дуьзарна. Абурукай сад, мукъвара Брусилова къази къиле авазхуьруьн виликкъилик квайбур—хуьруьн фупайзавайбур са межлисда кватлун хиве къун я. Анал Ефимовахъ виридаз лугъудай чарасуз гафар ава.

«Чи сифте мурадар риклелай алудмир...» — Ефимова и келимаяр Брусилван сивяй са шумудра акъатай

ди фикирдиз хкана. «Сифте мурадар... — фикирна докторди, — абур: дагъвиар уьмуьрлух мичивиле, пачагъдиз муьтлуьгъдиз тун, жезмай къван абурувай гзаф къакъудун, амма жува затни тагун... пачагъдин ва пачагъдк инра эцигнавайбурун сифтедин мурадар— ибур я. Вуч кландатлани лугъурай, вуч кландатлани авурай, амма зун, Брусиловаз бегенмиш тушир «туьнт лезгийрикай» хкатдач! Абуру заз вуч кландатлани авурай... вири жувапай аслу я...»

Ефимов хиялри яргъариз тухвана. Ада инра пачагъдин къучийри, округдин ва участкайрин начальникри, нуькверрини кавхайри, ругъанийрини варлуйри халкъ сад хуьниз — уях хуьниз, абурун дуьствиле рехъ гузвач. Сихилар сихилрал, мягълеяр мягълейрал, хуьрер хуьрерал гьалдарун, уьткембурув ажузбуруз клур гуз тун, лпачагъдин итимрин мурад тирди Ефимова шаксуз къатлана. Докторди вич атай къилляй, Брусилова ахъа авур «къаравили» риклел хкана. Ам Хинарин л«емят чпин мукъвал алай Юкъва Къусу твар алай гъвечи хуьруьн жемятдал гьалдарун хъана. Хинарин кавхади нубатнубатдал Юкъва Къусу твар алай хуьруьз вичин чавушар тайин ийида къван. Чавушдиз гузвай гъахъ авачир, амма адаз гъвечи хуьруьн итимрикай садал алай шалварни кемер бегенмиш хъайитла, абурун иеси гьинал дуьшуьш хъайитлани: рекъе, хуьруьн куьчеда, гъеле межлисдин юкъвал, къачагъвилелди тарашунин ихтияр ганваз жеда. Ихътин алчахвиле уюнди, са юкъуз Къусудал Хиндай тир чавуш яна къена. И кардикай хабар хъайи Хинарин жемят чпин винел къведайди чиз, гъвечи хуьр, кутунвай квалер, никлер | адарна, са патахъ катуниз мажбур хъана.

Гъа и къиса Брусилова «къариба, амма рикл аладардай къаравили» яз ахъаюни Ефимоваз и кас гьихътин мурадрал клеviz акъвазнаватла, адахъ галаз таниш хъайи сифте йикъари къалурна. «Ихътин уюнбазвиле м.етар халкъ къарсурун, адакай зарафат авун патал , — фикирна Ефимова.

Ефимова гъа и юкъуз, арада маса кас авачиз, куьче .;хъа лагъайла дели хъайи фекьиди михивилер ийизни авачни ахтармишна. «Ваъ, кич! квачиз хъайитла, къи яру хъана пида къуна рекьиде», — лагъана фирна, доктор ччина шадвал аваз базардихъ фена, •къидин квалерин вилик пад михи я. Доктордиз

маса фекьиди тлуьр булахрин пул, алатай юкъуз «Бейтул мал» кассадиз вахкайди хабар гана.

Хкъил ЖАДУ КЪАРИ ЛАЛ ХЪАНА

Къурай къаркъулувар хътин гилер тагъ гана акъвазнавай клулаллаз, яргъи члулав ччиникай еке нерилай гъейри затни акван тийиз, тлиш ччиливи агакъиз тек къве чиб мензил амаз, Мухлус къари куьчеда ава. Къаридин ериш татабди ятлани, ам дирибашдини я. Вич диндирмишдай кас хъайила, ада экъисай клул мукъваллаз цла аклурда, ахпа къарсурунавай гуьлягъди хъиз, явашаваш вичин эйбежер суфат алай къил хкажда. «Жегъеннедин забана идалай эйбежер куц алайди ятла, валлагъ, ам халис жегъенем я...» — хуьруьнбуру Мухлус акурла зегъле фена гъа ик! лугъудай. Им— фалчи, жерягъ, мамачи, фитне, гъибет, гьилле, ругъанияр патал хендедеяр дуьзардай даллални я. Адахъ са заманада гуьл хъаналда, амма садазни якъин чидач. Хъанатла, гуьжет алачиз, ам Мухлуса гужуналди чуьнуьхайдиди хъана. Велед, мукъвади авачир куьзуь Мухлус хуьруьн куьгъне замана къалурзавай са мягъледа, хкетрик квай хътин: ччиле мичги, ламу, дар, сирлу магъарайра — «квалера» яшамаш жезва. И магъарайра къил ттур касдиз эсер яда: сифте инай куьгъне сурун, ахпа дуьньяда авай къван мурдар затларин ни къведа.

Мухлус къари гъсле, фадлай аял хазвай дишегълийри саймишзамач. Азарлу сусариз ам чпин ччан къачуз атанвай Азраил хъиз аквадай. Адалай гъейри, къаридин вилериз. бегъем экв акун тавурла, гилерив ихтияр вугана, хазвай дишегъяи ччандал гъидай. Адан гъилик къейибурни хъана.

Ингъе Мухлус къари Алванан диде Халум акваз атана. Хейлин йикъара хер алай руш вичин къилив хутун тавурди, са пай сура авай «жерягъдивай» эхиз хъанач. «Руш клеviz азарлу яз, месе гъатнава жеди,— фикирна Мухлуса, — за са агъузардин даллай хкажда... Къил баштан авуна хкведа. Руш хъсан хъанватла, еке къал къарагъарна, гуда лагъана хиве къунвай къве члурун дуьгъе хкида».

Варцихъ Махлус къари къвезвайди акуна, Алванан рик! дар хъана. Ада тадиз варцихъ ттар вегъена — ам клеви авуна, «вуч акъатдатла акваи» — фикирна руш са геренда варцин къулухъ кисна акъвазна. Вар агалнаваз акурла Мухлуса итимдиз хае яцу, амма зурзазвай ванцелди лагъана:

— Хааалум! Хааалум! — жаваб ганач. Мухлус кисна, ахпа ам варцив ацуькна.

Алванан хер аквазакваз хъсан жезвай. Хире са артухинжикли хъиизмачирвилеяи ва гъак! ккалиннекий ахъЕГъхайи данади хуьниз килигна, Алван алатай юкъуз Къашкъа доктордин къилив феначир. Ада хърак фенвай диде хкведалди, чпин гъар са затлунай, къавайни ччилиьни кваз кесибвал аквазвай квалеле бегъем михивилер авунва. Хзандихъ авайди са квал я, адахъни я куьчедихъ, я багъдихъ ахъа тир пенжер авач. Ам къуд патай къуншийрин квалерии юкъва ава.

Квалин къавай акъуднавай элкъвей тлеквен цавуз килигзава. Алванан буба Къариба вичин аялриз са сеферда ик! лагъанай. «Виридалайни чи квал хъсанди я, вучиз лагъайт!а, адан даклардай цавун юкъни юкъ аквазва.Чи пан, чи тлалабунар гъасятда аллагъдив агакъда. Ам цава, чи даклардай аквазвай чкадал ацукънава...»

Гъа йикъалай инихъди и квалеле яшаммщ жезвай аялриз, абурук кваз Алваназни чпин хайи квал гзаф к!аида. Гатфариз Алванан гъевчи ваханистхади, къака авай ддклардин кланеччинар винелна къаткана, гъетерал вилер алаз, къведани санал, аллагъдиз минетдай мани лугъудай:

Ччан аллагъ ччан, ччан аллагъ! Дадашаз жи ..хъише лагъ! Савкъатар гъуй са гъамбар Дадашаз вун хъуй панагъ!

Ширинширин палкамар, Манпасияр, хумравар, Гахваша лагъжи квалелиз жезв"ажу сувар...

Квалеле эквни куьк!уьр тавуна ксудай аялри са шумуд няниз мани лугъудай.

Буба Бакудай къведай. Адан гъебеда аялар рази ийидай гъич са зат!ни жезвачир. Амма аялар и кардикай зеррени бейкеф жедачир. Абуруз чпин буба гъамиша квалеле хъунухъ кланда. Буба квалеле авачирла, абуруз: «Я аллагъ! Бес им!ки уьмуьр яни?! Вун а регъим ая!» — лугъуз диде шехъун акуна, и кар еке дерт хъанвай.

Исятда Антон Ефимов хуьре авай. Ада агъур азарлуйрал къил ч!угуна, чпи лугъудайвал, абурун «руьгъер хжажна» — дарманар гана. Ингъе, ам фельдшернигалачиз, халкъди: «духтурдин къажгъан» лагъана т!вар ганвай, дугъриданни цурун къабламадиз ухшар авай, жунаяр, памбаг ва дарманар михъиз хъун патал ишлемишдай къаб гъилеваз Алванабурун варцихъ атана. Ам Алваназ акуна.

— Гила вучда?!— Алванай гъарай акъатна.—К!ва лиз къвезва жал?!

Мад фикирдай вахт амач. Алвана явашяваш ттар геляна, вар ахъайна, къежел къил хура аваз ахварал фенвай къаридиз вил яна, Ефимоваз мили хъверна, фите дин пад сивел хъивегъна.

Ефимов, дар, амма михъи гъаятдиз атана.

— Алван ччан!1 Ксан? — Ефимова лезгидзл хабар къуна.

Хъсан, хъсан, ччан духтур!

Зун шад, шад, Алван ччан!

Доктор квалелиз килигна. Ина лацу чепедин зтир гъатнава. Цларин агъа къатлар, ччил чепедай асунна, рухар юзурна хъивегънава. Къац!аллай цурун къапар, рап!рап!ар гуз акъвазнава.

— Ччан духтур! Заз хъсанни я, ахпа... некий данади хъвана.

— Зарар авач, Алван ччан, зарар авач. Заз вазай я к!вачерин .кири я духтурдин пай канзач. Чах вири ава. Инал, анал..." «сан... ацук.. — лагъЭиа—декторди Алваназ квалелин къавай атанЕшнурар алай чкадал табуретка эцигна

Секиндиз нефес къачуинин тегъерди, ччандин юзумри, вилерин гъерекатри, мад чуьнуьхзамачир регъуьвиллин азаб алачир ччини—ибуру вирида Алван ч!ехидоктордихъ галаз хайи касдихъ галаз хъиз вердиш хъанвайди тестикъ ийизва. Рушаз вичин хер кут!унна виниз хъайи доктордиз рик!яй юзулнавай, гзаф разивилин ялавлу келимаяр лугъуз кланзава, амма и арада, вучиз ят!ани абур Алванавай сад садав гилигиз хъанач.

—Ччан духтур, ччан духтур!— лагъана Алвана, Къашкъадин гъил къуна. —Чавай ви хъсанвиллиз хъсанвал хъижедат!а яраб?!

— Вун чакай катмир, Алван... Им ксанвални я, еке инсанвални! Заз мад кани зад ава: ам вун бахтлу хун я, Алван...

Квалелиз Алванан гъевчи вахни стха сухулмиш хъапа хтана. Квалеле Ефимов аваз акурла, вилер ч!ехи доктордал алаз, абур къулукуьлухъ рик!инив къван хъфена, гъанив агатна, кисна хъиз акъвазна.

Доктор ччин ачужна цуквал ацукъна, гуьзел аялриз,. абурун кук!вар хъанвай перемриз, чкланвай парталриз килигна, ахпа аялрин «билерилай капаш ч!угуна, фикирлу яз Ефимов вичин жибинра къекъвена. Анрай зат!ни жгъанач.

— Конфет авач, пул ава... — Докторди аялрикай гъар садан гъиле са лацу абаси вугана. Ахпа Ефимоза шалвардин жибиндай бумажник акъудна, анай пулуниин чар акъудна ам Алваназ гана.

— Ваз платъя, голоши качу. Ксан жеда, Алван!—ада аялрин кук!вар хъанвай парталар къалурна. — Рубашка, башмаки качу...

Алван вичин пьиле вуганвай пулуниз килигиз мягъгел амайла, къати гару гадар "авур куьгъне алух хъиз, квалелиз Мухлус къари аватна.

— Гъаааа, Къатаран руш! Ваз гъа ик! кланда ман!?!—Къари дергес галукуьай къалагъан хъиз, бирдан. !ла далу ак!урна рик!инив ацукъна.

—Зун Къатаран руш туш, Къарибанди я... Вуч абар я, Мухлус баде!?! — Алвана зегъле фенваз хабар ъуна.

— Хашпара духтурдиз жендек къалурнани — муси>ат?!

— Зи сив цик!ирмир, Мухлус!— Алвана гъарайна.

Ви дерт вуч"ят!а, гъаы!Глагъ!

— Гъа батмиш! Гъа батмиш! Хуьр беябур авур батпнп! Заз ЩЦЦй! гузвани, батмиш?! Зун исятда кимел |. ич!да!1сПгвун: дашкъалагъ ийиз тада!..

Доктор агъвалатдин гъавурда акъуна". Са шумуд юп инлай вилик, чиркин «мелгъамар» къакъудна,абур гадарайдалай гуьгъуьниз, Мухлус къариди: «Къашкъа лугъудай хашпарадин къилив дарман кланз фидайди, я аллагъ, вуна завалдикай гахкъудмир! Вич акур югъ къаралмиш

хъуй, аллагъ!» — лугъуз хуьре са йикъшиван къарагъарнавай. «И куфта къари иниз ракъурнавайди я»,—фикирна Ефимова,—За инал и мичивилиз, чиркинвиллиз инсаф авуртла, Алванан, адан хзандин твар пислемеишда...»

— Ваз ина, /кади, зун авайди акунани?!— Ефимова хъел квай ванцелди хабар къуна. — За исятда казах риз зверна, вун хутахна... а ви харабада гадарна ханиз цай яда, валлах, яда! Вун итймар***вахт тахана суруз канвай, эх, екееке канлу, канлу я! Караг инлай квах! Ви сивяй са гаф ахкатайта виридаз цай, цай яда! Па чалух зарафат яни!? Вунадимил амай и рушни рекиз вай канлу, канлу, канлу! Квах инлай!..

Махлус къари лал хъана. Ам сифте агаж хъана, еа гъуд къванди хъана, ахпа ам эйбежер аюх хъиз цлавай винел яргъи хъана, кисна хъфиз рекъе гъатна.

Лал тахайта, цай, цай яда! Им ваз чир хух, чир хух!

Лал жеда... Лал жеда..,— Мухлус кичлезкичез экъечина хъфена.

Ефимов хъуьрена, кичле хъанвай Алванан патав фена.

— Секин хух, Алван ччан, секин хух! Зал ччан ала маз_хич_ садазни вун... вав садавайни тубни гичех жедач! "

Ефимов хъфена. Алван Махлуса кутур къалабулхудикай уях хъана. Гъа и арада адан риклел гъиле авай пул хтана, адаз килигиз амукъна. Алван хейлин вахтунда, шад фикирив гваз хъана: «Дуьньяда ихътин итимни жеда къван!... Буржлу касдиз, ада вахкана клани гъахъ багъиш авунал бес тавуна, а патал алайдан дерди, гъал акурла мад куьмекни авунва. Я аллагъ! Яраб чавай и касдиз са гъуьрмет, хъсанвал хъижедатла! Тахъайтла беябур хъана...» Гъеле Алванан фикирар куьтягъ хъанвачир, кваллиз таза фуарин атир гваз рушан диде — Халум хъракай хтана.

— Духтур атанани? Инра дарманрин «иэр ава ман? — Халума хабар къуна.

—Атана, диде. Хер кутлунна, ингъе и пулни чаз туна хъфена. «Парталар къачу» — лагъана.

Вувввв! Ччан вах! Чна ганаз|кХеди чкадал — чаз и гана! Я ччан вах, вучиз къачуна эхир?!— Фу, нек тек лифначни, я руш?

Ахътин вахт хъанач, диде, Мухлус къари еке къал гваз атана.

Духтур чи квалеле аваз акунани?!

Акуна.

— Гуж хъана! Гуж хъана! Вири хуьре ада чи твар пислемеишда... гуж хъана!..

• — Кичле жемир, диде. Ада духтурдиз лал жеда лагъава хиве къунва. Ада сес авуртла, духтурди адаз цай яда лагъана къин къунва...

— Я аллагъ, вуна чун завадрикай хуьх, я расулаллагъ! — Халума дуьа клелна, гъилер ччинлай члугуна.

Я рушаз, я дидедиз пулдин къадар чир хъанач. Са къадар фикирар авурдалай гуьгъуьниз, Халуман зилериз накъвар хъиткъинна. Абур вуч накъвар тиртла, Алваназ чир хъанач.

Антон Ефимов фикирлу яз дар куьчейрай, ахпа базардай экъечина «Сурарин майдан» лугъгъдай шегъердиз акъатна. И рекъера адаз са шумуд касди «салам», «сабагъ», «израв!»—авунатлани, абурун садан ванни доктордиз хъанач. Адан фикирда, гъелени, Алванан умудлувиливди ацланвай вилер ама.

Сурарин майдандай са шумуд кас дагъвиар туьнт балкланраллаз, абур зарб катарна винел фена. Хуьруьв агакъайла, фуре авуна, къве фургъунчиди чпин галатнавай балкланриз къирмаждин гъайбат къалурна, абур къйл агъадал, руг къилеллаз клевиз гъална.

Къазидибурун карвансарадин вилик квай айвандик,])скъин къерехдив къилел хейлин итимар, папар ва аялар кватина, гур ван авай са ашукъди чуьнгурдихъ галаз манияр лугъузва.

Ибур садни доктордиз акунач, вучиз лагъайтла, адаИ фикирда Алвана хъверзавай. Гъавиляй Антон перишан тир. Ада вмч умудсуз, амма гзаф къизгъиндиз дагъви рушал ашукъ хъанвайди исятда мад сеферда теСтичь авуна.

—Заз вун вучиз акуна, масан Алван!? — лагъана мжтор гъар патахъ килигна, касни галачирди акуна, ".пчвичик рахун давамарна: — Вучиз вун зал дуьшуьш

хъана!.. Вуна зун авара яз ви гуьгъуьна туртла вучда! Ваь, са рсхъ ава... А рекъяй фида. Акван зун зи къисметди гъимал къван тухудатла килигда.

Хикъил КЪАЛЧАМАГАРНИ КВАСА

Ефимован къунши Абдулкерима иисинрихъ мугъманар атун гуьзлемеишзава. Ам исятда, доктордин ашпаз Абдулжелилахъ галаз хуьруьн къиле акъвазнавайбур, округдин члехи къуллугъчияр, ругъаийрин буба къази Гъарус къунагъламишунин серенжемерик ква.

Къуд патахъай квалерин ва къакъан цларин юкъва аваз, ччиле къван ттунвай миъхи гъаят, тланурдин фуан, дуьгуьдин ашдин, къавурмадин... атиррай ацланва. Ина синийри, ленгерри суварин юкъуз хъиз вацкъачунва. Багъдин риклинив, герек хъайитла «ярхарун» патал са зими гъер кутлуннава.

Вири гъазурвилер авуна, ингъе Абдулкеримни Абдулжелил айвандал ацукъна. Абдулкерим лацу адларин, къакъан ва тларам буй алай, члулав загъ хътин спелар галай, ири, хци члулав вилер авай, гъамиша. дамахлу парталар алуклун адет хъанвай кас я. Гъил ачух—жумарт кас я. Гъавиляй, адан квалей мугъман. кими жедач.

Абдулкеримани Абдулжелила хейлин вахтунда Ефимовакай суьгъбетар авуна.

—Майва алай ичин ттар, — лагъана Абдулжелила,—Д.аим гъуьрметлу яь, инсанрин юкъва жеда, адаз къуллугъ ийида. Вучиз лагъайтла, адал цаз алач, ада хилер цавуз акъудна къунвач,

Абдулкерим стха. :Вичихъ авайди жумартлувилелди инсанриз гузва.

— Гьак! я, Абдулжеллил, вун гьахъ я, — лагъана адет хъанвайвал, суьгьбетзавайдан хатур хуьн патал, вич Ахцегъай тиртлани куьре нугъатдин гафар кугуна хъиз ачух ванцелди атлузатлуз Абдулкерим суьгьбет ийиз эгечина.—Хъсан булахдал фенвай дар жигъиррикай гъяркъуь рекъер жеда, амма пис булахдал фин патал гужуналди авур гъяркъуь рекъер жигъирар язни амукъдач. Абур къалгъанри къуна кевир ийида... Гила, стха, инсанар ава ширин емиш алаз цаз алачир» инсанар ава хъсан булах хътин жумарт, камаллу. Инсанар ава къаних, акьулсуз. Акьуллу итим дагъвий ризтзаф багъа я. Адан рекъе чи халкъ ччан эцигиз гъазур я, Абдулжеллил!.. Атана са вахт хъанвач, амма зи гъурметлу къунши Антон Ефимов вири округда, гъеле, Дербентда, Петровскда ва ТемирХанШурадани машгъур хъанва.

Дуьз я. Адан тварунихъ чи дерейра анжах хи йирдин дуьаяр ийизва. Адахъ гзаф къадар дустар, стхаяр, бубаяр, гъеле «ччан зи хва!» — лугъузвай хайи дидеярни хъанва.

Бес, дуст кас, халкъдилай дуьз терез мад нив жеда! Ада, итимдин ацукьуниз, къарагъуниз, адан къаматдиз, хесетриз килигна а кас гъихътинди ятла еке устадвилелди ахтармишда. И дуьньяда гъич са касди вайли вичин рекъер, жигъирар, кландатла абур йифен бур хъурай, кландатла йикъанбур, гъеле къедалди къуд ратлу халкъдикай чуьнуьхиз хъанач. Халкъдиз вичин арада авайдан юзун, хъуьруьн, дердибала къиметлу вал, юнсузвал, гьалалзадавал, кфирвал аквада.

Абдулкерим кисна. Дуьнья акунвай ва адан укьлудУРУДИ хъсан дадмишнавай и касдихъ сятралди камаллу эхтилат ийидай алакьунар ава, амма риклик кар «ваз ам къарагъна.

Чуьхвенвай хъиз михьи, экв гвай вили тир цавун юкъвай физвай гатун рагъ Самурдин дареда бегъем гъатнава. Исятда инай гъуьлуьхъ чамарзавай къудратлу вацлун ччин, адан вири буй авайвал яргьи хъанвай къерар ракъини къунва. Гъавиляй, гъамиша атлугънавай вацлухъай къведай серии гар и юкъуз чимиди я. Ик! ятлани, багъда авай емишрин: ичерин, «ширван синийрин» зурба ттарарин, къерехрихъ галай къавахрин серинри и гарун чимивал элбаэл квадарзава. Багъ цуькверин, векъерин, битмиш хъанвай емишрин атирри къунва., Хъсан ниэрин арада, багъдин ламувал тестикъ ийиз, араара китлизвай кларасрин, векъерин ва пешерин зайиф ялни ава. Къалин инжи векъин арадай, ингайанлай перкъверин кланлалар аквазва.

Мугъманар патал, гъар патахъай ичер алай хилер ччилел къван агъуз хъанвай ттарарин арада столар къурмишнава. Абурагъ недаихъвадай затлар, еке «руфун алай» самавар ала.

Сасад, къевекъвед мугъманар атана. Сифте, Ефимрвни Гъажимурад элифна. Ахцегъри чеб каммаллу къаравилийрал даим машгъулзавай Гъажимурадаз «Кваса»—<лагъана мад са твар ганва. Кваса — халкъдин махарик еке къаравил» кас я. Им пагъливан къугъвадайла, халкъдин мехъерик, межлисра къаравнли.яр авун — иисанар шад ва машгъул авун алакьдай касдиз гузвай твар я.

Сифте таниш хъайи йикъарилай башламишна Ефимовни Гъажимурад халкъди лугъудайвал — ччан ччанда авай дустар я. |Гъажимурад алачир межлис доктордихъ хъанач. Квасдини гъамиша вичихъ хъайи шадвилек Къашкъадин пай кутуна. Гъажимурада вичин камаллувилин уюнрал, къаравилийрал доктордиз алакьдай куьмек гузва. Ефимова къе къази Гъаруса вичелай Брусилуваз шикаят авурди, юрист Панагъ, рикле члур уфикирар аваз вичин геле къекъевезвайди Гъажимурадаз ахъайна.

— Жумла жагъан шагъид жеда!—лагъана гъарай на Гъажимурада вичин шуькьлуд спелрилай туплар члу гуна: — За абурай сифте гум акьудда, чаз кланивал тахъайтла, за абур аллагъдин рикинал къван цай квай ламар хъиз гьалда! Жумла жагъан шагъид жеда! Динмездиндирмез! Гъа ик! жеда гъа, жеда! — Гъажи мурада гъелегъар ийидайла, адет хъанвайвал, инални вичин нер пад са туплуд яна. Багъдиз Брусилува, Гъарус, Панагъ ва хейлин «хуьруьз фу пайзавайбур» атана. Абура, къевекъвед, пудпуд хъана эхтилатар башла мишна.

Мугъманар атайла, къарагъна багъдиз феи Гъажимурад, мад садазни ахкунач. Исятда ам техве капаш аклурна, къакъан са чуьхвер ттарцин куькьваз килигзаза.. Мугъманри тлуьнар башламишайла, Ефимов вичин дуст Гъажимурадахъ къекъевезвай арада, Кваса къил еке къалчамагда чуьнуьхна, ирири камар къачуз атана, шишераллай кабабрал машгъул хъанвай ашпаз Абдулжеллилан мукьув ацукьна.

— Яда, Кваса! Буюр, буюр, столдихъ ша гъа! — лагъана Абдулкерим хъуьрена. — Вуна серии хъуй лугъуз къалчамаг къилел эцигнавани?

Гъажимурад иналлайбуруз къалчамагдин къеняй тиб хъиз килигна, къарагъна столдихъ ацукьна.

— Агъо!.. Вун там аи катая жунгав хъиз, къилел ттарар алаз акъатна хьи, Кваса! Зи папаз кичле жеда гъа, —лагъана Брусилуовни хъуьрена, Столдихъ галайбур, са доктор Ефимовалай гъейри, вири хъуьрезвай. Абуруз Гъажимурадан амалар, крар хъсан чидай, гъавиляй и кас гьак! дугъруз ацукьнавайлани хъуьруьн хуьз жезвачир.

—Кваса! Ана гъик хъана, вуна къалчамагрикай хан авуна къилел къунва ман? — лагъана Панагъа хабар къуна.

Зуни и тарашчийрин гъуьжет хъанва,— Гъажи мурада къалчамаг къилелай злягъна, гардандихъ вегъе на, эхтилатиз гъазур хъана.

Яваш, акваз Гаджи! — вун са рушакай кхунна катая къиса ахъая!—Брусилова еке хъверна.

Жеда... Са шумуд юг инлай вилик зун чи хуь руьн куьчедай фикирлу яз, зи са къайгъудин гъуьгъуь низ физвай.—Гъажимурада гафунин эхир нез, къатлар кими урус гафар акьудиз, амма

гзаф рикливай сабур

Ју, атлугъай ччин туькљуьрна, суььбет ийиз башламишла.—Арабаяр, ппар алай балкланар, кьатирар, ламар,

леваяр, инсанар... вири саце гьатна зи рехъ атланвай прада, кьилел жуьрбажуьр рангарин кьакъан цаку иф алкљурнавай, еке шляпа алаз, лугъудайвал: пемир,

• ъвамир—ракъарни варцар, цуькверин гуьзел рангар

• пкелай ракъурна, гьа идаз килиг! — лугъудайвал гьа

ьван гуьзел са гуьруь виняй агъадал атана! Чун:

\ни гьа гуьруь и кьалабулухда сад садал дуьшуьш

:еда кьван. Дагъвияр вири мягътел яз, кьилел бах

І яр алай халадиз килигзавай. Зунни килигна. Гьик! І.анатлани чидач, заз зун сада лап кьамалай лашунал! ъай хьиз хъана, кухунна кљавчерални кьилеллай за Іар рекьел туна катна... И дар куьчедай эьечлук сгьят тушир! Зун ламара, абурни за, зун яцара абур

ІІ за, зун кьатирра абурни за акъуна!.. Аллагъдин айванар кьилел бахчаяр алай хала акурла залайни!.]ф кхунна. Ина хъайи кьил акъат тийидай кьарма

гишдик кьилел бахча алай гуьзел ярх хъана, кьа'а шехьизшехьиз цлавай акъвазна, амма бахча шляпа, араба галаз катай яцран крчаллаз фена!., и кухунна, гьик! ятлани кьалтахар руфунин кланик Іа, пад жедайвал кьудалди катзавай кьатирдин | акьалтна, вил акьална ахъайдалди хуьруьн

куьчейрин кьилихъ тухвана гадарна!.. Къени пакван тлалар тлазва... Амай пай, начальник, вуна ахъайна тур...

Столдихъ галайбур — хуьрена ярх жедай гьалдал атайла, Брусилова са гуж баладалди вичивич хвень. башламишна:

— Кваса кухурла, кьазадик акатай /Туьзел шляпа алай руш шикаятчи яз зи «вялив атака. Ада заз лагъана: «Ина авай дагъвияр бегъем вагъшияр я.— Сад зи ччиниз вилер акъатдайвал килигна, бармакни башмакьар туна катна. — Рекъе авай балкланарни ламар, деваярни яцар ада кухунарна. Зун кљурук кутуна, шляпани квахъна. А вагъши чирна жазаламишна кланда...»

За итимриз эверна, абурувай: «ихътинихътин кас гьим я?»— лагъана хабар кьурла, сада заз: «Им Кваса Гьажимурадан кар я...» — лагъана жаваб гана. За тадиз им галаз хтун теклифна. Зур сятни хъанач, зи кьазахри, ччин вилини яру хъанвай Кваса зи кьилив гъана. Идал алай гьал акурла, шикаятчи руш зи рикелай фена. За тадиз: «Вахт? вуч хъанва?»—хабар кьурла, Квасади мили хъверна хьиз, жаваб гана: «Заз начальник, кьилел бахчаяр алаз, чи хуьруьн куьчеда халис гуьруь акуна... Валлагъ акуна! Зун гьик! хъанатлани, ам акурла кухунна катдайла са пехъи кьатирдин винел акьалтна, ада гваз фена...» Инал за зи папаз ва шикаятчи рушаз эверна. Ибур акурла Кваса тлимил кьван амай мад катиз, амма са гужбаладалди акъвазарна. Зун агъвалатдин гъавурда акьурла, штраф кьачуз эверай Квасади жува штраф гана ахъайна... Кьилел бахчаяр алайди мугъмандиз хтанвай зи члехи руш тир. За адаз: «Шегъердин моддин шляпаяр инра— дагъвийрин арада алуклмир, вал хуьруьнарда, руш!» — лагъайла, ада заз яб ганачир. Рушан кьилел атай дуьшуьшди зунни зи паб, рикел хтай кьван къени ярх жедалди хуьруьниз мажбурзава... Сифтедай чун хуьрейла шехьиз хъайи Ксейна, гила вични чахъ галаз члагана физва...

Гьажимурадаз гилерал элжекар алаз, вилерал чулав кьир вегъена, кљуфал кљенк авуна, дагъви дишегълирикай, итимрикай, абурун хуьруькай, крарикай зегъле фенвай амалар гвай, такабур тир урус папариз са кар кьадай улам кланзавай. Квасади туькљуьрай

хаталу кьемедади модарин есир тир, шегъеррин тветвериз хсийин эсер авуна, мад абурувай «кьилел бахчаяр эцигай» шляпаяр, «кьатлари ччил шуткундай булушкаяр» алукиз хъанач.

Столдихъ галайбуру хуьруьнарпа, кисай арада Абдулкерима хабар кьуна:

Гила, Кваса, вини кьалчамагрин! вуч гуьжет хъанатла, гьам ахъая.

За и затлариз, — Квасади, кьилел хкажнавай кьалчамаграл гилер ярги авуна, — ччарадан ччандал гъавалат хъанвай тенпел куквар—лагъана абуруз зу рар гана.— Квасади ччина ажугълувилин лишанар аваз эхтилат давамарна. — И зибилри атла ттаран куквал лайла, зал бегъем хуьруьнарна хьиз лагъана: «Алакь найтла, вунни чун хътин кефина жедай... Чна хъвазвай ди ттаран шире туш, инсанрин иви я!..»

Заз и зибилрикай зурба хъел атана, тадиз ттараз акъахна, ингъе ибур дибдилай атлана, жуван кьилел эцигна, за лагъана: «Куьне зи иви хъвайитла, зун квехъ инанмиш жеда!» Акван хъвадатла, и гада чпиз килигда! Адалай гъейри, и кфирри зи вилик дамахна лагъана: «Чун уьмуьр амай кьван, эбеди кьацу я! Чаз хуьтлуьхъайни игътиятвал авач...» За ибуруз: «Куь кьацувал, анжах ттара пеш гадарурла малум жеда, ада касни шад ийизвач, я квехъ серии, я майва авач». Ибуру уьзагъ яз: «Чахъ емишар ава!» — лагъана дамахна. «Куь емишар, — лагъана за, — анжах пехъериз ХУЩ«Я» гьа гьабурун ивини кьудур я»...

Хуььрезвай Брусиллов кисна, адан ччин аквазакваз къана. Квасадин ван текъезвай амалар авуна., ам яргъариз килигиз акъвазна. Округдин начальникдиз Квасадин «кьаравили» бегенмиш хъанач.

Но и что ты, Кваса? — лагъана ччин чуру яз, Панагъа хабар кьуна.—Ваз и кьисамиса ахъайна вуч лугъуз кланзава? Ви метлеб вуч я?

Метлеб якъинди я! — Гьажимурада, тлур кьачу на, Вилик атай шурпа нез башламишна.

Вуна лагъайтла жедачни Кваса? —мад Панагъа хабар къуна.

— Лугъуда... Инсанар халис инсанар хъайитла, абуру чпичеб нетерив тарашиз тадач! Ингъе къалчамаг ттаракай хкудайлани рекъида, ттар къурайлани...Ттар къурадалди и кфирар тун — жуван уьмуьрдикай еке за; рафат авун я...

Къил хкажна килигай Гъажимурадаз са духтур Ефимов квачиз межлисда авайбуруз эхтилатдикай дад татайди акуна. Анжах Абдулкери́ма мили хъверна, Кваса́диз вилеринбур авуна хъиз лагъана:

Я къейи хва Кваса, им эхтилат хъана фу недай чкадал ийич гъа?..

Къалчамагди къудур иви элекъарзава? Къедал ди заз ван хъанач эхир! — лагъана Ефимова.

За, духтур, ваз са юкъуз и затлар пехъери вучиз недатла лугъуда. — Гъажимурада вилик квай рюмка ва тарелка тадиз буш авуна.

Ана гьик! хъана, Кваса, вахъ галтугзавай хъиз аквазва хъи?— Абдулкери́ма хабар къуна.

Уьмуьр ччарадан пай квай чанахдихъ акъатна, стха... жуван руфун ацӀурун патал за акъван ялорт авуна хъи! Ингъе гъа ик! жанавурвал авун адет хъанва.

Ик! лагъана Кваса къарагъна, сиви ван тавуна къалчамаг къилеллаз багъдин ттарарин арадиз фена, ахпа шлалай эвичӀна хъфена. Вучиз ятлани, ада вичин бармк ттаран хилеиай куьрсна туна.

Къунагълухда авайбурун ччанар, хъвайи затлари, хъсан чими тӀуьнри къизмишарна, абур эхтилатдик кутуна.

Вири къаравилияр ахъа ийиз хъуьрезвай арада, доктор Ефимова Брусиловаз лагъана:

— Борис Александрович! И ксарив рахадай гафар ава, ихтияр це!

— Жанабияр! Гаф Антон Никифоровичанди я! Вири кисна. ТӀуьнлай гъейри затлани акун тавур, са

куьнизни яб тагай Гъарусани и арада тӀур эцигна, вични межлисдин итимрик квайди къалурна.

— Чи округда азарар туьретмиш хъунин себебар чаз малум я, — лагъана Ефимова, вичин эхтилатдин эхирда. — Чна клевивал ийида. Къазидини зи меслят къиле тухвайтла, дугъриданни еке хаталувилер алудун жезва... Вири мискӀнри, вири ругъанийри: фекъийри, диндиз итлаат ийизвайбуру чаз куьмек авуртла чун бахтлу ксар я...

Садкъве декъикада Ефимова округдин михивал, сагъвал авай гьал, ина авай къурхулувилер къалурна. Инални къазидин мукъув гвай Панагъа, ччин чӀурна духтурдин гафар къилин ругъанидиз ахъайзава. Вуч

лагъанатла, гьик! лагъанатла чидай кас авач. Амма къазидин къвердаваи къежел акъатзавай вилера хажалатни дерт авай.

Вири са геренда къекъевез багъдиз фейила, Ефимова Къазидиз арада ашпаз Абдулжеллил аваз лагъана:

— Доктордиз яб це! Ада ви хуьруьн, ви ругъаний рин саламатвални хуьзва. Хуьр;уьз, ваба, тӀуьгъуьн, тиф, цегъер... атайла, абур ви кваллиз, ви фекъийрин квалеризни къведа.

Къази Гъаруса къил патал къунатлани, Ефимоваз яб гана, Доктордиз и кас акунани клан туш, амма вучда къван, халкъдиз хъсандиз къуллугъ ийиз клан хъунин къастари, хийирлу, гъеле, тӀимил къван хъайитлани метлеб авай вири рекъерикай, мумкинвилерикай менфят къачун истемишзава. Ефимов, жезмай къван гъавурда акъадайвал, лезги чӀалал рахаз башламишна:

Кади Харус! Михивал ая лахайла, ви фекъияр ажуглу хана. Михивал тахайла вири жемят телеф жеда... Чиркинвал еке завал я. Заз вуна, жумя миски да инсанри михивалар авун патал гаф лухун, азар квайди, месела, чухутка... маса кадай азарар квайбур мекерик садакадик масадбур галай чанахдал ацукун гунах, гунах, еке гунах кар я лахана канза... Ибур му сурман ктабрани авай гафар я...

За лугъуда...— Гъаруса хиве къуна. Ам къарагъ на, Абдулкери́маз сагърай лагъана хъфена.

Нянрихъ Антон вичиз гзаф клени, михьи ва намуслу рикӀ авай ашпаз Абдулжеллилахъ галаз багъдихъ элкъ венвай айвандал ацукъна, эхтилатдик ква. И арада инал, гъеле яргъалламаз милиз хъуьрез Алван атана, ада хъуьчӀуьккай са багълама хкудна ам Абдулжели лав вугана. \

— Им, дидеди духтурдиз хъуй лагъана... Савкъа тар я...

— Милая Алван!...—лагъана доктор Ефимова, руш вучиз атанватла ччин тийиз, Абдулжеллил багълама гваз кваллиз гъахъай арада. — Вуч канзава, Алван ччан?.. — Тарзава?.. —.».

— Зун савкъатар гваз атанва, ччан духтур... Тарзавач, хъсан я!..

Доктор гъич садрани такур хътин, мягтел хъанвай бейниван гьалда, къвердаваи вичин рикӀин деринриз гъахъзавай лезги рушаз килигиз амукъна.

— Милая Алван! Вун ксан, ксан!

Руш, вичиз гзаф хуш ва гъуьрметлу хъанвай касдиз «геже хийир хъуй» — лагъана хъфена.

Доктордин вири фикиррин къиле мад Алван акъвазна. Ада: «Зун са патахъ ая, духтур» — лугъуздавай.

« Вучда, ччан Алван! Чи арада диндин адетар эцигнавай мичивилиз лянет!»

Доктор вичин фикирдай цацари, мурцар алай къванери къуна зурба дагъаррин къилерал хкаж хъайи вичин уьмуьрдин дар жигъирра къекъвена. Амма гегъеншвилихъ экъечӀдай са уламни жъанач. Эхирни рикӀел гуж акъалтна, ам кваллиз хтана кроватдал ярх хъана.

— За зи дерт низ ийида?! —лагъана Антона. — Гъи дахъ галаз меслят ийида!..

Тахъайтлакисна ацукъдани? Ваъ, ик! жедач!..

ХНкъил КЪИЗГЪИН МУЪГЪУЪББАТ

Вахтар я ман, къвез физва. Амма абуру чпин еришда гелер твазва. Баябанар къацу хъана, цуьк акъатна, гуьзел рангари безетмишна. Са девирда гуьзел, гъеле инсандивай кIвач къагъиз тахъанвай тавар къери хъана. Санлай уьмуьрдин ялав гужлу хъайила, масанлай ам зайиф жезва. Санлай зиринг юзазвай несилдин къилел klaplaklaplal руг хкаж жезва, санлай уьмуьр къилиз акъуднавай ксари, куьгъне карвансарадин цлариз ччан гузва. Рушарикай дидеяр хъана, абуру чпин къайгъусуз шадвилер еке дердерив, вилин накъварив вугана.

Доктор Ефимов гила аялдинни къуьзуьдан гъавурда гъатзава. Адаз «дагъларин чIал» хъсан чир хъана. Ада дагъвийрин «чIехи сирерай», дердибаладай, уьмуьрдин терс ва няс хъанвай рекъерай къил акъудна, дагъвийрин къисметдик вичин пай кутуна, ам виридахъ галаз хаталу жигъирриз гъахъна. А жигъирар инсанар финиз лайих рекъер хъун патал, Антона вичин уьмуьрдин такъатарни дагъвийрин къудратлу, амма иеси авачирвилай Самур хъиз, гъамиша са патахъ авахъна физвай къуватрик кутуна. Доктордин фикирри лугъуза: «И намуслу, виклегъ халкъдикай хкатай юкъуз, йчдерин, яргъи дереяр, къакъан дагълар, анра авай цуьквер, векъер, хкетрикни квачир гуьзелвилер крадетар авай хуьрер зи риклиз дар жеда».

Хуьтуьл гъава авай зулун йиф я. АцIай вацра хуьр фири нек эличнавай хъиз лацу авунва. Амма хуьруьн дар куьчейра, кIвалерин цларив эйбеджер шикилрин сирлу, фикирдик квай хътин чулав хъенар акъвазнава. Ахътин хъенар акурла, чи халкъди: йиф вацракай чуьнуьх хъанвай далдаяр аку гъа! — лугъуда. «Маллагъараяр» къугъвана кIвачер галатнавай са кIеретI гадаяр, ялар ягъиз Къуьлуьйрин мягъледа авай мисклиндин айвандик ацукънава. Рекъяй физвайдавай иник ацукънавай аялар вири чириз жеда. Вацран экуьни гадайрин суфатар нурлу авунва. Абурукай сада вичел нубат атайла ихътин мискIал лагъана:

— Им вучавуча: йифиз аквадай, Гагъ гъил хъиз яргъи жез, Гагъ фу хъиз дакIавай?

И мискIал мад са сеферда тикрар авурла, азарлуьрин патавай хквезвай доктор Ефимов мисклиндин виликай хъфизвай. Вичин аял вахтар рикел хкана: «Им вуч мискIал я? Аялриз им чир жедатIа?...» — фикирна, са геренда доктор, Атакши бубадин айвандин хъендик квай арабадиз къуьнт яна акъвазна.

Гадаяр хейлин вахтунда кисна. Абуру фикирар ийизва.

МискIал лагъай гададин ван хкаж хъана.

— За гъисабзава: сад... къвед... пуд!

Садаини ван акъатнач. МискIал лагъай гадади давамарна:

— Вахт алатна. Шегъерар це!

— Дербент ваз хъуй! — лагъана са гадади гъарайна.

Агъур жеда! Ам зи шегъер я!

Шуьре ваз хъуй!—Мад маса гадади гъарайна.

Ам заз хъанвайди я, яваш ччан!—лагъана мад са гадади гъарайна. Гъа икI, Бакудихъ, Тифлисдихъ, Еревандихъ, Генжедихъ, Къубадихъ иесияр хъана. Абур къе йифиз и «иесийривай» къахчудай кас вич жедач! Вучиз лагъайтIа, и шегъерар абуру акъуллу, амма сир лу мискIалар туькIуьрунай, абурай къил акъудиз та хъай гадайривай къачунвай гъалал ерияр я!

Гадаяр кIеве гъатна. Абуруз и сирлу мисУлал туькIуьрай гададиз гудай шегъер гъганач. Эхирни къерехдал ацукънавай, тIимил къван чIал галкIиз рахадай гадади гъарайна хъиз, лагъана:

— За ваз, дуст, са затI гуда, ам гъиле гъат титийи дай виш шегъерзилаи хъхъхъсан я. Ма!

Гадади зурба са жум хуьчуькай хкудна, ам сирлу мискIал туькIуьрайдан гъиле вугана.

Вун гъахъ я, дуст кас, и жум ваз ахварайни ак ван тийидай виш шегъердилаи хъсан я, валлагъ хъсан я! — Гадади жум къачуна, адаз еке са клас яна, ам патав гвай гададив вугана.

Гъарда са клас ягъ гъа! Тарашчивал авуртIа, мискIал лугъудач!

Гадади са клас ягъай жум, а къилиз акъатна, амма къулухъ элкъвелач: куьтягъ хъана.

— Де, гила вири къарагъ!—лагъана мискIал туькIуьрай гадади. — За квез пакамалди муьгълет гузва... Шегъерар рикел хкваш, я гъарда заз недай са затI гъида...

Доктор хуьурена, ам хъендивай хкечIна, рекъе гъатна.

Ччан духтур халу!— лагъана чкIай аялрин десте дикай хкатна Акъарин мягъледихъ хквезвай са гадади. — Заз са шегъер це!

Башуьсте, ччан хва! Исятда! — Агъвалат чидай виляй Антон Никифорович хуьурена, ада гададин къуьнел гъил эцигна. — За ваз, хтул, зурба, девлетлу са шехер гуда... Багдад ваз гана! Багдад рикел ала маз жедани?

Ам зи рикелай алатдач, духтур... Багъдат, Багъ дат, Багъдат... — Гада и яргъал шегъердин тIвар тик рар ийизийиз гъерекат авуна винел фена. Доктор рикIи нал акъвазна, гададин къаралтудал вилер алаз фикир лу хъана: «Акъуллу, зиринг, сагълам, шикилриз гуьзел, амма бегъем парталар алачир, руфуна къванцелай хуьтуьл вуч хъайитIани твазвай аялрин язух хъанва»... Ефимова Брусиловаз, къази Гъарусаз, округдин маса виликкъилик квайбуруз Ахцегъа бегъем школа тахъун еке беябурчивал тирди са шумудра лагъанай. «И еке хуьре культурадин са бине тахъуни, — лагъанай доктор ди чIехибур алай са межлисдал, — куь амай кIвалахар аламатдинбур хъайитIани, абур руьхъ вегъена, абурсуз ийизва, абур усал жезва... Им буьркъуьбурун округ я!»

Ингъе, къе мад Брусиловаз лагъай гафар аялар акурла доктордин рикел хтана.

Ефимов кIвализ хъфена. Айвандин къиле инсандин къаралту акурла, доктор фикирлу яз акъваз хъана.

Вуж я? Кто там?

Зун я, ччан духтур, зун я... — хъендив гвай ска мейкадила Алван къарагъна.

Доктордин рикли элбаэл гъалаба къачуна, ам дарих хъана, тадиз гъар патахъ килигна, ахпа бамиш ванцелди хабар къуна:

Алван, вуч хабар я? Фаз лагъ!

Диде азарлу хъанва... Руфуна пехъи талар аваз акъваз жезвач. Са дарман кланз.;

— Исытда... Ефимов са гере:*да квализ хъфена экъечна. — Де ша, Алван ччан! Вуч тал ята чирна канза, ахпа дарман гуда. Заг абур гв?..

Вацран экъунай ацанвай куъчейрпйтлуз хейлин вахтунда абур къведни кисна агъадал вацлухъ фена. Сифте Алваназ, дагъви дишеглийряз адет хъанвайвал, доктордин гуьгъунаваз физ клан хъана, амма Ефимова и кар къабулнач.

— Зэхъ галаз, Алван ччан, зах галаз ша! Кулук карияр аквазрай... Абуру кутунвай писпис адетар вуна киле тухузва.

Алван доктордин мукъув атаиа. Куъче кас квачиз баябан тир. «И гуьзел руш мичивили басмишнавай хуьруьн есир тушиз кландай, за ам гъиликай къуна тухудай» — Ефимова фикирна.

— Къе духтур, чи квализ зи муьштерияр атанвай, — Алван кичлезкичлез рахана.

Антоназ сада вичелай кудай яд иличайди хъиз хъана, нефес дар яз, ада тадиз хабар къуна.

Абур вужар я?

Туьквенчи Куругълудин хцин патахъай атан вай векилар я...

Дидеди вуч лахана?

«Буба хтурай, рушан дердибала гъадаз чида, гъада ийида», — лагъана. Векилрик тади квай. Абуру: «Чар кхьида» — лугъузвай. Диде фикирлу хъанва, духтур... Зун а гададиз фидач, заз ам кландач.:

Алван ччан! Ам чахуткадин азар квай кас я. Ам къурхулу кас я, цуьк.

Къейитлани зун адаз фидач!

Баркалла, Алван ччан, баркалла! Агъваллу, амма азарлу гъуьлелай, кесиб, амма сагълам гъуьл виш пай хъсан я, Алван! Чир хъухъ, ччан цуьк!

Вуна, ччан духтур, зи дидедиз къве гаф лагъ. Ада вуна лагъайвал ийида хьи, ийида. Чи дидедиз вун гзаф кланда, духтур: ам ви рекъе ччан гуз гъа зур я!

— Гъайиф, гъайиф тушни, Алван ччан! Диде сагсаламат яз, вахъ галаз амукърай! За лугъуда, за къайгъуни члугвада.

—< Ччан духтур, зи диде акъван азарлу туш... Ваз йифиз эверначиртлани жедай... Амма зи рикли къарай къунач, ада зун ваз шикаят авуниз мажбур авуна.

Алвана Антонан гъил къуна, вилерал накъвар алаз, адаз темен гана. Докторди рехъди физфиз рушан къилелай гъил члугуна, адаз тавазвилер авуна.

— Милая Алван! Алван! Зявай вун гадариз жедач, гъич жедач.

С «Дагъдин гуьзел, амма хаму жейран вердиш хъун, ада ви уьмуьр безетмишун, ам ви уьмуьрдин ярашугъ яз жувахъ галаз хъун еке бахт я» — лугъудай фикиррик кумаз Антон Алванабурун квалив агакъна.

Хабарни авачиз квализ духтур атайди акурла, Халум мягътел амукъна.

Я руш, я гуж хъайи вах! Вуна духтур инжикли авуна хьи! — гъарай акъатна, Халум меселай къара гъиз эгечна.

Кватук, кватук Халум диде! Зун и рекинилай Алваназ акуна. Дарман це лахана. Килиг тавуна, дар ман гуз жедач, ччан дице. Ви тазвай чка хим я — лах!

Докторди кефияр авачир Халумаз яб гана. Адав са дарман нез туна, пакамахъ хъун патал мад къен хадай дарманни гана.

Диде! Алван Куругълудин хъиз гумир. Ам пис азарлу я. Жуван цуьк хътин руш аквазакваз рекъи мир, диде! Алван гуьзел руш я. Адав хъсан, кутугай гада гакъада, диде.

Башуьсте, ччан хва! Ви гаф завай ччилел эцигиз жедач, духтур?

И йифиз доктор мад са агъур азарлудин гъарайдик акакъна, йифен юкъварилай алатайла квализ хтана. Ашпаз Абдулжелил къапарив ванериз таз кардик квай. Доктор винелай алай парталар хутлунна, кроватдал ярх хъана.

— Милая Алван, Алван! Вучиз вун зал дуьшуьн хъана! — лагъана ам вичвичив рахана. — За вавай хабар къадай кар ава! Зи къизгъин муьгъуьббатдиз вахъ вуч жаваб ава, Алван?;

Тимил къван ахъа тир рикинивай ван атайла, Абдулжелилаз доктор вичивди рахазвай хъиз хъана, ам са гъилле лампа кузвай квализ килигна. Доктор къарагъна.

— Антон Никифорович, вун раханайни? — ашпаз ди хабар къуна.

— Ша, Абдул, зун рахана, гъурметлу дуст, рахана... Къве келимади зи рикле агъавалзава. Абурукай сад Алван я, садни муьгъуьббат я, дуст...

—Алван, заз чиз лезги рушан твар я... — Абдулжелил адет хъанвайвал урусдал рахана, са къадар мягътел хъанваз доктордиз килигна. — Ам чи квализ гзаф къвез хъфизва... Нек гъизвай руш?

Гъа гуьзел Алван я, Абдул. А руш атана зи рикле гъахънава, дуст. Вуч ийидатлани чидач.

Антон Никифорович, тек вуна ви рикле адаз чка гунуг бес туш... Рушани ваз вичин рикле чка ганваз хъайитла, а муьгъуьббатдин гуьгъуьна гъат. За лугъу дайвал тахъайтла, умуд атлана кисун хъсан я. Жув та кланди, жуваз такланди квалеле хъунухъ еке гуж я. Къве патахъай халис муьгъуьббатдин гъилер вуганваз хъайитла, а квалеле дуьньядикай халис пай ганвай ин санриз

лайих уьмуьр жеда, доктор...

А кар заз чида, Абдул дадаш. Вуна вуч меслят ийизва эхир? Им зи гуж акакьдай кар яни? За зи рин клин сир тек ваз лагъана...

Завай виликамаз ваз гаф лугъуз жедач... Ахцегь рин хуьр масадакай пис рахун адет хъанвай инсанарни авай чка я. Ви рикле авайди, гьеле касдизни малум та хъуй. Садра зун килигда. Виридалай вилик за рушан рикле вуч аватла чирда. Адазни вун клан яз хъайитла, захъ, доктор, мад са серенжем амукьда...

Гъа серенжемни лагъайтла, жедачни, Абдул?

Эгер вуна са кар хиве къуртла, ам къилени фи да... тахъайтла, кисун саламатвал я...

— Вуч кар я? — докторди тадиз хабар къуна.

— Вуна гъа гъакӀ винелай, алцурар авун яз... му сурман дин къабулдани?

Ефимов хейлин вахтунда хияллу хъана, ахпа ам хъуьрена.

Алван патал за къиникъал къил эцигда!.. Дин ва менсеб вуч лагъай гафар ятла, чаз — клелнавайбуруз, дуьньядин ерибине чидайбуруз фадлай малум я, Аб дул. Ам залай алакьдай кар я.

Вуна ругъанийрин вилериз тӀуб гун яз, чи дин къабулда, яни?

— Къабулда. Анжах вуна мусурман хъун патал герек ва важиб тир вири шартлар чирна заз лагъ. И сир чи арада амукьда, Абдул!

Башуьсте, Антон Никифорович, башуьсте! За ам суруз гваз фида!

Фекъийривай: «Са урусдиз мусурман дин къабу лиз клан хъайила, вучдайди я?» — лагъана вуна хабар къуртла, Абдул, абурун фикир зал къведа. Хабар къа дайла, акӀ хъуй хъи, вуна суал гъа са динэгъли яз га йиди я. Абдул, вун зи ашпаз я. Вун нин патахъай алахъзаватла, гъа гъалатда чир жеда. Захъ риклин къеняй хейлин чинебан душманар хъанва. Абур инра: «Дарманарда» — лугъуз дагълуйрин дердер, хирер деринриз ракъурна, къерехдиз жезвай «жерягъар», за пабар кхъена, жемят тарашзавай фекъияр, муьруьдар я. Къази Гъарус я... Абур зун: «Урус духтур... гавур, хашперес» чпин вилайтдай катардай са уламдихъ къекъевезва, dust. Зун атуникди, за жувавай жезвай вал, халкъдиз къуллугъ авун, ада заз гъуьрмет авун зи душманриз аквазва. Инра авай «жерягъриз» вили кан гъуьрмет ва ихтибар амач. Им зарафат кар туш, dust кас... «Урус духтурдин ашпаз Абдула са урус му сурманвиллиз атунин шартлар чирзава... ина вуч фен дигарвал аватлани ава» — лугъуз лагълагъвал квай няс мецери ван къачуда. АкӀ жедайвал тахъуй, Абдул дадаш!..

За и кар арада маса кас аваз чирда.

— Лап хъсан жеда, и фикир лап хъсанди я!

— Жемятдиз сагъвал хуьнин амалар, рекъер чир хъун, фекъийриз, «жерягъриз» хийир авай кар туш эхир... ИкӀ хъайила зун клан жеч гъа. Зунни алатдай ди туш. Мукъаят хъунухъ гъа икӀ хъайила гзаф герек я, Абдул дадаш.

ХИИкъил

ГЪАЖИМУРАДАН КЪИСАС

Йиф акъатна. Ам доктордиз гзаф куьруь хъана. Адан фикирар гъа округдин накъвадал элкъвена. И фикирри чпин рехъ Алваналай кутуна, абур а къил ЦӀахур, Калял, и къил Къурушрин, Хинарин ва Пучарин хуьрериз къван фена, къази Гъарусан, фекъийрин, «жерягърин» суфатриз килигна, а дарих фикирар язух хъанвай азарлуйрал фена, эхирни мад Алванал хтана.

Жуьмядин югъ я. Ефимова къе гъамамдал финиф патал фаэтончидиз эвернава. Ингъе, фаэтончиди атана доктордин рак гатана. Къецел куркуррив хуш ванер ийиз таз, тух балкланри къарай къвен тийиз, чпичеб юзурна. Ефимов тадиз гъазур хъана.

— Абдул! Ша, dust, вунни гъамамдиз ша. Пакам тӀуьн чна хтайла ийида. Серии амаз фена хкведа.

Доктор Ефимов фаэтондал физвай вахтунда, адал айвандин са къиле Кваса Гъажимурад дуьпуьш хъана. Доктор акунамазди Квасади, еке руьгъ къарсурдай гъарай авуна, вичин руфун къуна, гокъва тагъ ттуна.

— Аман! Рекъизва, доктор! Вакай са чара!.. — Квасади акъваз тавуна агъузар кваз рахаз, доктор кардик кутуна. Докторди тадиз гшликай къуна, Гъа жимурад кваллиз тухвана тахтунал къаткурна.

— Гъажи, я dust! Ана гъикӀ хъана? Гъинаг тӀазва? — Инаг, инаг! — Гъажимурада и «виляй а къилиз

вичин руфунин бушлухдилай гъилер чӀугуна, вичивич са шумудра тахтунал гъалчна. Докторди гинал гъил эцигайтлани, Квасадай гъарай акъатна.

Аман, аман!.. Уфаман! Рекъизва, ччан док тор! — лагъана Гъажимурад сифтедай лезгидал, ахпа урусдал рахана. — Умираю, доктор, Ради бога! Пома гай, доктор! Помагай!..

Вуч тӀуьна?

Са затӀни... Зи ратарни ратар незвай хъиз я заз. Аман! Зун къена!

Докторди Квасадиз къен хадай ва тӀал атӀудай дарманар гана. Амма куьмек хъанач. Мад хейлин: «УфчӀуф, аман, дарман!» квай гъараяр хъана. Эхирни Квасади гварай алаз хабар къуна:

— Доктор, вав са пуд манат гвани? — Вучда? Гва — жаваб гана докторди гъил жибинда ттуна.

Къала ам зав геце, тадиз зав геце! — Вучда эхир?!

Ваз аквада... Аман!

Докторди пуд манат Квасадин гъиле вугана. Адани и пуд манатдин «ракъракъ» рахазвай чар руфун къеџил авуна хейлин вахтунда гъанивай гуџіна.

— УхашУхаш! Гъа ик! ман!.. Хъсан хъана. Жумла жагъан шагъид я! Ухаш!..

Доктор мягтел амукъна. «Им вуч лагъай ч!ал я» — лугъуз амайла, Гъажимурад къарагъна.

— Рик! чкадал хтана, духтур! Гъавилляй ратарни баришугъ хъана. Хъсан т!уьн агакъдайди хабар хъанва...

Ик! лагъана мили хъверна, пелелай гъекъ михъна, гъиле авай пулдиз килигна, Квасади ам валчагъдин жибинда хтуна.

Агъвалатдин гъавурда акъур докторди ва Абдулжелила ярх жедалди хъуьруьнарна. Кваса лагъайт!а, зат!ни тахъай хътин, ччина бегъем агъайнивилин гъайбатни зур к!ват!на, хъуьрезвайбуруз килигзавай. И гъал акурла доктордивайни, адан ашпаздивай мад акъвазиз жезмачир. Эхирни абур садсадан гуьгъуьна аваз къеџел экъеч!на.

Гъажимурад сагърай лагъана хъфидайла, докторди ам акъвазарна.

Пул герек хъайила, ачухдиз лугъун тавуна, вуна акъудай уюн вуч я! Зи зегъле фенай...

Хъуьруьн квачирди, ччан духтур, жумла жагъан шагъид я, уьмуьр туш, зиллет я! За гъа ик! лагъана, вуна вуч лугъуда?

Гъахъ я, ГъаЖИ. Амма, минет хъуй, герек хъайи зат! ачухдиз лагъ. Захъ валай элкъуьрдай ччанни авач!

Ви ччандиз стха, пархна къурбанд я!..

Кваса! Къе жуьмя я. Куь хуьруьн жемят мис к!индиз к!ват! жедайвал я.

— Дуьз я, к!ват! жеда, — Гъажимурада адан гафар тестикъна.

— Миск!индиз фин кумаз къази Гъаруса дагъвийрин сагъвал хуьнин ва азаррин вилик пад къунин

серенжемрин гъакъиндай жемятдиз суьгъбет ийида лагъана заз хиве къунва. А Кар адан «рик!елай алатзава». Вуна Гъарусан рик!ел хкваш.

— Ам завай, башуьсте, доктор! Мад к!аниди, так!анди авани?

Кваса пуд манат авай жибиндал капаш эцигна, к!вачерик бегъем гъерекат кваз, «мушкурдин сарубугъдаяр» мае а гузвай «къапандал» фена.

Инсанвал: жумартвал, рик!ин михъивал, виридан аваданвал эрзиман мурад хъун, Гъажимурадаз вичин уьмуьрдин рекъе айритмиш тежедай юлдашар я. Камаллувили хци ийизвай къат!унри, «касдив гъич бендедин рик!ел къвен тийидай къаравилияр туьк!уьриз тазва, акъуллу суьгъбетар, пис ксар ат!удай уюунаргъунарар ийиз жезва.

Гъажимурад халкъдиз к!ан хъунухъ, адал инсанар алт!ушун, паталлай са касдиз акуна.

«Квасадикай къеж хкудунин» мурад аваз, алишверишда гатун зегъемвиликай, хъуьт!уьн чайгъунрикай, зулун ламувликай ва гатфарин мишакъатвиликай бегъем менфят къачун гъилляй къевезвай са савдагар адав агатна. И касди, Гъажимурадан кесибвиликай менфят къачуна, адан жумартвилици хьянатвал авуна. Маядин къве пайни вичи эцигна, эвездай, ада Гъажимурад: ашпаз, чайчи, къилелк!вачел алайди, саки чайханадин вири к!валахар авуниз мажбур авуна. Маядин иеси араара къвез, вичин пай къазанжи къахчуна хъфизва. Умудлу ва умудсуз буржариз килигна, адет хъанвайвал, еке хъуьруьнарна ада лугъудай: «Ибур, Гъажимурад, ви пай я... къахчу кеф ч!угу!»

«Т!уьрди мал, амайди гъам я» — лугъудай мисалдиз Гъажимурада амал ийидай, амма «к!еве гъатай йикъан даях хъурай» — лугъуз адаз т!имил къван зат! а патал тазни к!андай. Ят!ани, адахъ уьмуьрдани къулухъ эцигай суьрсет хъанач. «Жумартвилик к!ан квач». — лугъудай келимайри Гъажимурадан рик!е бегъем чка къунва. Ада и келимаяр гзаф эзберзава. Абуру маса фикирар туьретмишзава: «гишиндаз фу, хуьрек гъик! гудач?! Жибинда къара кепекни авачирди чизчиз гишинвили такъатсуз авунвай к!вачери, беден зи къилив гъизва, ада зак умуд кутуна фу незва... бурж яз амукъзава... Завай гишинди элкъуьриз жедач...» К!вализ хъфидайла Гъажимурада къасабчийривай маса

гуз тахъана амукъай жигерар, чуьрегчидивайни фу аламаз къачудай. Пул герек хъайила, ада къе хъиз, жуьрбажуьр къаравилияр туьк!уьрна, ам вичин дустаривай къачудай, ахпа кепеккепек к!ват!на а буржар вахкудай.

Пуд манат пул жибинда аваз, Гъажимурад гъидалгъадал ихтибарвал авуна тапшурмишнавай чайханадиз хтайла, адаз ина хуьрек т!уьна" чай хъваз ацукънавай Панагъ акуна. И арада, Панагъан фитнечивликай Антона авур суьгъбет Гъажимурадан рик!ел хтана. Ам ччин ч!урна Панагъаз килигна, экъеч!на к!вализ хъфена, валчагъдин винелай еке са гапур кут!унна тадиз элкъвена хтана. «Муьфтехур, яц!у гафар гвай, тапан юристдиз инал са кар къун тавурт!а, зун Гъажимурад туш.» — лагъана ашпазди башламишна:

Шарвели пагъливан къазадик къейидалай инихъ ди Ахцега гъахъдуван амач, стхаяр...

Что ты, что ты, авам, буьндуьгуьр, Кваса?! — Панагъа гъарайна.

— Авам, ахпа буьндуьгуьр вун аладай бубани я, хайи дидени! — Гъажимурадани гъарайна. — Жумла жагъан шагъид я! Вун лагъайт!а, буьндуьуьррин к!вачик усал пине я!

Вуна вуч лагъана?!

За лагъайди лагъана, муьфтехур! Гъахъ дабанда к!еви авунвай ччан авай, амма рик! авачир чувал!..

Вуна зун, Кваса, публична аскарабит авуна! За ваз ийилайди ийида!

Вуч к'андат'ани ая! Зи гъахъ гехце! Зарафатар авун бес я.

— Вуч гъахъ я, Кваса? Что ты дьявол?!

— Куракура т'уьнвай хуьрекрай, хъванвай чаярай вун заз пуд манатни са абаси буржлу я! Пул эцигна ахлад! Захъ къе чайханадиз як къачудай пул амач.

— Кагданибудь получишь, но къе ваъ, дурак, къе вун суддин вилик акъвазда! — Панагъа зурар гана, ам къарагъна хъфидайла, Гъажимурада къуна акъвазарна.

— Пул вахгудани, вахгудачни?! — Гъажимурада, гапурдал гъил вегъена. Вуна «ваъ» — лагъ... За ви къе нер къачада! Абур зи к'вачерик вигида!..

— Зун ваз хеб туш, къей Кваса! Квахъ виликай! Гъажимурада бегъем къулайвилер ийиз хвенвай

Панагъан т'аб хъиз агъур беден хурт' гана цлав агудна, гапур акъудна, ам т'тумунихъ къван адан руфуниз сухна.

Чайханада авай итимрай гъарай акъатна:

Итим къена!..

Вуна вуч авуна, инсафсуз кас?! — Беябур хъана!..

Къанлу!..

Чайханада авайбур ц'развай шам" хъиз, цлавай агъдал «авахъзавай» Панагъ ва Гъажимурад къун патал вилик атана.

— Садни мукъвал къемир! Садазни инсаф ийидач! — Гъажимурада гъарайна.

Итимар къулухъ хъана. Панагъ пис т'арзавай руфуналлай гапурдиз килигна. Ам т'тумунихъ къван вичин руфуниз фенвайди акуна, адай малдай хъиз гъарай акъатна. Панагъ вичвичелай фена ярх хъана.

Гъажимурада ярх хъанвай Панагъан руфунилай «гапур» къахчуна яргъалди давам авур хуьруьнарна. Инал алай итимри: «Кваса дели хъанва...» — лагъана фикирзавайла, ада, тек са т'тумуникайни к'венк' алачир, къе т'уб къван т'иедикай ибарат «гапур», ахпа зат'ни тахъанвай Панагъан руфун къалурна.

— Ихътин къифрен руьгъ авай угъраш чи хуьре яшамиш жезва, эллер! Жумла жагъан шагъид я: им эркек туш!.. И алчахдай гъикъван алчах крар акъатда лагъайт'ани, инсанар, куьн инанмиш хъух! Куьн ах лад! Амма зун к'евелай инанмиш я: куьне и дуьшуьш дикай хуьре эхтилат ийидач, я куьн и ламраз шагъид ни жедач...

Чайханада авай итимри чеб кисдайди тестикъарна, къинер къуна, абур хъвер хуьз тежез экъеч'на хъфена.

Гъажимурада ччиниз яд яна, Панагъ уяхарна.

— Я къейи хва, Панагъ! Вун гъич зат'ни туш хъи!..

Панагъа тадиз руфун къуна, зат'ни тахъанвайди акуна, ам Гъажимурадан гъиле авай гапурдин муьрхъ алай са к'ус т'иедиз килигна атабататаба къецел экъеч'на.

— Вахъ зат'ни хъанвач, я къейи хва! Аман ви ажуз вал вуч я! За зарафат авуна...

Панагъ ччанда еке ажугъ аваз, шагъидрихъ къекъевна, абур жугъун тавурла, беябур хъана уьзуькъара яз югъдини йифди к'вале ацукъна.

Х'ИУкылл ГЪАРУСАН ВЯЗ, КЪАРИБАН КЪУНАГЪЛУХ

Хуьруьн къилел хкаж хъанвай къуд синен къакъан минарадила хабардар чавушди гъар са гаф ч'лугвазч'лугваз, къати ваяцелди гъарайна хъиз лагъана: «Жемьтар! Заз яб це! Къе жуьмязин юкъуз... жуьмя мискиза, къази Гъарус эфендиди еке метлеб авай мееэлаЗин патахъай вяз к'елзайвал я!.. Гъар са к'валай са этем атун лазим я! Вяз нисинин кап' авурдалай къулу.хъ ийизайвал я!» — Хабардар чавушди и малумат нисинралди мад са сеферда тикрар авуна. Гъар са сеферда, чавуш хуьруьн пуд патахъ элкъвез хабарар гуниз мажбур хъана, вучиз лагъайт'ла, инал мягълеяр минарадила къе патахъ ва адан вилик пата яргъи хъанва. Гъар сеферда гъарайдайла, хуьруьн халкъди къаварал хкаж хъана, рекъера, кимерал, рат'ларал са геренда к'валахар ва эхтилатар акъвазарна кисна яб гузва. Хуьруьнбуру: «Яраб къази Гъарус эфендиди къе чаз вуч вяз к'елдат'ла?..» — Лугъуз садасадавай хабарар къуна. Вирида нисинрихъ миск'индиз ф'Иниф чарасуз кар тирди тестикъарна. И йикъан жуьмядин кап' ж.едалди, хабардар чавушди и малумат са сеферда мад хълагъна.

Нисинрихъ салат гана. Ахцегърин жемьт хуьруьн дар куьчейрай жуьмя миск'индихъ фена. Миск'индин рик'инал мягълейрин фекъияр акъвазнава. Абуру жемьтдиз еке куьлегар ва мугъур алай тахтадин лад" куьрснавай миск'индин рик'«н къалурна: :

— Хъваскарин майдандал вач... Анал къази Гъарус эфендиди куьн гуьзлемишзава.

/Жуьмя миск'индин виликай фидайла, Ефимоваз и дарамат сергъятсуз куьгъне хъана, са бязи цлар, къав ацахъиз гъазур хъанвайди акунай. Ада и гъал алай миск'инда жемьтди кап'ни ийизвайди чирна, гъа инлай Брусилован къилив фена, адаз вичиз акур гъал ахъайна, жемьт еке хаталувилик квайди лагъана. Гъа и юкъуз Ефимова округдин начальник Брусилов галаз хтана миск'индал алай гъал адаз къалурна. Дараматрин кар чидай начальникди арада къази Гъарус аваз и миск'ин к'леви авуна, агъвалатдикай ТемирХанШурадиз хабар гана. И вакъиади ч'лур «ягъуникай» игътият авуна, Брусилова миск'индин хаталувал, ам чук'урна ц'ийи, Ахцегърин хуьруьз лайих миок'ин эцигунин меслят жемьтдин вилик эцигун Гъарусавай т'алабнай.

Ахцегърин хуьруьн жемьт къилихъ К'еле дагъ галай майдандал к'ват' хъана. Инал итимар миск'инда ацукъдайвал, къиблепатахъ элкъвена жергежерге хъана, хуьруьнбуру гъана инал эк'янавай гамарал, халичайрал ва литерал ацукъна. И къайда кутурбур къази Гъаруса буюрмишай

фекьяр тир. Адет тирвал, жемятди капI авуна, гила вири къази Гъаруса ийидай вяздиз яб гуз акъвазна.

—г Жемятар! Аллагъдин бендеяр!—лагъана къази реврев гвай ракъун ванцелди рахаз башламишна. Ам багъа абадин ценерив тар кваз, капI авур чкадилаи са шумуд кам вилик атана, — чи иакъвадал алай аллагъдин са кIвал, инсанар патал хаталу хъанва. Чи жуьмя мискIин чкIизва. Чавай мад женнетэгъли бубайри эцигаи и ибадатханада, аллагъдин вилик чи ферз ада ийиз жедач, стхаяр ва рухваяр! Заз, са кулли жемят мийитар яз, са юкъуз сурарал тухвай мусибатдин хажалат чал расалмиш тахъун кIанда! Тахъурай, я аллагъ!

Тахъурай, я аллагъ! Амин! Амин!— жемятди ван къачуна.

Чна, жемятар, гъа къенин йикъалаи башламиш на, чи еке ва тIварван авай хуьруьз кутугай, гуьзел вири шартIарив туькIвей, патай атайхъфейда баркал ла лугъудай жуьмя мискIин эцигиз башламишда! Чун кардив эгечIин... За цийи миокIиндин дарамат эцигу низ цIуд манатдин къизил бахш авуна. Инал аллагъдиз куь рикIеринни икърарвал, гегъеншвал къалурал!..

Са сятда, са шумуд виш касди чпин тIварар кхъиз туна ва гудай пулуни кIада, бахш яз акъуддай затIарал тIварар эцигна. Гзаф пулар, гамар, малар, хпер... кIватI хъана. Жемятдикай мискIиндал устIарар ва фялеяр яз кIвалахун хиве къурбурни гзаф ава. Мад халкъ секинарна, къазиди давамарна:

— Аллагъ квейай рази жеда, аллагъдин рекъе ччан эцигиз гъазур стхаяр, рухваяр! Квез баркалла! Квейай къакъатай гъар садан эвез яз, аллагъди квез цIуд гун хъийида! Гила квейай, аллагъдин бендеяр, хъфейтIа жеда...

И арада жемятдин юкъвай Кваса Гъажимурад къарагъна.

— Акъваз! Акъваз, ччан жемятар, динмез диндир мез! Вири ацукъ.

Кваса къазидиз килигна. Халкъ къазиди гъилин ишара авурла, секин хъана ацукъна.

— Гуьрметлу къази Гъарус эфендиди, чаз сагъ вал хуьнин, уьмуьр саламат авунин серенжемрикай вяз ийидайвал я... Буюр, гуьрметлу къази Гъарус эфенди! — Гъажимурада, мягътел хъанвай къазидиз икрам авуна.

Къазидин вилерИ са легъзеда хъел квай деведин вилери хъиз цIарцIар гана. Амма ада вичин лайхлувал ва сабурлувал хвена, хейлин вахтунда кисна, ахпа доктор Ефим овал тIалабунар рвкIел хтана, башламишна:

— Аллагъдин бендеяр! Чи вилаятда, эхиримжI вахтара садакай садак хкIадай азарар гзаф хъанва... Аллагъдин эмир, жебир я! Вичик хкIадай азар квай касди, сагъ ксар галай суфрадал са чанахдай фу тIуьн, са вахтундани аллагъди къабулдач. Им къурандани ава! Инаг куь рикIел хкун, заз аллагъдин патай эмир авунва. Азарлуйрин къапар, месер къилди авуна кIанда. Абуруз дарманар авунин къайгъудик хъана кIанда. Дерт ганвай аллагъди адаз дарманни ганва! Аллагъди вичин лукIариз духтуррин гъилералди дар манар ракъурзава. Духтур урусни жеда мусурман ни. КIвалера, куьчейра, михивилер а"я, бендеяр! Му къаят инсанар аллагъдини хуьда!.. Де, квейай хъфейтIа жеда...

— Жемятар, акъваз!—лагъана Кваса Гъажимурадай мад гъарай акъатна. Жемятар ччинра хъвер аваз кис на акъвазна, и къаравилидиз килигна.

— Къази Гъарус эфенди рахай вири гафар Къаш къа духтурдинбур я... Астагъфируллагъ, жумла жагъан шагъид я! Заз Къашкъа духтурдин гафарни гъа ибур я лугъуз кIанзавай гъа!.. Са кар рикIел хвена кIанда: Къашкъа духтурди кесибкуьсуьбдивай пул къачун та вуна дарманарзава... ЦIегъер къагъиз геце! куь балаяр бачIухбур, буьркъуьбур тахъурай! Пехъи кици къурбур хер куз чатук тефирай, Къашкъади сагъар хъийида. Жумла жагъан шагъид я! Ибур вири дугъри хабарар я! Чеб гъана амаз зунни гъа инал хтана!

Жемят шад яз чкIана.

Гъажимурад тадиз доктор Ефимован къилив атана, адаз Хъваскарин майдандал къази Гъаруса вяз кIелайди, вич адан «куьмекчи» хъайиди ахъайна, ахпа Панагъаз туькIуьрай перде галайгалайвал доктордиз ачухна.

Инал ша, за ви пелез са темен гуда!—Ефимова Гъажимурад къужахламишна. •— Ви хабарри, зак лувар кутуна!.. Къазидиз михийвилер авунин серен жем квай «вичин бязи тапшуругъар» алай чар хуьре равай фекъийрик акакъун кIанзавач. Вири кхъена, араб чIалаз таржумани авуна, анжах са къул чIугун патал, адаз варцар герек хъанва...

Ви рикIик за, ччан духтур, къалабулух тадач: исятда, за а вязар къазидин къулар алаз ви къилив жида.

— Адак, Гъажи, начальникдин гаф акатнач. — Амма зи гаф акатда... хъсан вахт я! Гъажимурад катна фена.

Къази Гъарус жуьмядай хтана, са назбалич кIаник, садни хъуьчIуьк кваз, ван алай самавардин къаншарда ацукъна, чай хъунал машгъул я. Адаз кIвалин юкъвал къван къведалди Гъажимурада вич къалурнач.

— Асаламун алейкум, я халикъан нур! — Гъажиму рада вичин ван малумна.

Гъарус кухунна, гадар хъана къарагъна, атанвайди Кваса тирди акуна, ам ацукъ хъувуна.

Алейкум салам, мердимазар! — жаваб гана Гъаруса вичин зегъле фенвайди къалурна, ччин патал къуна.

Я халикъан нур! Захъ ваз ачухна кIани еке мажира ава... Са вадцIуд югъ инлай вилик зи кIвале са къекъвераг къена, Аллагъдин регъметдик кваз хъуй... Адан куьгъне алухшулухдиз килигайла, къази буба, заз дуьз... цIувад манат, цIувад манат!., пул жгъана.

Адакай за, садкъве манат сур эгъуьнайбуруз, кафандиз гана. Жумла жагъан шагъид я, звай и сир вакай чъуьнуьх хъанач. Амай пул за ви ихтиярдиз ву гуда, вири: садакъа, веси, ийидай рехъ, муьгъ, мисклин ваз аквазва... За фена пул хкин.

ИкI лагъана Гъажимурад къарагъна. — За ваз яб гана Гъажи.. Вун икъван еке мусурман итим тирди гила чир хъана, — лагъана Къазиди

ччин ачухнилелди Кваса рекъе хтуна. — За вун, аллагъди ганвай кас, гъа инал гуьзлемишда...

— Къашкъади зун ви къилив физвайди акуна, са гаф лагъапай эхир...—Квасади рикел хкизвай ама лар анупа, пел ел тIуб эцигна. — Агъан! Леченикдин нуькверар округдин дагълариз физва, — лагъана, абуру ви къул алай чарар хуьрериз тухун лазим я, а чарар заз хкваша лагъана минетна.

Къази ччанда гъайбатни зур аваз къарагъна, са хара чарарал къулар чIугуна, Гъажимурадав вахкана.

— Вач, Гъажимурад, фад хъша!

Хуьрерин фекъийриз кхъенвай чарарикни, къе жуьмяда михъивилерин патахъай авур «вяздин» метлеб квай.

Гъажимурада къази Гъарусан дамарар ачух авур къиса ахъа авурла, Ефимовни Абдулжелил, руфунар къуна къецел акъатна: хуьредайкаван абурухъ аман амукънач.

И арада рак гатана.

Вуж я? Ша, ша! — лагъана Ефимов къарагъна. Ам къвализ Алванан буба Къариб галаз хтана.

Доктор! Къе нярихъ вун зи мугъман я, — лагъа на Къариба кичIезни регъуьз, Абдулжелилан, Гъажи мурадан ва Ефимован гилер къуна.—Заз вун, доктор, зун хътин фекъир, кесиб ксарин еке терефдар яз, еке панагъ яз чида. Гъавилай вун зи кесиб къвализ къве дайди чиз, ингъе, и теклиф гваз атанва...

Гзаф сагърай, Къариб! — лагъана Ефимова. — Зун са рахунни алачиз куь къвализ къведа.

— Абдулжелил, Гъажимурад ва мад ви дустар галаз ша!

—; Вун зулуз хтанва ман? — лагъана риклик гъалаба кваз Ефимова хабар къуна.

— За туьквенЧИ Куругълудин пуд чар къачуна. Ада заз: «я цавай, я ччилай /хъша!» — лагъана кхъенвай. Зунни а кас фадлай, лап аял вахтарилай эгечIнавай юлдашар я. «Са кар авачиртIа и чарар къведачир»—лагъана фикирна, ингъе, хтана, доктор. Къвализ хтайла, ина авай агъвалат заз чир хъана... Зунни Халумахъ галаз икърар я. Ада, ви гафуниз амал авуна, руш гудач лугъузва. Зи гафни гъам я.

— Сагърай дадаш, сагърай! — Ефимов сергъятсуз шад хъана.

Лугъурвал, рикIи буюрмишайла къвачери гъерекат къачуда, вилериз экв аквада, япариз ван къведа. Антон рикIи буюрмишна, Къарибан къвализ къунагълухдиз фена. Ам тек фена, вучиз лагъайтIа, доктордиз вичин хайибур авай м.акан къван руьгъдин дериндай клан хъанвай хзанда, къве эхтилат ийидайла, патан «тимар шагъид хъун хъсан акунач.

Къунагълух Ефимоваз гзаф хушди хъана. Ина Къарибан хзанди, дугъриданни доктор вичин хва, стха яз къабулна. Вири къватI хъана абуру фу тIуьна, хейлин вахтунда эхтилатар авуна. Ефимов и хзанда экв жедалди ацукъиз гъазур тир, амма кIеви са азарлуда адаз эверна. Доктор гъасятда къарагъна. Къапудал Алван акъвазнавай.

— Ччан духтур! Эхирдал къван вун зи къисметдин иеси жедани?

— Жеда, Алван! Жеда, Алван ччан! — Ефимова гъа инал стхади вахаз ийидай гуьрмет авуна, АлванаН пелез темен гана. Вучиз лагъайтIа, гъеле адавай вичин муьгъуьббатдик умуд кутаз жезвач.

ХМкъил АГЪУР ШАРТИАР

Ахцегърин хуьруьн чIурарал зулун шикилар пайда хъана. Хуьр къула ттуна акъвазнавай дагълар бегъем рагълул хъана. Гила аира маларин къвачери кутунвай жигъирар къецил хъана хъсан аквазва. Абуру цIарар хъана, саки вири дагъларин хурарилау ва ценерилау фенва. Инлайанлай дагъларин булахар квай чкайрилау халхал хъана къацу векъеринни нацIарин кIапIалар аквазма. Мигъида, Яргъарихъ, Лая авай емиш багълари, къацу чIура ттунваз, гуьзел рангарибезетмишнавай гамарин шикилар къачунва. Гъинлайгъанлай анрай бегъем хъипини яру ттарарни аквазва.

Хуьр, багълар битмиш хъанвай майвайрин атирди ацIурнава. Гъаятра, рекъера къуранвай пешер, агъур ва векъи зулун гару гваз къекъевезва.

ВацIун па архарин ятар клане авай къванер гъисабиз жедайвал элциф хъанва. Хуьруьн дишегълыйри кьерера, багъларин тIулалар чпин рухар, куьгъне гамар, харалар михъи ятарай чуьхуьзва.

Зулун и ийкъан са пакамахъ Абдулжелил Пелтуьй рин мягъледиз гъахъна. Ам мягъледин мисклиндин айвандик ацукънавай итимриз салам гана элячIдайла, ацукънавай Гъажимурадай гъарай акъатна: ...

Амай къатI, хуьруьнбур, за маса сеферда ахъайза... Динмез диндирмез! Белки куьне къатIана... Ттум гилиг хъия, зун рази жея,а. — Гъажимурад къарагъна, гъамамдай хтай Абдулжелилахъ галаз Ефимован къвализ атана. Доктор азарлуьрал къил чIугваз хуьре авай.

Жумла жагъан шагъид я! За, дуст, Абдулжелил, къе вун тухвана! Вал жерме акъалтнава... Динмез .дин дирмез, де недайди хъвадайди эциг!

Башуьсте! ГъикI хъана эхир?— Абдулжелил Гъажимурадан къаншарда ацукъна, адаз яб гуз гъазур хъана.

За лагъайвал хъана. Зун Гъаруса дугъри жаваб къачун патал...

• . . . *

— Салам, салам, дустар!—шаддиз квализ Ефимов хтана.

Гъажиди къаравилияр ахъайзаватла, абурук зи пайни кутур!

Чна са гъужст авунвай, доктор, — Гъажимурад урусдал кумазкумаз рахана, — зун гъахъ хъанва. Жум ла жагъан шагъид я! Исятда зи дуст ашпазди чи вилик тлуънар, хъунар гъун лазим я. Башуъсте! Вуна, Кваса, сугъбет ая, ваз кГани затлар вири ви вилик къведа.

Зун дамах гвай Гъаруса чи хуъруъни са фекъи дин къилив ракъурна, за адавай вири хабар къуна... Эгер урусдиз мусурман дин къабулиз клан хъайитла, ада мусурман миллетрикай садан члал чируи лазим я, им эвелимжи шартл я. Ахпа ам аллагъдин садви лиз, чи Мегъамед пайгъамбардин гъахъвилиз шаксуз икърар хъана кланда. Къурандин аятар, дуъаяр хура лай чирна кланда, капл тлаат авун герек я... Чи диниал къведай урусди, герек, са рахунни алачиз, суъннет авуна кланда. Жумла жагъан шагъид я! Гъа икл.па гъана.

—Суъннет?! — доктордай гъарай акъатна, аквазакваз адан шад гъалар дегиш хъана, ам дерин ва агъур фиЕирри чпел ялна.

— Эхъ, доктор, суъннет авунни шартл я... Диндал къвезвай урус, кландатла аял хъурай, кландатла къуъзуъди, динмез диндирмез, суъннет авун адаз ферз я, чарасуз я.

— Вуна, ГъАЖИ, къаравили патал «суъннетар» кутун хъувунва жеди.

— Ваъ, доктор, фекъиди лагъайвал ахъайзава. И кар заз, гъеле, фадлай чизвайдини тир. Гъавилияй за Абдулжелилахъ галаз гъужетни авунай... Суъннет, лагъайтла, пуд кас мусурманар алай чкадал абур шагъидар яз акъвазарна къиле тухун шартл я лугъузва... За хабар къун тавур кар тунвач. А фекъиди лагъана: «Урусди вичин клева авай кар дуъз авун мурад яз, я чи динэгълийрин патай ихтибарун къазанмишун мурад яз, винелай мусурманвал къабулна, рикъйай хашпара яз амукъай дуъшуъшар гзаф хъайи дуънья я. Суъннет авурла, адавай мад чун алцуариз хъижедач.»

. — Акъалтлай вагъшивал!—доктордай агъ акъатна, кефи члур хъана ам квачел къарагъна.

— Вагъшивал я, зунни заз икърар я, доктор, — лагъана Гъажимурада. —/Эгер лезги рушаз урус клан хъана, гъадаз гъуълуъз фейитла, руш дидедини бубади велевилляй атлуъза. Адал бес хъанайтла, виз дерт авай. Ам элячйна урусдиз фейитла, руш гъа гъалатда къерел акъудна къван гана—Дашкъалагъ авуна рекъизва... Бес им акъалтлай вагъшивал тушни?! — Гъажимурад рцламрин арада, пелел .ажугълувилин са шумуд бириш эцигна хейлин вахтунда ччилизи килигна. Къил хкажай Квасадиз гзаф перишан яз кисна акъвазнавай доктор ва фикирлу хъанвай адан вафалу дуст — ашпаз Абдулжелил акуна, агъвалатдикай хабар авачирвилляй Квасади къаравили кутуна гъарайна.

:— Вагъшийрал гъужум авуна кланда!.. — Гъи вагъшийрал, Гъажи?—докторди хабар къуна.

— Дин, менсеб авачир, «мусурман», «хашперес» лугъуз миллетар садсадаз зид авунвай фекъийрал, муъруъдрал гъужум авуна кланца, доктор!

— Вавай гъужум ийиз жедач, дуст Гъажи?! Абур гзаф я, бейниван, вун тек я... Гъукуматни чшш далудихъ галайди чидай ругъанийри вунни зун къапа къап жанавуррин луж гъалтай клелер хъиз, дуъньядал тахъай мисал ийида.

Зун, доктор, клел жедач, валлагъ жедач. Зун абуруз гъамиша къуъгъуър хъайиди я, къедлай къу лухъни гъа гъам яз амукъда.

Вун фендигар я, дуст кас Гъажи. Къаравили дуъзарпа, ам къван яз, ваз такландан къилел гъалчдай алакъунар вахъ ава. Гъавилияй ви фикирар къиле физ иа. Вун, дуст, халкъдии арада гъуърметлу я. Халкъви патал ала вун гзаф бахтлу кас я, Гъажи.

— Халкъ, доктор, ви патални ала. Ада вазни вичин камаллу терефдар яз ихтибар ийизва, инаг ваз чидачтла, за лугъун!..

Доктордиз инал, вичин рикл къаратикендин цацари хъиз цлархарцлархар ийизвай, садсадалай агъур фикирар |ви|ри Гъажидиз лугъуз клан хъана. И касди ччанни эцигна вичиз куъмек ийидайдини докторди къатанва, анжах инал ам кисна. Вучиз лагъайтла, Антона гъеле фадлай гъарайвургъай квачиз фекъийрал, «жерягърал», фалчийрал... гъужум авунва.

— Абдулжелил, гъаваш, тлуън гъаваш! Че|хирди дер дер аладарда лугъуда... Накъвар къуранвай вилериз къеж хкидай адет я. Ада дар хъанвай риклив генгвал вахгуда, фикирар хци ийида, килигда чун, килигда... Дуъньяда тахъай кар амач, белки чи къастни са жуъре къиле фида жеди.

Доктор перишан яз, икл випел пад клеви гафар рахайла, Кваса фикирлу хъана, Ефимоваз килигна, эхирни ада лагъана:

Зун къериба межлисдиз аватнава... Квехъ авай дердибала вуч я? Белки зун къейиди авай квализ, мехъер авай чка хъиз хъана: «Квез гъамиша гъа ихъ тин йикъар акурай!»—лугъуз кватна атанвай буъндуъ гуър хъанва жеди?!

Къейиди авач, Гъажи, я хайидини малум туш.— лагъана Ефимов т|имил къван ччин ачухна ра<хана. —

/Къуъзуъ дуъньядин мугъманар тир инсанрин адетризун жув къейи къван перишан ва дертлу авунва. Вучда къван, дад авачир заманада чун дуъньядиз этана...*

Икл лагъай докторди ашкъи авачиз шуъше къачуна, мич|И чайдин ранг алай чехир истиканра цана.

— За, Гъажи, ви сагълугъдай хъвазва! —доктор хъуърена. — Заз вун гзаф кланда. Вун рикле гъич са

зат|ни авачир кас я. Вирида лугъуда: ваз садахъайни игътият, я кичл амач, амма завай зи фикирар вири лугъуз жедач... Кичлевилляй туш, дуст... халкъдин язух я. Зун адаз куъмек авун патал и

яргал дагълара авай кас я. Зун инрай чукур авурла, инанмиш я, иниз мад доктор хкведач... Зун перишан хъанвайла ва я фикирри тухванвайла, «Ана гьикл хъана, вуч хабар я» — лагъана зав суалар вугумир, дуст!..

Башуьсте, ччан доктор!—лагъана Гъажи уьмуьр да, белки, гъа и сеферда са къаравилини ивачиз лапри кивай, ччанда къайгъударвални уьткемвал аваз раха на. — Заз вун гъамиша шад хъунухъ кланда. Ятла, за са кар ийида, рази жедатла чидач... Жумла жагъан шагъид хъуй! Вун пашман >хъана заз акун тавурай, эгер акуртла, за вун шадвилини шивцел акъалдарда, рази яни?

Рази я, дуст, рази я!

Гъа и арада кваллиз, нефес дар хъана, ччина яруни вяли рангар авай, юкъван буйдин, къумрал якларин са гадани, хци вилер авай, юзунриз зиринг, аскан, къуьзуь кас атана.

Я духтур! Зи хцихъ вуч хъанва? Вуна...

— Яваш Куруглу! Садра вуна ял ягъа!—лагъана Ефимов абурухъ галаз рахана.

Атанвайбур вуч ксар ятла Ефимоваз чида. Абур алишверишчи Куруглу ва адан гада Фарух я. И кас гьикл хъана вичин кваллиз атанвайди ятла, ам гъавурда ава. Доктор абурухъ галаз сабурувилелди рахана. Нефес са къадар секин авуна къуьзуь касди лагъана:

Хуьре авай тлвар види я, авайди ви ван я... Куьчечяр, гъаятар чиркин тадач, абур михьда. «Къашкъа духтурди чаз жерме ийида лугъузва»... Азарлуйрини ваз хийир дуья ийида. Абурни гъахъ я... Я стха! Гъуь луьз фидай рушанни свае гъидай г ад а дин арада вун вучиз ава! Мегер гъабурун «ьисметни духтурди гъял авун къанунра хъенвани?! Аватла, чазни ахъай ая, тахъайтла, им вуч хъуй? Зун валяй гзаф нарази я! Заз Къариба лагъана: «Къашкъа духтур рази хъайитла, за ваз зи рушан патахъай ваъ лугъудай келима ийидач!» Им вуч кар я, им дербеглук яни?! Вун Къарибан буба яни, тахъайтла члехи стха?!

Зун, Куруглу, Къарибан члехи стха я! Зун вуна къабул авуртла, ви члехи стхани я!.. Адан руш, Алван ви гада Фарух зи стхайрин балаярни я! Заз куь балай рин шадвал, саламатвал «ланда, гъавилай зун свае це лугъузвай гададинни гъуьлуьз физ гъазур хъанвай ру шан арада ава. Абур сад садавай къакъудун клани иблис яз ваъ... Чинеба кар туш, ви гада ачух чахутка я. Свае гъайи вад йикъалай ам месе гъатда... Ахья къарагъ хъийидач... : .

Са геренда доктор квалле авайбуруз килигна, фнкирлу хъана, ахпа, ада Фарухаз ван тахъун мурад яз къуьзуьдан япал гъалтна лагъана:

—Заз сада куь къурандай клелна, ана тахминан икл хъенва: «Эгер са касди вичик квай хкладай аар къастуналди маса касдик кутуртла, азарлу касди аллагъадин патай гунагъар къазанмишда, ам жегъеннемэгъли я...» Ви гададал исятда эвленмиш жедай ткал алач... За ам сагъар хъувун хиве къада, ахпа эвленмиш хъуй, стха!

— Зун вахъ галаз кклида лагъана атанвайди :тир, доктор.— лагъана Куруглу фикирлу яз рахана. —Зи ччанда еке ажугъ авай. Исятда зун валай рази яз хъфида... Гъахъ касдин патал аллагъни пайгъамбар къведни ала! Куьн гъахъ хъайила, завай жуьрэт авуна рахаз хъижедани? Ваъ. — Куругли и келимаяр рахайдалай гуьгъуьниз вичин гадани галаз квалляй экъеяйна хъфена.

— Къве падни рази хъана, ажеб хъанани!—Икгла гъай докторди хур ацлурна иефес къачуна. Заваллу чахуткадин хурукай са шумуд кас хкудун гъвечи.кар
ТУШ. : и:

— Гила, доктор, нубат зици я... Къаравили суьгъбет квачиз, заз тлуьрди ва хъвайди кфет жедач,— лагъана Гъажимурад рахаз башламишна... . :

— Заз къе са аламат акуна. Хуьре авай авара деллекри куьчедив гъар са итимдин ччуру, я.кыл ттурдалай гуьгъуьниз уьргууж аладарур чкайривай къежириз, лацу цагъдин къаяб бегъем гуьцзавай. Кланик квай итимди: «Я стха, бес я эхир!» —лагъана гъарай авурла, деллекрин жаваб ихътинди тир: «Къашкъа духтурди мад чи япар акъаждалди, чна куьн кылелай квачелди и цагъдин цяй чуьхуьда!» Деллек Нежиб ва Абдулазиз къведни гъа икл михъвилер авунин зурба терефдарар хъанва...

— Ма, им къаравили хъанач... — Ефимова Квасадиз виляна хъуьрена. — За абур жермени къачун тавуна, меслятдал гъавурдик кутуна. Зи кылив са шумуд кас Кылерик ва ччинрал хирер алайбур атана, хабар къурла, тахсиркарар гъа авара деллекар яз жгъана. За абурув гъардав еке са къаяб лацу цагъ вугана... Михъвал тавурла, жерме къачуна, гвай кеспи хъувун къадагъа ийида лагъайла, абурун лап зегъле фенвай. г Имни хъайи кар я. Жумла жагъан шагъид я!

— Гъажимурада башламишна.—Чи къуншидал сада аял хана. Ам къабулиз мамачи са паб атана. Заз адахъай эрекьдин ни атана. Фагъум авуртла, туьтуьгъ епинал кутлунна, хъурхъ акъалжнавай чулав бутылкада авай затл ада гзаф мукъаятдиз къунва... Жанавур жен хпен ни къвен тийин! Жанавур жен, сиве гъатай клел ахъа хъийин?! Жумла жагъан шагъид я! Дуьнья бине хъайидалай ван хъайи гафар туш... За: «Я вах, ви хъуьчуьк квайди вуч я?»— хабар къада къван. Ада ччанда бегъем дамах аваз жаваб гана: «Им чи члехи духтурди вуганвай багъа дарман я... Чаз Къашкъади аял къабулдалди, запун яна чими целди са шумудрахъ гъилер чуьхуьх, ахпа и дарман гъилериз яна аял къа булиз эгечл лагъана...» Зун гъасятда гъавурда акъуна. Шуьне къачуна: «Им вуч дарман я жал?» — лагъана, еа. пай яд цана хъиз, за ам ччандиз хъяна!.. Зи вахай: «Вуууввв, вахар! Авур кар аку! Хклур чка цу хъиз кудай зегъерлу дарман, гуж хъай стха Гъажимурада вири хъвана!» — лугъуз гъарайна зи кылел мягъледа авай папарни итимар кватна. Зун лагъайтла, «дуьз» хъана ксана.

Ефимовни Абдулжелил хъуьрена.

— Бес, доктор, мамачи къаридив вуна вуганвай дарманди зи кылел къазаяр гъана. Къаридив ви дарман вучиз гвайди я?

Докторди хъурезхъурез лагъана: : — Ви кылел накъ дуьпуьшар атана, dust Гъажи.

— Ви жермеяр вири за гуда, кичле жемир! — Къаридив гвайди михьи спирт тир.

— Заз ам чир хъана, апха хъвайиди я.

— Хуьре авай вири мамачи папар зи учётда ава. Абуру михьвал авун, абурулай кар алакьун зи мурад я. Вири ахтармишнавай михьи дишегълияр я. Аял къабулдалди гъилер чуьхвена, абуру спиртдайни ягъун зи тапшуругъ я.

— Ччан доктор! Вири мамачи къарийрив спиртар гвани?

Виридаз гва. Анжах са вал дуьшуьш хъайидав гумач.

Вири мамачияр зи чилениз атанайтла пис же дачир.

Ви кылел, а вахтунда, — лагъана ашпаз Абдул желила, — Ахцегъар вири кватл жеда. Герек авач, Кваса.

Зун кисайла, «Кваса азарлу я...» — лугъуз хуьре ван акъатда. За къатлузвайвал, жемьтдиз зун хътин будалаяр хуьре аваз кланда.

Халкъ, dust Гъажи, гъахъ я. — Антон рикливай рахана, — межлисри, пагъливандин къугъунри, скач кайри, къуршахар къунри, къаравилияр авуни хуьруьн инсанар шад ийида.

Гъакл лагъ мая! Гъа гила зун гъавурда акъуна! — Гъажимурад къарагъна, сивяй «кавха» яна бегъем къуьлна.

— Доктор! Дуьз лагъ, зун — Кваса Гъажимурад и къабачи хуьруьнбуруз герек кас яни, тушни?!

Герек кас я. Гъавилай ваз вирида гъурметни ийизва. Вакай инжиклу кас жезвач. Зазни вун такур юкъуз къарай къевезвач. Туштла, Абдулжелилавай ха бар яхъ.

Дуьз я, дуьз я, Кваса, — ашпазди Антонан гафар тестикъарпа.

ХУКЪИЛ АЛВАНАН РИКИ, КВАСАДИН ДАРМАНАР

Рикинивай, гъиле агъур гетле аваз хъурезвай Алван акурла, шадхъана Антон къаргъна, ам рушан вилик экъечина.

За ваз, духтур, мили къатух гъанва. Са хабарни гва ...

Вуч хабар я, Алван ччан?! — лезги члалал рахана Антона рушан гъиле авай гетле столдал эцигиз куьмек гаиа.

Куругълудин гада залай алатна! Аллагъдиз шу кур хъуй, алатна!

— Ам бубани.галаз зи кваллиз атана, сифте дяве ийиз кланзавай, апха зи гафар къабул авуна, рази яз х,ъфена. Зунни лап шад я, Алван ччан, за цук вун кутадани?! Эсиллагъ ваъ, ваъ!..

— Заз, духтур, вун такурла, вучиз ятлани... зи рикл алай кас яргъариз фена къакъатнавай хъиз жезва... Мурдар мецер элуьхъачиртла, валлагъ духтур, за ваз кваллин къуллугъчивал ийидай!..

— Гъайиф тушни, Алван ччан! Вун пачагъризни хуш жедай гуьзел я! Вун рикл алай свасвиле къабул тийидай кас ччилерал алач, алатла, ам делиди, кимиди я... Валлагъ за дуьз лугъузва, инанмиш яни?

Алванан лацу ччиниз элбаэл иви гадар хъана. Ам гила хуькъвер яру ва михьи кагърабадин рангарал безетмишна, вилер атлумдай чка жгъин тийиз хейлин къалабулух акатна, столдихъай къарагъна, цлахъ агалтна акъвазна. Инал лагъай гафари рушаз бегъем эсер гайиди Антона къатлана. «Яраб и рушаз зи муьгъуьббатдикай хабар аватла?.. Авачиртла, Алванакъгалаба акатдачир, адан ччиниз и рангар къведачир... — фикирна докторди. — Хъайиди, ана жеда — гъикл кландагълани хъурай!» — вичин рикле авай хиял гъа инал лезги рушаз лугъуз клан хъана. Амма везифа, куьмек кланзавай халкъ рикле гъатна, ада сив акъална.

Ефимов киснавайтлани, адан ччинин рангари, вилери ва ччандин гъерекатри и жегъилдин рикле вуч аватла къалурзавай. Алвана затни къатланач. Руш кисна: «Гъа гила, гъа мад духтурди ялавлу, амма хуш гафар, рикл къарсурдай гафар сивяй акъудда...» — Хиялри тухвана, Алван кис хъана акъвазнавай. Докторди келимани акъуднач, амма умудлувал квай ванцелди лагъана:

— Алван ччан, зун эхирдал къван в« къисметдин неси жеда!.. Хаталувал авач...

Докторди, цлай кваз кузвайдан хъиз къизмиш хъанвай рушан пелез темен гана.

— Вун такурла, Алван, зазни и квалле авай пенжерри экъдач. Вучиз ятлани гъамиша вун рикле ава, рикляй акъатдач... Икл хъсан я, хъсан я, Алван ччан!..

Къецел патай са клеретл итимар къевезвай ванер атана. Ефимов айвандик экъечина, Алвана вичивич квадарнач, ада гетледа авай къатух кухнадиз тухвана Абдулжелилав вахкана.

— Абдулжеллил халу, буш гетле гехце, пака нек гъи дай къаб авач.

— Башуьсте, ччан руш! Абдулжелила Алванан къекъифнамай ччина вилер атлумна, хейлин перишанвилелди дерин агъ алай нефес члугуна. И кар Алвана къатлана.

— Вахъ вуч хъанва, Абдулжеллил халу?! —

— Ччан руш, вун акурла зи риклел са дуьшуьш хтана. Жувазни хабар авачиз агъ акъатна. Чи замана члуруди я... Гъе-гъей! Инсанривай садавай садаз их тибариз жезвач, ччан руш...

Рикле битмишай, уьмуьр патал герек ширин майваяр, садавай садаз пишкешиз жезвач — риклин эрзиман, мурадар ачухна баян аву никай игътият ийизва. А мурадар, михьи яд авай була, хар ятлани, инсанривай тлам чириз тахъана, гъеле садазни акунни тавуна ччили члугун хъийизва...

— Зун, халу, ви эхтилатдин гъавурда акъунач, ваз вуч лугъуз кланзава? — Алван тажуб хъана ашпаз Абдулжелилаз килигна.

— Са кас, ччан руш, вал ашукъ я... Адавай ваз в« чин рикле авайди лугъуз жедач...

Вууууув!.. Ам вуж я, халу?!—лагыана рушай бамиш гъарай акъатна. И легъзеда Алванан ччанда гыч са къуватдивайни вилик пад къаз тежедай хътин кичевилин, ашкъидинни шадвилин фул къарагына. Рушан РИКли ван къачуна. Алваназ сада вичин туътуын хад къуна чукъкъена, нсфес дар авур хъиз хъана. Руш са легъзеда кисна, ахпа дибдилай къат! хъайи къелем хъиз, гъар патахъ галтад хъана. Ам ччина капаш аваз, жаваб гуъзлемиш тахвуна, катна хъфена.

— Алван зи рикле авайдан гъавурда акъуна.—лагыана Абдулжеллил, цал къазкъаз хъфей рушаз килигиз хейлин акъвазна.

Мугъманрин квалле Ахцегай тир тварван авай фотограф, тларам тир буйбухах авай, хци ва ири вилерай виклегвални жумартвал аквазвай, тандал багыа магъутдин чухва, рап!рап!ар гузвай хромдин кухар галай цийи мегъсерар, бухарадин хъицикъдин чулав ва къакъан бармак алай, доктордин дуст Гъасман, ччина араара такабурлувилин ат!угъай шикилар тваз, почтарин къуллугъчийрин дамахар гвай парталар, чинар алаз Нуъь ва къакъан кутугай шикилприн, къумрал якларин, черкес чухва, бармак алай еке эхтилатчи, ахцегыри лугъудайвал Илас хозьяин авай.

— Чуп, доктор, исятда ял ягыиз гъамамрал физ ва. — Гъасман сабурлувилел рахана. — Илас хозьяинди чун галачиз вичи: «К!усни фу ат!удач»—лагана кын къуна... Фаэтонар къведа, чун гъа инлай вири абурук к!ида.

Куънс заз и гъил, ихтияр це...

Къе вахъ, доктор, ччандилай шикаятдай касни жедач!—Иласа гур ван акъудна,— Жумъя юкъуз, ял ядайла, мусурманар азарлу жедач. Къеледаллай урус рихъ чпин доктор ава... Адалай гъейри, къе вуж азар лу хъайит!ани, Кваса Гъажимурада сагыар хъийида. Адахъ гыч са доктордихъни авачир «дарманар» ава!..

Гъажимурадан «дарманрин» твар къунамазни виридак хъуъруън акатна. Вучиз лагыайт!а, адан «дарманар» виридаз машгыр тир.

Ц!аярзавайди яд авай дерин вирин къакъан къерехдал мес вегъена секинарна, ц!ай акатна сассарал алукуъиз зурзадайла, хабарсуз атана хурт! гана азарлу вириз гадарна. Ц!аярин азар «вай маса са касдиз: «Мекъи я! Винел пад клеви ая! Яд!..Яд!»— лугъуз гъарайзавай арада атана Квасади лагыана: «Ви хва, ат!а кимел сада гапур илигна кук!варна!..» Азарлу тек са кланикай квай вахчаг алаз, гъиле къецил гапур аваз кимел акъатна...

Кичле хъуникди ва руъгъ къарсурдай такланвал хъуникди и ксарин ц!аяр ат!анай къван. Руфун т!азвайдаз эзмишнавай ваклан клерийрин «хапла», рик! т!азвайдазни гужуналди инияр гана. Азарлуъриз регыят хъана. И хабар элбаэл вири хуъруъз чклана.

— Шире т!имил хъанвай ва я ам амачир руфун зат! т!уърла т!ар жеда — лагыана Ефимова, — ваклан клерияр т!уърла, т!ал ат!узва. Вучиз лагыайт!а, и зат!аряк руфунин шире гужлу ийидай, шире къведай булахар ахъа ийидай дарманар — кислотаяр ва маса дарманар ква къван. Иниярни риклин т!ал ат!униз хъсан сеbeb жезвайди бубайрилай инихъ халкъдиз чидай кар я,—докторди хъверна.— Гъажимурадаз: «Ви дарманар хъсанбур я, вун халис жеряты я!» — лагыайла, ада заз жаваб гана: «Залай тъейри касни авачир чкада Гъажимурадни дердерин дарманар жгыидай кас я... Рик! михъи касдин гъил шафа жедай адет я! Зи рик! къайи булахрик ква, гъавиляй михъини я. Виридалайни вилик ам лагъ лугъуник, фмт!не, гъибет авуник квач, гъавиляй ирид ц!ай чуъхвенва. Ам ччарадал пехил туш, гъавиляй адавай масадан квал чурииз жедач. Садазни хажалат хъунухъ кланда. Зи рик!из кланибурун рекъерни риклер сад хъунухъ кланда, яс эхи ийидач, амма адаз мехъер кланда. Накъвар аквадай вилер авач, хуъруън вичин умуър къван хуш я, шадвал зи риклин лувар я!..» Ибур, дустар, къаравилияр авуна югъ няни авун клани касдин гафар туш. Ибур халкъдин камаллувал вичиккутунвай, каммаллухцин баркаллу келимаяр я... •Ихътин акъуллу гафар, крар гъавиляй заз зи Кваса стха гзаф играми хъанва!

— Ят!а, дуст кас Антон, за исятда Гъажимурад гъа л низ галаз хкведа, гъамни чхъ галаз, чи межлисдал хъана кланда!.. — Илас къарагына, садазни яб гун таву на, чугуна Гъажимурадан квалихъ фена.

, Къе фаэтонди доктор Бфимован мугъманар ва ашпаз Абдулжеллил гъамамрал тухвана. Мугъулатдин дерадай экъеч!айла, ина мет!ерал къван клеркет!ар къакъажна марфар авачирлани чулав палчух хъиз рагъул «ц!ай» са клерет! дишегылияр экъеч!из гъазур жезвайди акуна, Ефимова тадиз фаэтон а патаз акъудна ва акъвазариз тупа.

— Дустар, тадиз эвич! И вахар, рушар Мугъулат дин а патаз акъудна кланда...— Ефимов фаэтондай эвич!на.

—Играми вахар! Куъ язухдай за инал муъгъв эцигиз тада. Исятда к!вачерал алуки, фаэтонда аках, а патаз тухуда.

Дишегылийри тадиз клеркет!ар агъуз хъувуна, шаталар, мягъсер, къизилгуълдин цуъквер алай рангарин гуълуътар к!вачерал алуки хъувуна. Доктор са герен суван цуъквер хътин гуъзел рангари безетмишнавай и дишегылийриз килигна. Абурун яр алаз лацу, бегыем яру, къумрал ччинрай гумагъвал, ччанарин сагъвал аквазва. Абур Женидин чими ятари къизмишарнава. Гъеле, гзафбурун гъекъикърин цулар хътин чулав ч!арар къеженма, пелера, гарданра гъекъеди ц!арц!ар гузва. Абурук квай къе рушал бегыем къеженвай перемар • ала. Дишегылийрал алай гъал акурла, Доктордин зегъле фена.

— Я вахар, я мчан вахар! Им жуван ччандиз зулум авул я!.. Чими ций чуъхвена, гила вац!ун къай ччанда ттуна са шумуд норе к!вачик!вачи фин бес дуъз яни?!

Бсс нучдл, ччан духтур? Чи гъуълерихъ девлет ;шач. Я абур фаэтончийр туш...—лагана

са кьакъан

Д111КЧ Ъ.Ч11ДИ.

Чч;п! пах! Парталар кьежена вучиз туна! Чларар кьуран;! кланда... Ччан чуьхвена, са сяткьве сят чими, далдп ч.кад.а ацукьна кланда... Ик! кьато кьада, и стел жом жечда! Мад ик! ийимир! Заз азарлуяр акунани кландач... Гьайиф, гьайиф!..

— Ччан духтур!Текени. ви гафар Аллагьдив ага кыш!—лагьана маса, тимил кьван яшар хьанвай папа. Са гьвечи рушан гьиликай кьуна ам фаэтонда ацукьна. — Аллагьди чаз гурай ман! Авач, духтур, авач. Алай са булушка чуьхвена, кьурун тавунмаз алу! хьийизва... Вахт авач, ччан духтур, рехъ яргал я... йифе гьатайла, рекьер хаталу я. Солдатар, кьачагъ кьучагъ ква, духтур... Агьвалат гьа ихьтинди я, ччан духтур, вун диндал атурай!

Папар вири кламун а патаз акьудна, фаэтон хтана. Гьа и ар ада. кламун кьерехдал, ци тухвана биришбириш хьана, клаламрилай агьуз иви кумачир хьиз, клвачер лацу хьанвай са итим атана. Адан кьуьнел лашунихъ акална тлушуннавай, амма яд клвахъзавай каргадин шал ала. Зурба буйдин, тукме ацай и кас Мугьулатдилъ атана, са легьизеда акьвазна, гьар патаз кнлигпа, кисла циз гьахъзавайла, до.кторди ам акьваз а р н а.

Яваш, стха! Фаэтонда акьахнаа патазэкьечи ая!

Ваъ, сагьрай, духтур... Ак! хьайила хесетар члур жеда.—Шал гвай кас милиз хьуьрена, доктордиз килиг па. — Заз гьамиша инал фаэтон ни гьазурда? Зурба пачагьлугьдивай инал са муьгьв эцигиз жезвач. Эциг найтла адакай вири халкьдиз фаэтон жедай. Чими цьай акьуднавай клвачер и кьайи кьарада ттун азар тирди зазни чида. Вучда, чара авач, лувар квайтла, цавай фи дай хьи...—Шал кьуьнераллайди метлерихъ кьван похьивилелди авахъзавай Магьулатдин «чулав це» гьахьна, клвачериз кьарадикай «сувах гана» а патаз экьечна, хьфена.

Доктор хияллу яз, хейлин вахтунда инлай хьфей итимдизни папариз килигна. Адан фикирди и арада лугьузвай: «Вун Ахцегьа и гуьзел ва хьсан дарман ятар авай хуьруьз «упулар гьингй атурай лугьуз кьекьвезвай доктор, а завал гьинай кьвезватла, инге ваз и дуьшуьшди кьалурна. Вуна истелжемдин азар туьретмиш хьун, дагьлуйри клвалахнаклвалахна акьатай гьекь, гарквей серинрик«кьурур» хьувунин нетижа я... Ахцегьа саки вири клвалерин ракларар пенжеринкьан"шарда ава, вири клвалера хаталу сквазняк кьекьвезва... Инсанрихъ кесибвили тлушунна ппекпартал авач. Ибур азар туьретмиш хьунин себебар яз гьисабнай... Кьизмиш ччанар кьайи це ттуна, вацлун кьайи гар хура аваз яргал рекьиз хьфинни азарриз еке майдан я... Халкьдихъ бегьем пачагьлугъ авайтла, адаз дагьлуйрин дердибала аквадай... Ахьтин пачагьлугъ авач, авач...»

Докторди фикирар клват! а вун а, и арада Гьажимурада япал клуф эцигна лагьана:

— Ви фикирри, и кламал муьгьв эцигзава. . Ада инлай хьфей бейниванар азарлу тахьанайтла ... лугьузва, Эркек итимрин фикиррин гуьгьуьнал, доктор, хьсан крарни алайди я. Пачагьлугьди эциг тавуртлани халкьди и кламалай гьвечи, гьаклан клвачин муьгьв кими ийидач.

XVIIкьил ДАРМАН ЯТАР

*:— Чехибур жувалай акьуллу хьайитла, жув гьвечиди хьунухъ хьсан я. — лагьана Антон „Ахцегьрин гьамамрин чими ва кудай ятар авай булахрин чешмейрал вилер алаз хияллу хьана, вацлун кьерехдив гвай кьацу члурал ацукьна. — Чехибур тат ютмибур хьайила, гьвечибурун эхирзаман я.

: — Вуч фикирлу хьанва, дуст? лагьана Иласа Антоनावай хабар кьуна. Гьасмана виридавай кисун истемишна.

— За, йисан кьене са шумудрахъ, и гьамамрал парталар чуьхуьзвай булахар, менфят кьачудайла кьулайвилер авай, михьивилин ва сагьвилин маканар хьувун патал кхьинар, рахунар, кклинар авуна... Я пачагьлугьди, я хуьруьн кьил кьунвайбуру заз яб ганач. Заз, гьар са чешмедал кьав, ниликии гьекь кьурурдай, фу недай, кьав алай далда са кьадардин коридор клан хьана. Пачагьдин идарайри затни хиве кьунач. Хуьруьн кьиле акьвазнавай кар алакь тийидай, амма яцлу рахунар гний гьакимри, дишегьлияр ирид тлапарар алай ччилиин кьазмада чуьнуьхиз гьазур тир ругьанийрини затни хиве кьунач. Килиг, килиг! Абур я кье, я пакамахъ азарлу жеда.— Докторди, ччанара серии гар ттуна, ачух, амма чими булахрик парталар чуьхуьзвай, танрал аламай перемарни кьеженвай папарин са клерет! кьалуриа, ада гьил туьклуьрна. — Азарлуяр я гьуьлериз, я хурухъ галамай балайриз герек амукьдач. Азарди клвалер перишанда... Им жуваз аквазакваз халкь завалдин кьужахдиз вигьин я... Аквазвани! — Ефимова, кьавар алай гьамамар кьалурна. — Пачагьлугьди вичин солдатар, офицерар, гьакимар патал ракуьн кьавар алай, кьава, ччиле тахтани цемент авай гьамамар, клвалер эцигнава. Абурукай кесиб халкьдиз пай авач. — Солдатни пачагь динж хьайила, доктор, халкьдин фу чрана жеда. — лагьана Гьажимурад зарафат кваз рахана, — ам, якв, якв я, гьеле мишердивай атлуз жедач. Дишегьлияр, доктор, мекъ эхи авуниз, заз гьжанвайвал, жанавуррив барабар я! Азаррикайни азарлурикай, дертлурикай рахадай кьван...

— Гьажимурад стха, акьваз! Им кьаравили кутадай ара туш. — лагьана фикирлу хьанвай Гьасмана. Тумаждин чантадай са хейлип шиклар акьудна, абур доктордин гьиле вугана.

— Вуна, дуст Антон, — лагьана Гьасмана, — аал тапшурмишнавай: «Чи хуьруьн халкьдин уьмуьр» кьил ганвай фотояр бегьемарнава. Бегенмиш жедатла чидач.

Ефимова фотогр,афиядин шиклар кьачуна, абуруз килигиз башламишна. Доктордихъ галаз Иласни Нуьгь шиклриз килигунал машгуьл хьана. Абдулжелила, Гьажимурада тлуьнар гьазурна,

абур исятда вилик гъизва. Ефимов яд авай, цурун агъур кварар клулаллаз, лап ччилелди къван кыилер агъузна, зурба азабдик къванцин тик гурарай, дар ва тик куъчейрай винел гуъне патаз вацун яд гваз физвай дишегълийриз килигна. Абурукай, гъеле са яшлу дишегълиди вичин са гъиликай агъур гъварциз гул авуна, ам гурарин са къванце аклурна акъвазнава.

— И бейниванрал алай аааб вуч я?! — Ефимов вилер фотографияда атлума хейлин кисна.— Ибур гъекъеди къунваз, заз чидай бузханаяр хътин серин ччилиин квалериз ва я вацун гар къекъезвай чархаллай хаталу маканриз хъфена, кылеллай шалар гадарна, ял ягъиз къайи къванерал, асуннавай, къежей ччилел ацукъиа...

Гзафбур, галатуниин тъайбатдай ацукъай рухуиал ярх хъана ахварални фида, амма беден къаю къуна, ам кларас хътинди хъана къарагъда, — лагъана Гъасмана къил юзурна.

Вун, гъахъ я, дуст кас Гъасман. Чпин дарманар ийида, кеве гъатайла, зи патав къведа. Азарлуяр гзаф, зун тек хъанва. Агъур азар.лу къаткурдай больницани авач, Хуър еке я, азарлуярал къил члугуна хтайла, зун галатна лап хурт жезва, дустар. Вучда? Авуна клани кр.ар гзаф хъанва.

Инал Ефимов ва адан дустар гзаф шикилриз килигна. Абур хайи хуър, адан халкъдин дердибала чидай, адан хъсан ва масан квалахар кватнавай, ана авай эркек рухваяр, кевевайбурни къудурбур акунвай касди янавайбур я. Гъавиляй, дугъриданни, абур Ахцегърин умуър къалурзавай шикилар хъапва. Абурук квалер, муъкъвер, мипараяр, эцигуирал зурба магъирвал къазанмишнавай устларар, каргачи, дерзи, башмагъчи, зергер, папагъчи... устларри чпин крар къалурзава. И шикилрик гамар, назбалачаяр, рангунин гульуътар, гъибейар, зегъметдал рикл алай дагъви дишегълийар ква.

Ибурухъ авай гъайбат аку гъа! — Ефимова, ши килдик квай жергеда гъатна муъкъвелай элячизавай свасар къалурна. Абурукай гъар садан клула, чпин къи лерилай винизна хъиз, къацу векъерикай гуъзел «мег» эцигнавай рангунин чувалар алай. Чувалар гъакланбур тушир. Абур гъар сада, вичел алай парталрив къунвай рангарин гамунинбур тир. Шикилрикай садаз килигна, докторди хъверна.

Зи дуст, Абдулазиз!— лагъана докторди шикил дал вилер алаз. — Дугъриданни и кас халкъдин же рягъ я. Адав са гзаф азаррин «къил хадай» дарманар гва. Абуруз зун килигна. Векъерикай, дувулрикай, цуък верикай, пешерикай... и касди гуъзел дарманар туьклуър нава. Шикилни цуъкверин юкъва акъвазна янава...

—Къундыркъун!! Мекъдырмекъ!!! — лугъуз, гъарай алаз Гъажимурад хтана.

— Вуна вуч лугъузва, Кваса? — Гъасмана хабар къуна.

— За лугъузвайди заз чида... Зав гвайбур сифтенисифте, атла тлулалаллай чими ятар жгъай Квасадин гафар я... Адакай къаравили мах ава... Куьн тлуьнри къизмишай арада за ам ахъайда хъи, ахъайда...

Зул тиртлани гъаваяр бегъем гатунбур тир. Дустар ацукънавай члурал малдин квач хклун тавунвай таза гуьг ала. Гъавада пилтепилте хъана хуьшрекандин «къирер» авай, а бур жуьрбажуър шикилар къачуиа дагъларихъай атана, агъадал физва.

Кланик цлийи, хъуьтуьл халичаяр кваз, гъамабра чуьхвенвай итимри фу нез башламишна. Абурун вилик атир алахъиз ашпаз.ар тир Абдулжелиланни Гъажимурадан гъилин гъунарар ква.

— Кваса дуст! — Ил аса гъарайна.— Нубат види я. Ви мах гъим тир?

— Ам ингъе...—Гъажимурада суьгъбет башламиш на.— Хъана къван хъанач... Кечмишда, лап эйи... дегъ заманада Ахцегърин хуьре мамачи къариди пГицл атлайдалай, свае гъидалди квалаяй юзун тавур, «лук никлуквай хъирхъамар экъечнавай тенпел хъана къван. Адаз гъа ихътин зулун са юкъуз свае гъаналда. Ам ка маллу ва бегъем фендигар квил хъана къван. Гъеле, са хендидени гъуьлвиле къабул тавур, твар ирид магъл диз чкланвай тенпелдиз атаивайди вичин гъунаррихъ инанмиш хъун лазим я.

Лугъуда хъи, сифте йифиз суса наврузбегтенпелаз бегъем дем туьклуърна: ада квализ атана, алайалачир хтлунна вичивич наврузбегдиз къалурна. Тенпелдин сивин патаривай сел хъана цларан яд авахъна, амма гада алай чкадилай юзанач. Руша гададиз мес къалурна къаткун теклифна.

Тенпел цларан яд туькбуьниз ацукъна— юзанач. Сваса къирмаж къачуна «чи хуьре ихътин адет авайди я!» — лагъана, ам тенпел гададал гълчиз башламишна. «Гъарай, аман, дад, бес я!..» — лугъунар гзаф хъана, амма руш акъвазнач. Ада: «Чи хуьре хурук какатайди катдалди гатадай адет авайди я!..» — лугъуз тенпелдин къил, ччин, далу, клул... талгъана гъа къирмаж илигна, квалеле бегъем йикъшуван ттуна. Чара хъанач, тенпел юзана: кичлевилляй ам къил чуьнуьхна, къарагъна атапата яз къецел фена. Жумла жагъан шагъид я! Свае адан гуьгъуьнай экъечнач хъи, экъечнач! Ада гила аюх хътин эйбежер суфатни буй алай тенпел вацун къерез гълна: «Чи хуьре чиркин тенпелар вацла ттуна хъуьтуьл жедалди клур гудай адет ава»—лагъана тенпел къирмаждин хура ттуна тухвана. Жумла жагъан шагъид я! Баркаллу лезги руш гъа икл, ччанда тлал, кичл авай тенпел вацун къерехдал гъана.

Лугъуда хъи, тенпелдиз вацун къерехдал атайлаг гзаф кичле хъана: «За, за чуьхуьда, зун гъахъда...» — гъарайна, ам рушан гъиляй акъатна, винел катна. Ада гагъ санлай, гагъ масанлай вашдук гъил кугаз яд къайи яз акурла къулухъ жез, вацун къер къуна винелди фена. Гъар сефер гъил цик хклурла, адай: «Къундыр, къун! Мекъцыр, мекъ!» — лугъуз гъарай акъатиз хъана. Им тенпелдиз чир хъанвай: «Къанва, мекъида» гафар тир къван.

Свае гъайи йифиз, вири наврузбегер, сандухдин паяр вилик кваз, вичиз гъатнавай гуьзелдилай вил аладармз, кефинин а къилиз экъечна квалеле хъунухъ фадлай адет тирла, и гуьнуь къара

тенпел йифди гъил цик кутурла: «Къундыр, къун! Мекъдыр, мскъ!» — лугъуз Ахцегърин вацлун кьере хъана.

Лугъуда хьи, а вахтара Женияр къалин нацлари къунвай. Тенпел атана чими ятар авай и тлуларал акъатна. Гъи булахдик, гъа булахдик гъил кутуна, ам ингъе атла «Солдатрин» гъамам авунвай чешмедал ат.аналда. Гъил кутуртла, жумла жагъан шагъид я! адай: «Ахвайш, ахвайш!»— лагъана хъуьруьнар какахъай еке гъараяр акъатналда. Тенпел булахдал акъатайла экр* хъана. Адан гуьгъуьшз атай цлийи свасаз, вичин наврузбег чими яд авай булахдив гвайди жгъана. Парталар хутлунна, сваса гада булахдин лунгарда ттуна, «Чи хуьре ихътин адет авайди я» — лагъана тенпел са суткада чухъвеналда. Тенпелдила алатай къарар чивацлук акахъна, ам гъа къалай инихъ рагъул хъанва...

, Вацлун яд гъамамирай винихъни михъиди туш эхир,—лагъана Гъасман хъуьрена.

— Лугъуда хьи, — жаваб гана Гъажимурада,—Хинарин хуьруьн .кланик квай ва гъа хуьруьн кылихъ галай чими булахрални гъа ихътин тенпелрин къад йисарин къарар, чиркер чухъвена...

Гъа, акл ятла, вун гъахъ я. — лагъана Ил аса.

Бес суса а тенпел чухъвеначухъвена кьерез га дарнани, тахъайтла? — Гъасмана хабар къуна.

— Ахътин диялни ийимир, дуст!—лагъана Гъажимурада вичин расу ва шуькльуь спелриз звер гана, дамахар ануна. — Суса лацу хъанвай вичин наврузбег гимлшдин манат хъиз хура ттуналда... Ахпа къужагда къуна а суса вичин ярдай, япар иици класзавай бацлидай хъиз, гъараяр акъудналда... Бес, дустар, а свае гъакъван къизмишди тир... Хана рекъидалди гъа гъахътин сад жувахъ жедач жал? Уф! Уф!

Межлисдал алайбуру вирида хейлин хъуьруьнар авуна. Абур Гъажимурадан «демина» къизмишна амайла, кылихъ галай тепедилай Брусиллов, адан паб ва тларам буй алай маса са дишегъли малум хъана.

Абуруз чун аквадалди, — лагъана Ефимова—чна абуруз межлисдик экечлунин теклиф авун кутугай кар я, дустар.

Зун фида, — лагъана Илас къарагъна, къавал ракъ ва ракъун клек.алаз цийиз эцигнавай гъамамарва квалер алай тепедал хкаж хъана. Ефимова са тлимил йикъар вилик, «Зчи Петроградда клелзавай гуьзел Катюша .хкведа...» — лугъуз Брусиллован паб рахай га фар риклел хкана. Адан «Гъам я жеди... гуьзел Катю шадиз чунни килигда.» — лагъана.

/ Округдин санитарный кваллахрин къил тир, еке дуллух къачузвай, паб къачун тавунвай, шикилриз ва хесетриз гуьзел доктор Антон Ефимов езневиле къун Брусиллован папаз, Брусиловаз вичизни кланда. Чпин руш тадиз хкунин ва ам доктордихъ галаз таниш авунин къайгъудик кваз абур хейлин вахт тир. Ингъе, Екатерина Брусилова, Петрограддин са гимназияда клел куьтягъ тавуна, «зайиф жезва, руша клелнавайди бес я, ял ягъурай...» — лагъана дидеди чпин кылив Ащегъиз хкана. Ам дидедини бубади гъвечли члавалай кетах вердидларнавайди хъуниз килигна, уьмуьрда вмчиз чидайдалай башкъа кар авур кас туш. Дидедин члапаз килигна, ада гуьзел ва багъа парталар алукинач. Рекъера алаз хъайи, кваллин къуллугъчи рушариз хае хейлин усал, амма ччандий*«къунвай парталар алаз ам гъамамрал атанва. Дидеди: «Руша беден чухъвейдалай гуьгъуьниз алукида жеди...» — лагъана фикирна хъсан парталар авай картондин «сафар» гваз атана. Амма

Катяди абуруз вялый янач. Адан тандал лацу сун куфта, рехи сун юбка, квачерал къадардин дабанар галай члулав туфлияр, кылелни памбаг хътин хъуьтуьл, лацу, къвалал цлай хътин яру, магъутдин клусарикай туькльурнавай къизилгуьлдин цуьк алкьурнавай шляпа алай. Катядихъ дуьз, къадардин буй, гуьзел ериш, чагъа аялдиз хъиз, даклур, риклиз хуш хъуькъвер, кстахвал аквазвай лацар гзаф галай, хуш, ири ва вили вилер ава. Ам, гъиле члуралай атланвай са шумуд «геж уяхъхайи зулун цуькни» аваз, дидедин къвалаллаз атана, акъул балугъ тахъанвай аял хъиз халичадал ацукъна. Руша нубатнубатдал виридаз вил яна. Вилер доктордин вилера гъатайла, Катяди тлимил къван малум жедай гъал хъуькъверин къилер яру авуна, ам тлимил къван къалабулук акатна, Гъажимурадаз килигна. И арада Квасадин сивяй «демедем» яна и межлисдаллайбуруз чпин уьмуьряшда, гъич са вилаятдани такур хътин дирибашвилин, алапат жедай гъунарлувал къалур авур къуьл авуна. Сифтедай инал алайбуру мягътел амукъна, ахпа къуьл зарафат квачиз бегъем пагъливан.ди хъиз хъсан къиле тухузвайди акурла, вирида Квасадиз капар яна. Гъажимурада алапат жедай дирибашвилелди къуьл авуна, квачер кватла, вичивич цавай гта>ана халичадал гъалчна, рюмкада авай чехир къачуна Катядиз, ахпа Ефимоваз вил яна, спелрилай тупларчлугуна, мили хъверна, вичин тегъве капаш акьурна, къил далудихъ вигъена, стлал амай къван чехир хъвана.

Хейлин шадвилин капар яна, чухсагъулдин гафар лагъана, межлисда авайбуру са къадар кисайла Брусилова вичин руш къарагъарна лагъана:

—Жанабияр! Им зи гъвечли руш я, тавакъуйда таниш хъухъ!

Рушаз регъуь хъана, ада вичин ччиниз яру рангар гъана, са садав гъил вугана. Ахцегъри рушан гъил къуна, амма садани адаз темен ганач. Доктор Ефимова рушан гъилиз темен гана, вичин вилер адан вилера атлумна. Гъил къадай нубат Гъажимурадал атана. Ада тади кваз вичин эрчи патан гъил «цлай акъатдалди» маргадин шалцин чухвадивай гуьцлна, ахпа рушан гъил къуна, амма вичин гъилиз яргъал члугур темен гана, къулухъ элкъвез килигиз хтана.

: •— Еке уюнбаа, зурба къаравили кас я... — Брусиллов хъуьрена.—Катя! Азиз руш, адан амалрикай ви зегъле фенвай хъиз аквазва заз... Акл хъанач хьи! Гъажя. чи къаравили я. Адак эсиллагъ хата квай кас туш,...!Жапабияр! Куьне куь дем давамар ая, зунни куьне, ингъе квек кваз

яхъ!

Мсжлисда авайбуру сасад хъвана рюмкаяр ччидел эцигиз гъазур хъанвай арада, еке синида недай ва хъва дай затларикай безетмишнавай хунча килин куквал <члаз, ам гилерив къунтавуна, тикдай агъадал Гъжи мурад хтана, ада урусдал лагъана: . . . ;

— Милая Катюша, синимити (хунча! — Гъажимурад Катядин вилик метлер яна акъвазна.

Катя гъавурда акъуна, ам тадиз къарагъна, агъур хунча Квасадин килелай къачуна суфрадин юкъвал эцигиз фидайла, Гъажимурадай гъарай акъатна:

— Угашайте, милая Катюша, доктор!

Ик! лугъуникумаз гилер галатнавай руша сини Антонан вилик эцитна, ам хъуьрена чкадал ацукъ хъувуна. , .

— Большое спасибо, от нас всех, дочка! — лагъана Гъажимурада Катядин гил лкъуна, амма мад вичин •ги лиз темен гана, спелдин са хел сиве къуна, уюнар акъудна, ам ацукъна.

Вирида шад хъуьруьнар авуна. Катя лагъайтла, вилерал къвезвай шадвили и накъвар михъунив агакъзамачир.

Туьнар куьтягъ хъана. Доктор, Брусилов, Илас, Гъасмап, Гъажимурад... «Клек алай гъамамди» вилик тулал ацукъна. ;

— Антон! Ваз Ахцегърин чими ятар бегъем бегенвдиш хъанвани?—Брусилова хабар къуна.

Абур, Борис Александрович, чпиз тай авачир, гзаф багъа дарман ятар я! За абур, ингъе, са шумуд йис я са гзаф дердерин дарманар яз чиз азарлуйриз ишлемишун — хъун, абурун ваннаяр къабулун теклиф зава... Антон Ахцегърин чими ятарикай рахадайла, ашкъилу шаир хъиз, гзаф шад хъанва.

Абур ятар туш гъа, туш. Абур инра авай дагъ вийриз ганвай куьтягъ тежедай бахтунин девлетлу хазинаяр я! «Камун цик», Къеледин а патал, гуьнеда авай «Фан цик» гзаф хийирлу минералар ква. Ада /ру фун, ратар, чулав лекъ, цуьлез ва хуьрек фидай о;рга нар сагъар хъийизва. А ци инсандин беденда, затларин хийирлу дегишвилер киле финифин кваллах хъсанар

зава. Туьрди цуруруниз куьмекзава. А яд сагъ итимризни хийирлу я. Ивидин дамарар михъи авун виридаз хъсан я, риклин кваллах регъатжеда. Женийрин, и гъамамрин ятар кпулрин, нервни, хамунин ва кларабдин азаррин еке дарманар. я... Амма гъайиф, гъайиф! Абурукал авай хийирдила исятда зарар екеди я.

— Ам вуч лагъай члал я!

Инал доктор Ефимова округдин къисмет гвай полициядин полковник Брусиловаз, дарман ятари гъизвай азарарни сасад лагъана.

— Ишлемишиз течирвили,— лагъана вичин эхтилатдин эхирда Ефимова,—Далкъ патал и гуьзел ятари еке хаталувални туьретмишзава.

Брусилов доктордин гъавурда акъуна, амма кисна. Гъа и арада Гъажимурада а паталай салам гана феи, хъуькъвер кватай, яцлу итимдин салам къунач, адаз далу гана акъвазна.

— Ваз салам гана, Гъажи... Мусурман яз амачни, жаваб ганач хъи!.. — докторди Брусилован кисун акурла ван акъудна.

— Ам ит.им. туш, доктор. Ада авур алчавилер чир хъайила, куьне ам округдин тадач.

— Сир туштла, тавакъуйда, Кваса, ам чаз ахъай ая. — Иласа минетна.

—: Са сеферда инлай феи кфирдизни заз мехъерик эверна. Мехъер авай кваллиз фидай рекъе, а хардажалди заз къеле къачур къегъалдин уьзагъвал ччанда аваз лагъана: «Яда Кваса, за лап буюртма, за ваз гъик! лугъун—къвалари члакъракъар ийидалди кинийрин хапла туьнвай... Сивелайкапаш члугунакимел экъечлун кумаз, ам ваз акуна хъи, зазни ваз «исятда мехъерик алад»— лагъана хуш хабар ганвай. За фикирна: «Муьфте недай шурпани аш авайла, зи руфуна вуч аватла аку гъа!..» Тадиз фена сиве лап туьтуьгъдал къван туб ттуна ккинийрин хапла ул авуна...» За: «Ам вуч лагъай члал я?» — лагъана хабар къурла, а касди жаваб гана: «Алацарна ман». Зун мад гъавурда акъунач. Эхир ада: «За хапла михъиз экъуьчна...» — лагъана. Жумла жагъан шагид я! А декъикада заз а кфир инсан ваъ, инсандин шикилда авай мурдар кускафтар яз чида. Заз ам душман къван такан я. Итимди, доктор, итимдин салам къада, итимди итимдиз яб гуда, ван атайдакай нетижаяр хкудиз хъун камаллувал я...

Гъажимурад Брусилова эцягъиз гъазур хъанвайди докторди къатлана, ам кил къакъудна са патахъ финин багыгадихъ къекъвезвай арада, адаз Ахцегъай инал атана акакъай вичин вафалу фельдшер, галатун чин тийндай Берали акуна, тадиз адан килив фена.

— Ипсанвал, начальник, багъа зат! я! — лагъана Гъажимурад ажугълу яз Брусилован ччиниз килигна.— II дуьньяни фад, геж, халис инсанринди хъунухъ ла зим!.. Халкъдин кардикай рахадайла, къез ван къвез вач, амма куьн шумуд сеферда, саймишни тавуна, ви чин гилералди эцигай муькъверилай фенатла, халкъди рикел хуьзва... И эхтилатдин ванни къемир, япара туплар ттур гъа!

Гъажимурада пагъливан къугъвазвай епинин кланик квай Квасади хъиз, чукурна, вичивич доктордив акакъарна.

— Иблис я, иблис! — лагъана ажугълувилелди Брусилова Гъажимурадан гуьгъуьниз килигна.— И шейтан гъамиша куьне суфрадални ацукъарзава?!.

Брусилов Иласазни Гъасманаз ик! лагъана, амма. абурай келимани акъат тавурди акуна, ам

кбилди яз акъвазнавай папан патав хъфена.

— Доктор, Хинай итимар атанва, — лагъана Берали адет хъанвайвал, кумазкумаз рахана. — Гъурчехъан Салман кевиз азарлу я, куь куьмек кланзава. Балкланарни атанва.

— Агъогъо, хъайи кар аку! Чавай, дуст, ваь лугъуз жедани? Салман зи дуст я. Зи камаллу стаа я, халкъ диз клани к ас я.

Берали балкланар хкиз феи арада Гъажимурад доктордин патав атана, перишан яз акъвазна.

Ана гьикл хъана, Гъажи, вун перишан я хьи?! — докторди хабар къуна. — Тахъайтла, округдин гъаким диз бегъем кве гаф лугъуз хъаначни? Ада ваз таклан жедай лагълагъар авунани?

Ваь, ваь. Начальник за «ризи авуна...» за авур къелет вуч я?!

Вуч авуна, Гъажи?

— Вунни Катя, садсадал расалмишна, адав хунча ви вилик эцигиз туна, Катяди вун Урусатдиз гъаз. хъфида... Зун етим жеда, халкъди вучда?! И келле гилз гъавурда акъуна...

— Акл жедайди ваз квелай чида, Гъажи?

— Вун а гуьзел Катяди вичиз яр къунва. Ам Урусат. дай я, гъаниз хъфида...

— Зун и дагъларай акъудиз жедай са къуват ава, ам халкъя—дагъвияр я. Квез зун клан хъайила, зун уьмуьрдин эхирдал къван квехъ галаз жеда, дуст Гъажи, валлагъ жеда! Гъажимурад бегъем шад хъана.

— За начальникдив вичин пай агакъарна. Ам рази хъанани хъаначни, доктор, вуна хабар яхъ.

И югъ Ефимован риклел аламукъдайди хъана. Ада «Алван эвез ийидай руш» къалурна. «Яраб рикл, вавай Алваназ авай зи муьгъуьббат, ингъе, Катя хътин урус рушал хкиз жедатла?»—фикир авуна Ефимов балкландал акъахна. Ам къакъан дагълар галайнихъ рекъе гъатна.

XVIIкьил КЪВЕ СЕВРЕ ТИУШ ГАИИ ЧУБАН

Хинез фидай рехъ дарих жедайди туш. Ина мукъаят балкландал алай инсан вични мукъаят хъунухъ шартл я. Доктордихъ и хаталу рекъе вичин фельдшер Берали, Хиняй атанвай виклеь, къумрал якларин кве жегъил гала.

Ефимова яргъал рекъериз фидайла, гъамиша Берали тухудай. Адаз гъунарлу ,ва дуьнья акунвай гъурчехъаидиз хъиз, округдин вири дагълар, вири рекъер, жигъирар чида. И касдиз балкланрин члал чидай хъиз, гъилле квай, туьнт, няс гъайванар элбаэл адаз муьтлуьгъ жедай. Гъилерани .квачера бегъем къуват >авай Бералиди вичин ччанда авайди гъиле гъатай балкландиз къалурдай. Докторди: «Зи Руслан вун я!» — лугъуз гъурметлу яз ам рекъериз тухудай. Берали галай рехъ гъамишани саламатди, динжди, машгъул жедайди тир. И касдиз дагъларин тлебиат хъсан чида. Ам гъамиша дагъларал ашукъ шаир хъиз, абурун уьмуьрдал мягътел яз, сятралди гуьзел яйлахра къекъведа, абурун рангариз килигда, ванериз яб гуда. Бералиди дагъдай дерейриз эвичл хъувурла: «Заз зун хъсан балкландилай гадарна гъелцел аватай хъиз жеда». — лугъудай. Яр-гъал хуьрйя доктордин гуьгъуьниз итим атайла, Берали шад жеда. Рекъиз фидайла, бегъем гъазур хъунухъ адаз адет хъанвай. Терек жедай алатар, дарманар... вири

тумаждин гъебсйра аваз жедай. Ада вичин «къуша луьле алай туп» риклелай алуддачир.И ружа доктор Ефимова пишкешай, адан гзаф багъа аманаттир.

Юп> Смугъула няни хъана.

Берали, йиф рекъе акъудиз зун гъазур хъанва, — лмгъапа Ефимова, балклан хуьруьхъ элкъуьрна, гадаяр къалурна. "— Амма и къучагърин гафариз килигна, Хипорип туьнелдиз мукъва тир са арадилай рехъ хата лу я. «йифен буьркъуь хийирдилай йикъан аквадай зарар хъсан~я» — лугъудай лезги мисал акъуллуди я. Чна адаз инал амал ийида. Балкланар дирибаш ятлани, туьнтни я. Цавал варз алач, ангъе, вацлай влел «зулун ччам» къвезва. — Ефимова агъадай атана, къилел ялзавай зурба суьруь хпер хъиз, тепеяр, чархар, кламар къаз, абур ацуриз, къвезвай гуьлуьн цифедин крчар алай клвенк къалурна.

— Вуна зи фикир хъсанди яз гъисабзаеатла, чна и йиф Смугъула акъудин.

— Зи фикирни, доктор, гъа и хуьре йиф авун тир. Меслят хъсанди я. — Бералиди жаваб гана.

Рекъевайбуру мад са шумуд келима хълагъна жеди, абур цифеди вичин «яд квахъзавай ценерик» кутуна, нянрин хурушумрикай мугъманриз мичли йиф авуна, пуд камунин мензилда авайди къалур хъувунач.

Рехъди физвайбур хуьруьв агакъна. Гила абуруз и хуьрйя папар шедай ванер атана.

Берали! Ваз ван къвезвани? Хуьре, заз чиз, кве йиди ава.

Ава жеди, доктор.

Докторди вичин балклан, шехъзавай ванер къвезвай ччилин кГвалин вилик акъвазарна.

— Берали тади ая, и клвале вуч хабар аватла чира! Берали балкландилай эвичина, клвализ фена тадиз

элкъвена хтана, пурарихъ галай тумаждин гъебедал фена.

— Доктор, ина севрехъ галаз къуршахар къур чу бан, хирерай иви авахъна ччандик ква...

Ефимов тадиз балкландилай эвичина. Чубандал алтлушнавай папар акъудна, доктор азарлудаз килигна. Чубандин гъилерал, ччинин са патунал, хурал хирер ала. Хирерайни иви къвезва. Бералиди, доктордин тапшуругъдал хирер кутлуннавай чиркин ппекер ахъайна, абур гадарна, хирер чуьхвена, абур дарманар яна жунайрал кутлунна. Чубандизни хъвадай дарман гана. Мад ивиди ладу жунаяр яру хъувунач. Амма чубан ччандик стлал иви кумачирди хъиз ладу хъана.

— Заз чиз, хаталувал амач. Чун эвер гайиди хъиз, вахтунда атана агакьна лагъана докторди. — Гила и касдихъ гелкъуьнни лазим я: идаз хъсан тлуьнар гана кланда... — доктор чубандин кваллиз килигна. Им къава са тлеквен авай, кар чин тийидай устларди эцигнавай, патахъ цларин, араара къецел акъатна, сувагъни ,къун тийиз акъвазнавай къванерин гъамбар я. Ччилик куьгъне, патаркъерехар кумачир лит ква, къулан патав хъумурдикай авунвай къуру чапак, къекъелин куларин шеле ва гъабурун тваларикай хранвай кипкир гва. Реклинив сив кранвай еке гичин акъвазарнава. Ибур чубандин эмени я.

Вилер клева авай, дуьз ва хуш шикилрин ччин алай жегил чубандал алаз, докторди адан гъалагъвал бегъем чирна. «Сифте куьмек вахтунда акакьай азарлудан къайгъуда гъат тавуртла, вуна авурди, доктор, куьмек туш, еке ягъанат я» — хиял фена Антонан рикляй.

— И чубандин иеси — терекмадиз эвера, — лагъана Ефимова Бералидиз килигна. Фельдшер хуьруьз фейидалай гуьгъуьниз, докторди азарлу авай квал, пиплин квахъзавай гумадай адлурзавай пейс къулан къерехдал эцигун теклифна, вич куьчедал экъечина, са квач варцив гвай къванце аклурна, ада фикирар авуна. «Девлет къазанмишна, ам «къахчу» — лагъана сивиз вигъизвай чубанар гъи гъалуна аватла килиг гъа!.. Абур рекьидайлани, девлетлу хъанвай терекмадиз аквазвач. Зегъмет акъалт тагвуна жгъанвай девлетди инсанрин акъул квадарзава, абур негъ будалайриз элкьуьрзава. Абуруз мергъамет, куьмек авун чаз амукъзавач. Къаних нефейни абурку пехъи вагъшийрин хесетар кутуна дагълариз ахъайнава...»

Вилик шуьше алаз куьквенвай лампа гвай, са руш кваз терекма Гъажи Къурбан атана. Ам яшар хъанвай итим тир, ятлани гъиле дамах гвай гъаса аваз, ччан вичиз муьтлуьгъ тирди къалурна, и кас дирибашдиз къекъевезва. Ччинал, хатл къунвай лацу ччуру, яргъи спелар ала. Къилел нугъайдин чулав ва къакъан бармак, тандал памбаг янавай ластукдин валчагъ ала. Ам, къуьнерихъ вегъенвай нугъайдчн хъицикьрин цийи клурт клулуз хкаж хъувуна, башмагърин вин кутуна, .чугуна чубандин кваллиз фена.

Израв, духтур! — лагъана Гъажи Къурбана къил патал къуна, ам жанавурдинбуруз ухшамеш тир къандахда авай вилерай Ефимоваз килигна.

Ви чубан яни? — Ефимова азарлу чубан къа лурна.

Зи чубан тир...

Гила герек амач, яни? Инсафсуз кас, вахъ аллагъ амач!—Хъел акатна доктор лезгидал рахана. Гъилер аладарна ада чубандин квал къалурна. — И гъал махарик квай инсанрин иви хъваз вердиш аждагъан дин чубандални жедач. Инсаф авачир кас!..

. — Астафируллагъ!.. Астафируллагъ!.. Хашперезди заз аллагъ авачирди лугъун гуж я! Зун Меккеда итлаат авуна хтанвай кас я! Ваз вуч ихтияр ава, беябуриз?! За леченикдиз арза гуда!.. — лагъана Гъажи Къурбан квалаяй экъечина хъфидайла ам Ефимова къуна акъвазарна.

И чубанди къецил гъилерал ви девлет вагъши гъайванрикай хуьдайла, ингъе, хирер хъанва. Идаз не дайди авач. Гъакъар вуна ганвач. Эгер и кас къейитла за вун Сибирдиз акъудда.

Тахсиркар чубан вич я... — лагъана са къадар хъел элекарна хъиз, Гъажи Къурбан кваллиз хтана.— Севре са къар къачуна хъфизвай. И мердимазарди ам лашунал яна. Сев я ман...

— Эй аллагъ, вакай гъикда за, Гъажи Къурбан?!— лагъана чубандай бамеш ван акатна. — Севре къар тухванайтла, вуна зун хуьре тадачир... Ада заз зулум авунва, стхаяр!.. Ам гъалпазада инсандал гъалтнавай вагъши: «ттар атлайтлави, рекьиди, тлатлайтлани...» лугъузвай сев я стхаяр... Адавай регъимлувал истемишун, — пехъеривай уьмуьр клан хъун я, стхаяр... Къуй зун къирай... Я аллагъ! Вичин девлет чулав тлурфандин хура гъатна варазара хъуй!.. Я аллагъ! Вични патан .хирер акъатна, мурдар хъанвай балкландин ни гвай леж хъана къерел хъурай!..

Л ал хуьхъ байкъуш!! — гъарайна Гъажи Къур бана мад квалаяй экъечиз гъазур хъайила, Ефимова акъвазар.на.

Исятда вуна и чубандин кваллиз гирванка вирт, гъа гъакъван члем, окъве пут къуьлуьн гъуьр, са перемни

вахчаг, яргъанни мес ракъур тавуртла, за вун Сибирдиз акъудда хъи, акъудда! Къастуналди итим къенвай къанлу яз акъудда!..

Докторди гъамиша хушдиз, регъимлувилив ацанваз килигдай вилер, исятда ажугълувили, негъвили къунва. Абур раплар гана, хейлин вахтунда, ччанда дертлувили чарх язавайвилей къуьнер, плузарар зурзазвай Гъажи Къурбаназ килигна. Терекма бармак пелез чуькъвена тадиз экъечина хъфена. «Хашперез духтурди вуч хъайитлани ийида, Сибирдизни акъудда...» — лугъудай фикирри Гъажи Къурбанак къурху кутуна. Ада лагъай затлар гъунин хиялар авуна.

Арадай са хейлин вахт фена, инсанрин ванер атана. Чубандин кваллиз докторди лагъай вири затлар атана, Берали гуьгъуьниз атуниз килигна, иниз алава са куьгъне тахткровать, лампани гъана.

— Чубан стха! — лагъана Ефимова. — Вуна чун мад хкведалди хирер ачухмир... Парापара шяринди неъ, нек хух. Чун сад къве юкъуз Хинда жеда. Сагъ жеда стха!..

Чубандин вилерал накъвар атана, а патал алай чубандин гъевчи вахан вилерни къеженва. Амма ибур, рикл дарбурун, «эхир заман я» — лугъузвайбурун накъвар туш. Абур умудлувили, сергъят амачир къван шад авунвай инсанрин ччандиз атанвай къезил шадвилин накъвар тир.

Цлун клусар хътин яру хъуькъвер алай гъевчи руша, чубандин кваллин чирагъ, дидебуба вири тир, адан багъа ваха гадар хъана духтурдин гъиликай къуна, адаз теменар гана, ам вичин накъварай чуьхвена, ахпа ам гъилелдигъилелди къурурна хъиз лагъана:

— Ччан духтур! Вуна эй стхадиз бубавал авуна... Чна ви хъсанвал квадардач, буба!

Ччан руш, ваз баркалла!.. Баркалла! — лагъана Ефимов вилер кѣжирнаваз, зегъметдин гѣкѣединни, гумни кесибвал авай квалаяй кѣецел экъечіна.

«Хуьруьз члехи духтур атанва!» — лугъудай хабар азарлуяр авай квалерик акакъна. Виридаз чпин азарриз дарман хьунухъ кланзава. Амма, фекъидикай игътият ийизвай. Ада: «Хашперес доктордивай куьмек клан хъайи касдиз аллагъди регъим хъийидач...» — лугъуз халкъ кьарсатмишнава. Ятлани са бязибуру чинеба атана чпин дердер лагъана, дарманар къачуна, доктордин меслятриз яб гана.

ийфиз доктор кьариба са азарлудин кваллиз фена.

— Буба, ви шумуд йис я? — Ефимова хабар къуна.

Зи, хва, вишекай вад кими я... Зи бубадин виш ни къанни кѣве йис хъаналда... Буба чубан тир, зун серкер я! Ам кесиб кас тир, амма захъ, аллагъдиз шу кур хьурай, садкъве виш гъайван ава.

Чир хъана... Ви азарбизар вуч я, буба?

Ччан хва, ингъе... — кьуьзуь касди вичин кѣва черин яцлу якларин винелай, дуламар, тѣвалар, рвар хъана иви винел четинарнавай азарлу тир «члулав иви дин» дамарар къалурна. — Ибуру зун гзаф инжикли ийизва, тѣзва. Икѣ хъун кквейай я, хва?

— Кьуьзуьвилвай я, буба... — кьуьзуьвилвай я!

Кѣвачерихъ такъат амач.

Амни кьуьзуьвилин кар я, буба.

Ахвар, кьарай авач, экв аквазвач, хва...

Батмиш хъайи кьуьзуьвал батлул я, буба.

Бес ччан хва... Кьуьзуьвал азар тушни?

— Бубадиз регъмет! Кьуьзуьвал азар я, буба, азар я. Чаз — докторриз, гъеле, а азардин дарман авач.

— Ччан хва, тѣл квачиз азарлу хъана кѣейитлани, дерт авачир хьѣ.

Тал атуз жеда.

Минет хъуй, тѣл атлудайвал хъуй! Садни зун куь кѣливи атайди фекъидиз чир тахъуй. Кѣйила, ада захъ са дуьани клелдач...

Пакамахъ а кѣлияй экв жезтежез, Ефимов вичин итимар галаз Хиназ фена. Гъажи Къурбан лагъайтѣла, «леченикдиз арза гуда» — лагъана Ахцегъиз рекъе гъатна.

ХІХкѣил СТХАЯР

Николай пачагъдин кьушунар Ахцегъиз гъа и рекъяй атаналда. Са геренда балкланар акъвазарна, рекъевайбур къудвад метр гъяркъуь, пудкъуд метр къакъан тир хейлин яргъи чархун къене, инсанри туькѣурнавай магъара хътин тѣквендиз килигна. Дугъриданни иниз тунел дагъайтлани жеда. Им

гъакъикъат Николая «Дагълуяр секинарун патал» Нухадай Ахцегъиз чархар квай затлар: фургъунар, тачанкая, тупар, солдатрин кухняр, дяведин суьрсетар тухун патал кѣве къеледин арада авундай куьруьрехъ я. Балкланраллайбур са юкъуз Нухадай Ахцегъик акакъарун патал, солдатри кацадал, лумунални амалдин гужунал туькѣурай рехъ селлери тухвана, виняй шим, кѣпапер атана, гзаф чкайрилай балкландивайни экъсчѣиз тежедай гъалдиз атана. Пачагъдин кѣве гарнизон кьушунрин арада алакъа хъун къаст яз, дяведин метлеб авай и рехъ азабралди солдатри туькѣурна. Хиарин хуьруьз къван Ахцегъа авай гарнизондин солдатри, инлай Нухадиз къванни гъа ина авай солдатри гъамиша и рекъел кѣвалахдай. Рехъ хъуьвуна куьтягъ хъайила, офицерди къеледин начальникдиз рапорт гудай: «Ахцегъай Хиназ къван чи патан рехъ фаэтон фидайвал ремонтнава!..» Начальникди ягъанат квай хъуьруьнар авуна рапорт гайи офицердиз лугъудай: «Зун вахъ инанмиш я, амма куьне ремонт авур рехъ амач. Пакамахъ са рота солдатар гваз фена кѣлияй кѣилди кихлиг.»

Начальникди лагъайвал жедай. Рекъер марфади кьарагъар авур селлери, къванери, шимери ацлурна, инлайанлай патар кумачиз, тик дагъарриз элкѣвенваз жгъидай. А кѣлияй башламишна и кѣлиз къедалди, мад а кѣиле рехъ амукъдачир:

Пачагъдин, Нухада ва Ахцегъа авай горнизонрин начальшкри инра авай къелейрин арада рехъ тежедайдахъ губернатор инандирмиш авуна. Якъин я, абуруз чпин .кѣлулай дагълар къахчур къван регъят хъана.

— Эхъ, Берали, пачагъдин кьушунар гъа и рекъяйни атана... — лагъана хияллу яз докторди, — тупарни алудна дяведин припасарни, и рехъ, аквар гъаларай акъван герек амач. Дагъвийриз ина рехъ амукъайла зурба къулайвилер жезвай. Ам и къеледа авай агъайриз, я а агъяр лезгийрин дерейриз ракъурнавай губернаторризни пачагъдиз хуш кар туш. Рекъер, дуст кас Берали, дагъвийриз чпин уьмуьр къван кланда. Кѣланда, дуст, кланда! Абуру чархарикай, кламарикай, виняй къеда хаталу къванерикай, селлерикай зеррени хабар къун тавуна, чпиз клани патахъ лув гана физвай лскъерал гъикъван пехилвал ийизватѣла ваз чида. Дагъвийри бубайрилай балайрал къван чпик лувар хъунин мурад, аллагъдивай тѣлабзава. Абурун хиялри чпикай лувар квай чубанар авуна, махар туькѣурна, регъятдиз арандиз — агъа дерейриз, дуьзенриз, агъа тамаризни багълариз эвичгиз, винел хкаж жезва. Рехъ тахъун, дуст, дарвал, мичивал, азаб, чиркинвал — азарар я.

И арада Хинахъай са хейлин итимар ва папар атана. Абуру вири балкланрал, къатиррал ала. Рекъин хаталу чкадила, абуру садни балкланрилай эвичнач. Дишегълийриз вил ягъай Бералидиз, абурун арада Ефимоваз нек гъизвай Къарибан руш Алваназ ухшар авай са свае акуна, ам мягътел

амукъна.

— Алван яни?! — Ефимовайни ван акъатна. — Пагъгьо! Инсан, инсандиз ик! ушамиш хъун заз уьмуьрдани акунач!..

— Алван туш, доктор, чи руш хуьре ава, ам инра рехъ авай кас туш. Заз ам вилер кьеженваз накъ куь . в арцел аи акуна...

Гьи вахтунда? — Ефимова аквазакваз гъалаба къачуна.

Куьн гьамамрал алай вахт тир жеди. За: «Гьик! хъана, я руш?» — лагъана хабар къурла, ада заз жа вабни тагана, ччин фитедал кьлеви авуна са къадар агъадал хъфена. Ахпа акъвазна завай вун гъина ава лагъана хабар къуна. За вун гьамамрал ала лагъана.

— Адаз вуч кьанзавайтла... Вучиз шехърай?! — Чидач, доктор.

— Тазвай чка авайни? Хабар къуначни? —> Ваъ, доктор.

Вичив къаб гвайни?

Фитедин пад вегъена хъуьчуьк са зат! квай.

Бес вуна изхтилат накъгьамамрал аламазвучиз авунач?

За и кардиз, акъван фикир ганач, доктор. За: «Жегъил я, аял итим я, гъвечли са кардик, таклан хъун кумаз шехъдай адет я...» — лагъана фикирнай.

И эхтилатдила гьугъуьниз Ефимов фикирлу хъана. «Бейниван рушан кьилел мад вуч къаза атанатла? Мад таклан касдин патай уьлчуьяр атана жеди... Вуч хъайитлани жеда. Гатфарин члурал алай, гьузел рангарин, гъар патяхъ атир чуклурзавай цуьк гзафбуруз аквазва, адаз иесивал ийиз кьанзава... Аман, ви ажизвал вуч я! Вун гъахъ туш, Антон, руш санал секин хъана кьанда...»

Ефимов Хинарин хуьруьн кьаник квай чими яд авай булахрал, гьамамрал къван фикирриккказ атана. Адаз затни акунач. Вацлун кьерехаал, хейлич адавай къакъатна хъиз, къав алаз гьамам ала. Адан къене пата къванерикай дуьзарнавай, кудаь цяй ацланвай латар ава.

— Ибурни Ахцегърин гьамамрин ятарикай я, — ла гъана докторди гьил чуьхвена, са шумуд хуп! ядхъва иа. — Гугуртдин ни гала — Им Хинарилай Каспиядал къван кудаь ятарин дере я, дуст Берали. И дередиз кьа ниди заз чида... Ина гьузелгьузел санаторияр, курортар тукьлурин!.. Ингар сиягъатчийрай ацлана жедай. Ятар, гъава, емишар... Ибур сагъвилин маканар я! Те биатдин гьузелвал вуч я! Гьикъван къариба даглар, дереяр, дагъдин векьер, вацлар ава!..

Югъ нисинрилай алатна. Доктор Ефимов ва адахъ галайбур Хинарин хуьруьз гъахъна.

Хуьруьн куьчяр кас квачиз баябан я. Анжах кимел са куьзуь касдини кьезил гадади цегъерин чларарикай еб ийизва. Гада «таратулдин» куьмекдалди епиниз звер гузгуз куьлукуьлухъ физва. Куьзуь кас звер ганвай еб кьватлунал машгъл я. Абурун гьилери устадвилелди кьвалахзава. Хуьруьн далудихъ ва вилик квай дагъларин ценерал са шумуд кьерет! гьерер, къунар, лапагар ва малар ала.

Доктор гадайрихъ галаз, азарлу авай кьвализ фена.

Рак ахъай авурла, Хинай тир жегъилар садсадаз килигиз, мягътел амуькна.

— Азарлу амачни? — Ефимова лезгидал хабар къуна.

— Валлагъ, амач!.. — жегъилрикай сада гьилер аладарна, мягътелвилер авуна.

— Айиб авач. Заз ам чидай азарлу я! — Ефимов Салмана фендигарвал авуна вич хуьруьз гъанвайдан гъавурда акъуна.

Инал ченедикай члуав риц! кутлуна, яргъи шукъу алаз, юзунриз зиринг, ччин туьнтдиз къумрал са къари атана. Ам гадайрихъ галаз муьхед члалал рахана. Ахпа ада лезгидал лагъана:

— Салман гъуьрчез фенва. Адан тлал, аллагъдиз шукур алатна. — Клуфук шадвал кваз къариди муьгманар къаршиламишна. — Кьвализ эляч! балаяр, зи хва гъа гила, гъа мад хкведа.

— Бералк! Вуна дуст кас, хуьруьк ван кутур — халкъдиз зун атанвайдакай, азарлуйриз виридаз пул суз куьмек ийидайдакой хбар це. Агъур азарлуяр аватла килиг. За са гереа ял яда.

Ефимов къава сихдиз къаргъуяр, нацлар ттунвай, ччиле тахта авай, шегъерэгълийрин къайда: хъсан рак, пенжер кваз, экуь, цла шкафар ттуна, гзаф мукъуфвилелди сувагъ, ахпа шир яна, риклиз хуш нехишар акъудна хъиз, тукьлурнавай еке кьвализ фена. Ина са цлавай хъиз чкадин устларри, са жуьредин кьилер галаз раснавай тахта кровать эцигнава. Идал миьхи месер ала. Ччиливай хъиз, гьузел гамунин ччинар акъалжнавай назбаличяр гва. Абур, цлай куькьвена кузвай хътин яру рангар гзаф квай халичадал ала. Тахтунин кьилихъай «Шатлусрин» чешнедин юкъва къве фуру кьизилгьулдин цуьквер авай халича янава. Ибур аквар гьаларай, Ахцегърин машгълур устларри хранвай, лагъай кьиметдила артухни гана къачунвайбур я. Кьвалин ччиликни литерин винелай мад са шумуд хъсан халичяр ква. Ина реклинивай хъиз, гъвечли элкъвей стол эцигнава. Винелай ччилел къван куьрс хъанвай суфра аладарна, адан ччин чайдин къапарай ацланвай цуьквер алай платлусди безетмишнава.

Докторди кьвачелай хтлунна, гьилерччин чуьхвена, ччилеллай халичадал, са назбалич хъуьчуьк ктуна кьвачер яргъи авуна ацукъна.

— Жамят! Эйий! Хуьруьнбур!.. — хуьруьн са къавалай гур ванцелди са итимди нуьхвед члалал гъа райна. — Заз яб це!! Заз яб це!! За квез исятда хийир дин хабар гуда!.. Яб це! Яб це!

Доктор раklarар ахъайна кьецел килигна. Аквазакваз куьчейра, къаварал, кимерал инсанар атана. Жемятди суьгьбетар, гьиле авай кьвалахар са геренда акъвазарна. Хуьруьнбур гъарай авур кас аквадай чкадал атана, адаз яб гуз гъазур хъана.

— Жемятар! — лагъана къавал алай касди кьевиз гъарайна. — Чи хуьруьз Ахцегъа авай члехи

духтур — урус Лукманал Аким мугьманвилиз атанва!.. Ада хуь ре авай вири азарлуяр гъа къе ва пака вичин къилив атун тлалабзава! Эгер азарлу месел къатканаватла адан къилив къвализ доктор вич къведа!.. Лукманал Аким гъурчехъан Салманан къвале ава!..

Хуьруьн итимрин саки са пайхперин гуйгъуьна аваз дагълара ава. Ятлани, хуьре гъеле гзаф инсанар амазма. Кимсрал, булахрив, рекъера инсанри духтур атунал шадвилер ийизва. Ибуру чпихъ авай дердертлалар доктордиз лагъана кланиди садасадаз малумарзава. Ччанар, чпи лугъудайвал: «вацун къванер хъиз, сагъбуруз» доктор герек туш, амма гъабурни, чпин хуьруьн азаб алай ксариз регъятвилер жеда» — лугъудай фикирри шад авунва. Гъар хуьре хъиз, Хинани «Хашперес духтурдивай куьмек клан жедани» — лугъуз фекеьини муьруьд, жаду къарини чиркин «жерягъар» перишан я. Абуру бейхабар яз, «къе доктор атанва» лагъана чпихъ галукай ван риклера гапур акъур къван агъур тлал яз къабулна. Гъасятда хуьруьн фекеьини Садуди вичин гъилибанар: муьруьд, «жерягъ», жаду къарияр къвал, тина, абур тадиз азарлуяр авай къвалериз ракъурна. |Хашпересдивай дарман клан хъунухъ, аллагъ рикелай алудун я, аллагъдин регъимар инкар авун я, а вахтунда гъуцар гъезеблун хъана, ада куь къвал таримар ийида...» — лугъуз, хуьруьз атанвай экуьнивай инсанар яргъаз ийиз алахъна. «(

Ефимова лащу халат алукина. Ада къилелай къвачелди лацубур алуькнавай фельдшер Бералидихъ га. лаз, хейлин вахтунда вичин къилив азарлуяр атун гъузлемишиа. Садни атанач.

— Я ина азарлуяр авач, я абур аваз, иниз ракъурзавач, Берали. — лагъана Ефимова — им вири дуст, дин ва менсеб гвай ксари халкъдиз ийизвай къастар я. Эгер зун иниз сирихар кутуна атанвай, гъа гъаклан гъарамзада — аферист тиртлани ругъанийри закай зурба ал<им авуна. эл зи къилел алтлушардай. Аквар гъаларай Къази Гъарусан чар ина авай фекеьини садазни клел тавуна, са патахъ гадарнава. Адакай хуьруьз хабар авач...

— Антон Никифорович, халкъдиз гъа и хуьрени вун гъурметлу я, амма ада: «Хуьруьн фу чи гаиле ава, гъа!» — лугъуз вилер экъисзавайбурукай игътият ийизва. Сабур ая, азарлуяр аватла, абур ина ви къилив къведа.

Берали рахана куьтягъ хъуникумаз регъуьзкичлез са къуьзуь кас атана, доктордиз вил яна, сив рахунни тавуна вичин къвачел алай хер къалурна, азербайжан члалал рахана:

Зур йис я, и хер зи къвачел алаз... Тавур дар манни амач.

А «дарманри», буба ччан, — лагъана Антона, — ви хер гъа ихътин килигиз тежедай гъалдиз гъанва. Вун вахтунда, ингъе, и Бёралидин къилив Ахцегъиз атанай тла, хъсан жедай. Къайгъу авач.

Вуна зун къабулдайди, заз дарман ийидайди чи дайтла, — лагъана къуьзуь касди, вичин рагъул вилер гъар патахъ къекъуьрна, вичиз яб гузвай хуьруьнви авачирди акуна, ам шад хъана, — зун викилив дуьнь ядин лап а къилиз къван фидай, ччан солдат хва!

Бес, буба, къази Гъаруса михъвилер авунин ва сагъвал хуьнин серенжемар аваз кхъенвай чар фекеьини хуьруьн жемятдиз клелначни?

— Ваъ, ччан хва. Чаз са къуьникайни хабар авач.

— Гъа чарче азарлуяр чи къилив фин чарасуз кар тирди кхъенва, — Ефимова ччин члурна, ам са геренда хуьруьз килигна. — Чна куь фекеьидивай а чар гъинизнатла хабар къада.

Къуьзуь касдин, чиркин ппскерин кланик чуьнуьхнавай, келле элкъуьрдай ктлай пи гвай хер Ефимова вичи чухъвена, Берали буюрмишна, адав дарман туьклуьриз туна, ам мукъаятлувилелди хирез яна, къвач кутлунна.

— Имни ваз дарман, буба. Са пуд юкъуз ахъай мир, ахпа ахъайна дарман гуьцна кутлун хъия. Гзаф къекъуьмир, къайи къванерал, ччилел ацукъмир гъа! Де хъвач.

Бералиди доктордин меслятар къуьзуь касдиз, ам гъавурда гъатдай азербайжан члалал хълагъна.

— Сагул, сагул! — Ефимова са келима къуьзуьдаз чидай члалал лагъана и касдив гъил вугана.

— Сенда сагъул, азиз угълум! — Къуьзуь касди ик! лагъана доктордин гъил къуна. — Ви рик! сагърай, ччан духтур, рик! михъи кас аллагъди ганвай бенде я! За исятда хуьре авай вири дертэглияр ви къилив ракъурда. Абур зи члалаз килигда, хва. — Бармак гъекъ акъатнавай пелелай члугуна, къуьзуь кас са къвачихъ къецли ийизийиз хуьруьз хъфиз рекъе гъатна, ахпа са герен акъвазна. — За хер ахъа авурла, хайи паб, хва, свае къилер патал къуна «ГТиф! Эф!» — гъараяр акъатиз катзавайла, вуна, доктор, зи хер клуфук хуьруьн кваз чуьхвсна... Бес им заз — кесиб чубандиз авунвай гъурмет рикелай фидай кар яни?! Фидач, рухваяр! Завай квез хъижедай хъсанвал аватла, ам куь уьмуьрдиз дуья авун, куь хийирдиз рахун я... Баркалла, играми вслсдар!

Докторди къвалахзавай айвандик инсанар малум хъапа. Абурун арада плузарриз зверер гуз, араара сарар амачир, сив кифрен чулав теквен хъиз ахъайна, гъудгъутал гъалчиз, са низ ятлани къаргъишар ийиз къари ава.

Доктордин къилив чулав спелар галай, къакъан буйдин, са къумрал кас атана. Ада сив юзур тавуна са гъилин ишарадал хъицикъ алаз кутлуннавай вичин къил къалурна, туьтуьнай «Угъ... Агъ!..» авуна вичел азаб алайди къалурна.

— Свах тлазвани? — Ефимова хабар къуна. Чубанди жаваб ганач, ам Бералидиз килигна.

— „...[ьинаг тлазва? — Бералиди азербайжан члалал ди хабар*\"къуна.

— Свах!.. — лагъана агъ акъатна чубанди мад гъил туьклуьрна вичин рекъвер къалурна. Бералидиз доктордин гъили ишара авун бес хъана, ада тадиз чубандин чларар ттванвай

кыллелай таза хъицикь элягъна гадарна. Ктай якун пне ял акъатна.

Докторди азарлу чубандин кланик патан рекъвен кыляй чуклул сухна. Хиряй гзаф чиркер акъудна, ам чухъсна, ахпа кутлунна хъиз, докторди хъверна.

— Дуст чубан, вун бахтлу кас я... Эгер чун атана чиртла, ви хер пад хъана, хъицикьдин кланик квай чир кинар вири ивидик фена, вун иви зегерламиш хъана телеф жедай. Гила хаталувал амач... Чна ахъайдалди хер кутлунна амукрай гъа!

Са шумуд сутка сухвара гъатна хъайи — я ахвар я къарай вугун тавур къати тлал атлуник, чубандиз гъа и айвандик ярх хъана ахвариз кланзавай. Чубан вилера шадвал, гзаф разивал аваз хуруз гыл яна, агъайна къайдада доктордиз икрам авуна хъфена.

Докторди вичин вафалу дуст Бералидихъ галаз нянралди хейлин азарлуяр къабулна. Са балкандин ппар гъурчер гваз Салман хурууз хтана. Адаз вичин квалин мукъварив инсанар кватл хъанвайди акуна киче хъана. Къумрал ччинад алай ччилин рангунинири ва хци вилери царцар гузгуз Салман варцихъ атана, къвечиларна къирмаж гылеваз ам гурарай винел экъечна. Туькме ацлай, амма кутугай буй алай, юзунриз зиринг бедендик гьерекат кваз, Салман айвандал атана.

— Агъан, духтур яни!.. Вун гъеле, рекъе гъатайла, зи тлализ киче хъана, ам атайвал, ттум къвехве аваз катна... Ваз и члав хийир хъурай, духтур! — лагъана Сал мана, рикл чкадал~х1с3На7 ам квализ гъахъна, хзанриз суфра гъазур авунин буйругъ гана.

— Ша, духтур! Азарлуяр хуърай гыч санизни фидач, са клус фу неъ, са геренда ял ягъа, хванахва! — Салман инал атанвай азарлуыриз чпин члалал вуч ятлани лагъана, абур хъфиз гъазур хъана.

Дагълу Салман! Ибуруз хурууз эверайди вун я ман?! — лагъана Аниса къари агъадилай винел тта ран къиб хъиз гъурчехъандиз килигна.

За эвер гайи ксар я, гътскл хъана, Аниса къари? Абур ви хурууз атун гъвечи кар яни? Къе герек хуъ ре шадвилин межлис авуна кланда. Къе чаз вири хуъ руьк квай: багъа мугъманар — алим ксар атанва!..

Вууууув!.. Эхирзаман я!.. Салман, вун а си хъанва!.. Ам хашперес духтур тушни!? Адан дарманар хъвадайбур фасикъар я! Мусибат!..

— Я кас, Анисе баде, вуна зун санал тур! Вач, вач а эхтилатар ви тайтуьш къарйириз ая гъа, квал къени хъайи диде... Хъанач гъа! — Салман хъел кваз квализ хъфена.

Анисе хурууьн фекъиди къизмишарна, вичин винел «гъужумдиз» ракъурнавайди доктордиз чир хъана. Адан ччанда мичГивилинни азаррин маканар тир ругъанийриз акси ялавлу ажугълувал юзана.

— Гъикъван алахъайтлания халкъ физвай рекъелай элкъуьриз жедач.—Ефимов вилик • хъана суфрадихъ ацукъна, ада хуърек авай са къаб къачуна. — Вучиз лагъайтла, а рекъиз халкъ финифиз мажбур хъанва, — ам цийи рехъ я, хийирлу ва умудлу рехъ я. Халкъди виш йисаралди вири куьне рекъер ахтармишна, а ре къера халкъ пияда къекъвена, ахпа девейрал, балклан раллаз, гуьгъуьнай арабайра, фургъунра... аваз къекъ вена. Анай гъатайбур гъатна, мад гыл вигъидай затл! Имач, а рекъер дар хъанва, хаталу хъанва. Урус доктор дин кылив куь хуъре халкъ атун еке кар туш...

— Вун гъахъ я, дуст кас, доктор рекъер куьгъне хъайва,—лагъапа гъурчехъан ахтармишзавай вилерай доктордиз килигна, амма Ефимован ччинай, вилерай гылле квачиз — рикливай рахун акуна, дагълуди давамарна:

Халкъар цийи рекъерихъ: регъятвал, динжвал, инсаивал... авай рекъерихъ къекъвезва. Абур, дугъриданнн чпи хкъагнавай рекъерай элкъуьриз хъун четин кланлах я. Чубанар, гъурчехъанар, лежберар — вири дуланажагъдин цийи тегъерихъ къайдайрихъ къекъвезва, доктор. И мукъва азиз чубанри чпин арадай: «И суьруьйрик садан пайни кумач, ибур чибур я — лагъайтлани жезва...»—келимайрин ванер атана. Абуруз цийи са фикир — рехъ гъатнава. Лугъуда хъи, мукъва чубанар авай дагълариз, са ккуьнихъайни игътият, кичл авачир са жегъил итим атана. Ада лагъаналда: «Чубан стхаяр! Кисна жув тарашиз тазвайбур куьн я. Жуван ивидал ишиннавай фу куьне аждагъанар хътин тух тежезвай терекмайрив нез тазва, амма куьн гишила ава. Куьне къазанмишай девлетдихъ серкерди тларам чухва, нугъайдин бармак, клурт алуклайла, куьн девлетлудин халис иесияр ингъе, икл литерин патар хкатна, бармакрал члар аламачиз бейгъал я, стхаяр...»

—> И гафар, дуьньядикай хабар авай, инсанвалквай гъар са касди лугъудай гафар я, Салман, — лагъана доктор рикливай рахана. — А кас гъахъ я, чубанарни гъахъ я... Вуна гила тлазвай бедендикай суьгъбет ая, белки, суфрадаллай затлар тлуьн за ваз къадагъа ийяда жеди...

Доктор гъурчехъандин фендигарвиляй кыл акъатна, ахтармишзавай вилерай адаз килигна.

Хурууьнбуру Салман лугъуз эверзавай квалин иеси, тварван авай гъурчехъан я. Ам дирибаш, акьуллу, вагъши гъайванрин «хесетар», дагъларин гуьзел, амма бязи вахтара хаталу тлебиат чидай кас я. Ам гъурчез фена, гылер бушдиз хтана акур кас и дерейра авач. Халкъди адан гъакъиндай: «Дагълудив ма гъа!» — лугъуз хъайи дагълари, гъар ййкнан пай вахкузва» лугъузва. — И касдин гъакъиндай махар туьклуьрнава. «Салман суван яцарин юкъва гъахъна, абурукай лап хъсанди гыл ян а хкъагъзавай, чаз чурун цегъер чуьгуил датълудин винел къвез акуна... Салмана аранрихъай суван яцарин гуьгъуьна аваз атай кускафтарар бамишна...» — лугъуз эхтилатар ийизва.

Къарикай са юкъуз гъурчехъан Салман клеве гъатна. Ам хурууз хкъезвай рекъе балклан гъална Ахцегърин гъамамрал къван хтайла, руфуна пехъи тлал гъатна, рекъел гъалтай квализ гъахъуниз мажбур хъанай. «Зун рекъел кьин тавурай» — лагъана фикирна, ада квалин иесидиз: «Ччан стха,

зас ярх жедай са чка къалур ая, зун клева ава.»—лагыана. Квалин иесиди Салман месик кутуна, тадиз фена фазтонда аваз Ефимов гваз хтана. Доктордиз гъа гьалатда Салманан дерт вуч ятIа чир хъана. Четин шартIара, инал докторди гъурчехъандин уьмуьр патал хаталу хъанвай буьркьюь рад атIана гадарнай. Салман сагъ хъхъана. Гъа йикъалай инихъ Салманаз вичин уьмуьр къван багъа стха ава, ам Антон я. Гзаф сеферра Салман жуьрбажуьр пишкешар, савкъатар гваз Ефимован къилив фена, са шумудра хиве къунатIани доктор вич, гъеле, садрани Хиназ Салманан къвализ мугъманвилиз акъуначир. Доктордиз азарлуйри валт гузвачир. Ам округдин гагъ и къил, гагъ а къил ягъиз сагъвилин ееренжемар гваз, виринра тамарзлувал аваз гуьзлемишзавай кас хъана.

Салманаз доктордин хесетар хъсан чир хъана. Ада вич «Клевиз азарлу яз» къуна, балкъанар вугана Ахцегъиз итимар ракъурна. «Азарлу» месел хъанач, дагълара—гъурче аваз хъана. Доктор къведайдакай хзанриз хабар гана, Салмана вичин дидедиз «гъикъван хъсан тIуьнар, хъунар аватIа вири гъазур ая, зи стха, куь хва къвезва...» — лагыанай.

Ингъе, суфрадал алачир нямет авач! Ина сифте сари куьк квай атирлу бузбаш атана, адахъ галаз суфрадал гъвечIи къапара аваз регъвенвай атирлу истивут, шивит, клешниш, райгъан, иферар, хъипи гурчег ранг алай сувун цуькверин истивут... атана. Къуранвай шуькIуь гардан галай «къейлан къабакхикай» авунвай гичинра аваз чехир атана. Суфрадин къерех къуна, инра лугъудайвал «БацIи акъахайла хун тийидай— куьл хътин къаймах, мили, амма «тIурунвай атIуз тежедай» къатух, хъипя чар къуна фири нек, «теквентIсквен хъана, теквенрай чIем килигзавай» хпен ниси ала. ТIуб зцигдай чка аламачир суфрадилай къерехда са синида аваз, гъеле чразмай гъурчен якIун кабабар атана.

Суфрадихъ галай мугъманри: «Мад жкидай затI амач, вири инал ала...» — лугъуз фикирар авуна. Амма Салманан хзанри гъелани цIийицIийи затIар хкиз суфрадал эцигна.

Са арада Салмана гъилин ишара авуникумаз, дидеди сив рахун тавуна «исятда» лагыана къил эляна, фена шир алай къапуна аваз кузмай, къавурмишнавай фарель клеэрияр хкана.

— Агъогъо! Ихътин суфра Николай пачагъдин бубадизни акурди туш! — лагыана Ефимова. — Ам пачагъ ятIа, къачу дустар, тIуьнар чна ийида!..

Мугъманри фу къачуна. Салманан хзан гъеле къвачел алама.

— Ацукъ, ацукъ, диде! Ацукъ, вах! — лагыана Ефимова. «Салмана мад хълагъдай гаф ама жал?»...—лу гъуз рикIивай акъвазнавай гъурчехъандин дидедиз ва папаз. — Вири ава! Икъван затIар нивай нез жеда?!

/— Ччан хва, ваз тупIал ччрана жуван ччинин як гаитIани тIимил я!—лагыана вилерал шадвилин, уьзагъвилин накъвар алаз дагълудин диде лезги чIалал рахана. — Ччан хва, вуна зи ава и са велед, завалдикай жкудна, вуна чи сихилтухум... терг хъуникай хвена. Вун хелкъ авур халикъдиз шукур хъурай!.. Вун чи пай кваз хелкъна, хва! Дидедин ччан куь рекъекъурбанд я!

Ефимов гъавурда гъатна. Адаз инал рахай дагъви дишегъли диде къван къан хъана, къарагъна, адан гъил къуна, адаз темен гана лагыана:

Зунни, диде, ви хва я! Инанмиш хъухъ, зунни ви хва я!

Куь ихтияр хъайитIа, — лагыана Салмана, ччи ник хъвер кваз,—зас чи межлисдал ашукъ Абдуллагъ диз эвериз къанзава.

— Вах! Абдуллах ина авани? — лагыана докторди тажублу хъана хабар къуна.

— Ам иниз эверна гъанвайди я. —Къе нянриз дев летлу са терекмадин хцин мехъер башламишдайвал я.

— Ам зи дуст я, хъсан дуст я! Минет ая, тадиз атурай! Къудратлу ва сагъ рикI, жигерар авай кас я. Адан ванни и кар себеб хъана зурбади, гурди, ацIайди я!.. Зас и касди манияр, шеркъияр, магъаматар, лугъудайла пара хуш я, стхаяр! Ам халкъдин лап ачух, пара жумарт рикI я!

Дшукъ Абдуллагъ атана, ада икрам авуна, докторши I ьнл вугана хъиз, пагъливандиз хае тир гур ванI1.I III лагыана:

Ви къулугъда, доктор стха, зун гъазур я! Зун куь м.уллугъдани гъазур я, гъурчехъан стха, масан Бер.чли!

Салманан къвале гъвечIи, амма метлебдиз зурба межлис башламиш хъана.

XXкъил ХАЛКЪДИН АШУКЪ

Докторди еке гъуметдал Салманан къвализ атай ашукъ Абдуллагъаз вичин мукъув, гамунин ччин алай хъуьтуьл назбалишдал чка къалурна. Абдуллагъа рикIиз хуш, тIимил къван яргъ алай ччин хейлин хкажна, плузаррал рикIин дериндай шадвал тир хуш хъуьруьн алаз лагыана:

Зи дустари ихтияр гайитIа, за и къвалин иесиди кац чIалар лугъуда.—Абдуллагъ къарагъна къакъан шумалдин буй тIарамарна, гъекъикъар хъиз чIулав ва яргъи спелриз звер тана, ада ттумунани ччина авай се дефрини къашари рапIранIар гузвай еке чъупгъур хуруз чIугуна.

Ихтияр, Абдуллагъ дуст, види я... гуьзел, михъи, ширин булахдила алахзава, стха, мани" туькIуьриз ла йих, чка, ксар... ваз хъсан акъваза. Чун вири рази я,— лагыана доктор суфрадихъ ацукънавайбуруз килигна. Вирида разивал гана. Абдуллагъан ччин са легъзеда рикIин фикирри вичиз муьтIуьгъарна, ам камаллувилив ацIурна.

Чуьнгурдай гур ва ширин ван акъудна, ам гуьзел са гъавадал алудна, ашукъ Абдуллагъа вичин хци вилер гъурчехъандал туькIуьрна, мани лагыана:

Салман къучагъ, бахт я хуьруьн — берекат, Муьгъуьббат я —дуствал къени, инсанар! Дуьз рекъерин чирагъ я ам — гъакъикъат, Клевевайдаз—такъат къани, инсанар.

Дагълара рузу, гъурмет хуьрера, Хийир дуьа ава адаз рикIера. Шад нур ава хийирбурун вилера Кар ленг тадач гъич саданни, инсанар.

Цекверин ван къвезва адан япариз, Чал акъатда ам къекъвезвай члурариз, Гъиляна суван вагъши яцариз Гъурч хкида хурууз: паяр, инсанар...

— Гъа ик! гъурметлу дуст Салман.—лагъана ашукъ Абдуллагъа мани лугъунивай ам са геренда акъвазна, эхтилат ийиз башламишна. — За ви гъакъиндай лагъай члалар зибур туш, хурууьн халкъдинбур я. Халкъдиз вун масан велед я, хурууьн берекат я. Им ваз ганвай къимет я, ваз авунвай гъурмет я! И члаларал рази туштла, вавай кимел экъечлиз жедат...

— А члалари, гъурметлу ашукъ, — лагъана Салмана,—зак бегъем дама_х кутуна, амма регъувални туьретмишна... заз исятда жув чуьнуьхдай тлеквен кланзава...

За ваз, дуст кас Салман, — ашукъди мили хъвер на, — лагъай зат! авач. Ваз шив тшшкеш авурди, вун адан винел пурариз хкажайди халкъ я, за анжах а шив цел тлвар эцигна...

Аферин Абдуллагъ!—лагъана докторди, ашукъ ди саз хуруз члугурди акуна, ам мад рахаиач. И суфрадиз къве гаф лугъуз жедатла килигда зун... — ашукъди гъава делишна, мад мани лагъана:

Хкетрикий нхътип суфра Заз квай хъиз туш, масан дустар, Хайи дагълар ширин дадлу Няметрин я макан, дустар...

И суфрадал.пуд рик! ала Дидединди я сад хайи, Сад ваханди, сад гъурчехъан Стхадинди я зи гъвечи...

Риклер алай суфра ихътин Вилик къведа тек къве касдин: Сад диде я, садни велед Иесияр и гъурметдин...

Стха Антон ви вилик ква
Риклер алай багъа суфра,
Вун велед я и ужагда
Руьгъ, ччан я вун дидед хура?..
Зиди таб туш, тамаш садра
Вилик патаз, азиз мугъман!
Баркалла ваз члехи духтур
Чи къисмет гвай буба Лукъман!

Ашукъ кисуникумаз гъурчехъан Салмана ам къужахламишна лагъана:

Ви мани, ашукъ стха, гъахъ мани хъана! Гъакъи къат и суфрадал чаз: дидедиз, зазни зи сусаз риклер чцигдай къастар ава. Абур инал алайди, Абдуллагъ стха, вуна тестикъ авуна!..

Пагъго! Салман стха, — лагъана докторди гъи лор аладарна вичин винел атай гъурчехъан къужахла мишна. — За ваз авур ахътин, риклелай фин тийидай гъурмет авач... За зи везифа къиле тухвана. Куьне *!;кни бегъем дамах кутуна!

Докторди вичин гъилиз темен гана акъвазнавай Салманан дидедин гъил къуна давамарна:

Вун за, зи хайи диде яз къабул авуна. валлагъ къабул авуна, диде!

Ччан хва, ччан хва!—лагъана гъурчехъандин дидеди, вилерал шадвилин накъвар ,алаз рахана.— Вун заз зи Салман къвзн багъа велед я!.. Диде ви рекъе ччан эцигиз гъазур я!

Ваи суфрадихъ ацукъна. Яру кагърабадин рант алай чехир, юкъвар шукълуь истиканра цана, Салмана абур вичин мугъманриз пайна, докторди бокал хкажна лагъана:

— За и бокал зи хайи дидедин, адан асландин рик! ;|ваи хва Салманан, адан гъурметлу сусан — зи вахан *!гълугъдай, зи играми стха, халкъдин камаллу хва—

чукъ Абдуллагъан гъурметдай хъвада!.. Мугъманарни квалин иеси геждалди ширин суьгътрик кваз, незхъваз гзаф ,хуш гъал вахт ракъуриз ана. Ашукъ Абдуллагъди вичел нубат гъалтай къван !!Ш лагъана, ада камаллу халкъди туьклуьрнавай ма)]_ ахъайна. Абурук квай ашукъди, са заманада пни, дердериз дарманар гвай халкъ патал вичин ши]1 ччан «лусар авуна пай ийиз гъазур тир жерягъ .къманал Акимакай мах ахъайна.

— Лукъманал Аким, — лагъана ашукъ Абдуллагъа хкет куьтягъна хъиз,—>халкъдин мурад тир. Адазвичин

дердибала гъиле гъилди алуддай, вичин сагъвалсаламатвал хуьз алакъдай духтур хъунухъ клан хъана. Халкъди виш йисаралди и мурад дуьшуьш хъун гуьзлемишна. Заз чиз, къе а мурад къиле фенва. Зи стха Антон чи Лукъманал Аким я!

Чимиз атанвай зулун йикъар гъикъван хъуьтуьл гъаваяр гвайбур жедатла дагъвийриз хъсан чида. Гъеле, ччил къанвач. Мукъвал тир дагълара хъсан гатун дем ава. Гъава гзаф михъи тирвилай, пудкъад версинин мензилда авай дагълар, хуьрер хъсан аквазва.

йифен юкъв.аралди халкъдин дердериз дарман авунал машгъул хъайи доктор, геждалди ксана амукъун гуьзлемиш авур Салман ва Абдуллагъ ягълмиш хъана. Ашукъни гъурчехъан хуьруьн квалерни малкъара, алаф авай цурар, муьхцер ччара авуивай ратларал алайла вини «дели» вацун дерадай абурун къилив Ефимов атана.

Сабагъ хийир!—ччанда шадвал ва гумрагъвал аваз Абдуллагъан ва Салманан гъилер къуна докторди гъил туьклуьрна, хуьруьн къилихъ галай вацлуз физвай итимар къалурна. —А ксар гъиниз физва?

Абур, духтур, куь рик! алай михъвилер ийиз физва,—< лагъана ашукъ хъуьрена.

Гъамамар а патяхъ галач эхир?

— Вун гъахъ я, доктор, — лагъана Салмана, тектек физвай итимрал вилер алаз, — къайи булахрик чуьхуьн чина фадлай адет хъанвай кар я.

— Я стха, къайи ятар зулуз хаталу я эхир?! — док торди ванчик мягътелвал кваз хабар «буна.

— Чи хуьруьнбуруз чими ятарилай къайи.бур кланда, доктор. Чими ятарик чуьхвей беденди фад

къай къачуда, амма къайи цик чуъхвена, чими парталар алуки хъувурла, беден хъсан : къеврагъ жезва. Дагълара авайди къайи гъаваяр, мекъ, аяз, живер я. Чими ятарик чуъхвейла, дагълуяр къизмиш ччанар гъаз къвалера ацукъун лазим я. Амма абур чарасуз дагълара хъунухъ шартI я. Дагълуйрин фу дагълара ава. Чи итимри: «гъекъ алай къизмиш беден дагълара хаталу я, ам дерада авай серии гарукъурур авуртIа, хаталу истелжемдин азар я, къизмиш ччанди къайи ятар истемишда.

Паравара гъа абур хъвайитIа азарлу хъун; мумкии I...» — лугъузва.

Камаллу инсанрин камаллу гафар я.—; лагъана цжторди гъурчехъандихъ галаз вич икърар тирди гестикъ авуна, — Гъавилляй куъ итимар, дишегълияр пара сагъни я. Заз виридалайни и хуъре авай адет: цурар, муъхцер ацукъдай къвалерикай яргъаз эцигун парापара бегенмиш кар я. Баркалла, баркалла и хуър цигай бубади! Ам зурба кас хъана, еке камалэгъли тир. Заз мад и хъсан адет, тек са IДIахура аваз акуна. Хинар куъгъне хуър я. Заз чиз, цахурэгълийри Хинарилай чешне къачуна. Абурузни баркалла! Заз къвалерин патав, гъаятра, куъчейра чиркинвал акунач. Подвалрай нисидин, чIемин, некIедин атирар атана. ИкI парापара хъсан я, дустар!

Дишегълийри чпин ккалер ацана, вирида къапарин винел суфраяр алаз некIер хуъруън са патяхъ тухвана.

— Я стхаяр, им вуч кар я?. — докторди хабар къуна. И дешехлийри вирида нек са квализ тухузвани?

Вирида къенин нек нехирбандин къвализ тухуз ва. — Салмана ж,аваб гана. — Къе жуъмядин югъ я, Хуъруън нек къе ккалер хуъзвай касдинди я, чина фад лай. авай адет я.

Нехирбанни къе ина къуша ава, духтур. — Абдул лагъ хуъррепа.—Вири жуъмя йикъариз и хуър авай нек нехирбандинди я. И хуъруъз къариба, амма хъсан аде тар ава. Нехирбандихъни ниси, чIем бул жеда. Кесибу тух хъунухъ, мегер пис кар яни?

Ашукъ Абдуллагъа вичин чуънгуър хуруз чIугуна, хуъруън жемятдихъ элкъвена азербайжан чIалал икI лагъана:

И дуъньяда виридалайни масанди Инсанвал я — дуствал, чагъвал, ччан эллер, Гъаларикай эрзиманди, хъсанди — Абадвал я, тухвал, сагъвал, ччан эллер!

Вири хуър куъ стха, хва я, заз чида, Ина кесибу, ажизди рикIел гъида, Куъмекдин гъил вугуз абур вирида ХъуътIай кIеви акъудзава, ччан эллер!

Куъ адетар, крар, рикIер хуш я чаз, Ччин ачух яз гайи фу, яд нуш я чаз Камаллувал къудратлу мерд къуш я чаз: Дуъньядин а къилиз фидай, ччан эллер.

Хуъруъ дуъзмиш авур ужагъ къедим я, КIевевайдаз кIениди куъ регъим я, Куъне гъил къур етим чубан лигим я, КIвалюгъ кутау умудлу яз, ччан эллер!

Ашукъ Абдуллагъ къвердавай ашкъи гъавалу хъана, вч къизмишвилелди эхтилатдик экечIна. Ам вичиз къанихвилелди яб гузвай хуъруънбурун арадиз гъахъна суъгъбет башламишна.

— И хуър гъаф жумартлувилел, камаллувилел, къучагъвилел артух итимар хъана. Абурукай къве къучагъ за исятда рикIел хкида, дустар... Эгер за таб авуртIа, минет хуъи, дуъзар хъия. Зав гъай къиса халкъдин сивера къекъвезвайди я...

Абур гъа и накъвадал дидейри хана. Садан тIвар Эмин, муъкуъдан тIвар Аслан я...

Хуъруънбурун арада кушкучдал рахун башламиш хъана. Ашукъди са легъзеда абуруз яб гана, ахпа давамарна:

Куъне куъ хуъруън итимар рикIел хкана жеди...

Хкана, ашукъ, хкана...—лагъана са шумуд ванци жаваб гана.

Лугъуда .хъи, и ксар гъикъван алахънатIани, инсанривай туькIуър тахъай еке мидяяр хъана. Абур са шумуд йисуз туьтуьгъдал къван яракълу хъана, садса дан гуьгъуъна къекъвена. Гъидаз гъам, гъадаз гъим дуъ нъядин деминикай, умуърдин паярикай магърум ийиз кIан хъана. Эмин дагъда ва аранда хер алай пеленг хъана Асланан геле къекъвена, Асланни Эминан. И ксарин мидявал чидай, инсанвал квай, хуъруън секинвал мурад тир ксари абур садсадал дуъшуъш тахъун патал мидяйрин рекъер алудиз хъана. Амма инсандин шики лар алаз, къене иблисдин рикI ттунвай фитIне, гъибет, кIинни къиникъ дем яз гъисаб ийизвай мурдарри и мидяяр садсадал расалмишиз кIан яз алахъунар аву на. Ингъе, гъа ихътин иблисрикай садаз, хуьтIуън дар йикъара живедин гъамбар хъанвай Салаватдай Эмин Хинарин хуъруъз хъфизвай югъ чир хъана. А иблисди и кардикай Асланаз хабар гуда къван. Эмина: «Зи мидя аранда амаз, зун хуъруъз хъфена элкъвезда...» — лагъана фикир авуна, ам рекъе гъатна. Хабар нивай — Асланавай... Гъа гъалатда вичин «карабина» гъилел вегъена, балкIандик кIлана, ам Эминан гуьгъуъниз гъална. Пакамахъ а къилляй, Салаватдик гар квачирла рекъиз экъечIун . фикир яз, Эмин дерадин сиве авай са хуър мугъман хъана акъвазна.

Нянряхъ гъа и хуъруъз акъатна Аслана: «Ина чи мидявилер чидай кас жедач», — лагъана фикирна, хуъруън кIаник кавал галаз адукънавай са касдивай хабар къуналда:

— «Буба, къе куъ хуърйяй винел Салават галайвал, яракълу, яру ччин алай, яргъи спелар галай, семенбалкIандал алаз са кас хъфенани?»

Къуъзуъ кас иблисдин къанлу желе кукIварун мурад яз, инал ацужънавайди хъанач къван. Ам Эмина ражъурнавай кас хъана. Ада жаваб ганалда.

— «Ччан хва, гъа вуна лагъай шикилрин, яракълу итим семен балкIандал алаз, вучиз ятIани къулукуълухъ вил ягъиз са сят инлай вилик Салаватдин дере галайвал хъфена... Чна и касдиз: «Мугъман хуъхъ, стха»,—лагъайла, ада жаваб гана: «Гъаф тади ква стхаяр, диде ччандик ква...» Чна мад гаф хълагънач. Эхъ, а кас хъфена.. Живер къалин я, аквар гъаларай, вун адак акакъ

хъийида... Къе йиф чи хуьре ая, пакамал акъваз, хва...»

«— Ваъ, сагърай! Ччандик квайди зазни талукъ кас я...» — лагъана Аслана рикле ажугълувилини ялав къизмишарна, къисасди буьркьюъ авуна, балклан хаталувилерив ацланвай Салаватдин дередиз гьалуниз мажбурна. Ада вичин къисмет гурулту аршдиз хкажна, дере къуна катзавай маргъалрив, къакъан дагъларив, ччан атлудай къати аязринни инра пехъивал ийизвай чайгъундин къужахда вугана. Эмин саламатда авайла, Асланан къилел атай дуьшуьшар еке хаталувилинбур хъана. Ам: «Гъа гила, гъа мад, гъа и чархувай, атла къуьнуьвай :» аз зи. мидя Эмин аквада, за адан кашканрилай цай гуда...» — лугъуз фикиррик кваз, дередиз яцлу живери ссир къуна: йиф балкланни гвазек са маргъалдин къе||(> акъудна. Пакамахъ къеце пад секин хъайила, ам паф зурба зегъметар чгугуна рекъел экъечна, са къаир фейила, Аслан балкланни кваз маргъал хана,

дередин агъа кланиз аватна. Чархар гзафтикбур хъанач. Къуру къум хъиз чклиз хъайи дакъанвай живедин гъамбарди и Аслапаз, я балклашцз артух зарар ганач. Амма абурун ччанара къиникъив барабар кичи ттуна. Балкландик зурзун акатна, ам виняй атана, дередин клане акъурвал, метлерихъ ацукъна. Асланни къурхулувилел къарсурнавай рикли ччандик теспачавал кутуна, гъа инал уьмуьрдин эхир хъанмаз гьисабна, перیشانпални хажалат руьгъда аваз фикирлу хъана, ам гъар латахъ килигна. Дере живедин клан квачир харал хъиз акъвазнава. «Куьмек галачиз инай балклан анихъ акъвазрай, гъеле, тек са зи ччанни акъудиз жедач... Инази эхирзаман хъана, балаяр къвачи ччил къадалди етимар хъана...» Гъа и арада агъадай хуьре йиф авуна атай Змии акакъна къван. Аслан маргъалди тухвай чкадал, иналанал гадар хъана, и касдин япунжи, тфенг, бармак Эминаз аквада. И затлар нинбур ятла адаз гъасятда чир жеда. Агъадал килигайтла, Эминаз дередин клане юрфарихъ къван живеда авай Аслан, фиридрихъ къван маргъалда ацукънавай адан кияр балкландин къял аквада.

Эминни тадиз балкландилай эвична, луьледихъ ччиле аклурна хъиз, карабиндикай хак авуна, адак балклан кутлунна, вичин япунжи, къвачера гъатиз манийвал туьретмишзавай гапур чулуникай ахъайна а патал гадарна, ам яргъи чларчин епинин куьмекдалди дередиз эвична.

Асланаз вичин винел къвезвай мидя акуна, «гъа гила, гъа мад живедикай хкатнавай зи къилиз душмандин гуьлледи ван кутада» — лагъана фикирна ада вилер акъална.

«— Саламалайкум, Аслан!» — лагъана Эмин са легъеда а патал акъвазна.

Аслана я вилер ахъайнач, я саламни къунач, амма лагъаналда:

«— Ви гъиле гъатнава, де куьтягъ ая, клеветайдал хъуьруьн алчахвал я...»

«— За вун клеветай акъудда,— лагъана Эмина, — ахпа жуван мидявал давамар ая...» Вилер ахъа авур Асланаз Эмин са яракъни гъачиз далу атлунна, балклан ва вич къунвай живедин маргъал инихъанихъ чукулрунал машгъул тирди акуна.

«— Вач Аслан, вуна атла рекъеллай чи япунжияр хкваш, — лагъана Эмина, — чна абурун винелай балкландиз рехъ ийида. Ма, еб къуна алад...»

Аслан вини рекъел хкаж хъана. Килигайтла, инал патрошш луьледа аваз вичин карабин ва Эминан карабин ала. Эминан гапурни гъа инал гадарнаваз акуна къван.

И арада Асланан къиле гзаф агъур фикирри чарх яна. Абурукай сада лагъана: «Душмандивай мергъамет клан жедалди къиникъ хъсан я...», маса фикирди гъа гьалатда къвенк яна: «Душман ик! хеб хъиз ви гъиле гъатайла, кквез килигиз акъвазнава... Далудилай цай де!..»

Агъада Эмина тади къачузвачир. Ада: «Аслан итим ятла, и дуьшуьшдикай са нетижа хкудда, тавуртла, .ик!, къиникъ гъамиша япун дувулдаллаз, ччанда кичи аваз яшамиш жедалди гъа инал къиникъ хъсан я...» — лагъана акъвазнавай .

Аслана авур эхиримжи фикирди: «Вун клеветай авайла, ам яракъ гъачиз атана, вун клеветай акъудиз алахъзавайла, вун патал клеветайнавай касдал вуна гъил хкажайтла, ваз лап алчахдин къиникъни тимил я...» — ам явашар хъувуна.

Аслана яракъар алайвал туна, вичинни Эминан япунжияр къачуна дередиз эвична.

Эминани Аслана, живедал майданар туьклуьриз, абурал чпин япунжияр экляй ийиз, явашяваш атанвай балклан рекъел акъудна, адаз пурар яна. Мидяяр хейлин вахтунда кисна сад садаз килигна, эхирни Аслана лагъана:

«— Вуна зун тухвана, Эмин!.. Вун игит кас я! Вал хкаждай зи гъилер къурада... Ваз чапрас килигдай зи вилер буьркьюъ хъурай!..»

Эмина мили хъверна лагъаналда:

«— И дуьньяда инсанинсандиз дуст, куьмек, панагъ хъун патал халкънавайди я!.. Абуру чеб клеветайнавай мидявилер авуртла, акъалтай авамар язвагъниьриз хуьрек жеда... Ваз чидайвал ая, и хаталу рекъе за вал гъил хкажайтла, дидеди гайи нек заз гъарам хъурай!..»

Ик! лагъана Эмина вичин балкландин виликай къуна видик фена, ам м.ад къулухъни килиг хъувунач.

Хуьруьнэгълияр Салаватдин дар ва хаталу жгъиррай садсадан гуьгъуьналлаз, садсадаз куьмек язхта

на мензилдин къилив агакъна. Хуьре акурбуру еке аламатар авуна, мугъманрин къилив чукурна.

«— Чаз, Аслан, вунни Эмин саце аваз балкланраллаз хуьруьз хтана акуна... Чи вилери чун алцуруар авуначтла, — лагъана къуьзуь каоди, — аллаьдин хатурдай хъурай, им вуч агъвалат ятла чаз хабар це!

«— Къуран гваз фекъидиз эвера! — лагъана Аслана вичин мирес къуьзуь касдиз минетна.

Лугъуда хъи, Аслана вичин хуьруьнви Эминахъ, адан мукъвабурухъ, адэвледихъ галаз <

мидявилер, душманвилер хъийидач лагъана кыш къуна. Адаз баркалла! Каодингаф дуьзди хъана. Нетихада и туьзел хуьре дуствал, стхавал мягъкем хъана. Къве мягъледин жемят чебчпиз къайи вилерай килигзамач... И къиса куь хуьре хъайиди ятла, за адакай негъил туькюьрна, ам зун элкъвезвай къван вилаятра, хуьрера инсанрин межлисрал ахъайда. За инсанриз: инсан, инсан патал еке дуст, куьмек, панагъ яз дуьньяда яшамиш жезвайди чирда!

И арада жемятдин арадай ашукъ Абдуллагъан мукъув элкъвей ччина нур авай са куьзуь кас атана, ада вичин гъа са гъал ацлай ван хкажна гъарайна.

— Эмин кши!

Зун иналла, Демир буба! — лагъапа Эмина итим рин арадай жаваб гана.

Зи къилив ша, хва! — лагъана куьзуь касди эмир авуна.

Эмин ири камар къачуз, къумрал, ацлай, хуш гъал шикилрин ччина сабурлувилин ва уьзуьагъвилин лишанар аваз майдандин юкъвал атана, куьзуь касдин мукъув акъвазна.

— Аслан кши!

Зун иналла, Демир буба! — лагъана инсанрин юкъвай Аслана жаваб гана.

Инал ша, хва! — куьзуь касди гъидазни эверна.

Асланни мичи! Къумрал ччинилай, чулав ири вилери цларцлар гузгуз уьткем камар къачуна, кюфук шаднал кваз куьзуь касдин къилив акъвазна. Куьзуь касди Эминни Аслан вичин мукъув агудна, абурун куьмсрал гъилер эцигна, вичин какур хъанвай юкъ дуьзарпл, къурай, амма камаллувилин нур авай ччин, екегъалкъада кисна акъвазнавай хуьруьн халкъдихъ элкюьрна ллгъана:

— Ашукъ Лбдуллагъди ахъай авур къисадик квай . игитар ми хуьро авайбур я... Ингъе, а ксар! Исятда

ибуру стхайри ,хъиз, садасад къужахламишда, са касдип риклсмп! гуманлувилин хъен амуьк тавурай!.. Де, килиг стхаяр! — лагъана куьзуь касди Эминни Аслан сад садав агудиа.

Эмина, ахпа Аслана лекъери лувар алаждайвал, чпин гъплср аладарна, садасад къужахдиз къачуна, къилкъплив агудна.

— Къенин йикъалай, азиз тир дагълу стхаяр! Куь хуьре туьквей дуствилин гъакъиндай и негъил зи рикле гъатнава. Адахъ зи рикли манияр акалда. Къуй куь дуствилин цуьквери Салаватдин дере хуьтлузни гатуз хъиз безетмиш авурай! Абур Салаватда гъикъван хъа йитлани зарар авач. Дуствилин цуьквер уьмуьрдин дая хар я!

Абдуллагъди чуьнгуьр хуруз чуьгуна лагъана:

Дуствал квахъай ви хзанда Хайи диде, яр ахквадач, Дуствал тахъай ви маканда Чехи дуьнья вав гахкъадач...

Хуьрера и чун къватл хъана Садсадаз варз, рагъ хъун патал, Мягъле, мирес кутунва хъи, Чи уьмуьрар чагъ хъун патал!

Ччанар сагърай—мергъаметлу Гъилер сагърай ачух мягъкем, Зегъмет къачуя, багъер патан Жумартвал я рик!;ин уьткем!

XXIкъил КЪАЗИ ГЪАРУСАН СИРЕР

Чайханада са касди: «Махлус къари къибледихъ туькюьрвава...» — лагъай эхтилатдин ван Гъажимурадаз атана. Ире къачудай велед: хва, руш хтул, птул авачир, амма са гъамбар малжамал, пул... къватнавай жаду къари рекъидайла, адан лешинал ругъани къузгунрин

луж алтлушайди чиз, Гъажимурад чаяр, хуьрекар ихтибарлу са муьштеридал тапшурмишна, вич хуьруьз экъечина. Ада Махлус къаридин гъал мягъледилай мадни чирна. «Иблисдин эхир нефесди вуч ийидатла, за къатлузва...» — фикирна, Гъажимурад, къаридин аскан къвалерин реклинихъ фена. Ам къешш агалнаваз акуна, Кваса фикирлу хъана: «Анвар гъаларай къузгунри леш тарашзава... абур акун тавуртла, зун пад жеда!» Гъажимурад къавалай атана, гурмагъдив акъвазна. Инай къве касдин ван къвезва, амма гъавурда акъазвач. Ашпаз тадиз патахъ кларар авай гурарай агъадал: мичи, ламувилин ял гъатнавай къурак звичина. Хатадай, гурарин клане муканал ацукънавай чулав верч къвачик акатна, вече еке «гъарайвуртгъай» къарагъарна. Гъажнмурад оа геренда мичи са пиатле чуьнуьх хъана. Къвалин рак ахъа авуна, анай къил ттуна, куьнерихъ аба галай къази Гъарус экъечина, инра авай севрен магъараяр хътин вири тлеквенар чидай гъуьрчехъандин уьткемвилелди, ада верч къуралай тлимил къван экуь муьхциз гъална, бураз кумачир арабадин ван гвай, агъур рак акъална. Гъа и гъвечли къалабулухдикай менфят къачуна, Гъажимурад чинебадиз Гъарус экъечилай къвализ фена, длакай куьрснавай, куьгъне, тлеквентлеквен хъанвай пердедин къулухъ акъвазна. Адаз пердедин тлеквендай, тийижир устларди машмашдин кларасдикай туькюьрнавай хътин Махлус къаридин чулав, еке нерин клпарилай башламишна дерин ва сангъисаб авачир къван куьлуь биришри клунвай чуру ччин акуна. Махлус, дугъриданни, къибледихъ элкюьрна къаткурнава. Адак ччан кумани кумачни гъеле Квасадивай къатлуз хъанач. И арада верч «дустагъда» секинарна хтай Гъарус, къаридин мукъув ацукъна.

Махлус, Махлус! — Гъарус беденда тагъ ттуна, лваб авачир къаридин винел агъуз хъана. — Махлус! ахлус!

За ваз яб гузва, женнет эгъли... яб гузва... — жаду >ари, гъинлайгъанлай ван кумаз, кушкушдал рахана.

— Гунагъар аф авун патал за вири дуьаяр клелна... чай дуьаярни за хъийида... Вуна ви веси — сала ая... Гъарус къаридин ччинал вилер. алаз акъвазна.

— Зи гунагъар аллагъди аф авурай. Тавуртла... абу !! са пай, Гъарус, ви хиве хуьй... За дишвгълияр алдат

| пина, абурукай ваз клани мес авуна... И харапаяр
мурдар хъанва... Зун инай акъатайла... Инриз цай ягъа...
— Астафируллагъ! Аетафируллагъ! Астафируллагъ!.. Вупани Мухлус гъа ик! лагъ! —
Гъаруса кушкушдал
мищтна, ам ччанда ,кич! аваз кIвалин хурушум ва векъи цлариз килигна.
— Астафируллагъ...—Мухлуса нефес дар жедалди и келимаяр тикрар авуна.
— Вуна, за вуганвай пул гъи рекъиз акъудна? Вун ви иман, дуъз лагъ!.. — Мухлусай гъайифарни
ажугълувал квай ван акъатна.
Жуъмя мискIндиз гана...
ЦIуд манат? Амай яхцIур манат?..
Амни за... ваз кландайвал харжда...
Вун ви иман!.. — Са геренда кисна Мухлусаа юزاز клан хъана, амма адавай вичин падни
элкъуъриз хъаиач.— Гъарус! Зи къилик килиг... Аник турба ква... ана пул ава...
Гъарусан ччина са легъзеда бахтлувилин миливал акъвазна, ам хеб алажзавай кугъне къасаб
хъиз, цуквал ацукъна, дирибашвилечди ада къаридин къилик квай, алухшулух хкажна, аникай агъур
турба хкудна.
Ам зи уьмуърдин бегъер я, Гъарус... Ана гъикъван аватIа чидач... Вун ви иман... Зи весисала
це, сур къул ая...
Ви къарамалар?
Къу.д ккал, дуьгеяр... данаяр... Ялахъа Яралидив гва... куьлуь малар Ялцугъа Садуллагъав
гва... Абур вахфа я... вун ви иман... вахфа я!..
Мад вуч ава? — къазиди гъиле чарни къелем аваз хабар къуна.
Гъакъар кумайбур... завай мад абурун тIварар къаз жезвач... — Мажлусан нефес дар
хъана, ам са ге ренда кисна. — Имандин мичIивал... аллагъди аф тийи дай гунагъ кар... жезва,
Гъарус... рехъ гумир...
Ам вуч кар я, Махлус?
•— Къарибан руш... Къашкъадиз физва... Адан бедендаллай хер хашпересди сагъар хъувуна...
Зун мийит Сибирдкз акъудъз кичIела... Икъван чIавалди киснай... И жъаралгъуънриз рехъ1.гумир. За
вири лагъана.
— Ваз югъур хъуй, женетэгъли!.. — къази Гъаруса эхир нефес акъудай къаридин ччинал
яргъандин пад чIугуна, ам дяведин майданда гъалиб атай пагъливанши уьзагъвилелди, ччанда
суйни гъайбат аваз къарагъи, гъиле авай турба абадин кланикай, чIулунал кутIунн.1, къежел
физвайла, Гъажимурадаам къуна.
— АкI хъанач, къази Гъарус! —< кичIела руьгъ дабан диз атанвай Гъарус катиз алахъна, амма
Гъажимурада ам юзурнач. — Катмир! Жумла жагъан шагъид я! Им къачагъвал туш. Я вун
мейханада зинада авач...
Гъажимурад тирди чир хъайи Гъарус адахъ ччинни члкъуър тавуна, ял къунваз, кушкушдал
рахана:
—Иблис! Ви ина вуч карчIал ава?! Гъинай атана?!
— КарчIал авайвили, жумла жагъан шагъид жеда, .чун иниз, къази Гъарус, валай са кIвачин
вилик атана, игъе, и пердедик чъуьнуьх хъана. За куь уьмуърдин снрер ахъай авур пердедиз
яб гана...
Ваз виридан ван атана?!
Гъич келимани кими тушиз!
Вири акуна?!
Вири, вири!... Иниз касмас къедалди, къази тгумунал кутIуннавай турбада авай пул гъисабна
кланда... Кухунмир! Жумла жагъан шагъид жеда! Заз пул клндач... амма адан къадар чир хъун
чарасуз герек я!..
— Ваз пулуникай вуч пай ава, мердимазар иблис?! еч! инай! Дишегълидип
мейитдихъай утаимиш ухъ!
— Къази Гъарус! Иблисар куьн: атIанал эбеди яз, :|нвайдини вун я! Иблис ви. буба я! Инай
экъечIна,
вун вири дуьньяда русвагъ ийида, иниз жумла жаIИ шагъид жеда! МуьхцIай экъечIнавайди вич я,
амма Iлалдин рекъин юкъваллай зун беябурзава?! Пул мл эциг, тахъайтIа жумла жагъан шагъид
жеда, за 1 мусурман уьмметдиз, Мегъамедан шариатдиз акси тирди, мутIлакъан, шаксуз чирда,
ахпа элдивдашIлагъ ийиз тада!!
Эхиримжи келимаяр Гъажимурада гъарайдал лажа, ам къежеллай рекIинихъ фена.
Акъваз, акъваз! Я къейи хва Кваса, акъваз! — а рус кушкушдал рахана, ада Гъажимурад къуна,
пул и"! турба къуран ччилел гадарна. — Гъисаб ая!.. Жуп пай «гъачуна, лал хъана аклад!.. Иниз
инсаиар пса!..
Гъажимурада, ажугълувили дели авуна, ччанда зур
Iш сабурусвал тIунвай Гъарусан вилик турба ахъай. Iадиз пул ар гъисабаа.
— Къудкъад манат! — Гъажимурада гъарайна. — Къудкъапи цIуд, имни виш... Вишни муьжуьд...
И къара пуларни артух... къахчу, къази Гъарус, гила жув ахлад, а.хлад!
Къазиди рекIиниз в ил ер яна, турба къахчуна, ам лбадик клапикай чIулунал кутIунна,
Ви пай, Кваса, за акакъарда...
Къазиди рак ахъайна, ам угъри хъиз, кичIезкичIез гъар патаз килигна.

— Къашкъа духтурдикай цуькведилай атьур са келима ви сивяй акъатайтIа, за вун, къази Гъарус, русвагъ ийида, къин хъуй, жумла жагъан иниз шагъид жеда! Де ахлад! Заз вун акунач...

Къази Махлус къаридин харапайриз папар ракъурна, вич риклик гъалаба кваз Гъажимурадан гуьгъуьниз фена.

«Къекъвераг Кваса малжамалда рикI аваз Махлус къридин кIвализ атанвайди тир, къазиди фикирна, — адан сивив исятда кIараб вигин тавуна жедач... тахъайтIа, ада вичиз акурдакай бегъем къаравили туькIурна, зун иблисди хъиз беябурда»...

Чайханадай Гъажимурад са туьквендиз эверна, гужунал туькIурнавай, амма къалпвал . малум жезвай миливал ччина аваз, къазиди вичин ван алишверишчидикай чъунуьхна хъиз лагъана:

Дадбидад, Кваса, зун беябурмир! — къазиди минетна. — За ви пай пулни гъанва... Маларни гуда!..

Зун гафунилай дамиш тежедай кас тирди ваз чир жеда, жумла жагъан шагъид я, за, гъеле, касни я базарда, я хуьре, кIвале маса ганвач. Вунни маса гу дач, къази. Амма вуна за лагъайди ийида: варавара гъа! Вуна Къашкъа духтурдиз такIанвал ийиз тахъуй! АвуртIа ви вайни гъал жеда!.. Ам зи стха я!

Башуьсте! Гъажимурад, жуван пай къачу на...

Вав, акъвазрай, къази... Заз пай авач... Вуна заз пай туькIурна жеди, амма кфир жадуди зулумламиш на къейибурувай къакъуднавайди, зи туьтуьхда акIана амуькъда... Жумла жагъан шагъид я, кIандач, кIандач...

Гъажимурад зегъерлу гъулягъдикай хъиз, Гъарусан гъиле авай пулуникай катна хъфена. Бес и касдиз пул герек тушни? Эхъ, гзаф герек я, амма Гъажимурадаз тарашайди кIандач!

Къази Гъарус, фекъияр, инра авай «жерягъар»

Къашкъадин серенжемри вучиз къарсатмишзаватIа, Гъажимурадаз шаксуз чида. Абуру араара, докторди кутазвай михъвиллинсагъламвиллин рекъер касни квачир баябанбур авун мурад яз, чпихъ авай къван чиркин уюнрикай, менфят къачузва. Ингъе, Гъажимурад вичин камаллувилнихъ, къатIунрихъ инанмиш яз дустуниз — Ефимоваз манийвал гузвайбурухъ галаз къуршахар къун патал майдандиз экъечIнава. Са сеферда Къашкъа гзаф дертлу яз кисунин себег чир хъайила, Гъажимурад мягътел амуькъна. Доктордиз и кжъуз округдин къиле акъвазнавай полициядингъампа Брусилова: «Ругъанияр, авамвал и дагълара чи пачагълугъдин умудлу даяхар я, абурук хкуьруниз за рехъ гудач,»—лагъана къван. Дустунин перишанвили Гъажимурадан рикI тарна. Гъа йикъалай Квасади къазидин, фекъийрин, «жерягърин» «ччан алай чкаяр» ахтармишна, абур чеб вуч метегъар ятIа халкъдиз чирунин мурад пилик эцигна. Ингъе, ам мавгъуматдин чIураллай жанавуррин гъиллебазвиллин, гъарамзадавиллин рекъера баят хъанвай «жерягърин» геле ава. Негъ амалар, къаних нефе, чIулав крар, юзунар докторди къалабулук кутунвай кстахрихъ авайди чизчиз, Гъажимурад абурун астIар пад винел ийиз алахънава. «Угърудиз угъри!» лагъайла цIай къада, — фикир авуна хиялди тухвай Гъажимурада, — ада, гъеле кIулал тарашай гъамбарханадин ругни, хуьшреканар аламаз, субутдай делилар авачир вун беябурда, вакай буьгътенчи ийида... Лмма чъунуьхдайла авур фендигарвал, чъунуьхдай алай чкайрин тIвар къун бес я: угъри рикI акъатна рскъидач, амма адаз кийникъив барабар азаб гуда, ам кисда, лал жеда, ахпа ам чъунуьхдайди вахъ галаз пай мм из гъазур я. Ада минет, дадбидад ийида, ви вири мурадар, метлебар, тIалабунар элбаэл тамамариз вичин 11.азурвал малумда. Са гафунал ам ви лукI я...».

Къе Гъажимурад, Николаян са къеледа авай къушунри рей гуз тунвай къудратлу пагъливан къван шад м.Зарафат туш: къедлай къулукъ округдин ругъанийрин къил къази Гъарусан ччан алай чIулав лекейрал КваI адин тупIар ала. КIанивал тавуртIа, Гъажимурада и чIулав лекейрал тупIар илисда, а вахтунда къази элдин пилик, алчакъвалер дуьздал акъатай жасус хъиз ярх жеда.

Гъажимурада вичиз къе акурди, вичи яб гайиди вири Ефимоваз лугъудай. Гъайиф, гъайиф, ам яргъа ава! Квасадивай акъваз хъанач, ам Хинез хъфидай итимдихъ къекъвена, ингъе, исятда доктордиз чар кхъидай касдин кIвалихъ фена. Ихътин кас Панагъ хъана. Юристди Кваса душман хъиз къабулна, адан саламдизни жаваб тагана атайдаз далу гана ацукъна.

— За авур зарафатдикай, Панагъ, гъеле, бендедиз хабар авач, иниз жумла жагъан шагъид я, — лагъана ашпазди кIвале вилер къекъуьрна, и «Къуьзуь субай дин» гъал ахтармишна. Ина къилерал «ичер» алай къа къан кровать акъвазнава. ЦIа еке, амма гъафтедин руг алай буйдин гуьзгуь ава. Кроватдаллай месер дуьз тахвуна, йикъар алатнавай. Столдал къуранвай фан, якIун кIусар, патар тIуьнвай са шумуд ич, куьлуь авунвай чичекар ала. Столдин кIаник чехирдин бутыл каяр къайдасуз гъалда гадарнава.

Панагъай хейлин вахтунда ван акъатнач. Эхир Гъажимурада пенжер ахъайна, эхтилат давамарна.

— Вун чайханайриз хкъвезмач эхир? Вири рикIелай алудна тур, Панагъ. Зун галачирла, жумла жагъан шагъид я, вун дарих жеда... Яда, Квасадикай хъел къведани? Чун исятдилай туьхкIвенва! Ма зи гъил! Ччан жуван, ччан жуванди! Ччарадакай дад авач!

Гъажимурада Панагъав гъил вугуда.

— Дъявол я вун, Кваса, халис дъявол я!.. — ла гъана Панагъа ччин чIуру яз Гъажимурадан гъил къу на. — Мад вуч хъана, ийидай зарафат, къаравили ава жеди, дъявол?

•— Ваъ, ваъ! Вуна заз исятда чар кхъихъ!

— Низ я!

— Исятда ваз чир жеда...

— Къил тIазва...

—Исятда туклуърда! — Квасади жибиндай хъзадай затI, юкьва яклун клус авай, са гьил кьван фу акьудна.

— Ви кьилин ван заз базардал атана. Ана ттум ттумуниз яна, кьармахри ччил чализ, кьве жанавур ацукьна, кьведани кьув язава...

— Вун гьахъ я, дявол, гьахъ я... — чехир акурла Панагьан гуьгьуьл ахъа хъана мили хьверна хьиз, ку мазкумаз кьве истикан хъвана, ам чар кхьиз ацукьна.

Са шумуд Югь идалай вилик, Панагь арзачи яз Прусирован кьилив фена. «Чайчи Гьажимурада гьиле глпур аваз зал гьужум авуна, арада итимар гьатна кьун хъувуна...» — лагьана тапарар туклуърна. Амма «гапур» кьатI галачирди хьуникай, юристди вичвичелай фейдикай, вич ашпаздиз буржлу хьуникай келимани авунач. Инал Панагьа Ефимованни Гьажимурадан дуствиликай суьгьбет авуна, абуру клан хъайи и>алатда, никай хъайитIаби зарафатар авуна, хъуьруьнаруналди йикьар акьудзавайди тестикь авуна.

Брусилова Панагьан ажугьлувиликай менфят кьачуна, ам гьа и йикьалай: «Чайханада кIватI жез чкIизияй гиманлу ксарин ва халкьдихъ акахънавай Ефимован гуьгьуьна ттуна. Брусилова Гьажимурадахъ галаз туклуьн, Ефимовахъ, адан амай дустарихъ галаз лап хъсан алакьада хьунухъ Панагьал кIевелай тапшурмишна. И кьилияй, «вуна вун жумарт яз кьалура!» лагьана хуруз гьил яна, икрам авур Панагьан гьута пулунин векьрекьарзавай чарар ттунай. Начальникди Панагь рекье хутадайла адаз, «Зи гьилин ачухвал валай аслу жеда» — лагьанай.

Ингье, межлисдин кьизгьин вахтунда, Салманан кIвализ са дагьви атана, ада Ефимов хабар кьуна, адав чайчи Гьажимурадан тIварунихъай чар вахкана.

Ефимовак кьалабулук акатна. Адан* рикле гьа гьалатда вилерал накьвар алай Алван гьатна, тадиз чар аладарна, ам клелна:

«Гьуьрметлу духтур стха!

Жумла жагьан шагьид я! Ви гзаф клени, чIехи диде, Мухлус кьари вичин вири мажузатарни кереметар, мелII. амарни жадувилер гваз и дуьньядикай хьел атана. а дуьньядиз катна. Вичиз хъсан сят хьуй! Ада вич реидайла, аламатрив ацIанвай вичин харапIаьриз цIай бун веси авуна лугьузва!/? Себеб чидай касни авач... Хажалатди вун кьарсур тавурай! Рекьер хаталубур . За исятда чи жерягьрин диде ччилерик рекье твада. и патахъайни са цIийи перцеллай накьвар за адан рал вигьидайдахъ кIевелай инанмиш хьухъ! /с вун сагьрай. Ни стха Гьажимурад»

Чар клелна Ефимова тух жедалди хъуьруьнар аву» на, ахпа лагьана:

— Мичивилин мад са харапIа чкIана... Им гуьзел кар хъана!

XXII кьил

ГИРВЕДАЛ

Зул хъсан атайла, доктор, — лагьана Салмана дагьдин векьерал акьалтуникумаз вичин балкIан Ефи мов алай балкIандив агудна, — дагьлар гзаф жумарт жеда...

А жумартлувал заз чидай жумартлувал я, — док тор лезгидал рахана.—И кьудратлу дагьларини дагьарри, цIарари анжах ччандилай гьил кьачузалакь дай игитвал авай рухвайриз жумартлувилин тIям кьа лурда, Салман стха. Абуруз чпин девлетар багьа я. И аквазвай тик кьутIалдай винел экьечIун, атIа чарху кай фин, ахпа кьуьзуь живедин маргьалар фена, дегь заманадин харапIаяр хъана чкIизвай кьванерин гьам бардай суван яцар гьуьрч авун, анжах игит касдин кар я! Игитриз и дагьлара фу ава. Гьавилай куьн, дагьвияр, саки вири ччандилай гьил кьачуз алакьдай игитарни я!

— Гьуьрч авун, Антон стха, четин кар туш хьи, адаз вуч игитвал кIанда кьван?!

Ваз вуч ава кьван стха, вун дагьлара вердиш я. И дагьлар, суван яцар такур инсанар мягьтел хъана амукьда.

Ангье, доктор, кьаравул яцар аквазва... — Сал мана гьил туклуърна, гьеле яргьа авай дагьдилай ца вуз хкаж хъанвай, ятахдин кьав хьтин са тепедал алай зурба крчари агьур авунвай кьилер гьар патахъ юзу риз санал акьвазнавай гьайванар кьалурна. — Абуру зун чпин рекьел кьведалди анлай юзадач. Ваз и йифиз дагьларин дем кьалурун зи рикле гьатнавай, духтур. Кеф ина ава, стха!

Ам вуч дем я, Салман?

— Тамашачи жедалди, вуна хабар кьамир стха.

Салмана алатай йифиз дагьвийрикай, суван яцаринни чIурун цIегьерин суьруьйрикай, са жигьирдал чинеба туклуърнавай вичин кумадикай, анра авай дармай тир пифин кьачIарикай, ялтан кIарасрикай авур суьгьбет доктордиз лап бегенмиш хъана. Ада исятда •халис дагьвидин парталар алукинава: кьилел клук аиачир чал бапIах, кIвачерал гуьзел рангарин нехишар акьуднавай сусан «сандухар хьтин» тукIвей кемер ала. БалкIандин пурарихъ кIурт ва япунжи кутIуннава. Абуру дагьда кьиле фидай демина гзаф герек затIар и. Доктордив кьатI атIанвай винтовка вуганва. Адан гьибеда недайхъвадай затIарилай гьейри, кIвачериз ядай кьармахар, чIарчIин яргьи еб ава. И бур вири дагьлара чарасуз герек затIар я.

— Исятда, Салман, чун и гуьзел вирерикайни раха дачни? — докторди хкетрик тсвай хьтин, рагьул чIурал алай кьве вир кьалурна.

— Ваь, духтур. Чун югь кумаз чи кумадик ацукьун шартI я. Чна балкIанризни саламат чка жугьурун ла.шм я. Вирикай, ахпа атIа, чна рекье ттур бубайрин чкIанвай куьгьне кIвалерикай суьгьбет ийидай вахт кьведа, стха.

— Рази я, — лагьана доктор, рагьул ранг кьачунвай Iлгьдин векьерай кьилер маргьалри

къунвай дагълар 1 алай еке кве в,ирин, вилини лацу ятарал вилер алаз ишелди фена.

Югъ нисинрилай алатнава, гъава гзаф хушди я.

Салманни Антон, клане тлимил къван элциф яд авай црин са дерадай винел физва. Абуру и яд гагъ чпин чапла пата, гагъни эрчи пата таз хъана. Дереда лап кылел куърсай эйбежер чархар, дагъарар ава. Чарха рикай садан «гъаятдал» зурба са севрени адан йис бе |,ем тахъанвай кве шарагди, са ккуьникайни къайгъу |.ун тавуна, ччанара рагъ ттуна, мукъуфвилелди квазвай чкаяр чухвазва. Абур гъурчехъандиз акуна, !.а гъилин ишара авуна доктордизни къалурна.

Дереда азайбур север алай чархун кланикай фин лайм я.

Абуру чал къванер гъалчда гъа! — доктор сифте русдал рахана, ахпа вичин дуст Салманаз и члал те ирди риклел хтана лезгидал давамарна. — Абур винел, VII кланик... чун хаталу рекъе ава, къван гадарда...

Вун килигаз хъухъ духтур... Исятда абур чъунуьхъ ъжеда. Абуруз чпин магъара авай чка, чаз акун зер гли хуш кар туш. А север ина заз пуд сеферда акуна. Пик хклун тавурла севре инсандиз гъич вилни ядач.

— Квахъпа хъфена! — доктор север алаз хъайи чархал вилер аламаз рахана. — Чаз са вил яна катна.

Доктрин Салман севрен магъара авай чархун клаИИк.и"! фона.

Лна магъара авайтла, Салман стха, инал, адан клапк кларабар, келлеяр... баят жедай...

ЛкI хъайила, духтур, ам сев тахъун лазим я хъи. Сопор, Антон стха, кыл саламат ийидайла, эвелнизвел «шин фендигарвилихъ, ахпа къуватдихъ: сарарихъни къармахрихъ инанмиш я. Гъич са севрени вичин магъарадин мукъварив къур гъурчекай амукъай кларабар тадач. Абур кучудда, тахъайтла, тухвана лап яргъариз гадарда. И севре вичин «гъаятдал» алай кларабар са сеферда гадардайла заз акуна. Ада кларабар, ингъе, гъа и дерада селди пехъивал ийидайла, гъа гъадан юкъваз гадарна. Хатадай къерехдал аламукъай кларабарни келлеяр, анихъай эвичина атана, селдиз хъивегъна. Ингъе, атлана лекъерин муг ава. Лекъер чпин луварихъ, муг алай, рехъ авачир дагъардиз инанмиш я.

Чархун синерал пуд лекъ ацукънава. Гъаларай вири динж тир. Къе мад абур юзан хъийидач. Дерада балкланрин квачери ванер акъудайла, анжах тлимил къван кылер юзурна, абур агъадал килигна хъиз секин хъхъана.

— Ингъе, доктор... Абуру къе гъарда са свал тлуьна. ацукънава.

Мукан кланик цлакулар аламай лувар чкланвай. """" — Лекъерин «чанах» чъухъдайбурни къе тух я, духтур. И кларабар жакъваз, сиклер, къузгъунар, пехъер... атун лазим тир. Белки, гъабурни атана хъфена жеди. Духтур, заз дарманар аквазва, ихтияр гайитла са гъибеда авайбур кватIда.

Вучар я, гъинва!?

Пифин къачлар аквазва заз, атла шимеда абурун сан гъисаб авач. Анаг дарманрин мяден я.

Заз абурун пешер, къачлар, дувулар, ранг... вири акуна кланда.

Доктор балкландилай эвичина. Хазинадал фидай ашкъидал, ам пифин къуру къачларин «рукваз» гъахъна цуквал ацукъна, дагълуйрин арада гъурметлу дар манар тирвекъериз хейлин. килигна.

— И дарман векъерикай дагъвийри хийир къачуникай сугъбет авун лазим я, Салман, — доктор пифин къачлар дибдай акъудиз, абур гъиле шукъуниз, винеллай къариба, амма хуш ни галай алкIдай затI са пиклиниз кIватIзавай Салманан кIвалахдиз килигна.

— А сугъбет за ийида, духтур, амма исятда чна кумадиз финин фикир риклелаи алуд тавун лазим я.

Салмана зирингвилел кIвалахна, са геренда еке са пикI пифдай ацурна, адан сивик тлушуннавай цегърен хам кутлунна, гъибедиз хъивегъна.

Докторни гъурчехъан, гъеле, югъ~аламаз сувун яцарин рикI алай маканар тир дагъларин кланик квай яйлахрин алрада авай кве кыл гъяркъуь, юкъ дар, къакъан муьгъв хътин акъвазнавай гирведедал хкаж хъана. Инал виш йис инлай вилик эцигнавай къванерин кумадиз ?. гъахъна. Ина кIвачел къарагъайла, .аквадай пуд тIеквен—дакIар ттунва. Абур гъар сад са патахъ элкъвезва. Кумадин вири цлар чархукай къупармишнавай зурба къванер тир. Ина са къадар гичин къапар хъумурдин чапак, хейлин цивинар ва маса затIар ава. Кумадин къавук къекъел тIваларикай тукIуьрнавай шишер, сив клеви са гъвечли кларасдин къапуна авай къел, къерцин над алчударна чакмак, адан къванер ва къав кутунва. Кумадин муртIа жгъа векъерин са клунчI ава. Абур анлай хилер алаз хкаж жезвай гумадин рехи спелар хъиз аквазва. Кумада авай саса затIуниз къедим замападин хазинадай жгъанвай къиметлу затIариз хъиз килигай доктор, жгъа векъерин клунчI акурла, милиз хъуьрена. Докторди жгъа векъерин клунчI къачуна.

Им Салман, вуна аялрлз, я гуьзгуьдин кылелай кутун патал сусаз кIватIна, риклелаи алатна амуьк хъана, яни?

Ваь, доктор. Абуру заз и кумада акъвазун хийир лу яни тушни, зи гъиле гъурч гъатдани гъатдачни къалурзава.

— Жеч, я стха!

— ГъакI я, стха. Исятда вун гъавурда акъада. Салмана жгъа векъерин клунчI, са тIвалунал

акъалжна, кумадин са даklarдай къецел акъудна.

Исятда дагълар, инра лугъудайвал, япар хкажна киспа яб гуз акъвазна. Вансес квач, гар авани авачни къатлуз, хъун четин я. Амма Салмана къецел акъудай клунчлуна авай векъин яргъи, сангъисаб авачир къван ва

гъисс авуниз артух тир жгъаяр исятда авачиз аквадай гару юзурна, абурун яргъи, туьк алай хътин «члурар» са патахъ ялна.

Гар, духтур, гъи патахъай ава?

Гар, ауст кас Салман, суван яцар авай дагъдай чун галайвал юзазва.— Антон, вилер жгъа векъерин туьк алай гъаларал алаз хъуьрена. — Абур гъуьрчехъандин кумекчияр я!

Куьмекчияр я, стха. Дагълара ихътин секин вах тара абуру чаз бегъем къуллугъ ийизва. Гъавадихъ са Тимил къванни гъерекат квачиз жедач. Гзаф вахтара а гъерекатди чи хийирдиз къвалахзавани, тахъайтла зарар диз, ваз чир жедач, гъа и жгъаяр ахътин вахтара чаз ге рек жезва.

— Дагълариз исятда чакай хабар авач, яни?

— Авач, вири гъайванар анра секин я. Абур гар далуда аваз атана гъа и хивелай — муькъвелай, агъа яйлахдин тлуларалфидайвал я. Чна абуруз бегъемтамашаяр ийида. Садкъвед хкъна гваз хъфида.

— Вири вичин нубатдай къведа. Вуна, стха заз пификай эхтилат ая, зи рикли къарай къазвач.

—< Бубадиз регъмет! Гъа и арада за ваз дарманрикай эхтилат ийидай. За са къиса ахъайда, ада, ваз пификай хейлин сирер ачухда...

Инал Салмана са дагъвидин къилел атай дуьшуьшдикай суььбет авуна. Ам гъуьрчехъан яз, далда къуна ацукънавайла, вилик квай пифин къачларин куллухдал хирер алай, жендекадай иви авахъзавай зурба са сев атана. Ада и къачларин арадиз гъахъна, инсанди хъиз, тапасрив къаз ялиз, абур акъудна, и набататрин дибдихъ галай шабалутдин ранг алай, къаруш хътин жими затI вичин хирерал алтадна. Гъуьрчехъандиз инал пиф хкIурла, севрен хирераи авахъзавай иви акъвазайди акуна. Гъа и юкъуз сев мад къве сеферда пифин къачларин клапIалриз атана. Гъа икI сев са шумуд юкъуз иниз къвез, пифин мелгъям ччандал алтадиз хъфена.

— Гъа заманайрилай къедалди, — лагъана Салмана пикIГена авай пифин.къаруш«гъалурна, — и дарман, чна дагъвийри дагълара, рекъера чи чантадай кими ийиз вач. Идакай яд авуна хъвада, и дарман хирез яда, дуьд гъвердик кутуна, тIазвай чкаяр тIушунда, идан ял ку тада. Къай фейила, и дармандикай еке куьмек ава. Къе нен, риклин азарриз пиф дарман я.

— АкI ятIа, Салман стха, ам Китайдин халкъди дегъ заманайрилай инихъ ишлемищзавай гзаф багъа,дарма

нар тир женшендин дувулар къван хъсан затI я. За пифии гъунарлувал азарлуьрал бегъем ахтармишда. Аллагъди гурай, и затI хъсан дарман хъайитIа, за ам ви къвачерихъ яда. А вахтунда ви тIвар вири заманайрин несилри къада. Им—гъвечли кар туш, Салман!

— Духтур!—Салман кушкушдал рахана, ада, Анто, нан къуьнел гъил эцигна, дагъдин руг хкаж хъайи, са хур къалурна.—Яцар агъадал эвичIзава.

Гуьгъуьна рукадин клапIал аваз суван яцарин еке са нехир явашяваш, амма мукъаятдиз агъадал къвезва.Нехирдикай хейлин вилик са шумуд гъайван ква. Гъа ихътин аралу яз физвай гъайванар нехирдин къвалерални ала. Абур гуьгъуьнани ава. Виридалай вилик физ, акъвазиз с а яц лева. Салман и мукъаят «къушундин» вири еришдин Iгъавурда ава.

— Нехирдин гъар патахъ, Антон стха, къаравул яцар акъвазнава. Абурун мукъаятвили нехир саламат ийида. Къаравул,ин вилерни япар дагъларал ала. Абурун нер ри исятда гъава тарашзава. Эгер адак къариба ял кваз хъайитIа, ни атай гъайванди нерай «уьфт» яда.Иле гъзеда гъайванри вирида къилер хкажна «уьфт» ягъай къаравул яцарлай вилер алуддач. Яцариз вагъши гъай вандин, я инсандин ял атун хъайитIа, ам катда, вири нехирни гъадан гуьгъуьниз саламат патахъ катда.

— Сад виридалай лап вилик ква ман?

Ам, стха, и нехирдин «ковхва» я, къилкъунвай яц я. Суван яцарихъ, чIурун цIегъерихъ чпин «къанунар», «адетар» ава. АкI тахъайтIа, и туьзел гъайванар вагъ шийри: жанавурри, севери, машахри фадлай тахъай мисал авунвай. Рехъди фидайла, чIур недайла, ял ядай ла, яд хъвадайла, и гъайванрин нехирарни еуьруьяр къаравул яцари мукъаятвилелди хуьда. ЦIегъер хаталу вилик квайла, я бирдан хаталувал малум хъана, катиз тахъайла, яцари санлай вагъши гъайванрал гъужум ийида...

Салман, яцар атана акакъзава! — кушкушдал ра хана, Ефимова шадвилер авуна.—Им,дадаш, дуьньяда гъич са гъайванханадани жуьгун тийидай тамаша я!

. — КIамай къван тамашар ая, духтур! Заз вавай гъич са гъахъни кландач, — Салман хъуьрена. — Ина шабаш къватIдай Квасани авач...

XXIIIкъил ДАГЪЛАРИН ДЕМ

Гъелё югъ няни хъанвачир. Дагъларин далудихъ хъивегънавай ракъини цава авай ва дагълараллай лацу цифер рангар янаIбезетмишна. Абурун экв дагъларал аватна, инра авай къван лацу затIари жегъре ранг къачуна. Салаватдин, Мулкамутдин дереяр инлай элячIна, Закатала галай патахъ «миргин гъерер», эйбежер шикилрин хшраканар къвез агъадал фена. "Абуру къакъан цава хейлин гужлу гар авайди тестикъзава, "*" гъамбардай хъиз агъур затI гваз, агъурагъур лув гана са лекъ цавуз экъечIна. Вагъши бегъем цавуз хкаж хъана, ада са патахъ лув гайила, гъуьрч гвайди лувар къватIна виняй къван хъана атай маса лекъре яна. Туькдин хъуьцуйган эчIирай хъиз цав

цакулрай ацана. Са легзеда лекъери садасад къуна, абур цавай вигъизвай куьгъне яръандин патар хъиз зарбуналди агъуз атана. Лекъерикай рагъул са затI хкатна, ам агъадал, дередиз аватна. Лувар квай вагъшийри къведани, чпи/чеб агъа дередиз къилихъди гадарна.

— Гъурч гьидаз гъатнатIа? — фикирлу яз Салман рахана. — Абуру исятда хурушум жедалди кIунарда, ахпа буьркъубур хъиз, са чархал ацукъда. Гъурч кье йифиз жанавурдиз, я сикIрез жеда...

— Ваз, Салман стха, вагъшийрин къилел къведай дуьщуьшар виликамаз чида хьи!

— Уьмуьр дагълара, чIурара, вацIара, тамара акъатзава, духтур. Вагъшийрин, къушарин къилихар, алакьунар, еришар, рангар, ванер чир тахъайтIа, гъурчехъандин чанта гъамиша буш жеда...

— Ваз тIебиат хъсандиз чида, Салман! Вал за бегъем пехилвал ийизва.

— Ам чир хъунухъ, духтур стха, чи фу я. — Яцар аквазвач хьи!

— Абур исятда, атIа кIамуз эвичIна. Анай яд хъваз иа. Чи «муькъвелаи» абур фида хьи фида!

ТIекъендай къежел вил ягъай доктордиз лап муькп. IЛ суван яцар акуна.

— Ви яцар атанва, стха, — доктор кушкундал ра

Къежел гъеле мичIги хъанвач. Цаваллай цифери хъипини жегъре рангар дагъларал ракъурзама. Яцар кIеретIкIеретI хъана, зурба чепкъан къванерал хкаж хъана, абур са затI тарашзавай хъиз алахънава.

Абуру вучзава, Салман? — докторди хабар къуна.

Дарман незва, духтур. — Ам вуч дарман я?!

Къел.

— Къел анал эцигайди вуж я?

Зунх я, доктор. Вуна гъа исятда «ви яцар атана» — лагъанани?

Лагъана. Абур ви яцар язни я.

За, духтур стха, яцариз къуллугъни ийизва. Са шумуд югъ инлай вилик за инал са хейлин къванцин къел гъана, аквар гъаларай ам тIимил хъана. И йикъа ра чи яцари кеф чIугвадайвал я. За къел гъаначиртIа, абур яргъаз, Азербайжандин шурлухдиз фидай. Пака махъ мад къел гъидайвал я. За яцариз эвердайвал ваз аквада.

Агъур, яцIу крчар алай къилер хкажна, абур дамах къуна, инал къел недайлани къаравул яцари мукъаятвал ийизВЭ. Са кIеретI яцар кумадин лап мукъвал атана. Салмана доктордин япал кIуф эцигна лагъана:

Духтур, ибурукай бегенмишди яхъ!

Завайи гуьзел икъудратлу гъайванрал, Салман, гъил хкаж жедач, валлагъ жедач!

ЯтIа, зун килигин...

, — Акъваз, я стха! Чна тамашар ийин.

Къаравул яцарикай кума галай патахъ атайда аквазакваз гъалаба къачуна, ада нер цавал къуна ни чIугуна, ахпа вилик кIвачер нубатнубатдал ччиле эцягъна. Гъа и арада доктордиз хабарни тахъана Салмана са тфенг яна. Яцар лувар квайбур хъиз, садсада акъазвай крчари акъудзавай «къупакъупдин» ван къилеллаз, нерай уьфтер ягъиз, вилик акатай къаравул яцарин гуьгъуьналлаз катна.

— Гъайиф, катна! — Доктордай гъарай акъатна.

— Чаз бес къадар амазма, доктор! Ам мад юзун хъийидач!

Доктор дагъларин тик къутIалрай винел катая суван яцариз мягътелвилелди килигиз амайла, Салмана а патал хъиз, ярх хъана аламай къве яшара авай яц тукIуна. Ам, гъеле, акъван еке хъанвачир, ятIани инра

у; тупIувтупIув, дабан йлисна ацукъарнавай хъиз, якIуни пиди хранва.

— Доктор, инал ашукъ Абдуллагъни кIандай! — Салмана яцран къил галамачир жендек кумадин ви лик эцигна. — Адаз якъин вири вилералди аквадай. Сад ава халкъдин сиви лугъун, садни ава жуваз акун. Жуваз акун кеф я!

Салмана, са вилиз акуна, муькуьдаз ахквадалди яцран хам хутIунна, жендек кумадин къвенерин арада пуна кIеви авунвай лашунихъ вегъена, адан къенер пкъудна.

Жендек михъна, адан ширинширин чкайрилай якIар пIана, абур чапакдиз вегъена, Салман яд агъиз булахIал фена.

Докторди мичIи хъанвай кумада са гъвечIи ракъун лампа куькIуьрна, ам къванцин къацIал акъвазариа. Кумадин къав экуь хъана. Анкай, къве къванцин а.рачай Ефимоваз са къаргъудин къатI гъатна. Им пуд тIекиен авай кфил хътинди я. Аник эферар, хъипи истивут цуьквер, сумах авай кисени ква.

Доктор кумадин гъар патаз килигна, эхирни къежел жъечIна фикиррик акатна. «Инра гъинал вун акъвазайтIани, гъинай вун фейитIани къариба, руьгъ пиянардай квфийин — сирлу крар дуьшууьш жезва... Пагъ, дагълар, куьн магъир устIаррин романрин ччинар хъиз романтикадай ацIанва .хьи! «Дагъларин дем, гъеле, гила башламишзава» — лагъайди вуч я?! Бес шарагар галай сев, пифин къачIар авай хур, суван яцар, янавай гъурч и кума, ина авай затIар, зи дуст Салман вични... Абур вири къудратлу дагъларин деминикай хъсан, рикIелай фин тийидай кIусар я! Зи стха гъурчехъанди вичин рикI зи капал вегъена, гила ада вич ашкъи гъавалу авунвай хайи дагълар, абурун тай авачир тIебиат къалурзава... Стхади стхадиз вич кквел шад ятIа, вичин Iакъатдин булах гъикъван жумартди ятIа къалурзава. II кас зи багъа Алванан рикIин са пай хъиз заз хуш я! Лбурухъ къведахъни ччандилайни гъил къачуна, заз гъурмет ийидай къастар ава. Ибур са вацIун яд

хъваннай дагъвиар я... Алван, Алван! Яраб завай ваз бегьем \ ъсанвилер жедатIа, ччан кесиб руш, ччан кесиб Алван!..

— Яд туш им стха, бахт я! Яд туш им гуьзел уьмуьр !! — лугъузлугъуз Салман стIал алахъзавай гичинда

й&ай яд, са хъуьчIуьк квай цIГамар, к'ЪачIарин кьуру танар гваз хтана.

— Са кьве хъупI ая, гьа!

Ефимоваз и арада яд кIанзавай. Мад ина садкьве хъупI хъанач — тух жедалди кьайи яд хъвана.

Имни, доктор, вири азарар алуддай гьунарар авай булахдин яд я! И цик са сеферда экечIайди уьмуьр амай кьван а барнаван булахди пияла гаявай — адан гьахъ ашукъ я! За исятда жуважув гьа булахдик ку туна хтанвайди я, ккуьз лагьайтIа, зун адан гьахъ ашукъ я! Зун адан есир я!

Ччан духтур, са касди и булахдин яд хъваз хъа йитIа, а кас рекъизмайди туш, валлагъ туш! Адаз вичин

. уьмуьрда, тIал тIал я, гьеле кьилиз «самни ягъун» чир жедач гьа! Кпулар... бедендин вири тIалар тахъай мисал ийида!

Салманан гьерекатрвни гафари доктор сифте мягътел авуна, ахпа ам вични ашкьи гьавалу хъана, кьугъваз, хъуьрез кIанз, беден хуш гьал кьезил хъана кьарагъна. Мад яд хъвана, Ефимов хъуьрена.

— Им вуч аламат я! — хабар кьуна Ефимова, Сал ман кьужахламишна.—Дугъриданни им яд туш, халис чехир я! Ина аквазакваз итимдин кефияр куьк ийиз ва!.. И булахдин цик, дуст кас, радий ква! Ам, цик итим диз лазим доза кваз хъайила, еке дарман затI я...

— Доктор стха, дагъларин дем башламишзава!

— Ам, стха, фадлай башламиш хъанва.

— ЯтIа, чна ам лайихлудаказ давамарда!

Пакамахъ вуна заз чи дарман булах кьалур дани?

Кьалурда... За вун зи дагъларин дем кьалуриз гъанва. Гьа ихътин яд «ЯхцIур йикъан булах» лугъуз Игъиррин чIурални алIа, доктор.

А булахдал зун фена, стха. Вуна дуьз лагъана. А булахни радий квайди я. Ада кпулар, подагра, ради кулит... сагъарда.

Йиф гзаф секиндиз башламиш хъана. Кумада кузвай цIун «пекърекърилай» гьейри инра авай вансес авачир.

Доктор са геренда кьецел экъечIна, гьар патаз: гьетер алай михьи цавуз, чIулав хъана ччилини кIаниз фенвай дерейриз, кьилел хкаж хъана атIугъна акъвазна

Ван кьакъан кукIушриз килигна. Элкъвена кхведайла, даз са шумуд цIун техвер хътин затIар акуна, хтана Салманаз эхтилат авуна.

— Пагъьо, духтур! — Салман хъуьрена. — Зи ку адай экв акурла инра авай лутупуту, гьеле кьача рьар шад жезIва гьа...

\ — Абур вужар я?

Абур: сикIер, цуцIулар, север, жанавурар я...

Жеч, я стха!?

Инанмиш хъухъ гьакI я. Абур зи кумадай экв IКурла, чIугуна, инрихъ кьведа. ТукIур гьайвандин [Ъил, кьенер гьатзава. Адалай гьейри, чун алай и чарх гирве, муьгъв гьабурузни далдаяр квай, яцарин, цIе Ёерин фвнхтун гзаф авай уьлчуь тирди чида.

Са йис яш хъанвай яцран, кишмишдай хьиз экв аватIавай таза якIун кIусар цIивиндин цIай галукънамазни (рана. Кумада сивиз цIаран яд гьидай кабабдин атир Ъатна.

„ — А вягъшияр, Салман, и кабабдин низдал кьезекайбур я!—докторди иштагълувилелди хъверна якнез ЪIламишна.

Кумада гьвечIи нехишар алай, гьаркьуьвиле са 0>кIв авай ягълух вилик экIягъна, дагъларин деминик IКвайбур фу нез эгечIна. И суфра екеди тушир, амма денлетлуди хъана. Идал таза кабабар, чехирар, атирлу Ъкьер, цуьквер, лавашдин фар, ниси, кьаймах, какаяр ала. Са арадила чIапакда ругунвай, атирлу якIун шурIаии кьве бадида аваз суфрадал атана.

Геждалди тIуьнар, хъунар, дагъларин уьмуьрдикай, «бурун деминикай суьгъбетар авуна, урус докторнилезги гьуьрчехъан, чубан стхаяр хьиз далудалудиз яна, рикIср сад яз, нефесар какадарна, кьакъан дагъда ксана.

йифиз гирведилай гьар патахъ физ хъайи вагъши П.айванри абур ахварикай кудна, ятIани, динжвал кьачун бегьемди хъана.

Экуьнахъ кьве дустни санал ахварай аватна.

— Гила, стха Антон, за зи «гъаваяр» яда, — Салман кфнл гваз кьецел экъечIна: «фифифафафа...» —ван цсIди са шумуд бенд тикрар ийиз кфилдин ван дагъла ри.ч чукурна, хтана кумадик ацукъна.

Гьа гала, кьилихъ галай кьакъан дагъларин кукIва ри! ракъинин нурур яна. Дагъда серии кьекъевезва. Гьинлайгъанлай лув гана катзавай свалари акьудзавай кьариба уьфтерин ванерни ква. Дерета, «пи... пи... пи...» ийиз тек сануькIре зулун пакамахъ вичивич малумарзава. Ам чи дагълара хъуьтIуьзни амукъдай лелик я. Ам дагълара гзаф живер, аязар хъана, ангар кIеви яз недай затI гьат тавурла, инсанрин муькув—хуьрериз, ятахрал кьведа. Дагълар ахъа хъун кумаз — живер, аязар алатайла, вичин ватанриз хъфида. Лелик хуьруьз атанвай вахт дагъларин лап кIеви

—живерайни мекъерай ацланвай вахт я. Ихътинийкъара, гъурчехъанар дагълариз фидач, вучиз лагъайтла яцар, цегъер — абурухъ галаз амай вагъшияр агъанриз — азербайжан патан гуъне дагълариз, чуъллериз эвична жеда.

Кумадик квайбуру, гъарда сакъекъелин твалунихъ кабабар чрадай яклар акална, къецелай «къупакъуп»дин ванер акъатна. Килигайтла, ина авайди бегъем тарашун я. Къел недай сувар башламишайла, и гъайванри клеви законни члурна — яцарни цегъер какахънава.

Йсатда зи суъруьда, доктор, тлмил аватла, пуд виш гъайван ава! — Салман хъуьрена. — Абурукай тли мил пай яцар я, гзафпайни цегъер. Иниккъад йисалай алатна уьмуьр хъанвай къуьзек яцарни цегъер ква. Гъа и йикъара за абур хутахна хуьруьн кесибкуьсуьб риз пайда. Тахъайтла, а къуьзекар вагъшийри къуна чпиз неда.

Чехи гъайванар ибурун арада гзаф авани? — докторди вилер члурун гуьзел гъайванрилай алуд таву на хъиз, хабар къуна.

Абур, доктор, са къад, къанни цлуд гъайван жеда. Месела, ангъе, атла къаравулда акъвазнавай яц лап къуьзуьди я. Адан крчара лап чам гъатнава, ччиниз лацу чларар акъатнава, ччуруни къери хъанва. Ангъе, атла цегъ, и паталлай яц...

Вуна абур ядани, тахъайтла?..

Вири яда. Абур суъруьдикай айритмишун патал зунпуд сутка и кумада хъана кланда. Мукъва, алатай са йисуз, доктор, и гъайванрик гъинай атанватлани къецл кткана. Гъайванар а завалди гзаф ажиз авуна. Зунгъа и гирведал, агъа яйлахра, вини кукварна зи гъайван рин къаравулда акъвазна хъана. Гъа йисуз за вацра цлуд

, къуд машах, пуд сев, гзаф къадар сиклер,

цуцлурлар къена. И гъайванриз зи суъруьда авай гъайнанар къецл кваз ажиз хъанвайдакай хабар хъанваз хъана къван. Абуру и йисуз инра са шумуд виш гъайван яцар, цегъер кукварна жеда. Амма за суъруь алай члурал абур тунач. Атайбурунни эхирзаман хъана — хамара къуру хъчар ттуна.

Салмана эхтилат ийидалди, докторди фйкирар ийизвай: «кесиб дагълуйри чпиз и къудратлу, амма хъуьтлуьз дар дагълара уьмуьр къилетухудайчараяр— гзаф азаб алай, хаталу рекъер жугъурна. И гъурчехъандивай ргадай затни авачир, къуларни ччанар къана «вучда, гъикда, гъиниз фида, кквелей экечда, кквелей хкечда?!» — лугъудай кесибар квачиз гъурч нез жезвач. Вучиз лагъайтла, адахъ намус ава, текдиз гъурч тлуьн идалай алакдач, адаз утамиш я... Вири гъа ихътин, зи стха Салман хътин инсанар хъайитла, ьнья гъикъван къени жедай!.. Ида дагълара авай дев гар хуьнни ийизва, абур тлуьнни. Вичиз гьалал уй!..»

Салмана, кумадай, экъечна вич къалурайла, инал . ай гъайванар къве клеретл хъана; яцар са патахъ, Тьер маса патахъ хъфена. .. ,

Гъурчехъанди Ефимов дагъдин дарман яд авай лахдал тухвана. Ина, докторди къанвай цик вичин ил, ахпа вири беден чуьхвена, гвай къапара яд цана, 1 хуьруьз элкъвена.

Ви дагъларин дем, Салман стха, парапара .санди лъана! доктор балкландал хкаж жедалди ад са сефер мягтел яз, къакъан куклушар живеди ту авунвай къуьзуь дагъларин хуруда секин тир .урчехъанрин маканриз килигна. Чагъа аялдин мили лшквални аламат хъунухъ акахъзавай доктордин вири чеб накъварай ацлурна. Абуру вуч лугъузватла, гбиатдин сирерай къил акъудназай Салманаз чир анл. Ада: «хайи дидедин чими къужах ахъайна, яр сеферди галчлурзавай баладин шикилар аквазва лагъана фикирна, доктордин ччинилай вичин лнвилев ацланвай вилер алуднач,—и ксдиз пан клани дагълар за адан клвачерик гъамиша ла! Къуьд инра зулумат, хаталу дуьшуьш я... Гат II гад инра халис уьмуьр я! А уьмуьрдик за зи 17Г

ни пай кутада!..» ;

Чун Антон стха, мад иниз хкведа! — лагъана Сал мана Ефимован мукъув атана. — Чна, гъеле, и къуд ратлу дагъларин гатфарин деминикни, йикъар, йифер акъудда!..

Инанмиш хъухъ Салман, заз инрай хъфиз кланза вач. Вуна хиялда, зун аламатрив ацланвай гуьзел дуьньядиз атана, адахъ вил галамаз сада гжуналди инай акъудзава... Зи вил галама, вун инанмиш хъухъ, вил галама!

Зун вахъ инанмиш я, стха... Инанмиш я. И яргъал дагълар чавай къакъуд жедай касни авач. Мад, мад чун гъа иниз къведа.

XXIVкъил «ПАНАГЪ МЕХЪЕРАЛ АТАНВА...»

Ефимовни Салман хуьруьз хтана. Кимел кIватI хьанвай итимрин юкьва юрист Панагьни ацукьнавай. Ефимоваз ам къариба кар яз акунач. «Юрист я, белки са терекмади чIурарин, гьакьарин... дувандал акьвазиз эвернава жеди, — фикирна докторди, — белки хванахвади мехьерал эвернавайди я...»

Панагь, Ефимов акурла тадар хьана тадиз къарагьна, уьэенгдин оа пай «буна, доктордиз балкIаядилай эвичиз к, омак гана, ажпа ада бегьем ачухтаилелди, хьуьрезкьуьрез кьве гбилини Ефдомовал стрIГьи авуна:

Салам, салам, Антон Никифорович! Сабагь хийи рар!

Салам, Панагь, салам! — Ефимова ччина шадвал ни мягьтелвал аваз жаваб гана, — Хийир хабар, вун и яргьал дагьдин хуьруьз акьатнава хьи?

Мехьерал атанвайди я,—лагьана Панагьак са къадар къалабулук акатна.

И арада Салман са кьуьзуь касди акьвазарна, адаз са вуч ятIани лагьана.

— Мехьерин иеси терекмади, Антон стха, — лагьана Салмана, — куьн кьведни галаз исятда вичин кIгвализ элифунин теклиф авуна.

— Фида ман. — Ефимова жаваб гана, ам Панагьаз килигна.

— Фида, фида... — Панагьан ччин кьекьифна. Адаз иIчин тапарар дуьздал акьалтзавайди чир хьана, амма

. Iлагьдай гаф жугьун тавурла кисна.

Панагь и яргьал рекьиз полициядин чинебан агентиле цIийи «везифади» гьанвайди я. Адаз Брусирован Iлин ачухвал акун кланзава. Гьавиляй, ада инрай имован гьакьиндай хейлин «цIийи хабарар» гьаз фин лазим я. Панагьан вилик эцигнавай кьилин тап. ругь: ада Ефимов алакьалу тир рабочияр, лежберер, ьрчехьанар авай рекьер чирун, докторди ва адан тари ийидай эхтилатриз яб тун я. .

— Ибур вучар я? — Ефимова кимин вилик квай къа »ал харайра акьвазарнавай месер, яргьанар, хьуьцуь Ганар, назбаличаяр, епинал вегьенвай жуьрбажуьр апгарин сун гьаларикай хранвай гуьлуьтар, кемер, Гьибейар, хучарар, маса куьлуькуьлуь шейэр къалур бI.—Маса гузвайбур яни?

Ваь, духтур.—Салман хьуьрена. — Абур тухуз вай рушан жигьизар я.

Ибур бес кимел вучиз ала?!

Хуьруьнбуруз къалурун патал. Им — рушан хайи рун дамахни я, ахпа, жемьтдикай шагьид кьунни. Ру и гвай затIар, ам наврузбегдин кIвализ кьведал са I. амаз инал хуьруьнбуруз къалурна, ахпа гададин шлиз хутахна, анаг безетмишда. Пис адет туш.

Пис адет туш, — лагьана Ефимова.—Амма хей II къаIриба адет я...

Мехьерин кIвале элифна экьечIдайла, Ефимова Пагьаз хабар авачиз, арада Салман аваз наврузбеган падивай: «И ахцегьви куь хванахва яни? Куьне адаз хьерал эвернавани?»—Iгвана хабар кьуна кьван. Iзуь касди патан итимрикай тек са ашукь Абдулгьалай, адан стхаяр — зурнечийрилай гьейри са дизни эвер тавурди тестикь авуна. Ефимов гьа Iтдилай Панагьал гиманлу хьана. Адаз Панагьа.— кIвал, свае, туйкIвей югь, ярдуст авачир юристди I полициядиз регьятдиз маса гудайди шаксуз чир ша. Гьавиляй докторди Салманаз кьилди эверна из лагьана:

Аквар гьаларай, атIа кфирдин хцин рикI чиркин Вуна ам алай чкадал замана, пачагь, ругьанияр, ихь авачир дуванар квай суьгьбетар ийимир... Зани плач.

~ Башуьсте!

И келимаяр докторди Бералидизни лагьана. Гьуьрчехьан Салман ша лугьун тавунвай «мугьмандиз» исятда суван яцарин, чIурун цIегьерин эбеди душман, акунани такIан жанавурдиз хьиз, негьвални ажугьлувал аквазвай вилерай килигиз башламишна. Салманан шад гуьгьуьлдив, хабарни авачиз атай меь хьиз перишанвал гвай хьен агатна. Адаз чпин гуьгьуьна аваз хайи кIвализ хквезвай Панагьаз: «Зи юрдара ви кар авач, квахь!» — лугьуз клан хьана. И арада Салман Ефимоваз килигна. Докторди Салманаз вилеринбур авуна лагьана:

— Ша, ша, Панагь, зи стхадин кIвализни ша... И касдиз гьич са дуьшуьшдани базардал вегьена маса гун тийидай инеанвал— кьудратлу жумарт рикI ава...

И гафарикай затI хкудиз тахьай Панагь шад хьана, ам уьткемвилелди Салманан кIвализ хкаж хьана. Мугьманри чай хьвана. Инал Салмана кускафтардин кьилихрикай къариба эхтилат авуна. Халкьдин хкетрик. и вагьши виридалай къаних, виридал пехил, виридалай эйбежер кус алайди яз ква.

— Вилерай цIаяр акун акьван кар туш, — лагьача Салмана, терстерс Панагьаз килигна, — ада кьув ягьайла вири ччан алай кьванди, гьеле жанавурарни, бегьем къарсурда.

Салмана инал, Ефимован минетуниз килигна, яваш ванцелди кускафтардин кьув туйкIурна.?

Аааууу... Вагьэ Вагь! Ааааууууу... Вагь! Вагь!.. Залумдин малдин кьув сифте, мусибатдин зулумдик кваз, чара акьалтIнавай инсанди вичин ччандин дерин рай акьудзавай ялавлу агьузардиз ушамиш ятIа, ахпа ам гагь кIевиз шехьзавайдан азабдиз, гагь чIагана кIевиз хьуьрезвай кьудурмиш касдин ванериз ухшар аваз жеда... Кьыл :Жаждач, гьетерал, вацрал ажугьлу я. Еке келле, какур тIиш ччиле аваз фида. Адаз хьиз, кIлай мурдар затIунин ни кьведай гьайван, гьеле ччи лерал алаз гьич садазни чиз,ач. Сурар эгьуйда.Ччилик даяздик кутунвай мийитар хкудна неда. Севрен еке душман я. Гьадан ччилик кутунвай суьрсетар тарашда эхир... Лагьлуьгун, фитIне, гьибет квай, масадал пехил, масадан кIвал чIур хьун клани инсанриз чинра дагьвий ри:кускафтар лугьуда, стха Антон. Дагьвияр гьахья!..

Агъзур сефер гъахъ я, Салман!—лагъана Ефи мов вилерин кланикай Панагъаз килигна.
Панагъа вич и зхтилатди я шад я перишан тавурдн къалурун яз лагъана:
Дуьнья, дуьнья... Что делать? Ина вири ава... Даже кускафтарарни кими туш...
Гъурчехъандив, только подумай, мад вуч зхтилат жеда? Адаз югъдини йифдини анжах вагъшияр аквазва...

Инсанарни заз хъсан чида лагъайтла, зиди дамах апун туш... — Салман къарагъиз гъазур хъанвай Панагъаз вил яна. Юристди гъурчехъандин гафар япалайни пнунач.

— Чун Пучаз фена кланда, дуст кас Берали. Инал гкъван атайла, а хуьруьз тефин дуьз жезвач. Балкланар фадлай гъазур я, Антон Никифорович,— Берали къарагъна.

Зунни квехъ галаз фида, духтур, — лагъана Салмана,— ана з,и хванахвадин хчин мехъер ава, къеитим эвериз атана.

Хъсан кар жезва, лап хъсан жеда! Ша, ша! Вахъ галаз зун дуьньядин а килиз физ гъазур я, Салман! — юкторди гъурчехъандин гъил къуна.—Вуна тебеат аб хъиз, клелуни зун гъейран ийизва! Ша, ша!

Вун мад мвхъерал атанвай кас я... Ина амукъун зим я, — Салмана кагъулдиз Панагъав гъил вугана.

Нуда, да!.. Зун ина амукъда, — Панагъ фикирлу, къецел экъечна.

Ефимовни Салман гъурчехъ авай вахтунда, Берали! Хинарин хуьре хейлин инсанриз, духтурдин куьмер гана.

Пуд дуст: Антон, Салман ва Берали Пучаз физ гъар хъана. Абур Хинари «Дели вац!» лагъана твар гани, хуьруьн килихъ галай кламай элячна. Ефимов арада фикирри алем къван а къил авачир къужахдиз ачуна. «Къудратлу халкъ! Къудратлу халкъ! Тек вун

гъахъди, тек вун я эбеди дуьньядин иеси! Вун я ка(ллувилин чешме... Вун я хъсанди масан, пистл негъ падай гъахъдувандал алай судья... Якъин я, Салмана скафтардикай авур суьгъбет гъакланди туш, адахъ .(* метлеб ава. Ам Панагъан уьмуьр негъзавайди хъа1. Айиб авач, усал юрист, за вун Гъажимурадан «ре.уьн къванерик кутада...»

Хуьруьн килихъ, Пучарин вацни Дели вац! какахътай дередин гуьне, амма гзаф тик шимни къванер юхъзавай дагъдин хураллай севрен магъара хъиз,

чулав хъана са теквен аквазва. Доктор адаз килигзавайди акурла, Бералиди лагъана:

Элкъвена хкведайла, Антон Никифорович, — чун а алапатдин лап хкетрик квай хътин, тебеатди инсанриз авунвай пишкешдиз килигда. Исятда, аквар гъаларай, ана папаричуьхуьнарзава... Ангъе, гъамамдин «сивел» руш къаравул я...

Рикел хуьх! Зун и гъамамдиз чарасуз килигна кланда.

Башуьсте, доктор!

Яру хъуькъвер, чулав чларар алай са руш, къил гъамамдин ракларай акъудна, дередин винел физвайбурухъ элкъвена, ада гуьзел ванцел мани лагъана:

Куьн авай клам Салават туш, Гъала балклан къумрал жегъил!.. Зи къаншарда ангел жемир, Къарсурзава на зи гуьгъуьл...

Фидай рекъер саламат я: Зи рикликай пай а,ва ваз!.. Зи манияр, зи муьгъуьббат Багъишнава, кланиди ваз...

Са легъеда къил ракъинал къуна, Пеле ва хуруда авай абасрив царцлар гуз туна, руша манидин эхиримжи келима яргъал чугуна, ахпа еке хуьруьнарна, ам гъамамдин теквенда чуьнуьх хъхъана.

Чи арада авай къумрал, Берали стха, вун я, — лагъана Салмана балклан юзурна, — михъивилер ийиз вай дагъви руша вун вичиз яр къунва. Им бегъем ке финин кар хъанва.

Файда авач, стха Салман,— Бералиди хуьрена хъиз, жаваб гана, вичин балкланни винел гъална.—Ваз чидай руш ятла, адаз лагъ: вичин рикл сагърай... амма захъ, захъзи ярсвас ава лагъ. Авачиртлакве мандик зани кекадай, за вичиз гъа инал атлай жаваб гудай...

Гуьзел рушан ван гъелени япара ама, дустар, — лагъана фикирлу тир Ефимова, хейлин рехъ фейидалай гуьгъуьниз, — инанмиш хуьхъ, заз а руш, бирдан ччан атана чавди рахай дагъдин рикл хъиз акуна. Яруцла ру фитени шуткъу, ярни къумралвал какахъай ччин, ракъинал раптрапар гайи безекар — и бур вири алаз

.ш>дин хурай экъечна, гъаниз хъфей руш чаз акурал шаирдиз, я чи дуст Абдуллагъдиз акулнайтла, а буру къин гуьзел члал туьклуьрдай!..

Гагъ инлай, гагъ анлай вацлун къваларай булахар лалум хъана. Абуру чпин накъвар къван элциф ятар ацлук акадарзава. Рекъевайбур кламун са къекъуьккай элячлайла, абуруз яд хъвана гуьне дагъдиз хкаж <сзвай пли къунарин са гъвечи клерет! акуна. Салмаа вичин чухмах алай тфенг хуьчлай акъуддалди, мсанар акуна кухунай къунар лувар квайбур хъиз, ъ»е дагъдин кламариз чклана, мад ахкунач.

— Гъайиф, чун бейхабар яз акакъна!—лагъана Салман;ша тфенг гъилеллаз, ам къунар катлай дагъдиз киигна. — Ибур, доктор, зи улчуьйриз, зи маканриз . ънедач. Пли къунар чпин къилдин къилихар авай гъайанар я.

Пли къунар гел амачиз гуьне чархариз чклайдалай
; уьгъуьниз Салмана, ахпа Бералиди, садасадан гафар
тестикъариз, анжах тек са «Цийи хуьруьн», хуьтлуьз
ни жив акъваз тийидай чархара яшамиш жезвай чу
рун гъайванрикай суьгъбет авуна. Чам квай яргъи ту

ряр хътин къулухъ фенвай, дуламдулам хъанвай яръи
Фчари и къунар вагъши гъайванрикай хуъзва. Абуру
шел атай жанавур, машах, сев крчарив ядач, душман
лукъвал атайла, къунари чпи чеб тик дагъларилай
адарна, абурун кланяй катна хъфида, амма гъжум
КЙ.ИЗ атай вагъшияр, а дзгъар.рин къилел сарар рувана
Імукъда.

ХХУкъил КАМАЛЛУ ХАЛКЪ ГИМАНЛУ Я

Хина дагъвийри Ефимоваз гъурмет авурди чир хъайила, Панагъан рик! дар хъана: Брусилова
вичиз Іагъай — «гваравара гъа! Вуна, ваз доктор тахланди ыч санални са вахтундани чириз
тахъуй!» — и гафар Ііклел хкана, ам кисна, миоқлин алайвал фена. Ефимолан гъурмет, алакъайтІа,
ам жемятдин вилик неІьдай Ынлейрихъ Панагъ йнал гзаф къекъвена.

Салам алейкум, Саду буба! — Панагъа мисклин Іин къурак рагъ туз ацукънавай фекъидиз икрам
авуна.

Алейкум салам, ччан хва! Элиф! — жаваб гана

къурай чІулав ччин алай вилерай фендигарвални сабурсузвал аквазвай кас, къуьнерихъ галай
хъицикърикай цванвай клурт къве гъиливни къуна, тІимил къван виниз хъана ахцукъна.—Бугор, хва!
— Заз вун... къилди акуна кланзава, Саду буба, — Панагъ урус гафар квачиз рахаз алахъна,
гъар сад. къве келима лугъуз акъвазиз рахана. — Зун къази Гъа. русан са векил я...

— Лап хъсан жеда, ччан халикъан нур! — фекъи къарагъна, башмакърив «ТІирхТІирх» ван ийиз
туна, куъчедал эвичІна. — Чи «Івал сгъа иналла. Ша, ша!

Нисинин кап! авуна, жемят кІвалериз, дагълариз хъфенвай вахт я. Хуър хейлин секин я. Ина
анжах аялкуъялди, келеки бацІиди гагъ санлай, гагъ масанлай къалабулукъ квачир ванер ийизва.
Дели вацІун парзадал, Салават дере атІана Азербайжан патай мехъерал атун лазим тир
мугъманар гуъзлемишиз са шумуд жегъил акъвазнава. Хуъре: «Парзадилай тфенгар янач, яни?
Аллагъди яргъаз авурай, мугъманрин къилел заваллу дереда къзабала атана жеди?.. — лугъудай
къурхуллу суалри ван къачунва.

«Салават, Салават! Ви жигъиррай фидайла гъикъван дагъвийр, гъикъван абуру къазанмишай
девлет телеф хъана?! Гъикъван суъруъяр, рамагар, нехирар ., вуна тух тежедай вагъши гъайванриз,
къузгъунриз ем авуна?! Гъикъван мураддал алайбур — кланидан гъахъ гаф жгъанвай жегъил
инсанар вуна уьмуърдикай магърум авуна?! Ваз къиникъин дере лагъанва. Ви сивел атайла,
дагъвийри вучзава?! Абуру келима шагъадат меце аваз умудсуз уьмуърди такъатсуз авунвай гъил,
къайи тІурари къунвай ччинилай чІугвазва— салават гъизва... Вуна, Салават, валай саламат
алатайбур Мулкамутдин—даим мусибатдин хаталувилерив ацІанвай дередив вугузва... Вунани
инсафсуз мулкамут, гзаф ччанар дуьньядихъ вил галамаз маргъларик кутуна... Гъикъван гунагъсуз
чубанар дашкъалагъ авуна!? Абурун сангъисаб дагъвийривай квахънава. Гъавилай ваз .мулкамут
лагъана пис — негъ тІвар ганва. Мулкамут— им уьмуър, ччан алайди аквадай. вилер авачир,
хкетрик квай аждагъандии тІвар я. Инсафсуз дереяр, .куьне къе мехъерал къезвай итимрин рехъ
атІанва жеди! Куьне а.бурун рикелай шадвилин марика ракъурнава жеди?! Гъинва итимар,
заваллу дереяр?!» — парзадаллай

жегъилрин руьгъерини рикери, гъа и келимаяр лугъузва. Абурухъ къарай къадай себеб, сабурлу
жедай умудлувал амач. Ингъе жегъилри чпин балкланар заваллу дереяр галайвал гълна.

Саду фвкъидин кІвал я. Ина хъуьтуьл литерал алай гамунал, хуьруьн ругъани кІвачер кланик
(кутуна,„далуда ттагъ ттуна, лацу ччуруда тупІар къекъуьриз, фикирлу яз Панагъаз яб гуз
ацукънава. «Дуьнья акунвай юристди» инал уьмуърда патаз, гъурбатдиз фин тавур, фекъивални
бубадивай чирай къуьзуь Садудиз заманадикай.; яргъл Урусатдин шегъеррикай, инсанрикай,
пачагъдин къудратлувликай суьгъбет авуна. Ада вгач къазиг— шейх Гъарусан ивидин несилдикай
тирди, ОІкругдин начальник Брусилован рик! алай итимрикай сад тирдини лагъана. И хабарар
гунихъ метлеб ава: Панагъаз инал вич гъаклан мугъман туширди чирунин, вич саймишниз клани кас
тирди чирунин къаст ава.

КІвализ ргазвай самавар гъана. Ина авай къурур, завай якларин, нисидин ниэрик, цГивин кузвай
ял какахъна. И ниэр вир и суфрадал атай къавурмадин атирди басмишна. С аду дин гъилин ишара
авун Панагъаз бес хъана.

— Салман вуч кас я, фекъи? — Панагъа чай авай бади вилик гъана, вичин перишан
вилер Садудин гъвечІи вилера атІумна.

— Ам хуьре девлетлу кас я — гъурметлу бахтавар я, — фекъиди ял къунваз, бамиш ванцелди
жаваб гана. — Девлет адан дагълара, чархара ава, ам зеррени зегъмет алачирди я.

— Неужели?! — Панагъай урус гаф акъатна, ада тадиз ина вичи авур «гъалатІ!»
туькІуьрна. — Аста фируллагъ! Фекъидин /кІвале урус гаф акъатна... Ам вуч девлет я?
Къизилар, гимишар. яни?

— Ваъ, ваъ, хва... Абуру суван яцарин, чІурун цІе гъерин суъруъяр я... >:

— Аламат, аламат! Абуру: Салмананбур гъикІ хъанва?!

— Адаз аллагъди гъа икІ фу ганва. Гъуьрчехъан я. Гъар сеферда дагъдиз фейила, са
шумуд балкландин ппар гъуьрчен яклар хжизва. Вичини незва, жемятдиз ни пайда. Жумарт кас я,
гъавилай хуьре. гъурметлу касни я: гъалалзадая...

Са къадар фикирлу .хъайидалай гуьуььниз, риклив пехилвилин хъен гваз Панагъа хабар къуна:
И гъуьрчехъанни хашперес духтур гъикІ хъана дустар хъанва, вот, что заз инаг чир хъана

кланда.

Салмана суьгбетдайла са сефер за ни яб гана А урус докторди и гъурчехъан сагъар хъувуна... Гъан лай и касди урус духтурдин тариф ийизва. Салманаз адакай тахъаивай стха, хва авач. Вичин гаф, члал акакъдай азарлуяр, ада Ахцегъиз гъа и урусдин къилив гваз физва, аллагъдин бенде...

Панагъан къиле агъур фикирри пехъивал авуна. Ваъ, ик! жедач. Фендигарвал авуна кланда... За ина Ефимов патал бегъем са перде туьклуьрда...»

— Чна халкъдиз хашперес духтурдин къилив фин, заваллу гунагъ кар я лугъузва — Садудай агъ акъаг на, ам къарагъна, къацлаллай. къурандал фена, ада анай са чар гваз хтана. — Шейх Гъаруса чаз ихътин чар: эмиржебир авунва!

«Самур округдин вири хуьрерин фекъийриз за агъадихъ къалурнавай крарикай мисклинра, межлисра, садакъайрик, вязар ийиз махлукъ къват! хъанвай дуьшуьшра мусурман уьметдин хабар гунуг клеведай истемешзава:

Вичик хкладай азар квай кас сагъ итимар галай чанахдихъ ацукъун мусибатдин агъур, эсиллагъ аф ийиз тежедай гунагъ я! Азарлуйрин къабни тIур гъа миша ччара хъун лазим я.

ТIал алайдан дертазар, я адан дарман ччин тийиз жерятивал авун еке гунагъ кар я. Дерт чириз хъанатIа, дарман гватIа, ам халис жерягъ я. Адалай аллагъни эл къведни рази жеда! Инсанар! Куьне куь уьмуьр дуьпуьул хъайихъайидал ихтибар ийимир! Ам квез саламат ийидай рекъер чир хъана кланда: жуван къвалера михъивилер авун, жуван бедендин михъивал аллагъдин эмиржебир я! Недай рузу, хъвадай ядмихъи чкайра хуьх. Клевиз азарлу хъайи итимдин гъакъиндай гадиз округдин михъивилер ва сагъвал хуьзвай управлениедиз хабар це!.. Ана кар чидай, еке кле ларнавай духтурар ава. Абуру виридаз: кесиОриз, дев летлудиз, дишегълидизви итимдиз дарманар ийида...

Къази Гъарус»

— Им, х>ва, шейх Гъарусан къул, имни адан гъур метлу тIвар алай мугъур.

Фекъиди чар Панагъав вугана, хейлин вахтунда къил юзурна.

— И чар завай гъеле касдизни къалуриз хъанвач. Вуна садра фикир ая: ада чи — ругъанийрин къил къванерик кутазвачни бес?! Чаз и дерейра фу амуьк дани?! Ам запаб кхъимир, аллагъдин тIварунихъ сада къамуфакъа гумир, аллагъдин эмиррихъ инанмиш же мир лагъай члал тушни?.. Астафируллагъ, астафи руллагъ, астафируллагъ! Вуна балакъададикай хуьх, я аллагъ!..

Панагъа къази Гъаруса кхъенвай чар мад сеферда клелиз туна, «недай рузу, хъвадай яд михъи чкайра хуьх!..» — лугъудай чкадал акъвазарна.

Инлай анихъ, фекъи, гъич касдизни къалурмир... инаг квез бегъем хаталу я.

За и чар гъич садазни къалурдач.

Ваз чида... ЯтIа ам, зав геце, за фикирзава, и чар къазидиз масада кхъенвайди я, им перевод авун вай хъиз аквазва заз...

Чар шейх Гъарусан несилдикай тир итимди къахчуник Саду фекъи шад хъана. Ина «дуьнья акунвай юристдини», ругъаниди къил къилив кутуна са сеферда чинебан кушкушар авуна, абур хуьруьз экъечна.

Фекъи Саду мисклиндин къуракай мукъвалмукъвал цурарни муьхцер галайвал, вилик квай дагъдин дибдиз жилигзава. Ам риклик гъалаба кваз, къурай, чулав тупIара тиспегъ къугъунурал машгул я. Бирдан са муьхцуьн теквенрай сифте бамиш гум, гуьгъуьналлаз ялавдин мецер акъатна. Фекъидин къалабулухвал артух хъана, ам затIни акун тавурди хъиз вилер ччиле ттуна акъвазна. Муьхцуь цIай къурди жемьатдиз хабар хъана, тадиз ам хкадарна. ЦIай къур муьхц, хер алай къвач кутIуниз тур къуьзуь касдинди яз хъана. Са тIимил вахт арадай фейила, хуьре: «къил урус духтурди кутурла, Жамалаз аллагъди завал гана—адан ккал чархарлай аватна мурдар хъана...» — лугъуз, сивяй каф чкIиз Анисе къари куьчейра къекъвена.

Ккал чархалай аватун гъахъ я, амма мурдар хъанвач. Иесиди ам тукIуна якIар къвализ хкана.

Жемьатдин арада гиманлувилив ацIанвай эхтилатар чкIана.

Аял муьхцуьв агакъдай мумкинвал авач...

Иесияр аниз фин тавуна са шумуд югъ я...

Муьхцуьн иесидихъ душман мидяя авай кас

Ш...

Ккал аватай чка акуна кландай, анай мал мал вацIун къван, агъадал фидач.

Анисе къаридин ччанда шадвал, ахпа уьзагъвал

О...

— Эхъ, эхъ! Вири перишан я, ада кап ягъиз къуьл шай...

Жемьатдин гафарикай ккалин иесийри затI хкудна, чбуру: «Ик! авурди, урус доктор такIанбуру масакъачунвай кас я.» — лагъана фикирар авуна. Панагъа мад и юкъуз вичин къил къалурнач.

XXUКъил АДЕТАР

Рекъе гьалтай булахдикай, дагъдикай, дагъардикай, |.уьшуьш хъайи ничхиррикай Салмана авур гуьзел эх гилатар куьтягъ хъанвачир, дустар Пучарин хуьруьв агакъна. ;

Рагъ акIана. Хуьр малкъарадин, клеленни бацIилин, хпенни данадин ванерин къуна. Вири ванерикай ккатна рушарин санал лугъузвай гуьзел, амма яргъал чугур къариба манидин ванер атана. Ина зуьрнечийри хуш «рекъин гъава» яна, са клеретI итимарни рушар, гуьнедаллай хуьруьн а къиляй юзана. Са шумуд Iфенгдин ванни акъатна. Дар куьчейра са шумуд, жеIилди кланик квай

балкандиз зурар гана. Рушар, панар, гъеле, къариярни къаварал акъалтна, къванцин мсклан квалин члрейрилай, къамар куърсна, абур луъчедай физвай межлисдин марикатдиз килигзава.

Гагь санлай, гагь масанлай дишегълийри, мехъерин иесийриз гъараярзава:

— Эвиз авадан! Эвиз авадан!

—> Бахтлубур, къедимлубур хъуй!..

— Къелем сагъ, руш рагъ хъуй!

ИнгТЕГмехъерин чам; балкларал алайбур, къилел | ум алай са квалерин вилик акъвазна.

Гъарайвур|ъай, манидинни зурнейринни далдамдин ван гвай,

яруцлару, виликъацу парталар алай дишегълийрин, еке бармакар, чухваяр, куъруь валчагъар алай итимрин клеретI атана агакъна. И бур ни квал.ерилай элячIна. Аквазакваз инсанри юкъва элкъвей майдан туькIурна. УстIарвилелди ягъизвай зурнейри, далдамри жегъилрин иви къизмишарна.

Ефимова минет авуниз килигна, Салман ва Берали балкларан акъвазарна межлисдиз килигна. Хурара, пелера, хилера авай безекрив: пиришрив, хтарив,куркIвачIрив, куркуррив ванер ийиз туна. Пучарин рушари инал тIарам къуьлер авуна.

Свае акъудна. Адан ччина лацу келегъа ава. Ам къве касди: рушани гадади гъиликай къуна балклардин мукъув гъана, пурарал жкажна, зурнейри «рекъин гъава» яна, жегъилри са шумуд тфенг цавуз ахъайна. Мехъерин ччам, итимар свае гваз элкъвена хуъруьн а къилиз жкаж хъана.

Мугъманар, ина адет тирвал, гзаф хушвилелди къабулна: абурун вилик зурнечиар къиле акъвазнавай са клеретI итимар зкъечIна. Абурукай пуд касди мугъманрин балкларин виликай къуна, абур халкъ алтIушнавай мехъерин кваллиз тухвана.

И йифни алатай югъ хъиз, гзаф къариба крар, адетар, шикилар къалурайдн хъана.

Пучарин хуърйай, ина лагъайвал, «куьлуь азарар, къезил азарлуяр» жгъана. Абур кесибвилин, авамвилин, михъивал авачирвилин, инкар ийиз тежедай шагидар я. Ина хъутур, качалар, вилерин азарар, цегъер... инсанри, гъеле «саймиш ийизвач». Абур садакайсадак акатиз, чпин агъур набудвилер тазтаз, ччанар телеф ийизийиз несилар къвез хъфизва. МичIивилин агъаяр тир фекъийри: «Ваз хъенвайди я, къеце патан дуьньядикай хабар авач. Абуру ччанар эцигна садвад касдин девлетар артухарзава. Чубанрихъ квалерни авач, абур ина гъаклан къванерин гъамбарра, хпен хамара гъахъна яшамиш жезва.

Ефимова, арада Берали, Салман аваз алатай няниз вири хуъруьн жемят хуъруьн мискIиндин вилик кIватIиз туна. Ина авай ва паталай атанвай фекъидив къази Гъарусан чар клелиз туна. Михъивилин серенжемар къиле тухун патал садвад юкъуз Берали ина амукъна.

Ингъе, Ефимов элкъвена хквезва. Ам Пучарин хуь
р>I,вай яргъаз хъанва. Амма доктор дин рик! гъелени
Язух хъанвай инсанрин арада ама. Адаз ракъини ацIур
ианай дерада гъич са затIни аквазвач, са ванни къвез
||ач. Бес инра вилерни рикI шад ийидай затIни авач
[ИИ? Ава. Ингъе, Салманаз къакъан дагъларин векъе
рилай жергеда аваз, вили цавун михъи кагъраба хтар
Iиз, Мулкамут ва Салават дераяр галайвал физвай
/рнаяр, чIуру къазарин клеретIар, жуърбажуър
/кIверин лужар аквазва. Абурун ванериз яб гузва. [*ъуърчехъандиз ванерай абур вири чир
жезва. И нич

«рар кефер патай илисизялисиз къвезвай хъуьлуькай чими уьлквейриз катзавайди Салманаз чида. Iигъе, са луж къветери вацIалай яд хъвана хъф>изва. урун кIгвачерин дирибашвал вуч я! ВацIай винел

Iгъар, гъалар къирни буфта, рапарни къубаяр... гваз камрал акъахна алишверишчи чувудар фена.

Ччан духтур! Ччан стха! Вун киснава ман? Вун из фикирлу я? — Салмана къалабулух кваз хабар на, Хинерин гуьнедик квай гъамамдив агакъдайла, клан Ефимован балклардив агудна — Аман стха.вИ

Шбала вуч я? Вун кефсуз я жеди?!

Ччан зи Салман, лезгийри лугъудайвал, Самур I къван къван сагъ я. "Амма зи рикI тIазва... А тIал анадин иесисузвили туьретмишнавайди я. Ам дар | авачир тIал туш... Эхъ, адаз дарман ава, Салман а. А тIал хъсан инсанар сад хъайила, абуруз зулум I къил къунвай залумар акурла атIуда. РикI шад (я. Шад рикI тIа жедач!

(алманан дидеди, ахпа суса алатай юкъуз хуьре .ни дуьшуьшар: доктордин куьмек акакъай азарлуй;ай садан муьхцуь цIай къуна адан квал цIаралай хъун, ахпа Анисе къарини фекъи сивел атайди лу! жемятдин арадиз финификай суьгъбет авуна, ърчехъандин ччандик ажугълувили цIай кутуна. (хтилатди Ефимовви бетъем къарсурна.

Ина патай куьмек а.вачиз туш, Салман стха. I ла Панагъ гъикI хъанатIа чир ая.

Башуьсте!

Салмана доктордиз Панагъ хуьре амайдакай, ам сьи Садудин мугъман хъуникай хабар гана. Заз хейлин затIар чир хъана, Салман. Пис хъа!... Жемят са геренда кимел кIватIна кланда.

Югъ няни хъана. Хинери чпин адетар къиле тухвана: свае гъана, ам наврузбеган кIвале секинарна. Свае гъанвай гада, исятда ччин къекъифна кимел ацукънава. Ам инал кесиб хъанвай хан хъиз аквазва.

Жемятар кГваті хъана. Мичі хъуниз кнлигна, инал члулав нафт эличнавай рухъверик цай кутунва. Салмана са геренда хуьруьнбур кисарна. Вири секин арада Ефимова хабар къуна:

— Саду фекьі атанвани?

— Зун иналла! — фекьиди яртъалай жаваб гана.

— Вилик атун тіалабзава...

Фекьі хейлин вилик атана хъиз, акъвазна.

— Ша, ша, лап мукъвал ша!

Фекьі мад вилик атана, амма доктордин мукъув фенач.

— Саду фекьі! Вуна къази Гъарусалай чар къа чунвани?

Садудин къулухъ галай Панагъак гъалаба акатна. Ам фекьидиз са вуч ятіани лугъуз гъазур хъанвай, амма лугъуз хъанач.

— Заз атай чармар авач. — Фекьиди бегъем ччинни элкъуьр тавуна, Ефимоваз жаваб гана.

— Афиз! Мусадин хва Афиз! Вун иналлани?

Ала, ала! Жемятдикай сада жаваб гана.

Вуна туб иляна тухвай фекьидин чар гъинизна? — докторди хабар къуна.

Аллагъдин каламдал кьин хъуй,—лагъанажемят дин юкьвай вичивич малумна дирибаш, агьил Афи за, — чар вуна зав вугайвал, гъич къатунани ттун та вуна фекьі Садудив вахкана!

— Саду фекьі, ви рикел хтана жеди. — Хтана... а чар зав ахгакъна.

— Гъа чарче вуч аватла, и жемятдиз хабар гунуг зи мурад я. Къази Гъарус округдин халкъдин сагъвал хуьнин серенжемрик экечінава... Гаф, фекьі Саду, види я!

Фекьиди Панагъ ахкуна, мичивиликай менфят къачуна, ада чинебадаказ юристдивай чар къахчуна, ялавдив мукъва хъана. Вилер са легъеда жемятда атумна, ахпа яргъал къуна хъиз, чар арабдал келеліз зтечіна. Фекьиди ччандай суйни гъайбат аваз араб гафар; муьхвед члалал хълагъна.

Чарчин эхирда авай гафар фекьиди хълагънач, ада і.плер цавал къуна гъарайна: — Первердигар! Завалрикай вуна хуьх! Аааамин!

Амин! Амин! Амин! — жемятдини ван къачуна.

Саду фекьі! Вуна чар эхирдал къван кел ая.— хъана Ефимов милаим ванцелди рахана. Фекьидиз чара хъанач. Ада мад чар аладарна, ам Фдал къван келна.

Жемят чкіана.

— Келай чар, духтур стха, — лагъана Салмана, • мят чклайла, атла Панагъан жибинда авай, гъада

1»окьидив вахкана.

— Вуч хъайитіани жеда. Ам, Салман, зи геле ава, ксмятдиз зарар гунин рекъе ава.

Ихтияр це, Антон стха, за ам и дерейра гел ачиз квадарда!

Хъанач хъи, Салман! Ам итимдин алакьун—къу ъвал туш. Адахъ галаз жент члугун, ам элдиз негъ

/и халис алакьун я — виклегъвал я. Заз ам негъ .ндай къаст ава!

XXVII кьил АЛВАН ДЕРТЛУ Я.

Мад са йиф Смугъула акъатна. Докторди «тсъве фе тлуш гайи» чубандал кьил члугуна. Адан гъал сан я. Хирер ахъайна, абур миьна, дарман яна мад тлун хъувуна.

— Вад йикъалай, чубан стха, балкандал алаз зи илив, Ахцегъиз ша. Вйри хъсан, хъсан жеда.

Минтликъ Къурбан шикаят ийиз Брусирован кьилив палда, ада и сеферда яб ганач, анжах лагъаналда: Доктор вун Сибирдиз ракъуриз жедай кас я. 14 ада лагъайвал ая, тахъайтла, ви эхирзаман жеда...»

Доктор Антон Ефимов халкъдиз истеклу хъунин илин себебрикай садни, и касди садра вич килигай арлу сагъ жедалди рикелай алуд тавун я.

Хуьрера хъайи са шумуд кжъуз кихлигиз _тахъай Ёур азарлуйрал кьил члугуна, абурТИад, ва умудлу уна, пакамахъ ам амбулаториядиз хтана. Ина сифте ;флу яз, докторди урусдин аял хътин расу чларарин,

лацу якларин, экв гвай вили вилер авлай, цГикъведціпуд яш хъанвай, гъаларай зиринг са гада къабулна. Доктордин кьилив атайла, ада куьгвне са ппекиникай хкудна вмчин эрчи патан гъилин капаш къалурна. Гададин капаш гзаф даклунвай. Ам гъвар ктур хъиз хкаж хъанвай.

Вуч хъана? Канани? — Ефимова хабар къуна".

Заз чидач...

— Гъилин иесидиз, — доктор аламат хъанваз гададиз килигна, — вичин гъилихъ вуч хъанатла чидач? Жедай кар туш!

Вуч хъанатлани заз чидач, доктор... къаткурла, сагъ гъил, экуьнахъ гъа ик! хъана акуна.

Тапарар, гъиллеяр я! Ччарадан бахчадай ичер тухурла... галтукатун хъана, ччиле акьуна жеди?

Ваъ, духтур, хъайи кар туш... Им сурун суадар хъана хъи!.. Ви дарманнианзад!— гада къарагъна

•хъфидайла, докторди ам къуьнелаи къуна акъвазарна. — Ви тівар лагъ! — Вагъид я.

Бубадин тівар!

Эмирбег.

А къар кьилел алай жесиб Эмирбег ян и? — Гъам я.

Гъилиз дарман яда, амма за ви буба аквада... Гъил кутлур гада, катна хъфена. «Ччандилай гъил

къачуз гъазур аял тир. За адан къилел атай къаза, дуйшуьш чирда хьи, чирда...» — лугъуз доктор фикиррик квайла, «низ ванни тавуна Алван атана.

— Ччан духтур, вун гъина ава?! — руша вичин вилерал накъвар гъана, ам акъалнавай пенжердихъ элкъвена.

— Алван ччан! Вахъ вуч хъанва? Мад гъик! хъана?! — доктор бамиш ванцелди рахана, ада рак акъална. — Секин хъухъ, Алван, секин хъухъ!

— За зи ччандиз къаст ийида, духтур... За зун вацлуз вигида! И заваллу дуйньядикай заз дад авач!..

Вуч хъана, Алван? Тадиз лагъ!

Зун акунани таклан касдиз гузва...

Ам вуж я?! —> доктордай гъарай акъатна.

Ам... атла баят, есир... Панагъ я...

Панагъ? Аку садра!? Секин хъухъ, Алван... —

доктор ччандик цай акатна, хейлин фикирлу хъана, пр ада рушан къилелай гъил члугуна давамарна:— хирдал къван ви къисметдин иеси жеда лагъана за .ин къунва... •— Докторди къецелай кивачин ванер гайла, Алван а патан кивализ тухвана, ацукъарна.

Ам бул аториядиз къуьзуь къари атана. Ада, нефес ар хъана, саса келима акъудиз лагъана:

— Зи хци вун вичин къилив ша лугъуз минетзава. даз мад пис хъанва.

— Сведа, диде, исятда кведа.

Докторди са геренда къари ацукъарна. Къецелай уркурар квай фаэтон атана, ам амбулаториядин виик акъвазарай ванер атана. Фаэтондай, Ахцегъа варван авай са девлетлу эвична, ам члугуна док>рдин кабинетдиз гъахъна.

— Доктор, зи хва азарлу я, фаэтонди вун гуьзле ишзава. Ам рекъелла.

— Къве юкъуз гуьзлемеишрай!.. Зун и дидедин хцин .плие физва. — Ефимов, атай девлетлудин къама \$ай ял, адан суйгъайбат гваз, зурлама рахун акурла, кугълу яз экъечна, къаридихъ галаз шегъредал ;ична.,

Девлетлу ччинив цай къекъвей хъиз яру хъана, >йлин вахтунда алайвал кисна акъвазиа, эхирни затлп къатлун тавуна, ада доктордин гуьгъуьниз чукурна.

Доктор, вун къе чи азарлудин къмлив къведани? ам рекъел акъвазна.

Вот так бы давно! Ик! лагъана кландай... Зун ъведа, фаэтон герек туш. Вуна вахъ пул ава лугъуз .н ви .починенный яз гъисабмир! Заз вакай хабарни ;ач. Заз пул герек туш! Нубат и дидедин хцин патав пн я, ахпа килигда.

Ччан духтур, вун диндал атурай! Хуб хъсан жа чб ганани! — лагъана къариди девлетлу са къадар латайла. — Вун диндал атурай!

Гъавая рахамир, я кас... Вучда за ви диндал гана, вучда?! Заз куь дин, менсеб, аллагъни калам (аи фекъийри, муьруьдри вучзаватла аквазва. Абуру уь хийирдихъ галач...

Базардин майдандилай элячна физвайла Ефимов [д лагъана акъвазна. Адан рикел винелай куьлег яна кдиз кабинетда амай Алван хтана.

— Вун, диде, хъвач, зун исятда дарман гваз къве да, — доктор амбулаториядиз элкъвена.

«Азарлуда эверзава лагъайла, чи къашкъа сивихъ яд галаз хъайитла, ам галудна, клевайдан гъарайдик акакъда, —> азарлу къевяй акъудун патал чи духтур ччандилай гъил къачуз гъазур я, адаз виридалай вилик сагъвал багъа я, гъавилияй ам югъдини йифди сагъвилини гуьгъуьна ава...> И гафар Ахцегърин кимерал, межлисра, квалера лугъузвай халкъ гъахъ я. Ефимоваз вичин ми хьи, амма къвердавай агъур жезвай кивалахди, гъеле, кланиди бегъем къалурнач.

«Вун гъик! хъана, Алван ччан, зи рикелай алатна! Ви рик! дертлу авурдаз лянет хуй!.. Зун къарсурна... — лугъуз фикиррик квай Ефимов амбулаториядиз хтана. Алван гъелени шехъзамай. Адаз вич авай кивалин рак акъалайди гъич хабарни хъанач.

— Алван ччан, и «яниз зун жуь кивализ къведа, — Алванан къуьнел гъил алаз докторди руш диндирмиш на. — За анал вири лугъуда. Исятда кивализ вач.

— Ччан духтур, ша гъа, чна вун гуьзлемеишда, лап югъ жедалди гуьзлемеишда... — Зун къведа, къведа Алван!

— Зи кесиб диде, а патяхъ цлуьдгъезва, духтур. Кар яцлариз физва... Ви куьмекчар"асуз"Трѣк"я!

~" — За са рехъ акъудда, Алван ччан. Вун динж жеда. Панагъ мурдар кас я, ада вун хуьдач, Алван. Ам ѳкѳ пияниска, жасус я. За руш адав вугудач... Вуна къе ийидай кивалахар вири къатлар галачирбур жеда, доктор. — фикирна Ефимова, ам вилер шегъредлайтлуз винел физвай Алванал алаз акъваз хъана, — вун теспача хъунин себеб, Алван, и гуьзелдин, къалабулух квай, туьклуьн тавунвай уьмуьр я... А уьмуьр ваз багъа я, гъайиф хьи, вавай адак пай кутаз жезвач, жезвач. Чи арада диндин дагъарар акъазнава. Чи арада динни менсеб лугъуз къве ялав кжеж хъанва... За рушал вегъейтлани хаталу я, руша залди гадаруртлани, гъик! хъайитлани чун къведни телеф жеда... Я гъукумат, я заз истеклу халкъ чи куьмекдиз къведач. Абуру руьгъерин къанлуяр тир ругъанийрин тереф хуьда... Пагъ, пагъ! Алван гъилляй акъатна хьи!.. За и руш бес гъик! секин авурай?! Ччан алайла, ам гуьзел руш я, къейила, мейит... За ам рекъидач, уьмуьр яз хуьда!..»

Доктордин фикирар мад гуьгъуьниз атай фаэтондин

..чпори къатна, ам къарагъна. Фаэтончини дезлетлу лфни лугъуз тахъана рекъелламаз, доктор

кьюзюкьяшдин хчин куьмекдиз фена.

Ашпаз Абдулжелилаз адет чѳуриа, вичел кьилни 11 угун тавуна, доктор элячѳна а паталлай кѳвализ ѳфиз акурла, алапат яз, ам кѳарагѳна Антонан кѳишв физ гѳазур хѳана. Гѳа и арада Ефимова эверна.

— Дуст кас Абдул, вучда, вучда?! — Докторди кѳем дарих яз хабар кѳуна. — Вучда дуст?! Алван ѳляйя акѳатна хѳи, акѳатна...

Акѳатна, доктор, акѳатна. Адакай ваз пай Імач... — Абдулжелил агѳвалатдин гѳавурда акѳуна, Іеришан яз, кѳил куьрсна кисна.

Кѳе няниз за Алванан дидедиз акѳалтѳай гаф Іагѳана кѳанда, Абдул... Зун арада амач, заз адакай чай амач, акѳ хѳайила, дагѳларин гуьзел, атирлу цуьк ндиз иесивал ийидай кас кѳван жугѳурна кѳанда... Ыа Алван аз «эхирдал кѳван ви кѳисметдин иеси жеда»

• лагѳана гаф ганва, дуст. Завай зи гаф чѳуриз жеІ.ач. За Алванавай са гаф хабар кѳунач. Яраб и руш Каватал рикГивай ашукъ я жал?..

Зани анаг гѳич .хабар кѳунач, доктор. Кесиб ру иив гѳамиша Жаватан хабарар гѳаз жеда. Адалай •адкѳве чарни хтана лугѳуз Алванав хабар гѳвай. Жа штакай рахадайла, Алванан ччин бегѳем нурлаван кезва. Ікѳ чи гуьзел руша вичин рикѳе чка ганвай Іасдиз, а рикѳин гатфарни дуьзмиш авунва жеди, стха.

Вун гѳахъ я. Абдул... Эгер Жават Алваназ кѳан ІаватІа, за пакамахъ адаз тел яда. Жаватаз мехѳер ийиз куьмек туда...

Вуна, стха, а кесибриз бубавал авуна! — лагѳа ма вилериз шадвилин накѳвар атай Абдулжелил ми Іиз хѳуьрена. — Гѳе-гѳей! И кар лезгийрин эсилне гилдин, адѳвледдин рикѳелай фидач! Ви кѳудратлу рикѳ сагѳрай, стха!

Мад вучда... За зи стхадиз мехѳерда! Зи вахни пѳуьлуьз гуда... Инсанар икѳван клева ттунвай агѳай Іш:ши ругѳанийриз лянет, лянет хѳурай!..

Доктордин кефѳяр аквазакваз хейлин ачух хѳана. Ідаи ччина авай умудсузвилинни азабдин рангар, лишапар катна, абурун чка умудлувилинни уьзагѳвилиншадвилин лишанри кѳуна.

Докторди и арада фикирна: «Алван динж хѳайила, зи рикѳни хейлин динж жеда, за ам зи вах яз эхирдал кѳван салапат ийида. И заманада гуьзел руш кесиб хѳун гѳаф хаталу я... За ам чачуткадин сивѳай акѳудна, алчах Панагѳан пацукайни хкудда! За зи вах:динж кѳвалин иеси ийида. Зунни а кѳвалин са нефес жеда».

Абдул стха! — докторди ашпаздиз эверна. — Алванан кѳилив гѳа исѳтда фена кѳанда... Зи алатар аван кѳаб гехце лагѳ. Ам гѳана ама. Ахпа рушаз са патахъ эверна Жаватанни вичин арада авайди мукѳва кѳилибурун муьгѳуьббат яни, тахѳайтІа кѳанившшн ди... Чира!

Башуьсте, стха.

Доктор гѳеле хѳиялдик кумай, кѳвализ Абдулжелил хтана.

Абдул стха, гѳикѳ хѳана, лагѳ акван!..

За вири чирна. Жаватан тІвар кѳурла Алванак бегѳем лувар акатна/Ада вич Жават амаз садазни фи дачирди заз чирна хѳиз, лагѳана: «Доктордиз за эй уьмуьрдин эхирдал кѳван вахвал ийида. Яраб аллагѳ, завай рекѳидалди адан хѳсанвилер ахгакѳариз же датІа!?»

Хѳсан хѳана, Абдул, чаз Алванан рикѳ чир хѳана.

Доктордин вилериз рикѳивай накѳвар атана, ам фикирлу яз багѳдиз фена.

І_ Нянин хурушумриз доктор Ефимов Алванан диде а"кваз, абурун кѳвализ рекѳе гѳатна. Ам рекѳиз экѳечѳна, амма гѳинихъ физва? «Алван! За вун гѳикѳ рикѳѳай акѳудин?! А рикѳ ми хѳиз види тирла, завай вун аиай акѳуд жедани?! Са кѳуьнизни килигдачир, руш галаз шегѳердиз хѳѳидай... амма, заз диде кѳван гѳуьрметлу Халуман, буба кѳван масан хѳанвай Кѳарибан, адан амай аялрин эхир пехир жеда... Абуруз и хуьре фу, экуь югѳ, мукѳвакѳили амуькѳач... абур, мичѳивилин пагѳливанар тир феѳѳийрини муьруьдри, абурун лукѳари басрух тана гѳелек жеда... Жаватни зи стха я, гуьзел кас я... Алван хѳсан касдал расалмишунни хѳсан кар жезва. Іда зи рикѳиз цѳѳийицѳийи рекѳер ахѳайзава, секинвал туькѳуьрзава... Вучда кѳван!? За зи муьгѳуьббат лезги стхадиз гуда. Жаватаз багѳишда!..»

Фикѳиррик кѳвай доктор хуьряй акѳатна, мигѳидин

>р рекѳера гѳатна. Ада вичин фикѳир кѳватІ хѳувуна, валяй экѳечѳунин сеѳеб рикѳел хкана.

Інгѳе Ефимов, Халум дидеди Алван вах хайи :І!ализ атана.

~ Халум диде, — лагѳана докторди дерин нефес .ачуна. — аялар са геренда кеѳихъ фирай... За ваз издай са эхѳилат ава.

І гафарин кѳатІ, гѳеле, доктордин сиве амаз, агѳлатдин гѳавурда акѳур Алван гѳасѳтда вичин стха: вах галаз кѳеѳел экѳечѳна.

— Алван агѳакѳнава. Гѳила ам гѳуьлуьз фѳидай вахт Ам заз багѳа зи... вах я. Заз ам динж хѳун — хѳсан,

га кѳани, вичиз кѳани, бегѳем инсанвилер кѳвай кас!Э гун кѳанзава...

— Ччан Іхва, ччан хва! Вун бахтлу хѳуй, ви рикѳ .ид хѳуй, уьмуьр яргѳи!.. Вуна чун патал гѳикѳван

ѳайгѳуьр чѳугвада, ччан хва!?. Чун ви ччина уьзуьѳара я... Кесибвилиз цѳай аватрай, бес вучда, я члагѳ!

•— Кѳеве гѳатдай кѳвалах авач, диде. Алван чна ви унши, ахпа мирес Жаватаз гуда... Мехѳер за ийида, фж зиди жеда, фикѳир ийѳмир, диде...

— Зун, хва, ваз муьтѳуьгъ я, ччан бала, ви рикѳиз Іде кѳий! Ччаи асландин рикѳ авай хва!

— За Къариб халудизни тел яда, пул рукъурда. буру клани затлар къачурай. Тахъайтла вуч я... Негъ фиррини кваз Алван це лугъузва. Цуьк хътин руш !»ачуна, ахпа ам рекъиз кландайбур са гъамбар ава.

Доктор къарагъна.

— Ччан хва, за ви вилик фу эцигин!

— Ваъ, диде, зун хъфида. Рушан патахъай касдиза гаф гумир. Итим Бакудай хкведа, гъадахъ галаз лхух лагъ.

— Лугъуда, ччан, лугъуда!

Доктор хъфена. Ада мад вичи вич фикиррив, хаалатрив нез тунач. Рикли буюрмишаивал авуна! ХХІХкъил РУГЪАНИ ВА ЖАСУС АГАТНА

йифен юкъварилай къве сят алатнавай. Къази Гъаус, ахваривай тух хъана къарагънава. Туьквей, ацлай, тух уьмуьрдин кеф ччанда авай ксариз йифер гъич садни атун тавуртлани кланда. Абурун риклера девлетдиц шадвал ава, анра пакамахъ, ахпа иесийрихъ... вилик къведай лезетлу тлуьнрин дем ава. Абурун девлет къвезвай булахриз килигуналди тух жедач. Шадвили геж къуьзуь ийида, амма адаз юргъуивал чидач.

Къази Гъарусахъ бубадила амуькый ирс яз къве мертебадин еке квалер, еке багъ, никлер, ядай веькин чкаяр ава. Гатфарин, гатун ва зулун квалакар инра вири жемьтди къиле тухузва. Гъарусал, тек са куьтягънавай квалахдиз килигунин «гуж ала». Къази тварван авай алишверишчидихъ галаз туьквендин шерик я. Адахъ дагъдин хуьрера, гъидагъада гъак! «аллагъ патал хуьзвай» са нехир къарамалар, еке са суьруь хпер ава. Къазидин тварунихъ куьнуьяр кутунва. Маса гъалалдин, гъарамдин рекъерайни сел хъана Гъарусан кваллиз малдевет къвезва.

Инсанри: «Авай касдин нефсинихъ клан жедач, авачирдаз къанихъ*вал чидач» — лугъуда. Ибуру гъахъ гафар я. Барду са гъил къван яд авай булах ятла, ада вичикай яд авай клам хъун патал ялюрт, фендигарвилер ийида. Клам хъайила, адаз вичикай садвад регъуьн яд авай вац! къун, ахпа... Самур вири вич хъун кланда Гъарус, ччандаллай жаду къари Мухлусан кваллиз гъайиди, а дан клан «вачир нефе туширни бес?!

Гъарусахъ мад са девлет ава, им адан ччандин сапъвал я. Ибуру вир ид а Гъарус мад жегъил паб къачуниз мажбурна. Ингъе, а луки хъиз муьтуьгъ цийи свае, ччанда жегъилвили ахварин кеф амаз, ругъаи, амма гъамиша ажутълу, инсаф авачир гъуьлуьн гуьгъуьна кузвай лампа къуна къекъвезва. Гъарусан сивяй келима акъатзавач, амма вири вилик къвезва, гъиле вугузва.

Ингъе, къази Гъарус гъаятдиз килигзавай айвандиж экъечина, анай квалерин рагъэкъечидай патахъ галай шуьшебенддал фена, гъиле авай гъакъикъдин теспягъ тупларай звягъиз, иналлай тахтунал яргъи хъана.

Инал, къазидиз къведай юкъуз вичи вуч авун лазим ятла, веревевердер авун адет хъанва. Исытда адан фикирдин къиле Мухлус къаридин гафар гъатнава: «Къарибан руш Къашкъадиз физва... рехъ гумир...» Къази

ч Мухлусахъ, ахпа Гъажимурадахъ галаз хъайи суьгъ тар, къалар риклеп хкана. «Вири, вири кап элягъна л амачиз фидай, — лагъана къазидин фикирди, — .рдимазар Гъажимурад арада гъатна... Вири адаз нр хъана... Ада Къашкъадикай цуькведилай агъур нф ийимир лагъанва. Авуртла, а иблисди зун вири уньяда беябур ийида, иниз шак авач. Бес ругъаний шн къил яз, мусурмандин руш, мусурман, хашперес 13 финал гъик! разивал гун!.. Зун кисайла, жемьтди [ч лугъуда?.. Аллагъди яргъаз авурай, лезги руш >усдиз фена лугъудай ван, округда гъатайтла, заз ад и турпахдал фу амач... Зи квал кланелай Фикирри къази уьмуьрдин деринриз вигъирдавай, Іан риклин гъалаба артух хъана, ччанда къизмишвал атна. Винеллай кавалдин пад гадарна, Гъарус кІва л акъалтна. И легъеда къаткъат чулава къир чу р лыиз, цав мичи хъана. Вуна хиялда, гъетер а къил чачир алемдин бушлухриз катзава. Абуру мад рап! шлар гузмач, я «къуьлерзамач». Виридал усалвили 5 ар акъалтна. Къуд пад М:Ични чулава хъана. Вилик ой, пешерив зулун экв гвай, тик къавахар цавун де шриз фенвай магъарайрин чулава хъалхъамар хъиз тъвазна. Дагълар чулава япунжияр галаз мичи мур арев чуьнуьх хъанвай хаталу къачагъар къвац рикГиз ана.

Агъур фикиррик квайла, ик! чулава хъайи тлебиат!, Гъарусан ччандик, зарафатсуз, еке къурху кутуна.

1 да сифте, им вичин вилерал атанвай мичивал яз гъилбна. Къази вичин гъилериз, кавалдин лацу чичериз,

Іруьн гуьне пата санал кузвай цуьз килигна. Вири >сан аквада. «Ак! хъайила, им зи гунагъар вири чи1Й малаикри заз къалурзавай мажузат я...» фикир! Гъаруса. «Астафируллагъ! Вуна аф ая, я

аллагь!» лъудай гафар сивяй эцигнач. Йифен мичи, чулав декъикъайра я гар, я шагъ Ф, я сесван авач. Вуна хиялда, тебиатдин къудратнили виридав гвай, юзун гъарекатар къакъуднава. чанда къурху гъатнавай Гъарусаз вичин япар биши «анвай хъиз хъана, ада вичивичиз ван акъудна. !11 ар биши туш, хуър лал я... Им вуч алапат!» — ла |,ша, Гъарус мад мягътелвилелди гъар патаз килитна.

• ирдан къазидихъ зулун икьи, къайи шагъвар галукъна.

Ада вацун ван гъана. Ругъанидиз, япар гила ачух хъхъай хъиз хъана.

Явашяваш цавун ччинилай «атай гъетер элкъвена чкайрал хтана, абуру чпин виликан еришар хейлин экуъ авуна. Цав ачух жез башламишна. Баркаван Китин дагъдинни Шалбуздагъдин серт куклушрин арада, Самурдин винелай, цавун къерехдал къвердавай экуъ жезвай, лазни яр какахъай гуъзел рат малум хъана. Сифте ам са пад кимиди яз хейлин вахт хъана.

— Ингъе, а зулумат мичивилихъ и гуъзел экуъвал гала... Ваз шукур хъуй, я расулаллагъ!.. — лагъана къази Гъарус кавалда гъахъ хъувуна.

— Аллагъ, аллагъ! Ви члехивилиз къурбанд хъуй! — къази ччина шадвал аваз вичивичиз рахана.

• — Дуйз рехъ, дугъри рехъ, Аллагъди вичи зи риклел гъана... Къарибан руш тади гъалда чи гадайрикай садаз туклуърна кланда... тадиз це лагъана кланда! Ам гуъзелди, масанди, хъсанди туширтли, дунья акунвай Къашкъадиз клан жедачир... Яваш! И руш за къе Панагъаз къалурда!.. Им бегъем фикир я!.. Ам Къашкъадал ажугълуну я...

И пакамахъ къази Гъаруса частуналди ксудай Панагъан ахвар хана. Ада арада къуншидаллай сухта . аваз, яхцур йис жедалди «вич папан клвачихъ «утлур шатал тавунвай» Панагъаз эверна. Самаварди къеви куьнуьди хъиз ван къачунвай вахтунда Панагъ атана, ам ацукъун кумаз ругъанийрин бубади адаз лагъана:

И турпахдал са цукъ ала... а цукъ аглана акуна заз... Зун инанмиш я, ишаллагъ, гъакъикъавдани ам ви кефинин къиле акъвазда! Вуна юн ая, я расулаллагъ!..

Зун гъавурда акъунач, халу, им цукъвер атлуз гатфар туш эхир...

— Гатфариз атлудайбур, делибудалайрин цукъвер я... Зулуз атлудайбур халис цукъвер я! Абурун ччанда атирни ава... тумни — несиларни...

— Зун гъавурда акъунач, — лагъана похмел яз, къил тлазвай Паиагъа, вичин пелен къилер тупларал тлушуниз башламишна. Къазидиз мугъмандин дерт чир хъана, ада цийи сусаз ишара авуна.

— Ма хъухъ! Им вун хътин къил къутанвайбур патал желкънавай зат! я... — къазиди ладу, къуд мурцан еке шуъшеда авай, яру кагъраба хътин чехир Панагъан вллик эцигна. Юристди вилик квай чай яргъаз авуна,

сивиз вигъиз,, далбадал къе истикан чехир

Аквар тъларай исятда вун хъсан я?

Хъсан я, Гъарус халу! За ваз судовольствием ;ва!

Атла, уьмуър Бакуда акъатзавай Къариб чи

Хъсан чида.

Гъадахъ гуъзел руш ава, ша чна ам ваз це лу1... Вуна вуч лугъуда?

Вот какой казус?...—Панагъан ял къуна.—Боже !! Халу ччан, и къайгъударвал и алахъун... вуч ла !! члал я?! Им «аллагъдин эмиржебир» яни тахъай >.. Ни понимаю!

— Заз мад вакай чуьнуьхдай кар авач, аллагъ ша д я, за рикле затли ттун тавуна вири ваз ачух лу Лва...

За ваз дикъетдалди яб гузва, халу!

Къарибан руш шаксуз гуъзелни я камаллуну. I туширтли, ам Къашкъадиз клан жедачир... Заз ах

Ияй аллагъди эмиржебир авуна: а руш ваз туклуь! теклифзава... Гъавшийя зун, ингъе, экв ахъа жез;ез къайгъудикни ква. Хашпереспиз мусурмандин и финиф хъайитла, чун вири ругъанияр, ви.ри мемед уьммет беябу.р, русвагъ жеда! Чи хуьруьз бафин хуьр лагъана твар гуда!.. Им мусибатдин на•сузвал, аф тийидай гунагъ я!

—Аааа! Вот что! Зун гъавурда акъуна, Гъарус ха, .. зун рушаз килигун шарт! я. Эгер ам тлимил къван йайитлани, но скажем, гуьгъулди къачудай шикилар |вайди ятла, за ам безусловно гъа къе це лугъуда.

• Ятла тади ая. — Къази къаргъна. Им а паталйдазни «къарагъ» лагъай члал я.

IPанагъа вичин мукъва, Къарибан къунши са руш |вурдик кутуна, адав Алван вацлал тухуз туна. ИнI, Гъарусан патавай хтыфена зур сятни туш, амма нда Ефимовавай къисас къахчунин дерт авай Панавичиы хсуси планар дуйзарна, ам вацун къвалал на. Алван и пакамахъ гатфарин цукъ алай датъдин ..ьер къван гуъзел я. Цукъверни пешер алай, булушка ин винелай цийиз къачунвай, кихерии нехишар алай Ишмир вигъенвай. Лацу къакъан пелевай зарди царларгуз, шуьткъудив гутунвай буфта, араара гарданда

.114.)II 11,пи. I.1Г(п.анлай биришар кутунвай, са цар Х1.IIПМ га pl,I)ни яру, амма ири кагърабай аквазва. Ччип ;и I.аГIидаказ ачух я, вилера милли хуьруьн к Iл I I.иа ш,г

Вацлалай яд ацлурзавай чкадал, къуншидин руша п.инайгъанай эхтилатар ийиз АлванН са геренда акъвазарна. Къванцикай атланвай хътин клеви ччин алай Панагъа вичин мукъва рушан твар къуна, ам рекел акъвазарна, амма рахунар Алванахъ галаз авуна.

Вун Къариб халудин руш янй?

Я — Алвана регъувал кваз жаваб гана.

Зун накъ Бакудай хтайди я. Вот что. Бубади квез саламар лугъузва...

— Вунни сагърай вични...

— Саламат я, куьн гъамиша адан рикел ала... Кылелай квачелди вичиз килигзавай Панагъа вил

акъурла, Алванан рикли, гъалаба къачуйа, ам къуншидин рушни туна, рекъе гъатна хъфена.

— Зун рази я, къази Гъарус халу! Заз Къарибан руш бегемиш я. Ам за ;гъа <къе ще лугъуда!..

Вуна зав мехъерин харжлук пул бурж вугана кланда... Тахъайтла кар... .просто чаз кланивал жадач.

Къази Гъаруса мехъердайла гъил вугун хиве къуна. Гъа и нянриз Панагъа Алванан твар къаз, рушанбуруп квализ вичин садкъве мукъва къили ракъурда къваа. Алванан дидеди я ваъ, я эхъ лагъанач. Вичихъ меслятдай ксар: рушан буба, халу, чехи миресвирис авайдн лалгъана.

Меслятар, фикирар авун патал Панагъаи векилри Халумаз садвад югъ муьгълет гана.

Агъвалатдикай хабар хъайи Панагъ Ефимован, адан дустарин гуьтъуьна къекъвена, жезмай къван доктор начальникдиз негъ жедай малуматар кватлиз Хинез фенай. Анай Панагъа Ефимовалай са гъамбар «малуматар» хкана.

XXXкъил

ГЪАЖИМУРАДАН ХАБАРАР

Алванан рикл секин авуна хтайла, хъуьчуьк чуьнгуьр кваз Гъажимурад квалеле авайди акуна, Ефимов, гзаф шад хъана.

Агъогъо, дуст кас Гъажи! И арада вун акурла, к.вакнайай эрзиадан мурадар жгъай къваи заз хвеша хъаива!

Жумла жагъан шагъид я! Вун акурла, заз валай !ш хвеша я! — Гъажимурада, доктордин гъил къуна, ам кланивилелди юзурна, ахпа ада чуьнгуьр хуруз чуьгуна и члал латъана:

Ччан жуванди, ччан жуванди! Дад авач, дуст, чарадавдй. Яд бедендиз муьгътеж туш хва! Са клус я зун парадакай:

Элдин рикле а&a зи ччан. Валлагъ, багъа я заз уьмуьр! Багъишда ваз уф талгъана, И рикл, и руьгъ, за хайи хуьр!..

— Bravo! Bravo! Bravo! — Ефимова Гъажимурад къужахламишна, ахпа ам къуна вичин мукъувай ацу къарна.—Манидиз, ахпа лугъунин устадвилез гаф авач! Абур нин члалар я, Гъажи?

— Жумла жагъан шагъид я! Абур и касдин тесни фар я. Зини ви риклера къекъвена, ана экуь нугътла къван зат! и гафаривай таз жезватла, духтур, за абур гъамиша тикрарда.

— И члалари, Гъажи стха, зини ви риклера эбеди стхавилин экв куьклуьрзава. Инанмиш хъухъ, за дуьз лугъузва! Эхъ, дуст кас, вун гуьзел халкъдин алмас хътин экуь, хци са клус я! Эхъ, вун элдин рикле авай ксарикай сад я. За и гафар лап руьгъдин деринар, хкажна хъиз лугъузва. Ви ччан сагърай, зи камаллу стха!..

— Яргъаз физир, духтур! Гъажимурадаз вичинта риф авун хуш хъанач. Гила вупа яб це!..

— За ваз яб гузва, Кваса стха! — Заз са тамаша акуна...

Гъажимурада алатай са юкъуз вичиз чайханада «Мухлус къари къибледихъ туклуьрнава» — лугъуз ван хъунилай башламишна, «дадбидад!»—лугъуз са пай пул гуз къази Гъарус гуьгъуьна гъатдалди хъайихъайивал вири Ефимоваз ахъайна.

— Эхъ, Гъажимурад стха, ихътин тамаша, заз чиз, гъич са касдизни акунач,—Лагъана Ефимов фикирлу

хъана, ахпа ам. хъуьрена. Ваз арада драматург, я артистар авачиз, къве иблисдин чиркин уьмуьрдин са клус акуна... Аламатдин тамаша хъана!

— Гъаруса вакай чуру са гаф рахайтла, жумла жагъан шагъид жеда! За ам къумпара кутур .фитерин гъамбар хъиз чклурда!

— Зун инанмиш я, Гъажи... Ваз акур тамашадихъ зун ва халкъ патал метлеб ава!..

Гъажимурада инал, къазидин, фекъийрин герск хъайитла хуьруьн виликкъилик «вайбурун къилерни мецер Алван кланзавай Ефимован патаз гъида лагъана хиве къуна. Антон Квасадин къуватрихъ инанмиш я, амма ада урусдиз гуьлуьз фейи Алванал, адан хийибурал къведай къазабала къатлана хъиз лагъана:

— Замана дегиш жедалди, Гъажи, и кар къиле къван фидач... Тек са зи «гулайвал патал гзаф тссарин риклер тлар жеда... Вуна цлудвад кас кисарда, амма више, агъзурда Алванал, зал, чи мукъва къилидал гуь жум ийида, стха... :

Агъур фикирри гваз къекъвейдалай гуьгъуьниз Гъажимурада лагъана: ..*.

Вун гъа,хъ я, Антон стха, заманадиз агъзур ля нет! Гзаф гъайиф жедай крар жезва. Уф, уф! Эй гъиле къуват жен!

Вуна вучдай, Гъажи?

За... Жумла жагъан шагъид жедай! За инсандр дуьньядин вири няметрин иеси ийидай, амма инсандин шиклар алай, инсандиз хае риклини руьгъ, адаз куту >гай уьмуьр авачир куакафтарар гуьлнера батмишардай! Задуьнуь дуьньяда халис инсанар стхавилин муьгъуьб бат авайбур ийидай!..

— Камаллу стха! Вун зи рикляй рахана...

Жумла жагъан шагъид я! Зичайханада Бакудай, Грознидай, ШекиШирвандин патарай хтай рабочияр ацукъда. Абуру, Антон стха, закай зеррени игътият та вуна, инсанвилини экуьни

ишиглаван авунвай суьгьбе тар ийизва... Абуру, Антон, ви тварцихъ баркалла гилигзава. Ваз абур вири чида...

Чида, Гъажи. Абуру, стха, кфирдин хва Панагъаз чир тахъурай. Ам хаян я. Кесиб ксар ада Сибирдкз акъудда...

Панагъ хаин я?!

Эхъ, хаин я... жасус я...

За вичиз авурди тимил я... Жумла жагъан ша гьид. жеда! Заам гила неда!.. Адавай жуьрэтна зи чай ханадих камни къахчуз жедач...

Вуиа адаз вуч авуна, Гъажи?

За ам яна къена!

Жеч, я стха!

Къена, къена...

Инал Гъажимурада, са юкъуз Панагъан руфуна, къатI галачир гапур аклурурди, ам ччина мейитдин ранг алаз къфейди, ахпа чеб туклуьн хъувурди галайгалайвал доктордиз ахъайна.

— За адан къисмет, Гъажи, ви.гъиле вугузва. ГьикI кландатIани ая, а кфирдин хва Ахцегъай катарна кланда.

— Башуьсте! За ам ттумуяихъ ведре кутIуннавай лам хьиз, са патахъ алудда. Иниз жумла жагъаи шагьид жеда!

—< АкI ая хьи, герек, ваз гафчIал лугъудай кас тежен.

Зи чайхзнада, дуктур, мад са эхтилатди ван ,къа чунва. Лугъузва хьи, Къарибан руш, а гуьзел Алван, къуьзуб жедалди субайдиз амай гъарамзада Панагъаз лишанламишиз кланзава...

Чна и кардиз рехъ гудач, Гъажи!— Ефимов ажугълу ванцелди вичин къетIивал къалурна хьиз, ра хана.—Чна Алван чи дуст, стха — рабочий Жаватаз туклуьрдайвал я...

. — Уф, Уф! Жумла жагъан шагьид я! Жават Алванан ччанни жигер къведни жеда! Халис итим я! Зун зи варюхдай экъечIда, за Жаватаз куьмекда!

— Ви куьмекни герек я: за вун мехъерин тамадави ле хкъанава.

— Башуьсте!

— Абдулжелилни ашпазрин чIехи ашпазвиле тайин ийизва... Ваз ван къвезвани, Абдул стха?!

— Башуьсте! А везифади зун шад ийизва! — Икъван гагъда кухнада машгул тир Абдулжелил мугъманрин кIвализ атана, столдал хуьрек эцигна.

Ефимова Бакуда авай Къарибаз ва Жаватаз кхъей чарара, и къилин агъвалат тамамвилелди ачухарна, абурувай тадиз хтун тIалабна. Докторди хиве къурвал, Къарибан ва Жаватан тIварунихъ пулни ракъурна. «Мехъериз герек затIар къачу, квез рекьин харжлух

хъуй... Пул ракъурна лугъуз куьн фикирлу жемир. Квехъ хъайила вахкудай бурж хъурай...» — Гъар са чарчин эхирда и гафар хкъенвай.

йикъар квез алатна, абуру Гъарус, ахпа Панагъ бегъем къарсурна. Халума: «Заз чидач, рушан буба Бакуда ава, хтун лазим я, рушан иеси гъам я...» —лугъуз Панагъан са шумуд итим рахкурна. Эхирни абуру рушан буба Къариб хтун гуьлемишдайвал хъана.

«Цуьк хътин лезги руш гъатнава... ам залай артухдаз гудани? Урусдиз руш гайи бубани диде жемятди дашкъалагъ ийида...» — лугъудай фикирри сабурлу ва аркайин авур Панагъ, «тадиз мехъер ая» — лагъана Гъаруса бурж яз вугай пулдихъ чехирар хъваз, гъафтеда са сятни уях тежез кIвале ацукъна.

XXXIкъил МЕХЪЕР

Югъ1 няни хъана. Исятда хуьруьн юкъвайтIуз икън хъанвай хътин: къайи, экв гваз элциф зулун яд гваз физвай вацIун ван квахъна. Ам гъар патай: дагъларай, багъларай, базардай., мигъидай хтанвай инсанрин рахунри, хъуьруьнрй, шеххвали, малкъарадин, кицIерин, кIвалин къушарин (гъарайIвурIгъайди, арабайрин ванери басмишпа. Инсанар дар куьчейра аруш хъаиа.

И няииз Жаватан кIвалик хейлин инсанар ква. Ина къил некъагъиз атанвай фекьи Фалз, шагьидвал авуна клани, кукIвар хура ттуна агъайнидиз ацукънавай къве муьруьд, гададин патай векил яз Гъажимурад, рушан векил Абдулжелил ава. Итимар, къавук квай кларасар гзаф йисара гумади чIулав авунвай, са пата бухарадин къеце хумурдикай къунвай къул кузвай, бубайрин еке кIвале ацукънава. КIвачерик жуьрбажуьр чешнейрин куьгъне къве гам ава. Мугъманар вири гамунин ччинар алай хъуьтуьл назбаличрал ацукънава. Ибурун са пай къуншийривай лигемвиле гъанвайбур я. КIвалин са къиле месер алай тахт, муькуь пата куьгъне сандух акъвазнава. Са цла «къамарин» нехишар алай парчадин перде ава. Мад и кIвале затIни авач. Амма инай цинни лацу чепедин низр къвезва. Им — кIвал хъсан мишхиди хъунин лишан я.

Мугъманри са гъвечиц вахтунда эхтилатар авуна. Инсанри, гзаф вахтара, чпин эхтилатар йисан мублагъвилелай, я адан мишакъатвилелай, къецеллай гъавайрилай башламишда.

Къецеллайди зул туш, къуьд я,— лаъанафекни Фалза векьи ванцелди суьгъбет башламишна, теспя гъар юзурна, дамах гваз къил хкажна: яруни къумрал рангар къаришугъ еке ва куьк ччинив цIарцIар гуз туна, ам къаидахра чуьнуьх хъанвай, гъуьлуьн жицIия буруз ушхамиш тир вилерай килигна.

Бубайри геле, деть заманайрилай инихъ,— Гъа жимурад фекьидин эIхтилатдик зкечIна, — гатфар алу къайла — гад атанва, гад алукъайла зул атана, зул алукъайлани—(къуьд атана лугъузва... Акъуллу бубай риз регъметар хъуй! Им, алатайди гъисаба амач, вилик квайдаз килиг, саймаз жемир: вахтар амаз вилик квайди лайихлудаказ рекъе хутаза алахъ. — лагъай чIал я...

Фекъи Фалзас Гъажимурадан эхтилатдикай гъяз атанач, ада чулав атласдикай цванвай цийи валчагъдин хивел алай къве чапрас ахъайна, таб хътин яцу гардандив къулайвал вугана хъиз гъарайна:

— Афтафа Гъва:ш! йиф физва!..

«Дагъвиди къафун ттуна цел ацлурдайвал, — фикирна Гъажимурада, — исятда фекъиди вичин руфунни муъфте гъатай тлуънар ттуна ацлурда, ахпа къеневайди эхиз тежез, Куьре пата, къавараллай са варданаг хъиз хъана, месел аладар жез, къарагъиз йиф акъуда... И ксарин нефсин къанихвал нахадихъни жедач...»

Цяй ацланвай афтафа гъана, ам кланик летен кутуна клвалин юкъвал эцигна.

Бисмиллагъи рагъманал регъим! — фекъиди са дуьа клелна. — Рушан векил авани?

Ава, фекъи.—Абдулжеллил вилик атана.

Гададин векил? — фекъиди мад хабар къуна.

Ава. — Гъажимурадни ©илик атана.

Аллааллагъ! Аллааллагъ! Къве патан векилар ни Къашкъадин итимар я хъи?!

—Мягътел жемир, фекъи, чун Къашкъадин итимар я, — лагъана Гъажимурада. — Жумла жагъан шагъид я! Мехъерни чи рушанни гададинди я! Къашкъа абурун стха я!

Аллааллагъ! Хашпересдикай мусурманриз стха жедани, мунафикъ Кваса?! Уьмуьр сивин пад квачиз акъатзавай фасикъ!..

Фалз. Вуна зи сив ахъайзава... Жумла жагъан шагъид жвда! За вун... Де жуван адет кхиле твах!.. Зун вал дуьшуьш жеда, ик! ваъ... Им кеф я хъи...

Фалз чапрасчапрас Гъажимурадаз килигна, ахпа ада кхил юзурна.

Аллагъдин эмир — жебир я: кев гададинни рушан мецелай векилвал гвани?

Гва, гва.—Векилри жаваб гана.

Де гхилер ягъ.

Векилри афтафадин винел гхилер къуна, абур фекъиди дуьзарна: гададин векилдин члехи тлуб, рушан векилдин члехи туплун винел эцигна.

— Вуна, вун векил авунвай Къарибан руш Алван, Севзиханан хва Жаватаз гузвани?

— Гузва!

— Вуна, вун векил авунвай Севзиханан хва Жаватаз, Къарибан руш Алван къачузвани?

— Ава!

—Куь арада авай шартлар вилик вегъ.

— Жумла жагъан шагъид я! Гадади рушан некаягъ да Мигъидаллай ник твазва. —

Гъажимурад уьткемви лелди рахана. — Рушан некаягда Жавата вичин ччанни твазва!

— Зун— рушан векил рази я. Мад кланиди такланди авач. Чи мурад гадали руш цийи клвал, шад югъ туьклуьрна бахтлу хъун я! — Абдулжеллила гададин векил Гъажямурадан, тълени, къунмай гхил юзурна.

— Мубарак! Мубарак! Хийир акурай!.. — Фекъиди некаягъдин чар кхъена куьтягъна, адал векилрив туплар илисиз туна, гъвечи са киседай вичин твар алай му гур акъудна, ам чарчин кланел гьалчна. Шагъидар яз атанвай муьруьдрини чпин тварар алай кишпирдин мугъуар чарчел алкurna. И арада фекъидин гхилиз, тлунут! къван авай гимиддин манат вегъена. Муьруьд рин вилер манатдихъ галаз фекъидин жибиндиз аватна.

Вилик щурпани аш атана. Гъажимурад гъахъ хъана. Фекъини къве муьруьд фурай акъуднавай гишин къабанар хъиз, гхилер къакъажна гзаф уьзагъвилелди хуьрек нез эгечна.

Абдулжеллила тимил тлуьна, Гъажимурад са тлур щурпани хъвана, къве тлурунавай аш сивиз вегъена акъвазна.

Тух итим суфрадихъ ат,ун, ахпа затни тлуьн гавуна къерех хъун гунагъ кар я.—Фекъиди плузарри тай алахъзавай члем капашдал михъна, сивиз къевезвай спелрилай туплар члугуна. — Мехъер клвализ фу тлуьна къведани мегер?!

Заз, фекъи, куьн пуд акурла кичле хъана, ингъе, къулухъ хъанва. — Гъажимурад ччина хъел аваз рахана.

Чахъай вучиз кичле жеда?!—фекъиди вилер экъисна.

Заз куьне зунни нез кичле хъана... Квел алай каш вуч я эхир?! — Гъажимурад мад рикливай рахана.

Фекъиди мад вилер экъисна, амма кисна, къвалари члакъракъар ийидалди тлуьна, винелай чайрни хъвана, са геренда гхилер давал къуна, плузарар юзурна — дуьа клелнатлани чидач, пудни экъечна хъфена.

Абдулжеллилни Гъажимурад садсадаз килигна, ахпа абур руфунар метлерал вегъена, спелра дуьгуьдин тварар кланмаз экъечна хъфей ругъанийрал тух жедалди хуьруьнарна.

— За, а залумдин рухвайриз кар къада лагъана затни тлуьнач, — лагъана Гъажимурада, араара хуьрез эхтилат башламишна. — За, «абур заз килигна, регъуь хъана акъвазда жеди» — лагъана фикирнай. Амма инлай хъфей пуд къузгъун гъадин, абурдин, регъуьвилин зерре амачир, туьремаяр я! Абуру вучна?! Синидал аламай тварарни клватна хъфена!.. Куьн къе йифиз пудни пад хъуй!..

Гъе-гъей! Дуьнья я ман... чунни гъа ина ава, гъа къузгъунарни... — Абдулжеллил фикирлу яз рахана.— Вуна абуроз, Кваса, хуьрекар руфуниз ваъ, гардан дихъ вегъей хъиз авуна, бубад хва.

Къашкъадилай фитне авур Фалз, гъеле зи хурук акатнавач, Абдулжелил стха. За адан пас алай чъипи сарар вири тегввай акъудда!

Кивализ, клуфал мили хъуьруьн алаз Жават атана. Дм кье бахтунин шивцел ала. Адав шадвили къарай къадай аман вугузвач.

— Стхад хва! Инал ша! Жумла жагъан шагид я! Ла ви патахъай векилвал авуна. Дагъларин хаму жей ран хътин яр руш эбеди яз ваз дуств авуна!

Зун, Гъажимурад халу, рекъидалди ваз буржлу кас, вун рикле хуьдай велед я!—Жавата Гъажимурад, ахпа Абдулжелил къужахламишна, вилериз бахтлуви лин накъвар гъана.

Динмездиндирмез! Чаз тлуьнхъун гъаша! Чун къузгъунар алай лешинал дуьиуьп хъана, абуру та рашна... чаз, бейниван картариз амукъайди тварарни цларан ятар я...

Исятда!—Жават къецел экъечлдайла, иниз Ефи мов атана.

— Вахтунда атана, стха! — Гъажимурада къарагъна, доктордиз вичин къилив кве назбалича садсадал эцигна, чка туйклуьрна.

Геждалди Жаватан кивале хайи стхайрин муьгъуьббат риклера аваз Ефимов, Гъажимурад, Абдулжелил, Жават ацукъна. Абуру мехъерин вири тадаракар инал ахтармишна: кимиди, кланзавайди, эвердайбур чирна.

Иифиз Каспияди Самурдин дере ацурна хъиз, дагълар галайвал агъур ппар гвай, рагълу циф ракъурна. Ада къежай ценер дагъларал члугуна, вичяй дереяр, кламар ацурна, ам цавуз хкаж хъана. Ингье, бубайрилай амай накъвадин къвзнерив куьлуь Марфади ван кутуна. Ам еа геренда паргар къвана хъиз, акъвазна. Хейлин йикъара, Азербайжандин чуьллерай атана, Салаватдин дере къатна, Ахцегърин члурал тару пехъивал авуна. Ада къерерай, дагъларин къуру в а къецил хурарай, ратарайни куьчейрай руг къарагъарна, вацл физвайвал агъадал гваз катна. Пакамахъ хуьруьн куьчейра руг амачиз акур Ефимова Абдулжелилаз лагъана:

— Им хъсан кар хъана! Жават бахтлу кас я! Адан свае, азиз Алван фидай рекъер марфади чуьхвена...

Абдулжелил, ччина язух члугвазвай къалабулух аваз вичиз килигзайайди акуна, Ефимова къил чуьнуьхна. Ам тайин тушир рекъи къецел акъудна, ингье, физва... Гъиниз? Чидач. Им гъяддин югъ тир. Гъеле, цавал къатл хъанвай, амма такъатдиз гужлу цифер алама.

Ефимов Акъарин мягледа авай бубайрин вири кьерехдал акъвазна. Ччинал нагъвар, пешер алайтани, вирив дамах гва. Са геренда ратлар, югар гатунал машгълу лежберриз килигна, ам мигъидиз яд тухузвай. архунихъ галаз фенвай жигъирда гъатна. Инай доктор

гъар юкъуз кивалахал физ элкъевезва: исятда гъиниз физва?! Адетдин югъ тиртла, Ефимова и жигъирдал хкаж хъана, хилер ччилел къван яргъи авунвай «Ширван пинидин» ярни лаз алай зулун пешерал гъл вигъидай. Тимил а патал, къубудин рувар храна акъвазнавай, яруни хъипи жикгийрал, ваклан клерийрал вил вигъидай, яргъи никле» дяведин майдандал кланвай пагъливанар хъиз акъвазнавай къудратлу верхъерин, зериф гар галукъайлани чарчардин ван къачузвай хилеризни куквариз килигдай. Ам ччан алай затл кивачик аиатиз кичела, къацу гуьгдикай кьерех галайжигъирдиз килигдай... Ада архунай агъадал катзавай, ччилел ччан гъизвай баркаван циз ччин ачухдай, адал пехилвал ийидай... Амма абур Ефимоваз акунач. Араара адаз гъар пад чурчулри, бевери, зкъребрини иланри къунвай баябанар хъиз акуна. Ам уьмуьрди эхир нефесдал гъана, дустариз рикле амай кве келима кхъиз гъазур я... Ингье, доктордин фикирди инал бирдан мез юзурна:

— Ваз кланивал хъанач, Антон... Душмандиз кланивални хъанач... Амма инсандиз — зи стхадиз кланивал хъана! Вуна вучиз вун рекъизва?! Бес ви уьмуьр тек вун патал яни? Ваъ, ваъ! Адахъ гзаф, гзаф ажизнавайбурун, завалламишнавайбурун пай ква! Вун и къубуда авай яд хъиз, ччилел ччан гъиз алад!..

Аквазакваз Ефимован ччини экв авуна, ам милиз хъуьрена, ингье, «ярлгъарин» яргъл рекъяй хувруз хтана, стхадин хийирдик экечна.

Мехъерик гзаф инсанар атана. Нисинрилай башламишна, Хъуьлуьдай тир Ярмета вичин зурнедин аваз атанач.

Мехъерин къил къунвай Гъажимурада кье виш къаравили авуна. Шурпани аш тлуьна кивалаяй эвичлай къван инсанар гъич садни хъфенач. Абуруз виридаз магъир устларрин гъунарриз, Квасадин къаравилийриз яб гуз кланзва. Гада майдандиз атана, ам акурла рушни атана. Ингье, рушани гадади къуьлерзава, абур вилерин кланикай садсадан ччиниз, кивачериз килкгзава, рангунин гуьлуьтар алай рушан кивачер гару гваз физвай цлун клусар хъиз аквазва. Хилера, хуруда авай безекри цларцлар гузва, гъабурни къугъвазва. Гадайринни рушарин клеретлар къилди ацукънава я къилди хъана абур кивачелла. Гагъ санлай, гагъ масанлай сада

садан гардандихъ гъл вегъена, япал клуф эцигна, вилер къуьлзавайбурал алаз, рушари, гадайри са вуч ятлани сиринин дустариз лугъузва. Им клениди хкъягдай майдан я эхир! Гуьзел са руша, къумрал, къакъан буйдин, хъуьрез рахазвай гададилай вичин кадранбуруз ухшар авай вилер алудзавач. Ингье, нубат гъа и къумрал гададинди хъана. Ам майдандиз атун кумаз, рушарин клеретлар кье патахъ пайна хъиз, а гада вилерал. ди незвай руш къуьлуьник экечна. КЛеретлара мад клуфар япарал фена: и къведан тварунихъ кушкшар авуна. Гъажимурада гъл хкажна, зурнечяр акъвазна. Ада рушарин са дестедиз эверна. Куркурар, ири пиришар квай екееке тафтар гваз вад руш майдандиз эвична. Абуру тафтарив ван гутуна, ахпа абур инсанар галачир патахъ, вирида саце гъатна гуьзел ванцелди мани лагъана:

Михъи я рикл живедилай Шалбуз дагъдин къилел алай. Муьгъуьббат заз багъишнавай Рази я

зун, гада, валай!..

Лекъ цавара элкъвезва, Гъурч гъатзавач бейнивандиз. Гъурбатда хъун уьмуър туш, яр, Хутун кланда вун ватандиз!..

Югъ няни жезва. Мехъерин ччам рушан ківалихъ юзайла, Ахцегъ вацлун кыл туькльурзавай дагъларал хъивегънавай ракъини дере ишигълаван авуна. Итимрин дестедин кыле зурнечиар, ашукъ Абдуллагъ, Ефимов, Илас, Гъасман, Берали, Абдулжелил, мехъерал эвернавай Салман ава. Абурун гуьгъуьна еке десте жегъилар, абурун далудал тафтар гвай вад руш кыле авай, яруцлару парталар алай рушаринни сусарин кве десте ала. Виридалай вилик члулав нугъай бармак патал эцигна, спелриз звар гузгуз Гъажимурад акъвазнава. Мехъерин итимар хуьруьн куьче ацурна, явашяваш физва. Гъажимурадаз, инр>а адет хъанвайвал, зурнечлйрин ванерни рушарин манийрин аивазар какадарна, кыл акъат тийидай марица пваз, мехъерин итимар, кърмаж гвай ажугълу чубанди катарзавай хпен суьруь хъиз кыле финиф туькльурна.

Ингъе, исятда зурнечийри рекъин гъава язава. Гъажимурада гыл хкажнамаз зурнечиарни далдам кисна. Тамадади рушариз ишара авуна. Тафтари ван къачуна, ахпа гуьзел мани хуьруьн куьчедиз эчлйр хъана; Тафтар гвай вад руша кыл кутурла, къулухъ галай кве десте рушари, нубатнубатдал вад рушан мани тикрар ийизва. На хиялда, и гуьзел манидин къудратлу лепейри куьчедин гагъ и кыл, гагъни а кыл язава. Мани акъвазай арада тафтари, рушари ашкъилудаз язавай капари гурвал къачузва. Са пуд виш кам фена, Гъажимурада гыл хкажна, рушар кисна. И легъзеда ашукъ Абдуллагъа вичин седефрини къашари, панжукъ ри безетмишнавай еке чуьнгуьр хуруз члугуна, ..адай гур ва ширин ванер акъудна. Зурнечи Яреметакай ашукъдиз балабанчи хъана. Мехъерин итимар хуьруьн юкъва авай гъвечи са майдандал акъваз хъана. Ина ашукъ Абдуллагъ, мехъерин итимрихъ элкъвена гуьзел ванцелди рик! ашкъи гъавалу ийидай члар лагъана:

И дуьньядиз атана зун Рикъикай пай гъаз хайидан. Муьгъуьббатдив ацанва зун Рик! риклева зи кланидан!

Кланиди я зи муьгъуьббат: Зи уьмуьрдин экв умуд Кланид тахъун я мусибат: Жегъилзамаз жеда набуд...

Гъижрандив риж! атлуз тамир Кланидаз ви рехъ це риклин. Такабур кыл виниз къамир Къалурна тур ківалин реклин...

Жемьтди гурлу капар яна. Тамададин ишарадиз килигна, зурнечийри и майдандал куьлердай гъаваяр яна, кве гададини кве руша куьлна, мехъерин итимар рекъе гъатна. Гъа ик!, руша «кваллиз алгакыдалди зурнеяр, рушарин манияр, ашукъ, нубатрал майдандиз экъечлиз хъана.

Са легъзеда Гъажимурад Ефимовав агатна, адаз са вуч ятлани лагъана. Докторди мили хъверна, разивал къалурна хъиз, кыл юзурна.

Панагъап лйИвандин кланик атайла, Гъажимурада зурпонр аюл»азарна, майдан руш арии ихтиярда ттуна. ЛГ>уру пиал, гъич инра ван тахъай гъавадал мани хкажна:

Урус руша саймиш тавур Ина ава куьзуь Панагъ...

Я леле! Я леле! Лезги руша ам къабулнач Вахар, рушар, гъахъ я, валлагъ!

Я леле! Я леле! Баябан я адан уьмуьр Куьзуь субай перишан я.

Я леле! Я леле! Гъич са рушни физ тахъурай Туькьуьл, атьу ам явшан я...

Я леле! Я леле!

Рушари, ахпа гадайри дагъ ацахъай ванцел хуьруьнарна, вири айвандал мягътел яз акъвазнавай Панагъаз килигна. Юрист манидик вичин твар къуни, «куьзуь, субай» лугъудай гафари бегъем дели авуна. Межлисдин итвар хуьрезхъуьрез вичиз килигиз акурла, Панагъ иличдай чиркин яд авай легевдихъ къекъвена. Гъажимурадаз куьзуь субайдин фикир чир хъана, гадайриз ишара авуна. Абуру вирида саце гъатна са легъзеда къати уьфтер яна, къив гана. Тамада Гъажимурад гурарин кылел атана акурла, Панагъа чиркин ятар авай леген ччилел эцигна, Квасадал гъужум авуна, адан хуру къуна.

— Вири ви угърашвилер я! За ви ччан акъудда, дъявол!..

— Ахъа я, алчах! — Гъажимурада шушъунна вич Панагъан гъилляй акъудна, гапурдал гыл вегъена.

— Квахъ! Квахъ!—Панагъ рак клеви авуна кваллиз катна.

Мехъерин итимар рушан варцихъ атайла, къази Гъарус ччандик цай мваз, абадин ценер гарув вугана чукурна хъиз, Панагъан кылив атана.

— Аллагъди лянетламишаи кас! Руш низ тухузва, низ тухузва?! — къазиди вичин ракъун ван, дегъ зама надин къаридин ванциз элкъурна, векъидаказ гъарай на, вилер экъисна, сивел кивенк! гъана, ада жаваб гуьзлемишна, амма Панагъай ван акъатнач. — Зун вав я, иблис, вав я! Вун лал хъанвани?!

— Мехъер нинди ятла... заз чидач... — ж ава б гана Панагъа умудсуз касдиз хае, >ван акъудна, кыл хурал куьрсна.—Къашкъа... адан итимар кыле акъвазнавай...

— Руш Къашкъадиз тухузвайди ятла, ,зи зхирзаман атана... Вуна бармак алукина вучда, мунафик! Квахъ зи вилержай, Имва!Хъ! Аллагъдин душман!..

Къази ругъанийрин ажугъ къарагъариз мягълейриз фидайла, адаз Къарибан руш Алван низ тухузватла чир хъаяа. Къазидин хъиле ял ттунвай хурни руфун элекъна. Ада вичин хинеди яру авунвай чурудила гыл члугуна хъиз лагъана:

— Ваз шукур, шукур, я расулаллагъ! Вун я, ви луклар мусибатдин завалрикай хуьзвайди! Вун я диндин михъивал хуьзвайди, вун я! Вун я!

Къази вичин квализ хъфидай рекъе гъатна. «Чи руш урусдиз тахъуй, — лагъана Гъарусан фикирди, — ваклаз хъурай...»

Панагъани куьчедай физвай, рушан тIвар къаз ракъурай, вичиз виликан уьлчуь хъайи итимдивай мехъерин хабар чирна. Исятда юрист, ийидайдини тийидайди чиз амачиз, къазидивай «тадиз мехъерда» лагъана къачунвай пулунихъ чехир къачуна, ам хъунал машгъул я. «Белки хъвайила, фикир хци жен, гъамгъуса алатин» — лугъуз Панагъ квалеле кIеви хъана.

Рушан къапудал сифте гадайрини рушари къуьлерна, ахпа, къе адет кутунвайвал, рушари манияр лагъана. Свае, хуьруьз цийиз гъанвай фаэтонда акъадарна, Гъажимурада ашукъ Абдуллагъаз ишара авуна. Ада ,гагъ фаэтондихъ гагъни Алван хайи кIвалихъ элкъевезэлкъевез гур ванцелди лагъана:

Авадан хъуй, азиз бала, Вун хайи кIвал, физвай кIвал! Вахъ муьгъуьббат—уьмуьр гала Гъам дуьньядин я мал жамал!

Гъавд дуьньядин я мал жамал...

Мехъерин итимар Жаватан кIвалихъ элкъевена. Абуру явашяваш, амма герек атай чкайрал «уьулер

ийиз, манияр ятъизягъиз наврузбеган реклинихъ хтана.

Свае фаэтондай авудна. Ам гъиликай къуна Жаватан варчихъ тухузвай арада, цийи свасал гъуьр, ширнияр къвана. Аялрин алтIушунар хъана, абуру ширнияр кIватIна. Ингъе, Алван кIанидан варцел гъана, адаз найибрикай сада лагъана:

КIлвачик квай чIем авай тIур хух!— къуьнт эця на хъиз зур гана. Алвана кIвач, чIем авай кIарас тIурунал илисна, ам хана. КукIвар хъайи тIуруна авай чIем рушари кIватIна, ам чпин цIелеривай, чIарари вай гуьцIна... чIемин кIусар гъалтай рушарикай са шумуда лагъана:

Я аллагъ! Алванан бахтуникай зазни пай це!

Бахтлудан экуьник зи лайни ива!

Зазни Алваназ хъиз, шад йикъар акурай!

— Я аллатъ! Зунни къе са игитдиз акурай! Ружари хъуьруьнарна, абурун са пай свае авай

кIвализ атана, са пай хуьруьн «уьчейра чIлана.

Назбаличадал ацукъарай Алванан къужахда са гъвечи эркек аял эцигна хъиз, Жаватан чIехи дидеди лагъана:

— Ччан свае! Я аллагъ! Ваз ирид хвани хат хътин руш хъуй!

А паталлай дишегълийри гъарайна:

— Амин! Амин! Амин!

Гъа икI, ашукъ алай гур мехъер куьтягъ хъана. Ада чеб чпиз кIанзавай кIеви жегъил агудна. Вир.и шад я: «Хъсан кутугай рушни гада садсадаз къиомет хъана... бахтлу жсар я» — лугъузва. Амма и мехъери Панагъан рикIе ажугълувилин цIай хци авуна. Адаз виридалай гзаф Ефимован, ахпа Гъажимурадан хъел ава. «Руш Жаватаз тувкIуьрурIбур гъабур я...» — лугъудай фикирар Панагъа вши сефер тикрар авуна.

ИКИЛ

ПУДАН КЫСАС

Доктор Ефимова хейлин йикъара вичин перишанвал, теспачзвал инсанриз къалур тийиз алахъна. Амма кIанивал хъанач. Адан перишанвал, вичвичик бегъем квачиз кIвалахар авун, фидайтефидай чкаяр чиз амукъ тавун амбулаториядин къуллугъчийриз, гъеле, са гзаф азарлуйризни чир хъана. Ам ччинай усал, юзунриз яваш хъава аквазва. «Доктор, ви кефияр авачни, вун хъипи цал хъиз ава ман?! Вуна ахвар авур гъал туш, доктор... Вун галатнава...»— лугъуз фельдшерди, санитарди, азарлуйри Бфимоикай вичиз дарманар авун, хъфена кIвале ял ягъун истемишна. Докторди: «Кефияр зи хъсан я, ам(ма галатнава...» — лугъуз жавабар гана, амма вичин руьгъдин дердибала, агъузар чуьнуьхна. «Хъайиди хъана, фикир хъувуна вучда... Заз элкъуьр хъийидай я Алван, яни адаз аваз хъайи зи къизгъин муьгъуьббат амач...»—лагъана докторди вичивич маса хийирдин фикиррик кутуна, са патахъ элячIиз алакъунар авуна. Амма гъар сеферда эверна гъайиди хъиз, фикирдин къиле ччан алай Алван акъвазна.

И йикъара руьгъ шад ийидай дуьшуьшар тахъанайтIа, доктор зарафатсуз, «тIадай чка авач...» — лугъуз дуьньядин экуьникай катна, кIвалин са пипГе ярх хъанвай азарлу яз гъийдай.

Гъилин канат дакIунвай расу чIарарин, лацу якIарин гада мад амбулаториядиз атана, вич диндирмишун гуьзлемишиз, жунаяр, памбагар, алатар авай гъаркъуь са шкафдин вилик табуреткадал ацукъна. КIе вуч ятIани и гададин атIугъай, гъамиша гъазаблу ччин ачух тир. Гъеле, адан вили вилери араара фендигарвал къалуриз хъуьруьнарни ийизвай. ЧIуру иви кIватI хъана, ахпа ам кIтана иринламиш хъанвай капашди и гада шад ийизвачир.

Вагъид! — лагъана кабинетдиз доктор атана. Га дади бегъем хъверна, сивел сатъдиз амай капаш эциг на, вичивич са гужбаладал акъвазайди Антоназ акуна.

Вуна вуч шадвилер ийизва?! — Ефимова хабар

къуна.

Ийизиа, духтур... — ВатIидавай вич«вайвич куьз хъхъанач. Адак еке хъуьруьн акатна. Тух

жедалди хъуруьн .инал кутугнавачирди къатлана, ам мад сивел капаш эцигна хъиз акъвазна.

Хъуьредай кар аватла, чазни ахъа ая — лагъана фельдшер Бералиди, — Тахъайтла види вуч «пупу пу...» я?!

Вагъида перемдин хел гуьцна, вилераллаи накъвар михъна, хъуруьн хуьз тежез, эхтилат башламишна:

— Доктор, за исятда зи гъилихъ вуч хъанатла дуьз лугъуда...

Къуьлуьйрин мягъледин миокин, медрес, ким вири саналла. Пакаман вахт я. Кимеллай зурба цару къванцел итимар алтлушнава. Инал устадвилелди атайла, хуьре твареан авай къве кас кишар къугъвазва. Са клеретI итимар кисна хъиз, ибурун къугъуниз тамашзава. Мисклиндин вилик квай къванерал къуьнерихъ клуртар вегъена, хейлин итимар ацукънава. Абуру цанрикай, тумарикай, чууарикай суььбетарзава. Куьчеда, гъелани, вацлал физ элкъвезвай дишегълияр ава. Ина яд пакамахъ лап фад гъун адет я.

Девлетлу миресди ганвай, куьгъне, еке валчагъ алаз медресадин рекгинихъ Вагъид атана. Адан гъиле анжах кул ава. Са арадилай медресадин къве пенжердайни рекинай клалклатлал рут акъатна. Хуьруьн дар паруйрлай гъарайвургъай къилеллаз гадаяр атана. Абур вири кимел атайла, кисна къилер куьрсна хъиз, медресадиз гъахъна, жимел абурун еке мидя, «нсафсуз фекии Фалз ала. Адаз вири: руг акъатзавай медресадин пенжерар, вичихъай кичелла лал хъайи гадаяр акуна.

Медреса цлар гъакан ратъул чепедай асуннавай, яртъи кГвал я, Ччиле тахта, къава лампа авач. Къавукай паднавай, еке кларасрикай къунвай, вахтарини гумади чулав авунвай чукъванар аквазва. КГвалин юкъвал ярхъи, аскан стол эцигнава. Адав къилерни юкъвар тлапалрал алкIурнавай яргъи тахтаяр эцигнава.

Медреса рукадай ацланмаз, аниз фекии Фалз атана. Ада вичин дакIунвай хътин плузаррал, юкь экъисай яргъи нерал яйлух къуна, хъел квай деведин вилерай ам аялриз килигна. Вири гадаяр алай алайвал, сесван кумачиз къурана, гъеле кIвачел акъвазнама.

— Вегъид! — Фекииди зурлама гъарайна. — За ваз хуралай ая лагъайди гъи дуья тир?..

Вагъид вичин тIвар къурла хабарсуз ягъайди хъиз кухуина. Са геренда къил хура ттуна, Вагъида ял къунвай ванцелди кIТчезнкичез лагъана:

За аменту хуралай авуна кланзавай, ф&къи...

Де а дуья клела!

Вагъида: «бисмиллагъи рагъмана регъим» са шумудрахъ тикрар авуна, амма «аменту дуья» адавай хуралай лугъуз хъанач.

— Вучиз чирнач?!

— Зун дидеди цIамарихъ ракъурна... ахпа за зи гъвечиI отха хвена... ам архуниз аватна...

Дидеди зун гатана, фу ганач... йифиз кIвалени тунач...

Аялрик хъуруьн акатзава, амма абуру чпичеб къене ял ттуна, са гужбаладал хуьзва.

Ина руг вучиз ттуна? — Фекииди гъил галтадна, медресадин рукадай ацланвай къене над къалурна.

Ччиле пара руг авай, фекии...

Яд вучиз янач?

Яд ягъайла, палчух жезвай...

— Явашяваш шутканайтIа, и абурсузвал жедайни? — Зун геж хъана... Явашяваш шуткурла, гадаяр

къведалди ччил чиркин амуькдай...

— Инал ша! — Фалза тъарайна. — Икъван бегъем жавабар гайидан пай зав гва!

Вагъид кичезкичез фекиидин вилик атана.

— Яхъ гъил! — фекииди сивел ягълух аламаз гъа райна.

Вегъидан ччанда кичевилин зурзун гъатна, амма гадаяр вичел хъуруьникай игътият авуна, ам къил натал къуна акъвазна.

Вилик квайди инсан, аял тирди рикIелай алудай фекииди инсафсуз жаллатIдин ажугълувилелдини гъевеслувилелди Ватъидан гъил цIуд сеферда клерец кларасдикай туйкIурнавай яцIу, агъур линейкадал яна.

Вагъид ччанда эхиз тежедай тIал аваз, юлдашрим.ай регъуьла, къеженвай вилера капаш ттуна

медресадай катна. Аялриз зурар гана, абур руг авай кIвале «тарсар клелиз» ацукъарна ширин ччан хуьз чидай фекииди вич пис гъавадикай яргъаз авуна, ам къецел экечIна, и юкъуз мад медресадизни хтанач.

Пакаман юкъуз Вагъидан капаш дакIунна гуьмбе хъиз акъвазнавайди акуна, аялдин буба Эмирбега ам Къашкъадин къилив ракъурна. И касди гъа и юкъуз Гъажимурадан чаиханада, ччанда ажугъ аваз, фекии Фалзан инсафсузвиликай суььбет авуна.

— Къисас къахчуна кланда, Эмирбе!—лагъана Гъажимурада вичиз Бакуда чидай работчи, яхун, юкъван буйдин, расу чIарарин итимдин валик чай эцитна, ам кушкучдал рахана, адаз мад са вуч ятIа лагъана.

Интъе, фекии Фалз вичин багъдин яд гъатна ацахъай цлаз килигиз, Яргъар тIвар алай, хуьруьн къуза патан дагъдин клане авай михъидиз физва. Ам Акъариин мягъледин дамах тир зулуз яд цана бетъем анIурнавай вирив агакъайла, рикIи «тахътахъ»*ван къачунвай Вагъид Атакиши бубадин ратIран къерех къунвай къванцин цлавай юзана. Фекии, Вагъид акъвазнавай цлан къаншардиз къведалди вад кам амаз, гадади и йисуз инра гзаф авай хузарин мука, гъиле авай лаш къекъуьрна,

абур ажугълу авуна хъиз, вич са патахъ катна. Хузар накъвадай ктад хъана, бирдан къецел акъатна, са легъзеда абур мукан тѣквендал алтлушна, ахпа вири цѣруни хъипи кул хъана, са ккуьникайни хабар авачиз цлавай физвай Фалзал тепилмиш хъана. Фекъидиз вичел атанвай завал хузар тирди чир жедалди, адан ччиниз, парданриз, гъилериз са гъамбар мизмизар сухна. Фалз, хузар вичелай алудиз алахъна, а мм а къарсурнавай, лувар квай завал адалай алатнач. Ам вичизвйчикай беъем хабар амачиз, сифте гъалтай гъаятдиз катна вар акъална. Варциз гъахъиз тахъай чѣжерин кул, ратъ гуз къецел акъвазнавай ламрал алтлушна. Гъайванди сифте, ттумунал, сарарал хузариз зурар гана, амма абур алатнач. Эхир ламра алайнал «жавхадал къуьл авуна» кѣвачер ччилел тьалчна, куьмек хъанач. Ахпа ламра кѣвачер хайиди хъиз, вич ччилел ярхарна, пехъивилелди къатадна. Мад куьмек хъанач. Аман атанвай гъайвлн эхир иналлай циеди ацанвай вириз гъахъна, гъана чуьнуьх хъана. Лам хузарин жул алтлушна, дели хъанвайла, гъаятдиз гъахъай Фалз, инал занжурда авай кицѣин сарара гъатна, бижгъербижгъер авуна, яцѣу якларни гъилер ивидай ктад хъана, япалух хъиз къецел гадар хъана...

Фекъидин къилел, къиван дуьшуьшар атун гуьзел миш тавунвай Вагъидаз кичѣ хъана, ам катна, амбу латориядиз фена.

— Фекъи бармакнй вич гъахъна экъечлай гъаятда ттуна, заз аквазакваз къецѣи ийизийиз, кицѣин иесиди агъадал гваз хъфена, — лагъана Вагъид мад хъуьрена.

Чаиханада къариба, амма зун шад авунвай хабар ава, духтур, — лагъана тадиз атуник нефес дар хъан вай Гъажимурада.— Жумла жагъан шагъид я! Фекъи Фалз месе гъатнава...

Чаз виридакай, интъе, и гадади хабар гана. — лагъана Ефимова Вагъид «ъалурна.

— Вегъид! Халудин эркек! — Гъажимурада гададин далудиз капаш яна.— Мад са касдизни вуна къисас къахчуникай ахгилат ийимир, хв;а! И фендитарвал ваз чир авур касдин тѣвар къамир гъа! Феи и къейитла зунни вун Сибирдиз акъудда! Дустагъда твада, стхад х/ва...

Гъажимурада ванцик, дугъриданни, къалабулух кваз, инал Вагъидавай сив хуьн истемишна.

Гъажи! Им вини Вагъидан къеведан къисасни хъана! — доктор и кардик Гъажимурад: квайди чир хъа йила, мягътел амукъна, — И амалар ви рикѣл гъинай къевезва эхир?!

Фагъум авурла, жгъизва, духтур...—Гъажимурада фикирлу жаваб гана, — заз са гзаф инсанрин хесетар, рекъер, мурадар, нефес, гъарамзадавилер чидайвал, гъашаратрин, вагъши къушаринни гъайванрин хесетар нй, рекъерни чида... Заз хузариз хъел къведаиди, абуру кул гана, чеб къарсурдал гъужум ийидайди чизчиз и гада арада аваз фекъидиз кар къуна... Лугъузва хъи, Фалзалай алатай хузари алтлушна лам вире ттуна. Эгер, гъайван вире гъахъна, ада къарада къатадначир гла, хузари ам рекъидай...

— Бес, ви «дуст» фекъидин гъал гъик! я, Гъажи? . Ам ракъидачни? Вуна адаз вире къатад къванни лагъ

ман, — Ефимов хъуьрена.

— Геж хъана, духтур... Лам тухвайдалай гуьгъуь низ цурал тлапларар гъалдуникай дад амач... Захъ са минет ава.

Еюор, Гъажй.

Духтур, вуна Берали исятда са хуьруьз ра къура.

— Ида! Хъ вуч метлеб ава, Гъа! ЖИ?

Еке метлеб ава, духтур... Берали Ахцегъай жу гъун тавурла, югъ няни хъун жумаз, Фекъи Фалза ваз эверда... Вун адан «ъилив фидани?

Эвер авуртла, лап гъевеслудаказ фида...

— Ам чи рекъеллай къван я, духтур! Вуна адаз куьмекдани?

Ийида, Гъажи. Ам азарлу я, ахпа мусурман ру гъанидиз урус доктордин куьмек клан хъун бес гъвечѣи кар яни?!

Лап хъсан! Берали, хуьруьз фидан?

Фида.

Духтур, инанмиш хъухъ! Жумла жагъан шагъид я! Им чи пудан — духтур дин, Квасадин и сухтадин къи сас я! Пис ккасдин чшандани ирикѣ тлаш лъун зи эрзимаи мурад я! — Гъажимурад катна хъфена.

— Ихътин къисас къахчун, — лагъана Бералиди Гъажи хъфейдалай гуьгъуьниз, — шейтандин рикѣлни къведач!

Интъе, чи Гъажидин рикѣл атана.—Доктор Вагъидаз «илигна.—Акъуллу аял я, за и аял са шумуд сеферда диндирмишайди я. — Доктор урусдал рахана.

Медресадиз хъфизвани? —Бералиди хабар «буна.

Фекъи авачир медресадиз в уж къведа?—Вагъид къарагъна хъфидайла, ам докторди акъвазарна.

Хтул, вун урус школадиз къведани?

—Къведа, духтур... амша зи бубадихъ ктабар къачудай пул авач.

— Ктабарни тетрадар за къачуда, фидани? Цѣийи школани ахъа жезва...

— Фида, дуктур!

Гъа и юкъуз докторди Гъасанов Вагъид школада туькѣурна, адаз ктабарни тетрадар къачуна, вичин жумартлувилини къапу мад са кесибдин аялдиз ахъайна.

Жуьмя мискиндин дарамат эцигиз, са шумуд йис алатна. И йикъара Ефимова округдин начальник Брусиллов члалал гъана, Ахцегъа школадин бинени эцигиз башламишна.

Пачагъди вичин бюджетдай пул ганач. Гъавиляй Ахцегърин жемьтди школа эцигунин рекъиз чпи пул

кватна. Доктор Ефимовани и рекъиз 25 манат пул гана.

— Зун, жумья мисклин эцигунал харжун патал цуд манат пул гайи Гъарусалай усал яни?!

Жвмятри саваб я лугъуз миоклиндал гъавая кваллахватла, школадал кГвалах авурла пул къачуна. Доктордиз жумья миоклиндилай школа фад куътягъ хъун гзаф «Іандай. Мисклиндин къванцин кГвалах халкъ галаз «ыиле фейивили фад куътягъ хъана, амма къене патан—тахтадин крар, къавар дуъзар авун гзаф яргал члугуна. Нетижада доктордиз кланивал хъана— школа вилик ахъа хъана.

Школа ахъа авур межлисдал доктор Ефимова клуфук яъвер ,ква:з Брусиллов аз лагъана:

— Гила, жанаби начальник, вавай и округла зани кваллахна лугъуз жеда! Чкадин халкъди ви тІвар къа да, амма и тІварунихъ ваз пис экъуьгъунар гилигдач, вучиз лагъайтла, абуру вуна эцигиз тур школа рикел хкида...

Ішкыл УРУСАТДИН ЦУЪК

Гъа йикъан нянриз хузари хурук кутур фекъици, вичин умудлу, сир хуьн алакьдай са мирес арада аваз, лап чинеба Ефимоваз кваллиз эверна.

Фекъидал алай гьал акурла, доктордик хъуьруьн акатиа, ада хабар къуна:

Вал цару чугъар тепилмиш хъана, яни? — док торди лезгидал хабар къуна.

Ваз вуч хъсан чир хъана, духтур!—фекъиди ничин даклунвай ччинив, чІар алачир кылив царцІар гуз туна, Ефимовал мягътелвилер авуна.

— Бес чир жечни, фекъи? — Ефимов хъуьрена. — Линейкадал гатай гьил, садни цару чугъари сухар гайи «ыил пис дакІвада. Линейка гвай фекъидихъ, я цару къачагърихъ гьич инсаф авач... За авайвал лугъузва... Медресада авай аялар капашар дакІуна зи патав къевезва. Абурун гьилер икІ ви >кыл хьиз дакІуна жезва. Япарал хирер жезва. Ибур, дегъ заманада лрабри, чпин чІалаз муьтлуьгъ тахъай лукІариз ийиз

хъайи вагъши къастар, жазаяр хьиз аквазва заз... Инсаф, квехъ фекъийрихъ авач.

— Гатун тавур дуьгуьдикай, духтур, аш жезвач, — лагъана фекъиди векъи ванцелди, ччанда авай зурни гъайбат къалурна. И касдин ччинин лишанар, вилерин амалар чир жедай гьалда амач. Ччинин хам далдамдин хъурхъ хьиз, тІарам хъана аквазнава. Ада уф ттуна, дулдурмадиз гъазурнавай ратунин жьатІар хьиз даклунвай плузарар юзурна хьиз давамарна:

Гъар са устІардихъ вичин алатар ава. Демирчи дихъ .клутанй кагъузар, эфенвай чат, дуьлгердихъ якІв, ранда, чавустан... Фекъидихъ каламни линейка ава...

А устІарри затІни тушир ракъукай, кларасдикай уьмуьрда вазни заз герек затІар ийизва, фекъи. Абуру баркаллани къачуда, амма вуна аялар медресадай катарда. Къаргъишар къазанмишда...

Виридакай фекъияр хъайитІа, чи хам. духтур, пуд кепекдай хъфидач...

Фекъи эхиримжи гафар лугъуналди пашман хъана. Вучиз лагъайтла, ада вичин риклин сирмурад, метлеб инал, урус доктордин вилик эчІирун, вичин еке ягъалмишвал яз гьисабна.

— Чахъай калГъатайтла,— лагъана фекъиди ял къу на, зегъле фенвай азарлудан ван акъудна, — а жуь... ишол... ишколадамишколадиз къабулда ман.

Доктордиз гьекъедин ял гъатнавай фекъидин квалляй тадиз экъечІиа хъфиз кланзава. Гъавиляй фекъидин ван тахъайдай <къуна, тадиз дарманар къачудай рецептар кхъена. КицІи къур хер кутІунна, ам къецел экъечІдайла, иниз Гъажимурада атана.

Антон стха, вуна ина вучзавайди я?! Астафирул лагъ, астафируллагъ! — Гъажимурада вичиз алапат хъанвайди къалурзавай ччин туькІуьрна.

Азарлудан кылив атанвайди я, Кваса. — лагъа на Ефимов милиз хъуьрена.

Астафируллагъ, астафируллагъ! Заз Ефимов, урус духтур, чи мятьледин фекъидин квалле аквазва... Зун инанмиш ятІани, зал алай и алухар инанмиш жезвач. Жумла жагъан шагъид я!

—Вун кис, Гъажимурад! Кис, иблис Кваса! — Фекъидай гъарай акъатна.

Гъажимурад фекъидикай зарафатар ийиз атанвайди чир хъайи Ефимов, хъуьрезхъуьрез хъфена.

Дуьз лагъ, фекъи, им вуч агъвалат я? Хашперес духтурдивай, Аллагъдин хуру ахъай тийизвай, и ваз дарман клан хъанани?

Кеве акІайла, къеи хва Кваса, им вакІаз буба латьана клани дуьнья я... ЗатІ таквазвай вилера капаш ттуна, фекъи кушкундал рахана.

— Вак ви буран хътин кылиз ягъа, гьеллебаз фекъи! Жумла жагъан шагъид жеда! Пака за вун терсина ламрал эцигна и дареда гъаз къекъведа!

— Инсаф ая, аман Кваса стха! Зун кеве авай кас я... Зи зарафатдик цІай кутумир!.. — Фекъидиз бегъем кичІе хъанвайди, адан бирдан милаим хъайи, регъим авун тІалабзавай касдиз хае ванци тестикъ авуна. — Вуна вуч хъайитІани ийида. Дад, зи балайрин язух ша! Къашкъа чи кваллиз атайди чир хъайитІа, къазиди зун жумья миоклинда негъ ийида...

Заз гаф кланда! — Гъажимурад зу.рлама раха на. — Вуна Къашкъадин рекъе кыл эцигда! Башуьсте, башуьсте!

Зун ваз килитда... Аллагъ куьмек хъуй!

За вун Къунагъламишун, ччан Гъажимурад! — фекъи меселай виниз хъана.

Зун динж я...

Гъажимурад Ахцегърин мичІи, баябан хуьруьз эвичІна, ам хейлин вахтунда, вичин дуст Ефимов хьиз йифен сирлувилериз яб гуз дар куьчейриз фена.

Ефимов и сеферда, гзафни гзаф, фекъидиз дарман авун патал ваъ, адан жемятдин къажпыан къван хъанвай къилиз тамашун патал и ругъанидин къвализ фена. Доктордин фикирди «вак виридан пай ква, доктор, виридаз ви «уъмек къанда...» — лугъудай фикиррин, ам ингъе, и такан касдиз: вичинни халкъдин арада цаз алай жугъун хъана акъвазнавай фекъидизни куъмек авуниз мажбурна.

Брусирован руш Ежатеринади (Катяди) къвале доктор вилив хуъз хъана. Аз, а са гъвечи багъна ЖУУ_ЕИЗ екееке хуъруьнарзава. Гуъзел, амма кстахвили бегъем аял авунвай руша, бубадив зварар гуз, реклинивай акъвазнавай Абдулжелилаз араара вил ягъиз, ам доктордин тавдин къвале къекъевезва. Сифте ам цлак квай суьретриз килигна.

«Паб авачир къвал я ман... субай касдин югъ гъа гъим я.» — лугъуз чпин къайдасузвал, аваравал гъахъ ийиз алакьдай ксар Ефимоваз гзаф такан я.

Михивал, къайда, къулайвал... авачир къвал акурла, доктордиз гъа гъалатда вичин дустари «я стха, мехъер ая ман» лугъуз и арада агъур члалар гъалчдайди хъсан чида.

Сухан тлал багъна авуна, хъсан парталар алукина члагана атанвай Катя, исятда цийи свае къван хуш гъалда, вичин гуъзелвилил нур ттуна чаз доктордин къвале аквазнава.

Реклин ахъай авуна къвализ аватай Ефимов мягътел хъана: тавдин юкъвал алай элкъвей столдихъ альбом гъилеваз Катя ацукънава.

Катя!—Ефимов чина шадвал ва мягътелвал аваз къвализ хтана. — Хъайи кар авани?! Вун ик! геж акъатна ман, ни хъ галаз атана?!

— Заз рехъ чида, гъавилай текдиз атана! — лагъана Катя хуъурена. — Зи свах тлазва, иниз атун «умаз, док тор, ам «йена.

Ефимов ашпаз Абдулжелилаз «илигна. Адан вилери, «вахъ гъазурвал авани, дуст?»—лугъузва. Ашпаз гъавурда акъуна.

— Вуч къандатлани авазва, доктор! Къавурмишнавай хуъурен карч кан хъайитла, гъамни столдал къведа!

— Сагърай, стха, вун гзаф жумарт я! Амма Катя вавай машгъл ийиз хъанач. Бейниван Катя, вуна багъишламиша!

— Абдулжелилак тахсир квач, — Катяди альбом акъална, ам къачур чкадал — этажеркадал эциг хуъу на. — Зун ,бейхабар атана, адалай гъейри ви ашпазди инал заз, вуна сувун яцарин макан, къакъан тагъда йиф акъудур «ьисани ахъайна.

— Агъо! Ак! ятла, вун машгъл авуна! — ДарИХ жедай ,къван вахтни хъанач. Антон, заз бубади вун галаз хтун тапшурмишнава.

— Хийир хабар?

— Фейила чир жеда, Антон. — Белки за...

Са белкини авач! Ви хесетар чидайвили, ингъе, зун ви къилив атана. Са багънани къабулдач! Къе вун чи хзандин межлисда хъана къанда! Мад мугъманар ава,

Зун ваз муьлуъгъ я, Екатерина! Анжах хъел къвемир!..

Заз хъел?! Жедай кар туш! —Катяди яргъл чугур хуъруьнарна. — Де ша, чун фин, жанаби док тор. — Катяди, вичин махпур хъиз, хуъуъул гъл акал на, доктор «ъецел акъудиз алахъна.

Ваъ, ваъ!.. Зун ик! тадиз экъечна финик квач... Эвел за вун къунагъламиш авуна къанда, Катя, ахпа куъ къвализ фин.

—Зун ви мугъман туш, ваз межлисдиз эвериз атанвай ччам я. Эгер ччамра фейифейи чкада тлуьртла, адаз къвализ элкъвешалди са гъафте вахт кан жеда... Ша, ша!

Доктор тадиз вичин дун дегешна, Катядихъ галаз Брусирован къвалихъ рекъе гъатна. Хуъруьн куъчяр цифедик квай вацра са гъл экуъ авунва.

— Вун и йикъара, Антон, заз гзаф къариба акваз ва, — лагъана Катяди доктордин гъиликай къуна. — Ваз касни ахквазмач. Бегъем фикирлу я. Тахъайтла, къаниди гъилияй акъатнани?

Доктордиз и гафарин ван атайла, вичин ччин ягъай хъиз хъана. Алваназ аваз хъайи вичин муьгъуббатдикай Катядиз хабар хъайиди хъиз хъана. Йиф туширтла якъин, Катядиз Ефимован ччиниз атай рангарай, адан вилерай, руьгъдик акаатай гъалаба аквадай. Доктор хейлин вахтунда кисна. Ахпа ада:

. —Захъ къаниди ава, Катя,— доктор ванцик <гъл;аба кваз рахана, — ам зи гъилияй нивай акъудиз жеда?! Заз чиз вуна и эхтилат...

— Са сеbeb авачиртла, и гафар зи рикел къведа чир... Шумуд йикъар, гъеле, гъафтеяр алатна, вун чи къвализ хтанач. Хатадай дуьшуьш хъайилани, вуна ччи на бейкефвилил— азарлудан лишанар аваз, «зун дагъ вийри туъзлемишзава, абур заз килигиз мягътел таху рай...»— лугъуз, вуна за:кай къил баштан авуна. Вахъ бес инсаф амачни?!

Катядик хъел акатна, са геренда доктордин гъл ахъайна, са кам къван гуьгъуьна акъвазна.

— Ви къвалахар югъйиф талгъана, тек са вун ваъ, цлуд доктор алахъайтлани куътягъ жедач, къвердавай къалин жеда... Дагъвийр гзаф я, вун сад. Хкетрикни квачир зиринтвал вахъ хъайитлани, вири дере рази авун къилекъведай кар туц... Вахъ ял ядай, дуст къун

вай рушаз бахш ийидай вахтар хъана къанца, Антон. И дерада вун машгъл я жеда, амма зун ялгузвили дарихна, дарихна... пад жедай гълдиз гъанва! Заз вун такур са юкъуз... дуьнья пичи яз жгъизва...

—Масан Катя! Масан Катя! Вуна багъишламиша, дуст! За гъалаттар ахъайна!.. Инанмиш хуъхъ, зун инсафсузни хъанва...

Докторди тадиз Катядин гъиликай къуна, ахпа къантлардин къилелай агъуз эвичизавай тикдал акъвазна, рушан хъуькъвез темен гана.

— Къе вун заз гзаф бегенмиш хъана! Вири гафар, юзунар, агъакънавай, рикливай ашукъ хъанвай, вафа лу дустунинбур я! Инанмиш хъухъ, зун шад я!

Антон мад ва мад рушаз теменар багъишна.

— Къедалди зун шаклу са кар авай, — лагъана Ефимова Катя са геренда дуванханадин варцив акъ вазарна.—Заз ви сергъятсуз наз гваз, такабурлувиаел ди къиле тухузвай, араара аялвални сарсахвал кака хъай амалар бегенмиш тушир. За вун уьмуьрда, акъул лу са келимани акъудунин алакьунар авачир кас яз гъисабнавай. Хъсан хъана хъи... зун ятъалмиш хъана! Зун вакай катунын эвелимжи себебни гъа им тир.

Къапуьри ванна. Анай къакъан бармак, чухваяр, «ух галай чекмеяр алай, къакъан буй алай къазах экъечина, ам са геренда доктордизни Катядиз килигна, абур вичиз чирна:

«Багъишламиша!»— лагъана уяхвалкъалурна, винел хкаж хъана. И векъи касди доктординни Катядин ширин эхтилат къатлана.

Варз циферин чулав пердедикай хкатна, къуд пад экуь хъана. Дерета вахтсуз атанвай хъуьтуьн гъаваяр акъвазнава. Ятлани Ефимован ва Катядин риклери садасад къизмишарнава. Антоназ исятда, Катя вичихъ галаз югъ жедалди амуькун кланда. Руша алатай йикъара хъиз, шит амалар хъийизмач. Вуна хиялда, ам са шумуд йикъан къене аялвилляй экъечина, гила, акъул балугъ хъана, вичвичин халис иеси хъана.)«Зи виликай Урусатдин цуьк экъечинава, — Антона фикирна,— »ам гзаф гуьзелди, гзаф хуш атирар галайди я. Завай Алваназ авай муьгъуьббат и гуьзел рушал жкиз хъайитла, зун бахтлу кас тир....»

Шкъил

РИКИЕР ИКЪРАР Я

Ефимовни Катя къвализ хтайла, цлан сятди ирид яна. Гъеле, мугъманар вири кГватI хъанвачир.

Вахтунда атана, доктор,— лагъана Брусилова, агъайнидаказ камар къачуна, Ефимов къаршиламиш на, — Къариба кар хъана... Катюша, доктор къвалай жгъана, яни?

Къвале аеачир, амма фад хтана,— Катяди вичин ашкъи гъавалу тир рики къизмишна къекъифнавай ччин бубадикай чуьнуьхна, ам хъуьрена а патан къа лиз катна.

Брусилон вичин руш катай патахъ килигиз, амуькна. Ада фикирна: «И иблис мус инсандин шикилдиз къведа эхир!? Гагъ им хъел авуна, байкъуш хъана къвалин мичли са муртла «суда, гагъ идакай гъаргъар, акъваз тийиз хъуьредай шейтлан жежа... Тахсир зинни зипапанди я, чун яам чурнавайди. Мурдардиз вердишарна...» Брусилова доктордин гъиликай къуна, адаз дивандал чка къалурна, ам вични мукъув ацукъна, ччина перишанвиллин хъен аваз, гъар еа келима алцумзавайди хъиз, явашяваш рахана.

— Дуьньядиз къведра «къведайтла хупI серее тушир ни! Са уьмуьрда авур гъалатлар муькуь уьмуьрда тик ра ийидачир.

— За икни лугъун,— доктор суьгъбетдик экечина,— вич затI туширди вад уьмуьрдини къени ийидач. ЦIвелинди вич яз, мегъуьнди вич яз амуькда. Амма ципицириз, ичериз, нарариз... гъуьрмет ава. Абуру чпин са уьмуьрда гъикъван инсанар шад ва тух ийида!

Докторди, Брусилонан гъавурда гъат тавуна, инал авур эхтилатдик округдин дамах гвай начальникдин фараш гъалар пузмишна. Аниз фикир тагана, докторди давамарна:

Ацланвай къапунихъ вичин ван ава, пичлидахъни вичинди...

Ви философия инал кутугнавач, доктор. Исятда арада авайди зунни зи паб ва Катя я... Чавай Катя хъсан вердишариз хъанач. Ам агакънавай руш я, амма амалар, крар сарсах аялдинбур я.

Къедлай къулухъ, Барис Александрович, Катядиз а тахсир гумир, ам гзаф хъсандиз ацукъна къарагъдай чка чидай, фидайни тефидай жигъирар аквазвай, лугъудайни талгъана кланиди къатлузвай инсан я. Вуна багъишламиша, зи философия я ваз, я ви гъуьрметлу юлдашдиз, камаллу Катядиз талукъ туш! За инал ви фикирдикай хабар авачиз хиялар авуна, абур мецел гъана, къун тавунвай чкадал лугъун хъана.

— В« тафар, Антон, дуьзIбур яни, тахъайтла — зара фатдинбур? — Брусилова хабар къуна.

— За ваз гъакъикъат лугъузва. Зун шад я!

Докторни Брусилон хейлин вахтунда эхтилатрик кваз хъана. Абур Катядила элячIна пачагъдин политикадал къван атана.

— Валай, доктор, заз са шумуд варлу терекмади, алишверишчиди... шикаят авуна,—Брусилова вичин ван векъи авуна хъиз башламишна. — За вун абурун вилик тахсиркар авунач. Анжах чи политика, ваз чида, иира девлетлуйриз далу ягъун я. Чкачкада, гъар са юкъуз жуван государстводин хатасузвал таъминарун я. Эхиримжи йисара Кавказда къиле фенвай вакъиайри дагъвийар хейлин няс авунва. Инара пачагъдин аксина эхтилатар ийизва, гъеле, мурдар къаравилияр ахъайзава. Абур дагъвийриз цавай аватнавач, Бакудай, Тифлисдай, Грознидай... гъанвай ксар ава. Вакай, геле вазни хабар авачиз, инра гъатнавай авараириз куьмекчи хъанва. Гъабурун идеяр хуьзвайди хъанва. Гъина хъайитлани «есибрин тереф вуна хуьзва, девлетлу батлул авун ваз закон хъанва... Фикир ая, гъа икI хъанва.

Ефимова округдин начальникдиз руьгъдин секинвилелди яб гана. Вучиз лагъайтла, ихътин эхтилатар авун Брусиловаз, гъеле фадлай адет хъанвай кар я. Вири межлиера начальникдиз гъалатлар, ягъалмишвилер виликамаз хълагъун адет хъанва.

Хейлин кисна, ахпа докторди сабурлувилелди, гье, ле тIимил къван ччин а уьтчеквилин, вичин амалрал разивилин лишанар аваз лагъана:

— Ажизбуруз, кIелзавайбуруз куьмек авуна, абу рун гIил къун, абур уьмуьрдин хаталу ва чешн улам рилай алудун, мегер пачагьлугъдиз зарар авай кар яни? Заз чиз, за дагъвийрив куьмекдин гIил вугун урусринни лезгийрин дуствал хъсанди, мягкемди, яргал заманайрал къведалди дурумлуди авун я. За мад хълагъда, лезгийр яракъривай, солдатривай

муьтIуьгъариз жедач* абур яракърини солдатри пис къарсатмишзава. Дагъвийрин хесетар заз хъсан чир хъанва: хъсанвал абуру рикIелай алудзавач, амма писвал авурла, ччанарилай, хзанрилай, малдевлетдилай гIил къачуна къисас къахчунин—писвал хъувунин жигъирииз физва... Чун, урус халкъдин векилар дагъвийрин арада гъикъван мергъеметлу, гъикъван хъсан хъайитIа, гъа гъакъван дагъвийр чални мергъеметлу жеда... Инра зегъметчи халкъ азиятдик ква, ятIани ам секин я...

— Мукъаятвилелди «Гвалахдай за>мана я, доктор, заз чиз вун гъавурда акъуна.

Дагъвийрин арада доктор Ефимовахъ авай стхавилин гъуьрметди округдин начальник, Дагъустандин областдин къиле акъвазнавай пачагъдин итимар, гъеле Кавказдин губернатор кардик кутуна. Губернаторди округдин начальник Брусиловаз Ефимовал бегъем гуьзчивал авун тапшурмишна. И серенжемдал бес тахъана абуру Ефимов, Дербентдиз, ПортПетровскдиз дегишар авунин месэлани эцигна. А фикирар къиле фенач. «Санизни зун къведач. Эгер за авунвай къелетар аватIа, кIвалахдилай алуд. Зун ина, инфекцияр къведач, ам чкIидай уламрал акъвазна, дагъвийриз «уьмек ийидайла, гарнизондин саламатвал хуьнин къайгъуйрик квайла, масаниз акъудун — пачагьлугъдин ва халкъдин вилик тахсиркарвал авун я...» — лагъана Ефимова Дагъустандин областдин санитарное управлениедиз чар къхена.

Доктор Ефимов тахсирлу ийиз хъанач. Анжах: «Гуьзчивал ая, дагъвийрин арада ам вучиз аватIа чир ая...» — лагъана областдай чар атана, гъа идалди гуманлувал артух авуна, доктордин гуьгъуьна жасусар ттуна.

Катя атана, ада бубадихъай чинеба Ефимоваз гIил элягъна, вичин «ылиив эверна са шикил къалурна, руша рикIе са фикирни авачиз хабар къуна:

— И гуьзел рушаз, Антон, вуна Тифлизда куьмек авурди яни, тахъайтIа?..

Ефимов фотокарточка къачуна, адаз килигна. Шикилдикай адаз Алван килигна. Бирдан рикIи цIай къур хъиз, доктордин нефес дар хъана, къиле жуьрбажуьр агъур хиялри пехъивал авуна. «Аквар гъаларай, Катядиз Алван заз кIан хъуникай хабар ава» — фикирна

Антон. «Хъайиди жеда» — лагъана Ефимова вичин альбомдай Катяди, ихтияр авачиз къачунвай фотокарточка жибинда хутуна, са гужбаладал, руьгъ секин касдиз хае ван туькIуьрна лагъана:

И шикилар, Катя, заз зи докторвилин практика къиле тухун, са вахтунда рикIел хкун яз янавайбур я... Руш гзаф гуьзелди я. Ам гъа и Ахцегъа яшамиш жез ва. Зи вах я! За ам и мукъвара кIани гададиз гуьлуьз гана, ам бахтлу хъана...

Ам лезги руш я эхир, вун урус!.. Ваз адакай вах гъикI хъана, Антон?!—Алапат хъанвай Катяди хабар къуна.

Ам яргъи тарих я...

Ваз минет хъуй, Антон, ахъа ая! И руш лап гуь зелди я.

— Гъайиф тушни, масан Катя! Вун хътин гуьзел, зи рикIиз акунач! — Докторди вичин гъалаба чуьнуьхна.

Ефимов фотокарточка жибиндай акъудна, вичинни Алванан шикилриз садра килиг хъувуна, агъ аладарна хъиз лагъана:

— Заз пай авачир гуьзелвеликай вуч дад ава?.. Инал Ефимова Катядиз, Алванакан хъайихъайивал

суьгъбет авуна. Амма вичиз и руш вичиз кIан хъуникай келимани сивяй акъуднач. Шикилни рушаз хабар авачиз фотограф, вичин дуст Гъасмана ЯIГъайди лагъана

Алванан шикилдиз килигна, адан уьмуьрдикай суьгъбет авурла, Ефимов мад дарих хъана. Адан яиялар гзаф яIргъариз фева: «Вучиз зун гавур я?! И гафар гвай ругъанидиз лянет!..»

Николай пачагъ тахтунал акъалтна са шумуд йис ятIани тамам къунин гъуьрметдай Брусилувани адан папа туькIуьрнавай къунагълух башламишна.

Столдихъ Ахцегърин >къеледин чIехибур, хуьруьн виликкъилив ,квей къведпуд кас ацукъна. Катяди Ефимовазни вичиз садсадан патав, яру махпур чIугунвай буржунар алай, гуьзел нехишар атIана туькIуьрнавай хвехуьн «Iарасдин къве ,кресло эцигна. Столдин къиле ацукънавай Брусилова къарагъна ва пачагъдин сагълугъдай къунагълухIа авайбуру сифте бокалар хъун теклифна.

Ефимованни Катядин арада чинебан суьгъбет авай

ди, абуру садасадаз инал ийизвай къулЛугъ акур манри шаксуз и къве кас чебчпел ашукъалмашукъ хъанвайди тестикъ авуна.

Къунагълухда авайбур ичкиди къизмишарна, къведкъвед хъана суьгъбетрик квайла, кIвализ къецIи ийизийиз, тапас квачир, амма гуьзел кац атана. Нубатнубатдал кIвалевайбуруз килигна, виридалай элячIна атана ада Катядин къужахдиз хкадарна. Руша кациз тавазвилер авуна.

Алатдайди туш, —лагъана Катя кац къужахда аваз къарагъна.— 3« Набуд кеудай вахт я. Ингъе ззхъ IкъакъIез атанва.

Набуд? ТIвар я»и? — Антона хабар «буна.

Эхь, твар я. Идан кылел къаза атайди я, за им ксурда. Катя кац гваз муькуь жъвализ фена. И легъзеда Ефимоваз къунагълухда авайбурун къвердавай къати ва къалин жезвай ванер хъьанач. Ада фикирарзавай

Са юкьуз гуьзел дагъви дишегълиди, гъилин туплар кумачир, амма жегъеннемдин азиятди кана ажуз хъанвай, вадругуд йис яш авай гада амбулаториядиз гъана. Дишегълиди аялдин гъилел члередикай аватай еке къван алукъна туплар эзмиш хъайиди лагъана. Дидедин эхтилат къатлана хъиз, аялди гъарайна. Ада, зичин туплар патронди, а патронни вичиз Къули халуди гайиди ва чкълудал адан къеневай затлар акъудзавайла, гуррр... ван авурди лагъана. Дидедин рангар атлана. ам гада къахчуна хъфиз гъазур хъана. Ефимова аял больницада тун истемиша. Духтурди аялдин туплар галатай дуьшуьш чкадал фена ажтармишна. И гуьзел аял гъарамзадавилел уьмуьр кечирмишзавай, инсандин шикилда авай са къанлу иблисдин, арвадбазвилин гъуьрч хъана къван. А жфирди вичин нефе патал дуьньяда авай къван алчахвилер ийидайди доктордиз тестикъ хъана. Гададин буба кечмиш хъана. Адан гуьзел диде вичиз Къачунин план туькълурна, а алчахди хендедедин аялдин гъиле хъиткъиндай патрон вугана. Адан къаст аял пуч авун хъана. Хендеде гуьгъуьна аял аваз, вичин пуд лагъай паб хъунухъ адаз клан хъанач.

Доктор хияллу яз акурла, Брусилова спелрилай гъил члугуна, цликен хъиз яру ччин цавал къуна лагъана:

— Антон, вун фикирлу вучиз я?

Авач... И мукъва кыле фейи хаталу са дуьшуьш риклел хтана.

Антон, адакай чаз суьгъбет ая! — Катяди ми нетна.

Ефимова аялдин, адан дидедин кылел атай дуьшуьшдикай суьгъбет авуна, эхирдай лагъана:

— Ингъе, и эхтилат авуник зи мурад вуч я лагъана суал вугун мумкин я. Мурад, заз чиз, къинди я: ин санди вичин уьмуьр тек вич патал рекъе тухвайтла, адак обществодин пай «утун тавуртла, а уьмуьр обще ство патал хаталуди я лагъай члал я. Ахътин «фирдин хци вичин уьмуьрдин къулайвилер патал тарашда, рекъида, къакъудда, алцурарда... Аялдиз къаст авун алакъай жаллатлдивай гъа вуч хъайитлани ийиз жеда.

Межлисда авайбур кисна доктордихъ яб акална, амма гъич садни и суьгъбетди къарсурнач. Брусилов гъеле, и эхтилатдин ван тахъай хъиз къуна «къарагъна, са себебни авачиз къежел экъечина «вализ хтана. Начальникди: «Гынал хъайитлани и «асди прогреесдин эхтилатар ийида... Ида вичин къил еке хаталувилик вутунва. Катядиз ам рикливай, «кла<п къайигтла четин я, аял бедбахт жеда...» — фикирна, фу нез эгечина.

Доктор къарагъна, вичин пальто къахчуна хъфидайла, Катяни къарагъна.

— Гъиниз я?

г— Дуьз лагъайтла, Катя, зун квализ хъфизва...

— Вучиз, Антон?

За къе къил члугуна клани гзаф агъур азарлу ава, аквар гъаларай, адан итимар зи риклинихъ акъ вазна мягътел я. Де сагърай! Сагърай жанабияр! — Антон, къилер хкажай кефли яз къизмиш хъанвай квалин иесидиз, мугъманриз ахкунач. Амма Катяди, рекъе пальто алуклизалуклиз, гъерекатна Антонахъ ага къар хъувуна.

Антон! Зуни вахъ галаз... вун рекъе хугаз фида!.. •

йиф я, Катя, @ун Гъииз фида?!

— Зун?... Зун в,и риклиз фида, Антон... Тадачни?!

— Буюр, Катя! Буюр, дуст! — докторди Катядин гъиликай къуна, абур къведни Ефимован квал галай патахъ фена.

1Укъил ГЪАЖИМУРАД ХТАНА

Гзаф живер къвайила, чинра лугъудайвал, ацлай гатлалай атай къуьд, кесибрал азаб акълудна, явашяваш къакъан дагъларал хкаж жезвай.

Гатфарин дем мукъваллайди малум ийиз и юкьуз члередан нувкйре вичин къариба «Игъи... Игъи... Игъи...» — ванер хуьруьз чукурна, ам муг эцигдай ткеквенриз килигзава. Гъаваяр хейлин уму хъанва. Ятлани, гъеле серинрив гвай, лекъвера акъвазнавай ятари са члар къван мурк къунва.

Гъажимурад хъуьтуьн варцара фейи падни чин тийиз квахъна. Кваса Бакудин шегъерда, Сабунчида, Грознида, Белижида, Дербентда акуна лугъуз хабар хъана. «Гъажимурад катнава» — лугъудай хабарди Ефимов бегъем мягътел авуна. «Вучиз катрай?» — лагъана фикирлу яз, ам инсанрин арадиз атана вири чирна. Ингъе, къисасдин тарих ихъинди хъана... Панагъаз Ахцегъа авай вири чайчийрин дердибала хъсан чиз хъана: Абур Гъажимурада муьштерияр къакъудна барбатлзавай. Кваса базардиз къведалди хийир къачузвай чайчийр, ашпазар, гила ам атуник зарардин иесияр хъанва. Чаяр самоварра, шурпаяр, бузбашар къажгъанра баят яз амукъзава.

Гъажимурада виридалай ужузни гайила, хуьрекарни тямллубур ийизвайди вири муьштерийриз чида. Къаравили, гъил ачух, Кваса базардин михъи яд авай булах хъана. Ахцегъви, дагъви, шегъерзгъли вири адан туьквендин муьштерияр хъана. Адалай гъейри Гъажимурадахъ еке, сад хъанвай «леретl фляеяр гала. Абурувай маса чайханайра чпин рикl ачухна рахаз жедач,

Панагъа Гъажимурад катардай «амал» дуьзарна. Ада чугундин шуькълуь са чиб яргъвилел алай турба жугъурна, ам барутдай ацлурна, къве кылизни клевиз клевиз клумпар яна, ам клараодин са чхадин къенечуьнуьхна, чайханачийрикай садав вугана хъиз, лагъана:

— Къачу! Вот, что... И кларас пиренди я. Зав ам шейх Гъаруса вугайди я... Им Гъажимурада къулак кутун кумаз, ам барбатl жеда: са муьштерини дъяволдихъ амукъдач..., Идак дуьаяр ква...

Чайчи гзаф шад хъана. Ада Г.ьарусазни Панагъаз дуьаяр авуна, тадиз чха Гъажимурадан чайхана алай вал тухвана.

Гъажимурада са карвансарадин кланик квай, кьве риклин алай туьквен кирида кьуна, гъа ина кваллахзава.. Ашпаздин самаварар туьквендин кьене ава, амма хуьрекардай кьул чайханадин риклийив, кьецел ала. «Пирен кларас» гвай чайчи атана, Гъажимурадан кьулан вилик квай кларасрал ада хъуьчуьк квай чха вегьена, туьквендиз вил яна, вич касдиз такурди тестикъ хъайила, ам экъечина хъфена.

Рагъданин вахт тир. Гъажимурада, кьве сеферда ргай хуьрекар маса гана, исятда пуд. лагъай сеферда атир алахъиз цийи шурпа гъазурзавай. Затни кьатлун тавур Квасади кьулан вилик квай чхаяр далбадал цууз вегьана, вич туьквендиз хтана. Са гъвечи вахт алатайла, кьецелай кьумпара пад хъайи хътин гужлу ван акъатна. Туьквенда авайбур са легъеда кьизмиш руьхъведени руквари басмишна. Гъажимурад, адан гуьгъуьналлаз туьквенда. авай муьштерияр ччанара кичи аваз кьецел катна. Аб.уруз кьеледин буржарилайи туьквен кьумпарадив ягъай хъиз хъана, абур «чклизвай туьквендай» катна. Гъажимурад элкъвена килигайла, адаз вичин кьул чклана, кьажгъанар карвансарадин гъаятдиз гадар хъанваз акуна.

Агъвалатдикай хабар авай чайчийри, Панагъа алтлушнавай жемьатдик кваз, са_ патавай акъвазна, Гъажимурадан бедбахтвилел шадвилер ийиз хъана.

Гъажимурад и арайра ахкур кас хъанач. Чайханадин самаварар дуванханадай атай кьазахри туьхурна, кьажгъанрай чклай яклар кицлеризни верчериз хъана, вири ахлахъна.

Жанаби Борис Александрович! — лагъана Панагъа, и нязни округдин начальникдиз икрам авуна.— Пачагьлугъдиз хаталу лагълагъар ийиз хъайи са кун за чклурна! — лагъана ванчик уьзагъвални дамахун кваз Брусиловаз хабар гана.

— Хабар ава, Панагъ! — жаваб гана Брусилова, вичин чинеба агентдин гьил кьуна. — Пис хъанач...

Панагъа инал хъайихъайивал Брусиловаз суьгъбет авуна, ам ччанда кичини кьалабулухвал аваз, йифен чулав алухрик кваз, аич полициядин начальникдин кьиливай хквезвайди касдизияи кьалур тавун мурад яз,

баябан йацлун кьеряй агъаДал эвичина, кваллиз хъфена.

Исятда Гъажимурада чайханада кваллахзава. Ам базардин кьапандин терезар алай майдандин «ланик, гзаф инсан алтлушдай чкадал ала. Чайханадин вилик рагъ алай, михьи, хейлин яргьи айван ква. Ам кьвед лагъай мертебада хъунилай гъейри кьулви «ъене авай, са гзаф кьулай чка я.

Гъажимурад хтайла, Бакуда авай дустари гайи тлимил кьван пул адав гваз хъана. Ахцегъа авай дустарини гьил кьун хъувурла адаз цийи чайханадин бине киреда кьадай, ахпа гьиле кьекъведдай маядин пул хъана.

Гъажимурадаз доктор атайди акуна, «ьару амалар авуна, чуьнуьх хъана, Ефимова реклинилай кьене патаз камни кьачунач. Ана кьалшшринни цивиндин гумар, «ъавурмишзавай якларин ял гъатнавай. Доктор рагъ гъатнавай, михьи гъава алай айвандик эцигнавай столдихъ ацукъна.

Гъажимурадавай акъвазиз хъанач. Ам чайдай ацанвай чашка гьиле аваз доктордин мукъув атана, гьиле авай кьапар столдал эцигна, мягътел яз, кьил гагъ са кьуьнел, гагъ маса кьуьнел вигъиз, хейлин вахтунда Антоназ килигна. Доктордик бегъем хъуьруьн кутурдалай гуьгъуьниз, адав гьил вугана.

— Вун хвашгелди, ччан доктор, сафагелди!

Сагърай, Гъажи! — доктор Квасадин цай хъиз яру хъана кьекъифнавай ччиниз килигна мад хъуь рена.

Ина гьик! хъана, Гъажи стха? — Вуна кье вири мамачи кьарийрив за вуганвай спиртар хъивегънавай хъиз аквазва?!

Зи кьилел атайди атана: а дуьшуьш, доктор, мажалук ахъайда, — Квасади вичин цу кана илигна Шш спелар, рцлмар, клакларам кьалурна. — Зи кьи лел атайди гьич инанмиш тежедай дуьшуьш я... Хъсан хъана, шагьидар ава. Абуру хъайихъайивал суьгъбет авун лазим я...

— За кьарай кьадач, Гъажи, минет хъуй, ахъа ая. — Доктор клевиз акъвазна.

Буюр, доктор. За ваз зи кьилел атай дуьнуьш дикай эхтилат ийида... ша, и кьулан вилик ша! Анал вучда, Кваса?!

— Дуьшуьш гъа и .кьулан кьеняй акъатна, гъа гъадан видик кьиле фена эхир.

Чайханадик хейлин инсанар ква, абурун арада, Илас, Гъасман, Султан Межид ава: ибур вири «Квасади хъ вичин «ъул галтугна...» — лугъуз хуьре чкланвай хабарди, квалера пакаман фу тлуьн тавунмаз, ингье и чайханадиз гъана. Хабар кьуркьурдаз Квасади кьил юзурна, вичин дертлувал кьалурна, «сабур ая» лугъудай ишараяр авуна. «Яраб ина гьик! хъана жал?!» — лугъуз чайханада авай ахцегъри фикирар ийиз, Квасадиз мажал жедалди сабур авунгц чаяр хъваз, шурпаяр нез ацукънава. «Им алишвериш гужлу ийидай хъсан багъна хъанва» — фикирна Гъажимурада вичин кьве самаварни буш авуна. Бузбаш, шурпаяр маса гана, эхир затни амачир кьажгъанрин кланери ван авурла, ада са геренда ацукъна вичи фу тлуьна, ахпа эхтилат башламишунин нубат хъайила, иниз Ефимов атана.

Гьил гелкьуьрна, туьквен ацлана ацукънавай ва кьвачел акъвазнавай жемьат кьалурна, тадиз самавардиз цивинар вегьена хтана. Гъажимурада вичин шагьидар тир итммризни эверна, цийи шурпани бузбаш ргазвай кьулан вилик эхтилат башламишна.

— За кье экуьнахъ кьулак цай кутуна, араара йиф гуз, ам кьати хъун гуьзлемешиз гъа «нал ацукънавай. Вилер цал алаз фикирлу хъанвай вахтунда, цай квай кларасрал заз аквазакваз ччан

атана, абур «Авв!..» — эйбежер кьув яна, вири зи винел атана!.. Къула авай ялавни гьемгьум зи ччиниз экъифна. Дугъриданни заз пара кичле хъана: кьил алатай са: патахъ катна. Амайди, Султан Межида ахъай авурай... Къурай, амма кутугай буй алай, ччинай сагъламвални кефчивал аквазвай Султан Межида хъурезхъурез сугъбет авуна.

— Кваса къулан вилик агъуз хъана ацукънавай виляй, зун айвандикай килигзавай. Исятда ада лагъай вал, цаяр, кларасар, руьхъни ялав къулан кьеняй Гъажимурадал гадар хъана атайди зазни акуна. Гъа жадикай ина хъайиди: масад я! Зун ччилел аватна куз вай кларасрин винел фена, абуруз яд яна кьецихъ экъечайла Гъажи хтанп.. «Яраб къул ик! дели вучиз хъанватла?! Бес ам алапат, керемет—иблисдин уюнбаз вал тушни?! — лагъанй Гъажи къалабулух кваз акът вазна, ам мад туьквендиз хъфенач.

За: «Гъажи катун патал, мад Ахцегъа авай и касдал пехилбуру акъуднавай уюн я» — лугъуз фикрар авуна, амма затни кьатлун тавуна, квализ хъфейтла, заз вич ийидай чка гъат тийиз са пай чларар илигзавай, са пайни канвай чи Мергъвер тивар алай кац акуна. Вич лугъумир, йифиз пиченин кьене кьатканвай кац амаз, Гъажимураца цай хъувуна.

Пакамалай яналди и чайханада авайбуру екееке хъурьурнарда къван. Араара Гъажимурада абуруз лугъуда:

— Хъвер хейлин дердерин дарман я... Аквар гъала рай куь иштагъ ахъа хъанва. Низ вуч кландатла лагъ, гъа... Пул авачиртла, ччан сагърай, аламаз неъ, гатун мух хъайила гахце! ..

И юкъуз Гъажимурада алатай вад юкъуз къван чайрни хурекар маса гана. Адалай гъейри халкъдизни къуллугъ авуна. Къаних са алишверишчиди Ахцегъиз гъана Къубадин паласадин сарубугъда гзаф багъа кьиметдай маса гуз хъана. Гъажимурада адаз бегъем кар къуна. Туьквенчийри «къифрелай гъейри гъич затни недач, зи кациз хъуй» — лугъуз са пакамахъ къантарагра гъатнавай ччан аламай, кьенвай кьифер кватна.

Бязи туьквенчийри: «Гъажи, вуна ибурукай садаз бузбаш ийизва гъа!.. ибур садан хамуниз яда...» — лугъуз хъана. Ятлани Гъажиди вичин сирлу фикир лагъанач.

Нисинрихъ, къаних алверчи къапанрал алай къуьлер авай чувалприн гъамбардал вилер алаз, чайханада ацукъна хурек нез эгечлун кумаз, Гъажимурада кьифер авай турба чувалдик кутуна лагъана: — Заз са вад пут техил кланзава... Вуна фу недалди за ам терездал акъудна эцигда. Маса вахт авач.

Иесиди разивал гана. И кардикай менфят къачур Гъажиди къуьл авай саки вири чувалрик кьифер кутуна, элкъвена хтана, инсанар квай чайханада гъарайна:

За, дуст кас, ви къуьл гъавая гайитлани къачу дач! Ам фуранани, подвалра члур хъанвайди я... Ам кьенвай, гъеле ччан алай кьиферин гъамбар я. Гъи чу валдал гъил вегъейтлани анай кьиф акъатна...

Дели жемир, я Гъажи! — лагъана яру, ацлай си фет алай алишверишчиди вичин ччин члурна.

— За табзаватла, зи,..

— Ша килиг, стхаяр! Зи къуьлуьк са синихни квай ди туш!..

Са шумуд кас фена килигна, абур мягътел амуькна. Вири чувалпрай кьифер акъатна! Затни кьатлун тавур алишверишчи къуьл ужуз кьиметдай маса гуниз маж бур хъана.

Гъажиди мегъледал алай тлимил такъат, амма гзаф хзанар авай кесибар вири гъана къуьл къачуз туна, ада и кесибрикай вичи авур фендигарвал чуьнуьхнач. Пул гвачирбурув вич заминда акъвазна — аламазни къачуз туна.

Укъил

БАГЪА МУГЪМАН

Ефимован теклифдиз амал авуна Гъажимурад дух турханадиз атана.

— За ваз яб гузва, стха! — лагъана Гъажимурад касни квачир айвандал ацукънавай Ефимован, мукъув ацукъна.

— Ви чайханадин къул цавуз къудгъунараиди,

Гъажи, ви «дуст» Панагъ я...

Гъич жедай кар туш! Ахътин кичле руьгъ авай кфирдивай и кар жедач...

Гъада и кар авуна, Гъажи. Им гъахътин алчах ри зурба намуссузвилер авур дуьнья я...

Докторди, чайчияр арада аваз, Брусилова гъалдарна, чайханада къалабулух ттурди Гъажимурадаз ахъайна.

Ваз и кар гъабуру авурди гъик! чир хъана, дух тур?

Заз и кардикай халкъди хабар гана. Брусилован квалеле авай къуллугъчижъараваш (лакей) руш Лей лади ахъайна. Ам лезги, етим руш я, ваз чида. Чи квалериз къвез хъфизвайди я...

Хъсан чида, ам Катядин почтальон я.

Аферин, гъа руш...

Аферин, гъа руш...

Аферин, гъа руш...

Аферин, гъа руш...

Аферин, гъа руш...

Аферин, гъа руш...

Аферин, гъа руш...

Аферин, гъа руш...

За чпис вучдатла... Жумла жагъан шагъид я! Вири алемдиз чир жеда...

Гъажи стха! Зи минет риклел аламани?

— Алама. Жумла жагъан шагъид жеда! За Пана

гъз цай яда! Я ам рекъин, я набуд яз збеди месе гъатин... Къенин йикъалай зун а кфирдин «къайгъудик» ква...

Бакуда вуч хабарар ава? Вужар акуна? Рабо чийрин гъалагъвал гъикъ я?

Заз эвелни эвел, чи куьруьнэгълияр, Къази мегъамед, ахпа Мукътадир, мад гзаф виклеъ гадаяр акуна. Абуру зун Бакуда тунач.

Вучиз, Гъажи?

«Вунни ви чайхана чи итимрмз: рабочийриз, лежберриз герек я. Вач ахлад!» — лагъана. Абуруз зун, духтур, ви куьмекчи, дуст хъунухъ хуш хъанва.

Абуруз инаг гъинай чида?! — докторди мягъ телвал авуна хъиз, хабар къуна.

И йисара чна къазидиз, фекъийриз, жерягъриз, Брусиловаз, Панагъаз «юр крарикай за суьгъбетар авуна. Жумла жагъан шагъид я! Гадайриз гзаф хвеша хъанва. Абуру ваз: «чи итим, чи дуст» лагъана. И дере ацъай саламар ракъурнава!

Чухсагъул, Гъажи! Къачузвай зегъмет квахъ та хъун еке кеф я, стха!

Абуру, духтур, ваз ихтибар авунва. Вакай затъ ни чуьнуьхмир лагъана, ина кваллахзавай чи гадайриз: рабочийриз чар къхена, ам за ахгакъарна.

Абур вужар ятла, вуна заз чирда, Гъажи.

Абур ваз вири чида. Къедлай къулухъ збур вав лап хъсандиз агатда.

Рази я. Амма мукъаят хъурай... Вунни саймаз жемир. Араара вуна гзаф хаталу къаравилияр ийизва. Тимил къван жуважув хуьх, Гъажи.

— Башуьсте, стха! Архайин хъухъ.

Гъажимурада сиви ван тавуна, Агъасиев Къазимегъамедан ва Айдынбегов Мукътадиран къулар алай чар Къашкъадин гъиле вугана.

— Ваз къхенвайди я.

Ефимов, сифте гъар патахъ килигна, ахпа, ада Гъажимурада хъуьчле гъенкал авуна ттунвай мишиндин киседай акъудай чар келна.

«...Намуслу лезгийрин, тек са лезгийрин ваъ, Кавказдин вири зулумламиш хъанвай халкъарин патай ваз чна ялавлу саламар ракъурзава! Ви къиметлу крари, иллаки, мергъаметлу инсанвилини вири лайхлувилерив ацъанвай ви рикъи чун шад ва гъейран ийизва. Рикел

хуьх, чи дуст, вахт къведа, ваз дагъвийри чи еагъвилини панагъ, дуствилини чешме—чи гъуьрметлу буба лугъуда! А кардал чун, ви дустар кевелай инанмиш я!..» — Ихътин чар, ихтибар авуна заз къхенва! — Доктордин ччанда къудратлу къуват юзана, ам пагъливандин инанмишвилелди Гъажимурадаз килигна. — Чухсагъул, Гъажи! Вуна, стха, зак лувар кутуна!.. И чар пучун герек туш. Ам тарихриз фирай: сана чуьнуьхна тур! Зи кваллиз, ам ваз чида, вири. тевкенра туб атадун адет хъанвай полициядин, начальникдин руш — Екатерина къвезва.

— Башуьсте, стха!

Гъажимурада бармакдин рувахъай са пипрусдин къатъ къудна, ам аладарна, куьлуь са чарчин крус Ефимовав вугана.

Им вуч я, Гъаж?

Адак квай итим, стха, Ахцегърин къеледа солдат я. А твар къхена зав вугайди Къазимегъамед вич я. Ада и кас жезмай къван фад, къеледин цларай ахкъудна рахкъур ая лагъана ваз минет авунва. Ам чпин итим.я лагъана...*

Кудрящев Иван... — докторди чарчин крус куь луь авуна жибиндиз вегъена, ам хейлин вахтунда кис на. — А кас къеледай акъудна рахкъурдай багъна жу гъурна канда... Жунгав хъиз сагъ итим я... Са кар кйида.

Ваз хъсан чида, стха. Бакуда авай чи гадайри и карда вак еке умуд кутунва.

Вун чир хъжезмач, Гъажи!

— Бес гъамиша къабачи жедани?! — Аферин!

И татфар гзаф милаимдаказ атана. Адахъ чинра лугъудайвал: «рекъера амуькай аязар» хъанач. Кесибар гадар авур клуртан патарихъ къекъвенач.

И гуьлуьшан гатфарин са нянрихъ ашпаз Абдул желила доктордин вири квалера лампаяр куькюьрна, ам са геренда миьхи гъавадал—айвандик экъечайла, инал чамаданар гвай фаэтончидихъ галаз са дишегъли атана.

— Доктор Антон Ефимов квалеле авани? — дишегъ лиди урусдал хабар къуна.

— Ам исятда хкъведа... Буюр, буюр! — Абдулжели

ла рах ахъайна, фаэтончидин гъиле авай чамаданар къахчуна.

Кваллиз гъахъна, вичин падкъил дуьзарна, атай дишегълиди мили хъверна хъиз хабар къуна:

— Вун Антонан «гуьллугъчи я, тушни? — Ашпаз я.

— Аквар гъаларай, доктордин къилив къвезхъфи дай дишегълияр гзаф ава, тушни?

— Гъайиф хъи, абур гъич авач... Доктор гъамиша квалалахал ала, зунни касни авачир и цларин къене сугъул я...

Завай вуна «вун вуж я? Вучиз атанвайди я?» — лагъана хабар вучиз къазвач.

Заз вакай зи духтурдин ушар атанва, вах...

Зак Антонан ушарар «ва? Гъич жеч!

— Ви вилери, гъаркуь пеле, ччина авай ишигъди, зи доктор ви стха тирди тестикъ авуна... Вун Бакудай атанвай чи вах Наташа я! Заз вун садрани акурди туш, амма шаксуз чир хъана!

Аферин, стха! Вун ягъалмиш туш...

За ваз гъа исятда гъамам туькюьрда!

Хъсан кар я. Антон хкведалди за парталар деги шарун лазим я. Пагъьо! Рекъи зун бегъем кудна.

Са арадила парталар дегишна, тавдин квалит хтана. Аквазакваз ччини гумрагъвал къачуна. Юкъван буй алай, гзаф агъайни Наташа, махарик квай, ччина мили хъуьруьн авай гуьзелрикай сад я.

Абдулжелилаз доктордин играми вахаз жезмай къван хъсан «ъуллугъ ийиз клан я: ада стол къурмишна, инал къве жуьредин чехирни эцигна.

За исятда Антоназ эвердай, вах... амма ада заз вич гъи азарлудин къилив фидатла лагъанач. Хуьр екеди я. Мехъерик фенвайтла жгъидай, амма азарлу авай квалит хъ ван жедач...

Айиб авач, стха. Зун зеррени телесмиш туш. Ада хуьре йифдач хьи?

Ваъ, ваъ! Амукъдайла, гъамиша заз лугъудай адет ава.

Наташади са истикан чехир хъвана, Абдулжелилан бузбаш дадмишна.

— Агъо! Им гзаф лезетлу зат! я! Ви тариф стхади гъамиша ийизвай. Нагъахъ чкадал авунач, баркалла, баркалла!

Наташа къарагъна стхадин «валера къекъвена. Вучиз ятлани, ада сифте парталар авай гъаркъуь шкаф ахъайна.

Ооо! Аламат, аламат!.. — Наташади инай Ал ванан еке авунвай къве портрет акъудна, мягътелви лелди абуруз килигна лагъана:

И руш гъина авайди я? — Сталдихъ ащукъна портретрал вилер алаз Наташади хабар къуна.

— И свае Ахцегъа яшамиш жезвайди я. — Твар чидачни?

— Чида... Ам Алван я, чи Къариб стхадин руш я. Гъуьлуьз тухвана са йисни зур хъанва, чи докторди ам са шумуд сеферда телеф хъуникай хкудна.

— Аааа... Алван, Алван!.. Гила рикел хтана. Антона гъа им гъилляй акъудна лугъуз гъайифар чулгвазвай жал?!

— Чидач, ©ах, чидач...

— Гуьзелвилит гаф авач, машаллагъ, машаллагъ! Антона заз кхъейвал, лап дагъларин Гуьруь я!.. Ца вараллайди клан хъуналди жгъидани... Дагълуйрин динни менсеб сад я, чади масад. Гададизни рушаз садазсац клан хъуналди затни туьклуьзвач.

Наташа милаимдаказ, вилери ракъини хъиз нур чукуьриз, портретдай килигзавай Алванал бегъем ашукъ хъана.

Аллагъ! Зи стха гъахъ я... Им са синихни ква чир гуьзел я, я!.. Им «квалин экв, риклин такъат я» — лагъайла зи стха гъахъ тир, гъахъ тир... Тек гъа и руш патал, за и дагълара восстание къарагъардай! Гъайиф, гъайиф!..

Докторди, вах, а руш патал дагълара восстание къарагъар авуна... — жаваб гана Абдулжелила, ан жах адакай тек са ваз, садни Алваназни аданхайибу руз хабар ава. Докторди а руш азарлудаз ганач, къа чагъдиз, ахпа мае а алчадиз ганач. Риклин агъузар акъвазарна, и руш ада «лани, хъсан къегъял гададиз туьклуьрна, адакай вичиз стха къуна.

Дериндай нефес къачуна, доктордин вафалу дустуниз вичин ашкъи гъавалувал малумна, эхтилат давамариз кланзавай. Гъа и арада рак гатана, квалит хъуьрезхъуьрез Катя атана. Руш са геренда мягътел амуькна, ам квачел акъалтна акъвазнавай Наташадиз килигна.

— Наталя Никифоровна! — Катяди вичин гуьзел глерни памбагар хътин хъуьтуьл гъилер аладарна, лдар хъана вник атана, доктордин вах къужахла ишаа. Гардан къуна, теменар гунар бесарна Катяди агъана:

Заз вун акун — зи уьмуьрдин гзаф масан мурад уклуьрун хъана! За вун цаварай атана зак акакун /ъзлемишзавай.

Вуч клева гъатнавай, ччан руш?! — Наташади абар къуна.

Антон: «вах атурай, чна кваллах чаз кландай ;ал куьтягъда...» — лугъуда...

Аааа!.. Зун гъавурда гъатна, — Наташа хъуь ена. — Масан Екатерина!.. Антон ви гъилляй акъуддай :ас вич цавун кланстк «умач, кумач... Ам види я хьи, я!

Катяди вилер шадвиллин накъварай ацлана, ада ладни Наташа къужахламишна.

Антон вахакай затни чуьнуьхнач. Ада вири: Ал.ан атана рикле ацукъна анай экъеч! тийизвайди, уьгъуьнай ам вичи гужуналди, анай рекъе ттурди, 1 риклин рак са урус руша гатазвайди кхъенай. Гъеле, Антона Катядин шикиларни вахаз ракъурнай. Амма ада Алванан шикил бени инсандиз къалурнач.

Ефимовахъ таниш хъ.айидалай гуьгъуьниз, кетях, сарсах хесетар хкатна, докторди лагъайвал: «акъул балугъ хъана, камаллувили цуьк ахъайна, мадни гуьзел хъанвай» Катяди иштягълувилелди са гзаф суьгъбетар авуна. Ада бубани диде рикел гъана, дагъларал ва дагълуйрал вич рази тирдини лагъана.

— Инра вири, аламат жедайвал хъсан я, Мласан я, хуш я, зун ина гзаф архаинвилелди машгълунни я. — Катяди вичин эхтилатдин эхирда лагъана — амма ри «Из Россиядин дуьзенриз килигиз кланзава!.. Заз гъуь луьн къерехар, гзафгзаф, жуьрбажуьр инсанар акуна кланзава...

— Вун гъахъ я, Екатерина, — Наташади вичин патав ацукънавай рушан къилелай капаш чулуна. — Гъар са жегъил инсандихъ гъа ихътин мурадар хъун тебии я.

Рак ахъа хъана. Анай галатнавай ччандин азаб къалуриз перишан къве вил килигна. Аквазакваз абуру цай къуна, алахъна, ахпа абур Хъуьрена. Докторди чукурна, вичин вах къужахламишна.

Зи азиз вах! Масан Наташа! Бунин ахква дайни!..

И масан рушни заз аквазакваз къужахламиша, Антон! Тахъайтла зун лап бейкеф жада!

Башуьсте, Наташа!..

Антон хъуьрез аквазнавай Катя къужахламишна, адаз темен гана.

Тлуьнар, хъунар башламишна. Абдулжелила, адет, хъанвайвал, вичин гъунарлувал къалурна.

Хайи стха, адан рик! алай ярардустар жгъай Наташадин галатун рикелай алатна. Ам иштагълудаказ виридаз яб гуз гъазур я. Адахъ вичихъни гзаф суьгьбетар ава, амма Ахцега авайбурун эхтилатар адетдинбур туш. Абур поэзиядив ацланва. Дуьнья акунвай Наташадин Антоназ, Катядиз, гъеле ашпаз Абдулжелилаз, магъир писателди кхъенвай романдай экъечна вичин вилик аквазнавай геройриз хъиз, къалабулух кваз, мягьтелвилелди яб гуз хъана.

Йиф акунятакуна юкъваришай алатна. Гъеле суьгьбетрин са пайни хъанвач. Абур къвердавай уьмуьрдин деринриз физвай, къвердавай къарибатур, сирлубур, алааматдинбур жезва. Ятлани, межлисда авайбуру рекъай атанвай Наташадиз инсаф авуна, абурун мецелай доктор рахана:

— Чи межлис, вах, хъсан башламишнава, умудлу я, чна ам гъа ик! давамарни ийида... Къе бес я. Ваз жеге хийир, ччан вах!

Ик! лагъана Ефимова вахан пелез темен гана, ам ксуз ракъурна, вич Катя галаз гатфарин хурал фена— цуькверин, векъеринни таза пешерин атир гъатнавай, вацран экуьни ацлурнавай хуьруьз экъечна.

Укъил РИКИН ХКЕТ

Пакамахъ квалаяй экъечна, адет хъанвайвал хур ацлурна нефес къачуна, вичи лугъурвал: — Иви къизмишарна», доктор Ефимов амбулаториядиз физ рекъе гъатна. Акъарин къилел алай элциф цай ацланвай къерехдив гъевчи чехи са шумуд «ерет! аялри къугъунар ийизва. Абурун арада къецил яз, чгшчеб гагъ ви

Ин циз, гагъни кланик квай къумадин ранг алай къу /дин цив вигъиз чуьхуьнагарзавайбурни ава. Дагъ Iяp: лежберар, багъманчияр, хпехъанар — вири, .еле, фадлай чпин крарал ала. Са реклинив гвай , ъванцин къунтал клуртан. яб кланик кваз, инра лугъу |.айвал, къуьзуьвили кларабун къене къунугъ ттунвай га чехи буба ацукънава. Иналанал, къулухъ галай ратлара ахъа авунвай данаяр, Iкелерни бацлияр къугъ иазва. Вири секин я. Къалабулухвили, кичлевили, зегъ метда, садан рикелни азаб акъулднавач. Вири маш гъл я, саламат я.

— Аялар суьннетдайди!.. Аялар суьннетдайди!.. — лагъана векъи, къати ванцелди сада гъарайна.

Доктор ягъайди хъиз гъар патахъ килигна, эхирни адаз ччурудал чулава члар алай, клук авачир хпен бармак вилериз чулгуна, гъибени клула амаз са риклинив ацукънавай итим акуна.

Вирин къерехдаллай аялар, чуьнуьругди гъужум авур нуьквер хъиз, парталар къахчуна, гъарма къил тлуьквей патахъ катна.

Доктордин беденда мекъи фул къекъвена. Аялар катна баябан хъайи майдандал и мукъва, гатфарин деминик кваз хъуьрезвай вилериз докторди куьтягъ тежедай ажугъ гъана. Ам вичин фикирдай: «Мусурман диндал атунин шартларилай садни суьннет авун я!» — чпин чулава гъилер цавал авуна къуна, вилер акъатдайвал къаншарда авайбуруз килигиз аквазнавай ругъанийрин карвансарадиз тухвана.

Виш лянет! Виш лянет! — лагъана доктор са ге ренда фикир ийиз аквазна, ахпа ам чулгуна «суьн нетчи устлардин» мукъув атана.

Эй, мусурман! Вуна вуч гъараярна?! Вири аялар катна ман?!

«Суьннетдай устлар» са легъезда Ефимоваз килигна, суалдин гъавурда акъурла, ада яртълалди давамар авур хъуьруьнарна.

— Зун аялрин цайни ялав я эхир!..

И касдин чиркинвал акурла, доктордин бейни элкъвена. «Мусурманвал тестикъ авунин» алатар гайи и кас, чи халкъди лугъудайвал, къарадкай хкуднавайди хъиз чиркин тир. Куьгъне, виш пине алай чухвадин хилер цлуд йисан чиркеди къуна, къацлунди къунвай пунадин ччил хъиз, цларцлар гуз аквазнава. Гъилерин

Тулпар михъи тир, амма абурун далуярни цлумар, йисан къарни чирхъ алаз хъуьрц! къуна, килиг жадай! гъалда авач. Доктордин вилик «суьннет» авурла, ивш зегъерламиш хъана, куьмек тахъана гъарайдик къейи] аялар аквазна. Ингъе, хирер къабарламиш хъанвай.1 мавгуматд" завалламиш авунвай яхун аялар, чара акъалтIнавай дидебубаяр доктордиз аквазва...

— Эй, инсафсуз кас! — лагъана докторди гъарай на. — Вуна и чиркинвилел аялар суьннет авуртIа, за вун Сибирдиз акъудда! Квахъ, квахъ и хуьряй, квахъ! Вал ал ай суфат вуч я?! А гъилериз пуд юкъуз яд акунач...

«Суьннетчи» яхулви я. Ятлани адаз лезги члал хъсан чида.

— За михъивилер ийида, доктор, тавакълудай Си бирдиз акъудмир, захъ са «Iвалин къатI аялар ава...

И гафарик гъахъвилелай, ягъанат артух квай. Инаг докторди къатлана.

За исятда фельдшер инал ракърда, вуна са аялни и гъал алаз суьннет авуртла, Сибир вичка я хьи, я!.. Михъвилер авуна эй патав ша, за дарманар вугу да. ИкI чиркин касди суьннет авурла, аялар иви зе гьерлу хъана рекъизва. Къанлудин тIвар гана вун Си бирдиз акъудда!

Зал алуькнайтла, — лагъана докторди «суьннет чидив» са шуьшеда авай спирт вугана, — ам суьннет авун къадагъа ийидай... Амвда вучда, фекъийри, къа зийри инал зун мусурман диндиз акси экъечнаваз, чIурукIа къатIуда ман... И дарман, иудкъуд сеферда сапундай чуьхвей гилеризни алатризчукIулриз яна, ахпа «суьннет» ая гъа! Амал тавуртIа Сибирдиз акъудда!..

Округда цIегьерин эпидемия ялав хъиз къекъевезва. Ада далбадал хуьрер вичин завалдив къазва.

Ефимова областдин санитарное управлениедиз Самур вацIун дeрeдa авай еке къурхулувиликай кхьинар авуна, куьмекар ракърун тIалабнатIани, куьмекдиз атай касни хъанач. Анжах: «Инай куьмек гуьзлемишмир, чкадал жуваз куьмекар жугъур ая». — лагъана тек са чар атана. Гъеле « чар къведалди, Ефимова чкадин жегъилрикай цIегьер ядайбур. гъазурна, абур вичин фельдшер галаз хуьрериз ракърна. Абурукай сад устIар Агъмедов Агъмед я. Ада доктордихъ

галаз алакьалу мукъвабурун гафариз,килигна, вИчий кархана акьална, гуьгъуьллудаказ цIегьер ягъиз фин хиве къуна.

Ингъе, амбулаториядиз атай Ефимоваз, варзни зур цIегьер ягъиз Округдин хуьрера хъана хтай Агъмед акуна.

— ГьикI хъана, дадаш, квевай са крар хъанани?—

Ефимова хабар къуна.

— Ваз мажал аватIа, доктор, заз зи сиягъатчивиликай Iрахаз кIанзава, — Агъмеда, кутугай, ачух ладу якIарин, амма датъдин къумралвал къачунвай ччина уьзагъвилин лишанар аваз, чIулав спелрилай гъил элягъиз, ири вилер къадардилай артух аладарна.

— За яб гузва, Агъмед дадаш... ЦIегьерин завал барбатI авун зарафат туш... Вун а завал терг авун па тал доброволнидаказ женгиниз фенвай солдат хъана!..

Дожторди вичин кардиз еке «гъимет гуни Агъмед шад авуна

— Доктор, вун галачиртIа," чун садни са затIни ту шир... За ви гафар рикIелай алуднач. Вуна лагъанай: «лезгийр шикилриз гуьрчег халкъ я. АкI ая хьи, дус тар, куь халкъдиз и гуьзелвал амуькрай... ЦIегьерин завалди дагъдин жейранар — лезти рушар, асланар— лезги гадаяр эйбежер тавурай!..» Ви рикI сагърай, доктор стха! За ви гафар рикIе аваз ирид хуьре аял риз цIегьер яна. Зун Мискиска авайла, Миграгъ;ай гъарай акъатна. Югъ алатна жеди, «ЦIегьерин завал атанва...» — лугъудай рИкIиз къайи хабарар Ккрарин, Макъарин, Гарагърин, Итъррин жемятрин векилри чак акакъарна. Мискиска «Дерт гудайдини аллагъ я, къахчудайдини гъам я...» — лугъуз алатай исуз чав цIегьер ягъиз тутур ахундин рушни гада цIегьер ата на бегъем бачIух хъана. Адан са гададиз бубадикайни дидедикай чинеба цIегьер янаваз жеда къван. Хзанда авай аялар азарлу хъайила, и гададиз хабарни хъанач. Чеб пабни гъуьлни бачIухбур я. За: «ИкI ккуьз авуна, ахун, бес ваз аллагъди жуван аялриз гъа икI къаст ая лагъанвани?» — лугъуз мискиндин вилик адавай хабар къуна. Ахун: «Къадар «ысмет я, худадиз ви къи лел атун лазим яз акур завалдикай хкечI жедач, ах цегъви, алад къил тIармир!» — жаваб гана ам квахъна хъфена. Амма жемятри мад адаз яб гун хъувунач, вири цIегьер ягъиз чи къилив атана. Рушари, сусари

чинеба цIегьер къана, цегъ ягъун тавур «ас ина амуькнач. Ахундин хзанда къиле феи вакъиа вири хуьруьз, гъеле, къунши хуьреризни хабар хъана. Гуьрметлу доктор, чна ви ихтияр авачиз са кар авуна... Доктордихъ инанмиш тушир «жерягърин», фалчийрин, муьруьдринни фекъийрин аялризни цIегьер яна. Аялар гваз атайла, мад чавай ваъ лугъуз хъанач...

— Хъсан хъана, Агъмед, лап хъсан хъана! Абур чи патаз гъун, дуст кас, ви лап еке гъалибвал я! Инихъ ша, за ви пелез темен гуда!

Докторди Агъмед къужахламишна, адаз темен гана.

— Вун жуван халкъдин саламатвал хуьн алакьдай кас я, баркалла!

Нянрихъ Ефимова вах атунин ашкъидай къунагълухдиз эверна.

— Къенинди, вах, — лагъана Ефимова, эвернавай бур вири столдихъ ацукъайдалай гуьгъуьниз, урусдал рахана, — чи хзандин межлис я. Ина ччара касни авач. Им зи диде Халум я! Ам ви дидени хъунлазимя.

Наташади Халум къужахламишна, адан пелез темен гана, хъуьрез акъвазна.

— Им, чи буба Къариб я.

Наташади Къарибав гъил вугана, адан гъилиз темен гана.

— Милая, сестра! — лагъана Наташа Алванан къужахда гъатна.

— Имни, Наташа, зи стха Жават я, Алванан рекъе ччан зцигиз гъазур тир адан вафалу юлдаш я.

Наташади истеклувилел Жаватав гъил вугана. И арада раклари ванни тавуна, кац хъиз Гъажимурад атана, ада Наташадин гъил къуна.

— Зунни Антонан стха Гъажимурад я! — Араара къизилгуьлдин цуьквер ттуна, ттумарихъди сихдиз тIвалунал кутIуннавай жур ва ширван пIинийрин зур ба «цам» Гъажимурада

Наташадин туьтена ттуна, адан къужахда еке са клунч! суван цуьквер вугана, мад гьил къуна. — Вун хвашгелди, сафа гелди, вах! Вун атурай — рагъ атурай! Чи квалерин, чи риклерин раklarар ваз ахъа я, играми вах!..

Гъажимурада чулуникай чуьнгуьр хкудна, квачин кьилел акъвазна, вичиз уьмуьрда чир хъайи «макъам» гзаф гьунарлудалелди яна, виридак хъуьруьн кутур уюнар акъудна. Ада «макъам» къатI тавуна са шумуд сеферда чуьнгуьр цавуз веьена кьун хъувуна, са шумудра ам къамал эцигна.

Къарибанни Жаватан квалериз Ефимов йикъа вад сеферда атайтIани, къуншийри: «Абур духтурдихъ галаз са хзаы я» — лу.ьунилай гьейри маса фикир ийизмачир. И хзанриз докторди авур къван гьурметар, хъсанвилер вири хуьруьз чир хъанва. «Къарибни Жават доктордин рекъе ччан эцигиз гъазур тир адан бубани стха я.» — лугъуз Ахцетъри чпин къисметдин къайгъуда авай камаллу касдихъ галаз хайи хуьруьнбур акахъна ччанччанда аваз хъунал дамах ийизва. Зегьметчи халкъдиз доктор уьмуьрлук чпин хуьре амукъун кланда. Гъавилияй аданни хуьруьнбурун стхавал, дуствал гзаф масанди я.

Ругъанийри ва са бязи варлуьри: «Къашкъа хъфизва, ам дегиш хъанва». — лугъуз чпичпелай туькIуьрнавай хабар чуькIурна. И ван хъун кумаз, жемьтдин патай вичивич векил хкъана Гъажимурад Ефимован патав квализ атанай. Са къуьникайни хабар авачир Ефимован вилик са налбекда авай къелни са тIанутIдин фу, са гьвечли гетIеда авай кузвай фири нек эцигна, Гъажимурада лагъаиа:

— Я стха, Антон! Хуьре «вун дегиш хъанва, хъфиз ва» лугъуз хабарар ава. Халкъдин сиве авай эхти латдихъ ерибине авачиз жедайди туш. АкI хъайила, за чи жемьтдин патай векил хъана ваз хвашгелди лу гъузва!

Гъажимурада винел къел алай фу доктордив вугана. Гъажимурад вилериз накъвар атана, къил хура ттуна ацукъна. Ефимова адан къил хкажна.

— Вун кисна хьи, стха!

Зун лал хъанва, стха... — Гъажимурад къарагъ на хъфиз гъазур хъана.

Вун хъфин, акI хъайила гъахъ я. Чна ваз писвал авунач, стха, хвавиле «ъабулна, «хъфимир!» — лагъа на за вилик эцигнавай савкъатар ваз аквазвач. Ше гьерар риклекъунва, дагълара чун—дагъвиар йикъ гъа, йикъ!

Ефимов агьвалатдин гъавурда акъуна. Ада Гъажимурад къужахламишна лагъана:

— Зун инай, куьн — заз гзаф гьурметлу дагъви яр ттуна санизни хъфидач, Гъажи стха! Пачагъди зун

къуллугъдай акъудайтIани, квез квалахиз акъвазда хьи, акъвазда!

ЯтIа, стха, вун хвашгелди, сафа гелди! — лагъа на Гъажимурада вичи гъайи фуни къел вилик эцигна," Ефимоваз са истиканда авай .кузвай нек гана.

Ирид дидедин нек я... хъухъ!

Ефимова ширин, тIеамлу нек хъвана. — Къуй им чун клени дидейрин нек хъурай! Чна абур рикIелай алуддач!..

Межлисдал Гъажимурада са гьамбар къаравилияр авуна, «къецел физва» лагъана чуьнгуьрдин ттум чулуникай кутуна ам экъечIна хъфена.

Наташади са шумудрахъ: «Катядиз эверин, я ст«а!» — лугъуз минетар авунатIани, Ефимов рази хъанач. «Себеб пакамахъ ахъайда» — лагъана, эхи.р ада вах секинарна.

И межлис йифен юкъвар жедалди, къвердавай гур жез къиле фена. Инал вирида чпин хъсан, масан эхтнлатар авуна, чпин разивилер, буржлувилер, рикIелай тефинар арадал веьена.

Къунагьлухдин къил «ьунвай Наташади эхтнлат авун патал Алваназ гаф гана. Лезги тават са геренда, вахан муьгъуьбат аквазвай вилерай Антоназ килигна.

Захъ, и суфрадихъ гафар лугъун анихъ акъваз рай, жуван рикIни квез — стхадизни вахаз пайдай къаст ава! Чна: зи бубадини дидеди, зи уьмуьрдин юл даш Жавата куьн фадлай чи хзандикай яз гьисабнава. Куьнени, гьурметлу стха Антон, масан вах Наташа, чун хайи хзанда къабулнава.

Баркалла, ччан руш! — Къариб шад хъана. — Вун зи рикIяй рахана...

Зи рикIни, ччан хайибур, квез икьрар я! — Ха лума уьзатъвални шедвал квай ванцелди рушанни гьуьлуьн гафар тестикъарна. — Инсанриз, валлагъ за рикIивай лугъузва, аллагъдизни чи садвал, хайибуруз авай муигъуьбатлувал кланзава!

Алванан, адан диде.бубадин гафар урус чIалаз перевод ийиз, Наташадин япал клуф алаз агъуз хъаявай Ефимова къил хкажна.

— Аферин, аферин, камаллу руш, камаллу Алван! — Наташади Алванан пелез теменар гана. — Вуна ви рикIикай суьгъбет авуна, а рикI сагърай! Зазни Антоназ, шаксуз ви хайи дидединни бубадин, ви Жаватан рикIерни ваз шерик тирди инанмиш хъухъ, чахъ и гуьзел хуьре хайибур ава, абур ингъе — куьн я!

VIкъил гъяддин югъ

Гъажимурада Бакудай хкай саламри, ахпа рабочийрин садвал, женгчивал хци ийизвай ксари — Къазиметъамеда ва Мукътадира кхъенвай чарчи Ефимоваз уьмуьрдин рекъериз вилер бегьем аладарна килигуниз эверна. Ада, и йикъара ччанарилай гьил къачума, зегьметчи инсаврин ихтиярар, къулайвилер — азадвал патал женг чуьгувазвай пагъливанрик рикIин къеняй вич кваз къуна. Гъавилияй, Къазиметъамеда къеледай ахкъудун тIалабнавай солдат югъдини йифдини Ефимован рикIелай алатнач.

Къецел, гъеле югъ бегъем ахъа хъанвачир, амма Ефимов цуд йиса авай гададин «ъезилвал, ччанда гъсвес аваз, кроватдилай гадар хъана къарагъна. Адет хъанвайвал, ам сифте кваллин вилик квай, йисандаваййисуз цаварал физвай, дуъз жергеда акъвазнавай къавахриз килигна. Абуру доктордиз гъар юкъуз къуллугъ ийизва: къецел гар, шагъвар алани алачни, абур гъи патарихъай къвезватла чирзава. Къавахрин таб квай, амма кеврек къилерни хилер гар галукъайла, гзафхъуътуьлдаказ, муьтлуьгъвилелди, чпиз хуртлар гайи патахъ агъузда. Вуна хиялда, абур диде ччилизи икрамзавай пагъливанар я. Шагъвар галукъайла, къавахри къилер дамахлувилелди тик къуна, куьлуь хилерни пешер юзурда. Шагъвардин къужахда авайла, къавахар хуш гъал нефес къачузвай гуьзел жегъилрин жерге хъиз аквада. Ингъе, и пакамахъ къавахрин гумрагъвилев дагъдин векъерай атанвай атирдин сел — шагъвар къугъвада.

Югъ ахъа хъун кумаз, и шумалар хътин ттарарай тепеликар рахана. Абуру къати ванцел вирида какахъна ширин манияр лугъуз башламишна. Ефимов вилер къавахраллаз пенжердив ацукъна. Адаз гагъ санлай, гагъ масанлай ттарарин беденрай иви къиткъинай хъиз тепеликрин яру къилер аквазва. Манияр лагъанала

гъана абур Ефимова пенжердин къуларал чуклурнавай канабдин финер нез агъадал эвичида. Ииса къве сеферда, и куьлуь нуькверин шарагар ахъайзава. Канабарни къалгъанар ибурун клеви дустар я. И набататрин ягълу тумар нез, абурун къилерал манияр лугъудай дем тукълуьрун тепеликриз хуш кар я.

Къе гъяддин югъ я. Ефимов къеледиз физ рекъе гъатна. Ингъе, доктор Ахцегърин багъларинни никлерин юкъвайтуз, къекъвезкъекъвез гъар патахъ кланвай рекъерикай са рекъяй къеледихъ физва. И рекъериз къе дишегълияр садни къведач. Вучиз лагъайтла, солдатри ял ягъизва.

Доктор ттарарин, архарай авахъзавай цин, гъар патахъай рахазвай нуькверин ванериз яб гуз, тебиатдин гуьзелвилел мягътел яз, къеледин векъериз атана. Ина са шумуд солдатди балкланрин хкар дегишзава. Бирдан къеледин килисадай зенгер ягъиз башламишна: «дангъ... дангъ... дангъ...» — ванер Самур ва Ахцегъ вацларин дерейриз фена, анра дагъаррини чархари и ван хейлин заифарна, амма тикрар авуна. Уьмуьрдал рази варлуяр, лутупуту, саймазар и ванерихъ галаз фадлай вердиш хъанва. Абуруз килисадин ван къвезмач. Амма зегъметчиди, зулумни каш яргъал дагълариз къван гъанвай пачагъдиз гъамиша экъуьгъзава. Къе зенгер гъафтедин амай йикъарилай гзаф ядавилляй, а экъуьгъунар мадни «ягълубур» я.

Векъера авай солдатар хтана Ефимовак акакъна. Са солдатди:

•— Здравья желаем, господин доктор! —

Докторди, ччин ачухвилелди жаваб гана, ам солдатризи килигна. Ефимоваз абурун арада, Бакуда тивар чидай Кудряцев Иван аваз акуна.

— Къе за вацлай клеэрияр къадайвал я. Куьмекчи кланда.

— Зун ваз, господин доктор, куьмекчи жеда. Каспиядин куьгъне балугъчи я. — Кудряцев акъвазна.

— Лап хъсан! — Докторди жаваб гана. — Исятда кешиш рази ая, ахпа пагкаман тлуьнни ая. За вун атла часовнидин клане, къве вац акахънавай чкадал гуьзлемеишда.

— Лап хъсан! Хъфиз ихтияр це!

— Ахлад.

Докторди: «И дуьшуьи хъсанди хъана. Амма

леда къил эцягъ тавуна финиф, хъсан туш.» — латьяна фикирна.

Ефимов къеледин къакъан, ва гъаркъуь ракъун парарихъ атана. Абур ахъа тир, амма абурун къве пата, яракълу къве солдат: часовояр акъвазнава. Абуру подполжовникдин мундирни чинер алаи доктор къене патаз ахъайна. Тимил а патал алай часовойрин къил — унтер офицерди Ефимоваз честь гана, рекъелай къерех хъана, доктор къеледин къенез алудна.

Ефимоваз къеледин ракъ гъамиша ахъа тир. Ина ам кешишдилай башламишна солдатдал къван виридаз чида.

Ефимов сивив къван солдатрай ацланвай килисадиз тьахъна, амма нефес дар хъаиа, тадиз къецел эхкъечина. Ам къеледин буржарал фена, анлай Ахцегърин хуьруьз килигна. Инал зурба пуд туп ала. Абурун гъар садан мукъув пирамидадин формада кватнавай пуд гъамбар ири Къумпараяр акъвазнава. Луьле са къадар цавал хкажна, инал амайбурулай хейлин гъвечли кишпирдин тупни ала. Идан мукъувни вичин припасар — гъвечли. къумпараяр гва. Вири тупар чпин чулав вилерай Ахцегърин хуьруьз килигзава. «Гъа ик! вири Урусатда, вири Юкъвап Азияда, вири Кавказда, Закавказьеда пачагъ халкъдиз гъа ихътин тупарин къара къурху гузвай вилерай килигзава, — лагъана Ефимован фикирди. — Ибуру пачагъдинни девлетлуьрин къулайвилер, кефкефият хуьзва. Амма вири няметар къазанмишзавайбур, вири дуьньядин иеси хъун лазим пир зегъметчияр кашал гъанва — зулумламишнава.»

Ам къеледин гъаятдихъ элкъвена. Ана цеквер хъиз, гъар патахъ солдат алахъзавай. Килисадин зенгерин «реверев» секин хъанач: къе гъяддин югъ я.

Ефимов сифте фу чразвай пекарниядиз, а;хпа кухнядиз фена. Ина солдатринни офицеррин къажгъанар «вилди я. Ефимова вичин къуллугъдин бурж къиле. тухун яз, хуьреклин дад акуна. И пакамахъ солдатрин тлуьн: «ухан члахардикай авунвай суп, яклун клусар квай гъа и члахарин аш тир. Офицеррин къажгъанра вири: къавурмишнавай, ругунвай яклар, дуьгуьдин аш, яклун шурпа ва маса затлар ава. Доктор къеледин кланик квай варцяй эхкъечина, вацларин арадал акъвазнавай часовойня галайвал фена.

Самурни Ахцегъ вацлари хайи вахари хъиз чпичеб къужахламишнаваи чкадал, бармак хътин

злкъвей, куклвал ракъ алай къакъан часовая акъвазнава. Доктор инал атайла, чаоовняда авай дежурный солдатди, ирид сеферда зенгинив ван гутуна. Им — сят ирид хъанва лагъай члал я.

Ефимов са геренда часовнядиз фена. Къверикар авай гурарай ам элкъвей гул хътин дараматдин къилел хкаж хъана. Часовнядин къавун кланик патан вири цлар ахъа я. Къав къванцин ругуд гуланал (стунрал) акъвазнава. Инай гъар патаз зенгерин ван фин лазим я эхир. Часовня зенгерин ван гужлу авун патал гъа ик! тукълурнава. ДулГъриданни, зенгинин ван ина гужлу жезва, ам «данннг...» — ваицелди хейлин яргъаз физва.

Ефимов клезрияр къадай къармахар, епер вилик зцигна, са геренда къве вац! акахънавай арада авай чулав чархал ацукъна. Инал цин серинвилин, михъивилин атир, къерехдаллай векьерин, дагълар къунвай цуъкверин атирдик какахънава. Къаншарда авай чархарин серинара чулав члагъари лув гузва. Абурун яру квачерни клуфар цивиндин къаябрик кумай цаяр хъиз аквазва. Шимерай чпин къакъабавакъаба» — ваицел илигна, къветерин луж.ар физва. «Пиии! Пиии!» — ванцелди цин къеревдив вацун нуъкре клвалахзава. Ам циз физ зкъечлиз, пакаман тлуън жугъуруни машгълнава. Часовнядин къилелай къарагъай чурун лиферин луж вилик квай накъвадин къвалара ацукъна. Араара вацун ччинлай цавуз хкадар авур клезрийри рагъ акъурла, цларцлар гузва. Къежей ччилиин ранг алай Ахцегъвацун яд, лацу, били ва къацу рангар кваз клвегъ хъиз аквазвай Самурдин цик акахъзава, ингъе, къуватар сад авуна абур агъадал физва. «Вацларикай вацлар булахри, кламари... ийизва, •— фикирнадокторди.— азадвал кландай инсанар, клеретлар, миллетар гъа и в, ацлар хъиз какахъайла, сад хъайила, зулум барбатлдай къудратлу къуват жеда. Тамара заз къудратлу мегъуън, пипин, къарагъаждин, цвелин, гъвелцин, цацун ттарар, къавахар акуна. И ттарарин танар, пешер, тумар жуърбажуър я, амма абуру вирида чпин такъатдиз килигна, ракъинал, генгвилехъ ялзава. Инсанрин там а ик! туш... Ина гужлуда ажизди рекъиз алахъзава. Пагъ, инсан, виридалай акъуллунн вун я, виридалай инсафсузни. Ваъ, ваъ! Инсафсузди инсан туш, туш, инсафсузди вагъши я. Гъайиф, инсапдин клалуб алай ватьшияр чи йикъара тлимил туш».

— Доброе утро! — Ефимован хиялар инал атай солдат Кудрящева къатлана.

Доброе утро! — Ефимова жаваб гана, ацлай юкъван буй алай, ракъини кана клвачик квай ччилиин ранг атанвай Иванан ччиниз, при рагълул вилериз, гъаркъуъ къуънериз, къуватлу гъилериз килигна. — За ваз вуч ийин, Кудрящев?

Ваз хъсан чида, Антон Никифорович. Зи къис мет исятда, ви гъиле ава. — Кудрящев кисна.

Инал Ефимова мягтелвилер ийизвайди акуна, солдатди давамарна:

Антон Никифорович! Заз Ахцегъри — чи гадай ри вири лагъана. Гъавилай за вакай игътиятни хъуву нач. Югъ жедалди зун балкланар багъна авуна, къеле дай зкъечина, ви рекъел вилер алаз аквазнавайдиди тир. Къе вун зи къилив къредайдиди заз латъанвай.

Эхтилатар кар башламишайла ийин, — лагъана Ефимова. — Исятда вуна клезрияр гъинлай къадатла лагъ.

Чна абур, гъурметлу доктор, клампаликай къада. Гъана тлебиатни гуъзелди я, клсзриярни гзаф ава: ана вацлук къурухрай авахъзавай ятар какахъза ва. А ятарикай клезрийриз недай затлар гжъизва.

Къармакрехъ кутлундай твалар атлузатлуз Ефимовни Кудрящев верхъин, цвелин, къавахдин ттарари, ваклан клерийрин, жиклийрин, жур пинийрин куллухри къунвай тик хурай агъадал — клампалин векьериз эвичина. Ахцегърин тлебиатдин гуъзел са пип! тир клампалун хурарни векьер, къер, йисан и вахтунда Ефимоваз гзаф хуш я. Ина гумрагъ къацувал, гам эклянавай хъиз буллук векъин цуъквер, вацун ва ниш" рав ятариз шерик хъана «рахазвай» къалин ва къакъан нацлар, цвелин ттарарин клалалар ава. Векъерай туртуррин, тарарай палипилаврин, куларай жуърбажуър куълуъ нуъкверин ванер къвезва.

Вун гъинай я, Иван! — Докторди къармахар ва цлук кутуна хтай Кудрящевавай хабар къуна.

Асил Саратовдай я. Зун аял тирла буба Астра хандиз куъч хъана. Чун гъана яшамиш жезва. Бубани диде сагъ я, амма къуъзуъ хъанва. Ингъе муъжуъд

йисуз къелейра дустагъ я. Сифте Нухада авай, анай Ахцегъиз хкана.

— Заз вун къеледай ахкъудиз кланзава. •— Ефимо ва фикирлу яз суъгъбет башламишна. — Хъсан улам тукълурун четин жезва. Вахъ уъзуър авани?

— Авач, доктор.

— Вуна вун азарлу я лагъана багъна акъудна кланда. Сад къве кжъуз чинеба фу неъ... йифиз гъарай вургъай гваз месер гадарна къецел кат...

— Зун «дели» жеда, тушни?

Эхъ, вун «дели» хъана клаада, Иван, маса чара авач. Анжах садкъве гъафте сабур ая. «Докторди чла лар чирна» — лугъудай гуманлувилер тахъурай.

Гъавурда гъатна.

Зун комиссиядал жеда. За вун клвализ рахкурун истемишда. Рекъени вуна «дели амалар» авуна кланда. Садвад гъафтеда клвалай экъечимир. Дидебубади, вун «дели хъанва» лугъудай хабар чуклур авурай. Ажпа вун гел амачиз катда: Бакудиз ви дустарин къи лив алад. Им зи фикир я..

Лал хъсан фикир я! Ам за вуна лагъайвал къилени тухуда, доктор.

— Де вач, къармахриз килиг, балугъчидин ухадихъ (балугъдикай авунвай шурпа) вил гала.

— Жумла жагъан шагъид я! Зунни туплариз мез гузгуз клезрияр нез атанва, доктор! —

Гъажимурад яртъал амаз гъарайдал рахана, къуълуъкъуълуъз атана. — Ина, доктор стха, вири

ава! — Гъжимурада еке са зенбил векъерал эцитна. — Абдулжелил стха кье атана вичин суса галчлуна хъиз, Хуьруьз хутахна. Аквар гьаларай, адаз са йифен мехъер ийидай къаст ава. Заз минетна, ингье, туьквен садал тапшурмишна атанва. И кеф туна, завай кьулухъ элкъвез жедач! — Гъжимурада дериндерин нефесар къачуна, ахпа парталар хутлунизхутлуниз фена, ада вичивич нешрев циз вегьена.

И югъ няналди Ефимова Гъжимурад галаз Клавдпалук акъудунин къаст авугава. Квасада це хкудзавай кеф акурла, Антоनावай акъвазиз хъанач, .гъамни вич чуьхуьз фена.

Къул дуьзарна, цлмар кватлиз феи Иван хейлин вахтунда хтзнач. Ам гаф ганвайвал, Кламплин цвелин ттарарин клалалда кье рабочийди — Магъарамог. Нисреда ва Гъасманов Алимизеди гуьзлемеишзавай.

— Иван! Кар туькьудайвал яни?— Алимизеди хабар къуна, ам гуьгьуьнал Нисредни ал аз ттарарин серинривай вилик атана.

— Туькьурда лагъана докторди зав гаф вуганва.

— Лап хъсан. Ефимов гаф ччилел тадай кас туш,— лагъана Нисреда шадвилер авуна.

Алимизе аокан буйдин, агъайни ериш авай, лацу яklarин жегьил я. Ам рахадайлани сабурлу я: атлузатлуз гафар акъудун и касдиз хесет хъанва.

Нисред буйдиз къакъан, хуш, амма кьурай суьрет алай, тади кваз рахадай кас я. Ибур къведни Бакудин рабочийр я. Гатун варцара хуьруьз" хтанва. Абуруз Къазимегъамеда къеледа авай солдатрин гьалар, фикирар, окурдин лежберар, чубанар дуланмиш жезвай тегъерар чирунин тапшуругъар ганва. И ксари, жезмай кван Кавказдин шегъерра зегъметкешар патал женг члугвазвай большевикрин партияди квалахзавайди халкъдиз чирун лазим я. Абур «Хпер, малар къачуз атанвайбур я...» — лугъуз округдин са хейлин яйлахра, дагълара къекъвеина. И ксари чубанриз: «Дуьзгуьн гъакъар къачу... куьне къазаимишна, вири тух тежедай терекмайрив вугун еке авамвал, жувэкай ягъанат ийиз тун я...» — лугъуз куьруь, амма метлебдиз еке эхтилатар авуна.

Нисредани Алимизеди Иваназ герек тапшуругъар гана, Бакуда дуьшуьш жедайдак умуд кутуна, абур чеб вацлук чуьхуьз фена.

Лугъурвал, туплариз мез гудай балугърин шурпа ргана. Клезрияр тавада къавурмишни авуна, кефинин тьунар, хъунар, чуьхуьнар авуна докторни Гъжимурад Ахцегъиз этана, Иван чпин офицердин вил къуи патал адаз са циргъ клезрияр гваз къеледиз хъфена.

МШкъил СИРЛУ «ДИШЕГЪЛИ»

Алатай йисан гаталай башламишна Ефимова, арада къазини фекъияр аваз пуд юкьуз папар саламдик фидай адет къакъудна. И кар садакай садак фидай азарар чукулун тавун мурад яз чарасуз герек тир. Гаф инсанар алтушун, са къапунай ирид касди хуьрек тьун, веси, садакъя гунуг къадагъа авунвай.

Дарвал алай Ахцегъри, садакай садак фидай азарар амачирлани, далдам алай мехъерриз яб хгумачир. Гъавилляй хуьре авай зуьрнечи устларрни пагъливан Къирчидихъ галаз Къубадиз фенвай. Докторди алатай йифиз Пелтуьйрин мягъледин жегъилар тек са «Пери зада! Гъай, гуьзел яр!»—мани кьилеллаз Чеперин сувуз цуькверин сувар кьиле тухуз финиф мягъледин, ахпа хуьруьн еке усалвал яз гъисабна. «Бес зуьрнечияр, далдамар гъикъ хъана?» — лагъана къежел экъечина докторди хабар кьурла, адаз: «Абур гъич хуьрени амач», — лагъана жаваб гана къван. Гъавилляй Ефимова, Чеперин сувай цуькверин суварик квайбур хтайла, абурун квенквел тухун патал Хъуьлуьдиз, устларрин .гуьгьуьниз гъеле йиф кумаз ф,аэтонар ракурна. Еке хуьре зуьрнединни далдамдин ван кисуниз вич себеб хъайиди докторди къатана. Гила, азарар амачирла, музыкади виликандалайни гурлу ванер авуна, ада шисанрин Гъааднхажалат араара чукурун доктордин мурад тир. «Демедем» яна куьлер авун дагъвияр патал, иви бегъем цийи хъувун тирди Ефимоваз фадлай чидай кар я. «Леэги жегъмлри,— лагъана ада садрахъ,—клани рушан суьретда вилер атлума, квачер хадайвал гаф дирибаш куьлер ийида».

И йикъан пакамахъ Хъуьлуьдай тир устларар галаз гуьзелгуьзел макъамар ягъиз, Гъжимурад Ахцегърин вири куьчейра.къекъвена, кимерал акъвазна куьлер авуна. Вири хуьрериз ада хабар гана;

— Къедлай кьулухъ далдам алачир мехъер авун, я аллагъ, хендедейризни къисмет тавурай! Далдам алачирди мехъер туш, еке ягъанат я! И гуьзел ванери къуй куь иви цийи хъувурай! Пака Чеперин сувуз Къуьлуьяр къвезва. Абурухъ и сеферда еке аламатар жеда: ашукъ Абдуллагъди ирид негъил ахъайда, къанни са магъамат, виш мани лугъудайвал я! Пакамахъ Чеперин сувуз жегъилар, агъил папарни итимар, гъеле, дирибаш куьзуьбурни Къведайвал я! Чахъ Къашкъа докторни жеда. Зунни Чеперин сувалай цаварал хъфидайвал квез аквада!

И келияяр агакъ тавур касни хуьре амукънач. Вирида Гъжимурадаз хийирдин дуьаяр авуна. Вучиз лагъайтла, хуьруьз руьгъдин шадвал — музыка хкана. Вирида: «Яраб Гъжимурад цаварал гъикъ хъфидатла?»—Лугъуз мягътелвилер ийиз хъана.

Гатфарин и югъ, бубайри лугъудайвал, чагъа аялдин зерифвилер, гуьзел рушан наз гвайди хъана. Къилин куквалай дередин юкъ къуна физвай ракъини ччилер чими авуна, амма. звгъем туш. Хуьруьн члураллай багълара ттарарии таза хилерни пешер араара юзаэва. Абур пакамахъ дагъларин кьилерилай юзана, гъеле юкьузни атана мензилдин а кьилик акакъ тавунвай шагъвардин хура къугъвазва.

Агъ, хуш я хьи риклиз шалГъвар: Атирар гвай таквадай свае. Яр я вичин масан гатфар Цуькверни

гам — кланидаз хает!..

Югъ нисинрилай алатна. «Хквезва! Хквезва!» — лугъуз аялри ван къачуна.

Гъажимурад далдамар гваз куъчейра къекъуышн нетижада, Ахцегърин са Пельтуьйрин мяггле ваъ, вири ващлун къуза пад Чеперин сувай Іхквезвайбурун клвенквел, абур къаршиламишиз экъечінава. Виридаз Пелтуьйрин мягледин жегьилрихъ: рушарихъни гадайрихъ манияр ягъунин, «уьулер авунин гъунарар аватІа «илигиз кланзава. Адалай гъейри, виридаз абурун «шагъ» Гуьлеметаз, адак хкуьриз аъазур хъанвай къаравили Гъажимурадаз яб гуз кланзава. Якъин я, ашукъ Абдуллагъаз, балабанчи Ярметаз яб гунугни жемятдин эрзиман, мурад я.

Силихъ галай къурухар, па тарив гвай члурухъанар хъсан алуکلнавай вишералди инсанри къуна. Абурукай гзафбурув миxъи суфрайрик кутуна, дегишлук парталар гва. Инал Чеперин сувай хтанвай рушарини гадайри чпгин. парталар дегишарун шартІ я эхир.

Хейлин аялар Чеперин сувай хквезвайбурун клвенквел, Гаруп куквал къван фенва.

Чеперин сува авайбур, лугъурвал: къакъан дагцдин атирлу цуьквера аруш лъана — цуьиверин атирди къунваз хтана. Гуьзел рушаринни сусарин хуьхъвер иви хъиткъиниз гъазур хъанва. Абур цай квай хъиз къизмиш хъана аквазва. Жагьилрин ччинрай уьзагъвилин, чп.и кыле тухузвай цуькверин суварин деминал разивилин лишанар аквазва. Дуьдтъвер хътин цІалцІам кледедин кламун целди гъилерни ччанар чуьхвеяа, дегишлук парталар алуکلна, жегьилар таза цуькверин клунчІар гъиле аваз, хуьруьз хъфин къайдада твазвай «шагъ» Гуьлметан къваларив клватІ хъана. Гъа иарада фазтонди Ефимов, Гъажимурад, зурнечияр ва далдамчи гъана. Абуру гъасятда гуьзел гъаваяр ягъиз башламишна. Анжах вучиз ятІани абурук ашукъ Абдулдагъ квачир. Силихъ, къацу члурал са шумуд сятда: гъа са гъал каш рекьидалди къуьлер авур дем кыле фена.

«Шагъ» Гуьлмета, атІугънавай суьрет туклуьрна, агъайнидаказ гъил кылел кхажна, вичивич зурнечийриз къалурна. Им — «бес я!» — лугъузвай «шагъдин» тъилин эмир тир. Къуьлуьник квайбур майдандай экъечіна, зурнечийрни далдам кисна.

— Муьгтерем махлукъ! Аслан гадаяр! Гуьзел ру шар! Гуьрметлу дидеярнибубаяр!— лагъана атІуз атІуз «шагъ» Гуьлмет рикливай рахана.—Чна и дем къурмишур, чаз гуьрметлу духтур Антон Никифоро вич Ефимоваз вирида икрам авун истемжпзава за!

И келимаяр лагъай «шагъ» Гуьлмета хурал гъил эцигна, шумал таз хътин буйдиз тагъ гана, доктордиз икрам авуна. Чпин «шагъдихъ» галаз вирида доктордиз икрам авуна, ам цуькверин юкъва ттуна фазтонда акъадарна.

Шагъ духтур!— лагъана «шагъ» Гуьлмета рики вай. Ефимоваз.—Вуна ихтияр гайитІа, зурнечи устІа рарни и шабран Кваса Гъажимурад чакъ галаз ху турай.

За ихтияр гузва, «шагъ» Гулаамат! — доктордини зарафат ивачиз рикливай жаваб гана. ;

Зурнечийри жегьИлрин кыле акъвазна «рѣкъкн маршар» ягъиз гъазурвал аквазвай.

Гъажимурад цуквал акъвазна, вилерин къебекъар члурна пад акъалдарна, зарафат кваз кылелай клвачелди «шагъ» Гуьлметаз килигна.

«Шагъ» Гуьлметал жив хъиз лацу шалдин, кларабдин лацу везнеяр авай, буйдив къунвай чухва, куьлуь чІичІ алай лацу хъицикъдикай цванвай нугъвайдин бармак ала. Ам кукІва яру махпур ва хаш хъиз цваквей буфта ттуна, заманада мод хъанвайвал хейлин къакъан яз туклуьрнава. Гуьлметан шуьклуь, къезил беден див чухва, бармак, яру тумаждин кух галай мегъсер, магьидин ттум галай галур, гимиш чІул гзаф хъсан къунва.

Гуьлмет кесиб, дугъри кас тиртІани, уьмуьрда миxъиз алуکلун, хъсан затІар тІуьн, вич округда авай чІехи гъакимрин арада аваз гъисабна, абурун вилик уьткемвилер авун клани кас .я. Ахцегъриз и кас риклиз кланвал авуна, заманадин мод тир тек са желетка къачуз Тифлисдиз феи дуьшуьш чіда. Ада вичин партал заманадин моддилай гуьгъуьна амуькун эхи ийидач. И касдиз вичин тариф авунилай клани кар авач. Сада вичиз тегънетикъет ягъайтІа, ам гъилер къакъажна киклиз гъазур я.

«Гъажимурада инал са къаравили туклуьрзава» — лугъуз Кваса чідай жегьилар кисна акъвазнава. Буйругъар гунуг, эмирарни жебирар авун куьтхъсна, «шагъ» Гуьлмет Гъажимурадаз килигайтІа, адакай эйбечар суфат алай иблис хътинди хъанва.

«Шагъди» сивяй гаф акъуддалди Гъажимурада гъарайна:

•— Я квей хва, шагъларин шагъ! Ви буйни суй, ви атІугъун, хъел, халис пачагъдихъни, заз чиз жедач. Квахъ гъа! Зун регъуьла къена!

— Исятда гъилерни клвачер кутІунна эциг!—«шагъди» эмирна. — Дурклунар вуна тІуьрла, вилер заз экъисзавани, шабран Кваса?!

Еб гъинай акъатнатІани акунач, къведпуд жегьилди Гъажимурад къуна ярхарна, аял хъиз цуквал авуна кутІунна, ахпа а гадайри Кваса, алажнавай хпен жендек хъиз вагърамдал кутІунна къуьнераллаз гваз хъфена.

— Я квей хва, шагъпачагъ! Бес види кар яни!? — Гъажимурада далдамар кисай са арада гъарай авурла Гуьлмета Гъажидин «яцІу яклариз» лаш вигъини эмир гана, адав мад ван акъудиз тунач.

Гъа икІ, Пелтуьйрин мяггле хтана хуьруьз гъахъна. —Де яваш, тІварван авачир тапун «шагъ»! — лагъана Гъажимурада, вич Къашкъа духтурдин тІалабуниз килигна, ахъа авурдалай гуьгъуьниз. — За вун я неда, я недай са чанахда авай затІарихъ дегишда хъи, дегишда!

Къуд пад зурба ширван плинйирин, тутун ва ячин ттарари элкьуьрна «ьунвай багъдин къацу тІулал гуьзел гамар, халичаяр, сумагар экіяна. Вири тІул экуь авуна, инал нафтадал кузвай «газ фонарь» куьклуьрна. Гъеле, зурнечи устІарар атанвачир, амма багъ, ттарар, цлар—вири инсанрай: жегьилрай, аялрай, гъеле агъил папарайни итимрай ацІана. Рушаринни сусарин хуруда, хилера авай манатрин, пиришрин абасрин ванер къвердавай къати хъаиа. Дерейдинни дибадин,

ипекдинни шалдин, яруни цѝару читдинни, вилини яру махпурдин валчагъар, булушкаяр, цуыкверин чангар алай фитейри безетмишнавай дагъви рушар сирлу гьалкьайриз кѝватѝ хъана, цѝай кваз кузвай хъиз аквазѝа. Жегъил гадаярии ЧПин парталрилай вил аладариз, бармакар киилин гать са латал, гагъ маса патал эцягиз, вилери цѝарцѝар <гуз рушариз килигиз эгечѝна. Абурухъ гъардахъ ина жугъурна кѝани, рикѝин къеняй яр къунвай руш ава. «йикъа са сефер кѝван вилер вилера гъатунни са кефъ я»—лугъуз фикирзѝавайбур вгадайршн и кѝеретѝримни киачиз тушир. Гъарайвургъай ювазѝбегъем ччан атанвай багъдин тѝул, бирдан касни алачир хъиз, юзун кумачизеекѝил хъана. Межлиадиз кѝватѝ хъа«ѝавайбур вири рекѝиниз килигна. Анай «шать» Буба, адан «чезирар» ва «нуыкверар» этапа. Ацукънавайбур вири къарагъна. Зуърнейри рекѝин марш яна. «шагъ» Бубади гамунал эцигнавай кѝизилгуьлдин цуыквери безетмишнавай назбаличадал чка кѝуна. Адан кѝваларихъ «везирар» ацукъна. «Нувкверар«и» кѝирмажар авай гъилер кѝакъажна, лугъудайвал: гъурч ягъиз гъазур жаллатѝар хъиз акъѝазнава.

Гъеле межлис йашламишнавач, иниз Ефимов, ашукъ Абдуллагъ, Абдулжелѝил, Гъажимурад, горист Панагъ атана. Абуруз «шатьди» стулрал ацукъдай чкаяр кѝалурна.

Сифте «шагъ» Бубади кѝуьл авуна, ада вичин дирибашвал, гъунарар кѝалурна. Буба тѝарам буй, гуьзел суьрет алай жегъил я. Адал мѝиГѝи яру чухѝа, яру мегъсер, кѝилелни кукѝвалай зурба оирсилар куьрснавай фес ала. И «шагъдин». кѝуьнерал зардини буфтади

цѝарцѝар гуз еке чинер алкѝурнава. Адалай гъейри, адан хъуьчѝе вили рангунин ипекдин гъяркѝуь лентани ава. Ибуру вирида «шагъдиз» бегъем эсер гудай кѝалубар, шикѝилар гъана. Мятъледин жегъилар чшш «шагъдиз» гзаф муьтѝувгъ я. Абуру «шагъдихъ» галаз гъиниз кѝландатѝани, гъеле дяведизни физ гъазур я. Къуьлер авун лап кѝизмиш хъанвай са арада «шагъди» гъил хкажна. Зуър«ечияр кисна.

— Буюр, ша лагъ! — «шагъ» Бубади вичин «везир риз» буйругъ гана, ам рикѝинал вилер алаз акъѝазна. Кѝилелай кѝвачелди лацу парталар алаз, са кѝеретѝ вичин итимрин юкѝава аваз «шагъ» Гуьлмет малум хъа на. Вил ягъун кумаз Гуьлметаз Кваса Гъажимурад акуна, ам «ухунна акъѝазна, ччанда зурни гъайбат аваз рахана:

•— Шагъ Буба! Вуна заз буюр лагъанани!? — Лагъана, шагъ Гуьлмет.

Заз куь арада ибѝлис аваз аквазѝа... Ангъе! «шагъ» Гуьлмета тѝуб тукѝлуьрна Гъажимурад кѝалур на.— Ам межлисдай акъуд тавуртѝа, зун вакай пара бейкефъ хъана, зи этемарни галаз элкъѝвена хъфизѝа.

Гъажимурад! — лагъана «шагъ» Бубади, мили хъверна, вил акъална. Мад вучда, чѝехи шаГъдиз муьтѝуигъ хъана кѝачнда. Ваз кѝани паталхъ хъвач.

— Башуьсте! — Гъажимурад терстерс «шагъ» Гуьлметаз килигна, мукъувай фѝидайла ада лагъана:

— За вун гъупѝнишупѝ ийидай, кѝей хѝа, мублагъ нацѝ!..

Гадаярихъ! гъафтедани рушарихъ галаз кѝуьлер ийидай ашкѝи гъевес ава, гъайѝф, гъайѝф! йѝф гзаф куьруьди я. Гъавѝляй «шагъди» змирна:

— Къуьлер кѝе йѝфиз бес я! Исятда рушари цѝини манияр лугъуда.

Къѝе кѝеретѝ хъана мягъледин рушари манияр лугъуз башламишна. Са кѝеретѝди манидин кѝѝе цѝар, муькуь кѝеретѝдини кѝѝе цѝар лугъуз, абуру кѝвердавай кѝизмиш жез, гуьзел дем тукѝлуьрна. Рушарин манияр хуьруьз чкѝизвай:

Ирид йѝс я суракъѝава За рикѝин пай, вахар, рушар! Муьгъуьббатди кѝизмишнава Зи рикѝин цѝай, вахар, рушар!..

Юрист Панагъ ччинри мѝихъи ва яру кагърабайри хъиз цѝарцѝар гузѝавай гуьзел рушариз килигнакилигѝа: «Ибурук зун рази ийидай руш квач...» — лагъана кѝаратъна, багъда мѝиѝи муртѝара кѝѝекъѝез башламишна. Гъа и арада Панагъ са дишегълиди гъиликай кѝуна са паталхъ ялна тухуз эгечѝна.

— Гъиниз фѝида?! Вун вуж я?! — Панагъа тѝспача яз кушкѝушдал хабар кѝуна.

Зун ваз рикѝе чка авунвай, вахъ галаз са йѝф кѝванни санал хъана кѝанзавай Хендеде Зерлишан я... Ша, ша! Фена хкѝеда... Кѝиѝе жемир!—кумазкумаз дишегълиди кушкѝушдал рахаз, Панагъ багъдин мѝиѝи патаз тухѝана. Инал адан хъуькъѝез темен гана. Зерлишан гуьзелни тѝр, девлетлуни, амма Панагъ адав эгечѝнач, адахъ са аял гала. Зерлишана юрист галчѝур на са гъаятдиз, анайни кѝвед лагъай мертебадин кѝавал акъудна. «Сиве гъатнавайди акъудиз дели туш» хѝялна юрист дишегъладиз муьтѝуьгъ хъана.

Сурарни кѝав саламат чкаяр я... Исятда за кѝа ник вигъидай затѝ гъида...—Дишегъли гуьрарай агъадал эвичѝна, абуру кѝавукай хкѝудна, ярхарна, вѝи межлис диз хъфена. Дишегълиди межлисдин кѝѝерехдиз хкатна акъѝазнавай са жегъилдиз минетна, кушкѝушдал ла гъана:

Ччан бала, «шагъ» Гуьлметаз ииал ша лагъ.— Жегъилди эверна, Гуьлметаз хъендив акъѝазнавай дишегъли кѝалурна.

Ам вуж я, хтул? — Гуьлмета, вичивѝи виняй кѝуна атѝугъай ванцѝелди хабар кѝуна.

— Чѝидач, шагъ. Куь мягълейрихъай я жеѝи.

«Шагъ» Гуьлмет мукъвал хъун кумаз дишегълиди гъа иданни гъиликай кѝуна, ам багъдиз галчѝурна, мѝиѝи са муртѝа ван акъуд тавуна, «шагъдин» япал тѝиш эцигна лагъана:

— Вун акурла, «шагъ» Гуьлмет, зун цѝаллай мух хъиз, цѝрана физѝа, ччан зи рикѝин агъа!..— дишегълиди гъа икѝ лагъана «шагъ» Гуьлмет кѝужахламишна, адаз са шумуд темен гана даѝамарна:

— Пака йифиз, за вун гьамамдин рекье вилив хуьда. Исятда хъвач, чун инал Квасадиз такурай.

— Вуна лэгайвал хъуй, ччан!—лагъаиа, «шагъ» Гуьлмет ччанда муьгъуббатдин фул аваз межлисдиз хтана.

Вирида кисна рушариз яб гузвай.

— Шагъ Гуьлмета кьуьл авуна кланда! Бубади гьарайна.

Ччанда гьиле гьатнавай «ашкьидин» дем аваз, кьвачера чам твазтваз, «шагъ» Гуьлмет яргьалламаз гьилер хкажна, лекьрен гьайбатар гваз кьуьл ийиз майдандал атана. И арада бирдан межлиса авайбурук виридак хъуьруьн акатна. Гьеле, аялри уьфтер ягъиз, кьив гуз башламишна. «Шать» Гуьлметан далудал «ттумунал» лацу чухвадин винелай чулав кьуд капаш акъатнава. Лацу бармакдин далу пад бухарадай галчур кацин кьвал хниз чулав хьанва.

Агьвалатдикай хабар хъайи «шагъ» ажугьлу яз, гапурдал гьил вигъиз гьазур хъана, амма ада вич кьужахламишур «дишегъли» рикел хкана: «Заз кар кьурди Кваса Гьажимурад я. Ам за жугьурда.» — лагъана бармак гьиле кьуна, бьабур .хьанваз катна хъфена.

Межлисдал ашукь Абдуллагъан чьунгьурни Ярметан балабанди саце гьатна акьудзавай ширин ванер, нефесар кьунвай хъяз, кисна яб гузвай инсанрилай алатна гатфарин багъдиз чклана. Инлайанлай ахварикай кватай нуькверин шаратри, араара зайиф ванер акьудзава. Кухуина кьарагъай бязи пукьГвер экьунал кьезева. Амма байкьушни, кьаркьулувар адакай катзава.

Ашукьди «Шагъ Исмаилан» негъил ахъай ийиз башламишна. Ам араара манияр лугьуз, кьвачин туплар:алди кьуьлуьзкьуьлуьз мийдандин и кьилпай а кьилиз фИ.з элкьведайла, тамашачийрив ам хкетрик квай, хайи ччили клани патахъ нур хъиз зарбдиз гваз кьвкьез хъайи пагъливан Фармаз хъиз аквазвай. Ашукь Абдуллагъан кьакъан буйди, атлугъай е«е суьретди, ярлгъи опелри, хци вилери, иллаки, гур ванци ам и арадай негъилдик квай пагъливан Шагъ Исмаилазни ухшамис авунва.

Пагъ, инсанар, чи рушари, сусари, жегъилри, агъил дидейри, гьурметлу бубайри араара кушкьудал ра хаз ашукьдин тварун/ихъ гьикъван баркаллуяр ракур натла кез ван хъана кландай! Якъин я, кьуне: ашукь халкьдин риклера кьекъвена, ам гьар са ччанда гьам бар ялавлу фикирар тьуретмиш йьуниз себеб хъана лугьудай жеди.

Кьудратлу пагъливанди муьгъуббатдиз вафалу хъана, гьикъван азиятни зиллет зхи авунатла, яб гузвайбуруз ван хъана. Ашукьди негъил куьтягъна. Гзафбуру чпин кьезенвай вилер михъна.

Гъайиф, гъайиф гатфарин йиф гзаф куьруьди хъана. Сифте клекер рахана. Виш жиялди чпин жигъирриз ялна, вуна кландатла чин тийиз ацукънавай, гьелени. кланиди авачир — субай «ншгъ» Бубадай гьарай акъатна:

— Вири кьвалериз хъвач! Зур сят вахт гуда. Чепе рин суваз кьезвайбур гьа инал кьватл хъижеда!..

Вири чклана. «Шагъдин» гаф чурдай кас кье и тупрахдал вич алач. Гьида .гьувжет авуртла, ада гьа гьалатда бегьем жазани кьачуда. Зарафат туш, «шагъ» цувкверин сувар куьтягъ жедалди мягъледин халкади вичи хкъягнавайди я. Вири адаз муьтуьгъни я.

Муьгъманар: Абдуллагъ, Ярмет... кьвализ галаз х.тай Ефимоваз вичин кьецеллай влрциз далу гана са дишегъли акьвазнавайди акуна.

Ваз вуч кланзава, вах? докторди хабар кьуна.

Заз, ччан духтур и вун кланзава! — дишегълиди Ефимован гардан кьуна, хъуькьез теменар гана, ахпа доктордин япал клуф эцигаа, лагъана:

Доктор, ам зун я, Кваса я...

Гьажимурада вичин папан парталар алаз «шагъ» Гуьлмета, юрист Панагъаз авур «крар» ахъайна, фитедин клук кьуна агъадал чукурна.

— Зун исятда хкведа!—Гьажимурад харадин вал чагъди «вешрешар», хурудик квай манатри «дигрин гар» ийиз, зияндай катзавай ккал хъиз чукурна, вичи кьавал тур «бейниван юристдин гьалдиз килигиз» — адан гьарайдиз фена.

Кьвалин иесидиз Гьажимурада хъайихъайивал лагъаичиртла, юристдив «келима шагъадат» хълагъиз тунвай. Ада вичин кьавал алайди рикле чиркин хиялар аваз атанвай, авара яз гьисабна «гапурдиз гаф гузвай». Хъсан хъана, вахтунда ахжакъна! Юрист хъфена, амма адаз вичяк ччан кумаяи кумачни, кьуьзуь диде авай кьвализ хтайла чир хъана.

— Тфу, дьявол! — лагъана са шумуд сятда, ччанда гуманлувални кьур/ху аваз ччарадан кьавалай эвичиз тахъай юрист бегьем кьурана. Идаз вичин кьилел и келек гъайиди гене вуж ятла чир хъанач. Ада «дишегълидин кьилел кьаза атана, адан рехъ яна жеди, гьавилий кьавал хтанач.» — лугьуз хъана. Юристдиз кьвачерни сагъ амукъна, кьакъан кьавалай касдизни акун тавуна хкадариз клан хъана. Амма лув ханвай пехъ хъиз, кьуд патахъ чьереярал элкьез, Бяч«вайвич кьакъан кьавалай гадар тежез, замурдик чьунуьх хъижез хъана. йифиз кьакъан чкани хаталу дагъар хъиз аквада. Кьвалин иеоияр межлисдай хтайла, абуруз кьавук квай кларасри члакьракъар ийизвай ван атана. Кьвалин иеси паб кьецел экъечайла, адаз гурарар ярхарнаваз жлгъана. Яр.гьалай килигайла, кьавалай са кьаралтуви акуна, ада гьуьлуьз хабар гана.

— Яда, кьарагъ садра! Аквар гьаларай кьавал, хкведай улам клеви хъана са кьачагъ ала!..

Итим парталар алукна, вичин гапурни кьецил авуна кьавал хкаж хъайила, инал сарар сарарал илис тежез, абурув такьракъар ийиз таз, ччанда кьаракьурхудин фул аваз юрист Панагъ акуна. Кичевилин фулдиз кьуьдни гад чидач.

•— Вуна инал вучзавайди я, ламран хва лам!—лагъана сев хъиз гъяркъуь, къакъан итим вичин виел атайди акурла, «хъайивал хиво къуртIа, дердиниз са чара жедатIа?» — фикирна юристдн, инал кIвалин иесидиз вичин къилел атай дуьшуьшдикай дугъри суьгъбет авуна,

— Папа гъил къуна галаз атана лугъуз... ламран хва лам, вун вучиз атана!? За куьн къведни рекъида!— лагъана кIвалин иесиди къаваллай юристдин хам алаждайла, гурарай винел ялтан хвана «дишегъли» экъечIна, ада ажугълу хъанвай касдин гъиле алвай гапур къуна, кушкундал лагъана:

— Аллагъдин хатурдай хъуй, мирес, сабур ая! Ваз вири за ахъайда!

Инал папан парталар алукинавай Гъажимурада Панагъаз ва «шагъ» Гуьлметазвичи авур крар ахъайна. Панагъ рахкурна, амма Квасадина кIвалин иесиди екееке хъуьруьнарря, агъвалат, ииче хъана руьгъ дабандиз атанвай папазни чирна. Ада ачгъ аладарна, вичин гъуьлуьз лагъана:

— Аллагъдиз шукур хъуй, и завал гъа икI алатна! Ма вун захъ янанмиш хъижедайни?! Зунни, а гуж хъайи стха Панагъ къведни, са гунагъни квачиз вуна рекъидай! Гуж хъайи ежа, Гъажимурад, ма ихътин къаравилЯр жеч гъа?!

— За ви дуст юрист Панагъ кIвачерик вегъеначтIа, гила тамаш! — лагъана папан парталар хутIунна, вичинбур алукина хтанвай Гъажимурада. — Эгер Панагъ и вилаятда акъваз хъувуртIа, вичелай алчах кас авач. Ам сирлу «дишегълиди» дели авуна!..

Гъажимурада доктордизни адан мугъманриз вичи Панагъакайни «шагъ» Гуьлметакай авур зарафатар хъайихъайивал ахъайна. Вирида хейлин вахтунда хъуьруьнарна.

IXкъил

ЦУЪКВЕРИН СУВАР

— Зун жумарт кас я, духтур! — лагъана Гъажиму рада личин Ефимолванни Катядин арада, хъуьрезвай яру алванрин кIапIалдал эцигна.

Ефимов са геренда хияпри гуьзел цуькверини таза .векъери къунвай Мегъдидин хизелай къачуна инсанрин арадиз хутахна.

Катяди са шумуд хупI яд хъвана, ахпа фикирлу хъанвай Ефимоваз вил яна хбиз лагъана:

Антон! И гуьзел дагъдин векъерал алайла, вуна вуч финирзава эхир? Валлагъ вун къариба кас я!

Катя! И гуьзел дагъдални зун агъур фикирар авуниз мажбур хъана. Тебиатди пицкешнавай и гуь зелвилерин тIеам гзаф инсанриз бегъем аквазвач, дуст. Абурухъ дердер ава.

Ви дуст Гъажи, заз чиз, анжах тек са къарави лияр авун алакьдай кас я. Ада и гнил вун фикирдик кутур эхтилат авуна.

Зи дуст Гъажи гзаф камаллу кас я, — докторди а патал цуькверин арадай кушар жугъуриз, абур нез вай Квасадиз вил яна, ам яваш рахана, — инал, Катя, вун зеррени шаклу жемир. Адан эхтилатди зун фикир дик кутунва. Ам къаравилидал итим кIаии патахъ — шадвилихъ, я къиникъихъ гадарун алакьдай кас я. Адалай инсан вири халкъдиз кIаниди авун алакьдай вал, а кас виридаз негъунни алакьда. Инал, Гъажиди дерин мана квай гафарал, вичин ва агъзурралди авай вич хътин кесибрин къисметдикай эхтилат авуна. Эхъ, абурухъ иеси авачир вацIар, къецIил кIвачери тIушунзавай, куьтягъ тежер яргъи рекъер ава...

АватIа лап хъсан хъана! — Катя кефI ханвай даз, тIимил къван ягъанатзавайдаз хае ванцелди гъа рай алаз рахана, хурув къунвай цуькверин кIунчI ада гъил къулухъна гадарна.

Ибурукай кеф хкуд тавуна гадарун инсафсузвал я, Катя халум! — Гъажимурада цуьквер вичи кI;ва тIайбурни кутуна, тадиз кутIунна начальникдин рушав вахкана. — За ибуруз килигна ви къиометдин эхирим жи межлис гъихътинди ятIа лугъуда, валлагъ лугъуда.

И цуьквериз килигна, вуна зи къисметдин эхи римжи дем гъихътинди жеда лагъайтIа, вун камал лу кас я, Гъажи! Де лагъ акван! — аквазакваз Катя дин атIугъна акъвазай ччиннк милаимвал, амма шак луIвал къалурзавай юзун акатна.

Гъажи, руш перишан тежедайвал ая гъа! — Ефимов лезгидал рахана.

Доктордал къил элягъна, Гъажимурада Катядин гъиле авай цуьквериз килигнакмилигна башламишна: — И къве алван, Катя халум, муьгъуьббатни садсадан рекъе ччай эцигун алакьдай дуствал авай, къени ужагъдин (къерехдила атIанвайбур я. И ужагъдин иеси атIангъе! — Гъажимурада цавун вили ччинал, луварал къуьл ийиз, гагъ агъадал эвичиз, гагъни чIибчиб винел <г.адзр жез, вичин а къил авачир яргъи, амма хуш мани ччилел эчIирзавай цавяр нуькI къалурна. — Ада мукана ацукънавай сусан кефи къачун патал, сифте адаз тIуьн гана, ахпа манияр лугъузва, вичин ужагъдал къаравулвал ийизва. Иоятда ада, Катя халум, «чи ужагъдаллай цуьквер вучиз атIана, чи муьгъуьблт низ гана?! Чи кIвал дуьздадал акъатначни, янсан!?» — лугъузва. Ингъе, а вафалу нуькIрен ужагъ — муг иналла.

Ефимовни Катя яргъалай, таза векъеринии яруни хъипи алванрин кIапIалрин кIаник, тIимил къван къатIуз жедайвал аквазвай, какайраллай цавяр нуькIвериз килигна. НуькIрен я ччандик, я вилик зеррени юзун квач.

— Вуна, Катя халум, — Гъажимурада мукан патавай атIай яру къве алван къалурна, — йбур садсадавай къакъудмир. Абур гъамиша саналлаз хъурай.

— И цуьквер, Гъажи, шуьткъуьда, ахпа къурада. — Катя цуьквер садсадав агудна хъуьрена.

— И цуьквер (КъурайтIани, куь муьгъуьббатдин цуквер зсиллагъ къурадач. Абур, Катя халум, куь хура авай рикIяй Iкъуватни тIуьн агакъзавай цуьквер я! Гъиле авай муькуь цуьквер и куь уьмуьрдин йикъар гъа ибур чеб хъиз сересбур—жуьрбажуьр рангар алайбур, масан атирар галайбур жеда

лугъузва!.. Захъ са суал ава, доктор, — Гъажимурада са геренда фикир авуна, — адаз жаваб гунуг за куь къв.еданни видик эцигзава. Шадвал ава яргъа авай, ам умудлу хъун я. Шадвал ава вак мукъва декъикъайра, сятра акакъдай, ибурукай гъим хъсан я?

Къведни! — докторди жаваб гана. — Мукъвал тир шадвал дадмишда, Гъажи, яргъалди риклин умуд, мурад яз шаддиз яшамиш жеда. Уьмуьр къиле тухун патал, инсандихъ тзаф къадар интересар хъана къанда, стха.

Аферин! Чи Катя халумахъ мукъваллай шад&и лер са гъамбар ава, ядгъаллайбурни тлимил туш!

— Акъуллу кас, мецени амалрини крари чир тавуртла, мад чирдай са затни авач. Заз, Гъажи, вун къе чир хъана! — Катяди ,и келимаяр лагъана, Квасадив гъил вугана, масан хъайи цуьнвер хурув къуна.

— Чир хъухъ, Катя халум, я рикле дерт авайдаз, я тлаэвайдаз и цуькверикай, нуькрен маниьрикай дад къведач, абурукай кеф авач. Нуькрен ширин манидин ван галуькайла, адаз вичин рикл кацери чухвай хъиз жеда.

Чеперин сувуз физ гъазур хъанвай жегъилриз межлис «Ъурмишун, абурухъ галаз зуьрнечи устларар, ашукъ Абдуллагъ цуькверин сувар къиле тухуз гъун доктордиз гзаф хуш я.

Исятда докторни Катя «Мегъидин хев» твар ганвай тлулал ала. Абуру инал ялни яна, Гъажимурадахъ галаз хейлин эхтилатарни авуна. Гила лезгийрин хайи датъларин тлебиатдиз килигин!

Гатфарин пакамахъ къакъан даогъларин векъера хъайи касди увмуьр амай къван а гуьзел члурун шикилар, нуькверинруьгъ аршдиз хкаждай ванериндем, цуьквери чгаш атиррикай туьклуьрдай селлер риклелай ракъурдач!

Ингъе, гъа и декъикъада рагъ акъуна. Са тлимил къван вахт инлай вилик, къацуни вили яз са жерге сирлу шикиларни рангар гзаф алай дагъдин тлулар, хурур, исятда къацуни хъипивал алай лацу рангари къуна. Ибур къацу члурул алай, ракъинин нурур акъурла, къизилдин тлахвер хъиз аквазвай стлалрин ва хъипи цуькверин рангар я. Вили къатлуьдай къван мензилар ялаэдлн мецер хъиз амвазваи алвапри къунва.

Рушари, гадайри жеретклеретл хъана, ацуькъна ялар ягъизва. Абуру чантайра авай няметар вилик вегъена пакаман нагъар ийизва.

Рекъе садсадан къвалал алаз хъайи рушарни гадаяр чебчпикай яргъаз ацуькънавач. Гадайри рикляй яр къунвай рушариз чпин жумартвал къалурзава: чукуриз физ булахдилай яд гъизва. «Мад къани затл авали?» — лугъуз хабар къазва. Рушарни чпин риклиз мукъва гадайриз чантада авай гъазургъалал: фу, къафун, виридалайни багъади — рикли юзурзавэй мили хъуьруьн лишке ш гузва. Къе мягъледин жегъилри чпин дуствал, муьгъуьбат мадни мягъкем ийида. Къе. абур садсадан ушарриз, хесетриз, юзунриз, лигимвилиз лап мукъувай килигда. Цуькверин сунарин къилин метлебни гъа им тирди виридаз чида.

— Ччан доктор! Айибмир. Чна ваз чахъ авай ня метрикай гъанва! — лагъана гуьзел са руша, Ефимо ванни Катядин арада суфра зцигна. — Чаз ччанни ви рекъе къурбанд ийидай къаст ава! Мад вучда.. — Ик! лагъай руш суфрани алхъа таоуна, рвгъуьвили япарни кваз къизмишнаваз катна рушарин арада чуьнуьх хъана.

Суфрадик виш нямет квай! Ина тланурдин таза фуарилай башламишна, дуьдгъвер, ругунвай каияяр, лситла, ниси, ругунвай верч авай. Са къерехдивай докторди гъвечи гъибейра аваз къел, истивут, сумах ЖИГъана. Суфрадаллай здтларин атир галуькай доктординни Катядин иштагъар ахъа хъана, абур. фу нез башламишдалди Гъажимурадахъ къекъвена, амма къаравили дуст и арада амачир. «Ам къе цаварал фидайвал я» — Кваодин гафар риклеп хкана доктор хъуьрена.

— Фу неь, Катя. Зи дуст и арада авач. Къе Гъа • жимурад цаварал фидайвал >я...

— Ам вуч лагъай члал я?! — Катяди тажуб хъанваз хабар къуна.

— Зазни чидач. Ада вяч: «Цаварал хъфида» — лугъузва.

Ял яна, фуарни тлуьна. Бирдан чуьнгуьрни балабан сзце гъатна, цуьк алай члурул ширин ванер гужлу хъана. Са арадлай вири кис хъана. Ахпа ашукъ Абдул лагъа вичин >ван хкажна: . :

Мааан вахт я дигай гатфар Цуькверин свае, шад бахтавар, Заз хъизлава къе ширин гафар Риклерин куьсад бахтавар...

Гададаллай рушан вилер

Цуьквераллаз зериф гъилер.

И сувариз цаварччилер

Квез хъуй, квез хъуй, дад бахтавар!..

«Шагъ» Бубади ашукъдин мани куьтягъ хъун кумаз, рекъе гъатунин буйругъ гана. Вири юзана. Ефимова Катядиз балкъандал акъах хъийиз куьмек гана, вич адан къвалаллаз яхдиз фена.

Чеперин сува, рушарни гадаяр къацу члурул кълана. Абур яргъалай дагъдин хуралай эьечлиавай ла,цуни цлару, яруни хъипи цуьквер хъиз аквазва. Га,гъ санлай, гагъ масанлай руша гададиз, гадади руша цуькверин екеекеклуьчлар гузва. Абуру мукъвал хъайи гъалатда чпин риклера, гъеле, фадлай битмиш хъанвай масан (келимайриз ,мецел къведай рекъер ахъайзава.

Ингъе, суван цуьквери бегъем къунвай са тлулал, садсадан гуьгъуьнаваз атай гужлу ччан авай гадани, буй бухах алай, ччина жегъилвилин нур авай гуьзел руш дуьшуьш хъана.

Ма ваз цуьквер! — Руша къужахдавай, гъеле, кутлуниз тахъанвай цуькверин цуьл къван авай къунчл пададин къужахда вугана. Абур мукъвал гъана. Гада дик рушан нефесдик кваз атана фири некледин атир галуькъна.

Паты! Зи цуьквер ваз гуз кланзавай... — лагъа на гадади руша гайи цуьквер вичин цуь>кве_рик
кака дарна.

Чириклерни, гада, гъа и цуьквер хъиз какахърай!

Ам зи мурад я, дуст! — жаваб гана, гада мягъ тел амаз, мукъаят руш элячйна са патахъ фена.

Булахдив са руша къумрал гададин жибинда яйлукни кисе ттуна, мили хъверни катна, ам вичин сирерин юлдаш тир мае а рушан далудихъ чуьнуьх хъана.

Маса тепедилай рушни гада: гагъ сад вилик катйз, гагъ масад, садсадан гуьгъуьна ава. Амма абурувай гъеле, жуьрэт авуна рахаз хъанвач. Абурун цуьквер акахъунин рекъера ава.

Къве руша са лекъве цуькверин юкъва ацукъна клунчлар дуьзарзава. А патан кламун далдадивай рушарал цуькверин еке са клунч гадарна, гада чуьнуьх хъана. Рушар сифте мягътел амукъна, ахла агъвалат. дин гъавурда гъатна, абурукай сада гъарайна:

И клунч, гада, гъидаз савкъат я!

Фатиматаз! Фатиматаз! — гадади жаваб гана.

Вун вуж я?

Зун Аслан я!

Са гъвечи в акт алатна жедй, Аслана Фатиматаз яд гъана. Яд хъвана, разивилер авуна, руш гададин курумкурум гъекъ адаз, къекъифнавай къакъан пелез килигна, адаз вичин яйлук пишкешна.

Гъа ик, дуьньядин безакни ярашух, шадвални умуд тир жегъилар и цуькверин сувариз чпин риклерни ахъайна кланибуруз килигзава, абурун рангар, шикилар риклел хуьзва.

Доктор Ефимовни Катя цуьк алай дагъдин вакъера къекъвева къужахар цуькверай ацланваз булахдал хтайла, мягътел амукъна. Ина хаш туькљуьрна ччиле аклурнавай лашарал Гъажимурадан чухва, бармак алкљурна, аюх туькљурнава. Адан хурудикай Квасадин тварван авай «реврев!» — ракъун сес авай «ччан чуьнгуьр» куьрсарнава. Бармакдал чар алкљурнава. Адал араб гъарфарал кхъенва: «Зун и дуьньядвквей сергъят амачир къван хкљунвай беден я! Хабар къадай к ас хъайитла, адаз зи жаваб ихътинди я: чун гъала:пзадаяр, дуьлыри, экуь, жумарт ксар — халкъариз чпин ччандикай рекъерни муькъвер туькљурнавай, еке риж! авай инсанар алай чи ччилел, гъарамзадаяр, къачагъар, мичливилел рик! алай байжъушар, ментликъ, азтун, вичелай гъейри ччан алайди аквадай вилер авачир къаралмишар яшамеш жезва... Я аллагъ! Зун а бур фейи рекъей гъик! фин?! Я аллагъ, абуру яд хъвайм булагдай за гъик! яд хъван?! Я аллагъ, абурун юзунар, вилер аквадалди зун буьркъуь хъунухъ регъят я!

Я аллагъ, эбурун ванер, сесер къведалди зун къвап хъиз беши хъуй! Дуьньядин азабни дарт гъабуру цазва, аллагъ! Зун хутах! Цаварал хутах! И чар «хъена куьтягъ жедайла, инсанар, зун хутхуз атанвай. Зун цаварал фена! Я элкъвен, я авра динж хъана амуькин.»

«Шагъ» Бубадив гъасятда къариба аюхдинни цаварал фенвай Гъажимурадан чарчин гъакъиндай «нуькверрилай», апа, «везиррилай» хабар агакъна. «Шагъ» Бубади цуькверин суварик квайбуруз Гъажимурада дуьньядикай хъел авунин себаб (яз туивай дертлувилин шикаят) клевиз клелна лагъана:

— Цаварал Гъажимурад са декъякъадани акъваздач, вучиз лагъайтла, адан дуст—стха Къашкъа духтур ччилерал алама гъа!

— Гъажимурада иоятда авунвай «къаравили», Катя, — лагъана Ефимова, фикирлу яз къарагъна ру шан гъиликай къуна, ам «Къугъадай тлупал» гъаз фена, — за къатлузвайвал, бегъем са сегъне я, валлагъ сегъне я! Гъажимурада тунвай шикаят клелдайла, зун иисанрин ччинриз килигна, акпа за абурун рахун риз яб гана. Халкъди Гъажимурадал хъверпач. Са шу муд касдиз Гъажидин шикаят бегенмиш хъанач. Абуру ягъанатдин хъуьруьнар ийиз алахъна, амма садни чпиз шерик тахъайди акуна гъабурни кисна. Халкъдиз чпин хва акъллу тирди, адан фикир уьмуьрдин дериндиз физвайди Чида.

Гъеле эхтилат бегъем хъанвачир. Са гетледа авай къатух, дуьдгъвер; мукаш, лавашар, са цуьл_ жуьрбажуьр недай къачлар гъаз суван куьквей агъадал Гъажимурад хтана, гъайбур доктордин вилик эцигна.

— Цаварал фенвай, доктор. Заз ана тек пуд къари алкуна. Амай хесетар завай къатлуз хъанач, амма жумартлувилиз гаф авач! За ви твар къурла, чукурна фена гъарда са зат! гъана, зав вугана. Фуар гъайида лагъана: «Зи хъиз лавашни таза мукаш гъаф клани няетар я. Ма, твах, вичиз дидедин маминилай гъалал хъуй!..» Муькуь къариди: «Цуькверикай хъанвай дуьдгъвер я... Чи Къашкъадиз твах. Ам, хва, чи бахт я» — лагъана. Пуд лагъай къариди къатух авай гетле зав вугана, хъуьрена хъиз, тапшурмишна: «Къашкъадиз, бала, гъуьрмет ая! Ам ччилерални цаварал гъуьрмет авай кас я!» Ингъе, дуст кас! Зани ваз чи дидейри лагъайвал гъуьрмет ийизва. Авайвилш дарвал чидай зат! туш! Авачирвидиз кеоибдивай чара жедач. Ваз клани къван къачлар за гуда!

Докторди фикирлу яз, ччина шадвални уьзагъвал аваз, Гъажимурадаз ябгудайла, Катя иштатлувилелди «Цаварилай гъанвай няметар» нез эгечна. ;;...

Ибурухъ гъаф хъсан дад гала, Гъажи! — лагъа на Катяди. — дугъриданни и затлар цаварилай атай буруз ухшар ава!

Яйлахрин вири затлар, Катя, ширин жеда. Дна гъава, михъивал, серинвал, цуьквер, таза векъер, къайи мурклар хъиз акъвазнавай булахар, виридалай хъсан къарияр — дидеяр ава!

Гъебейар, чантаяр канбардай, къужахар, гъилерни къуьнер, риклерни вилер шад ийидай цуькверай ацлурна, Къуьлуьйрин мягъледин жегъилар «Мегъдидик хев» твар ганвай тлупал эвична. Абурухъ галаз Ефимов ва Катяни хтана. Амма Гъажимурад мадни гел тутуна квахъна.

— Ада исятда сана: инсанар, ахпа вичивич маш гъулзава жеди. Чна ам цавуз акъечлайла

ахкуна! Ги лани ам хай>и члурал аламачиз жеч. Исятда и тлурал ни бегьем дем башлаэдишнава эхир! — лагыана Ефи мов шад яз жегилрик какахьна. ...

И тлурал инсанар чплн хесетри, риклери чпиз кланивал гваз кьекъвезва. Гзаф пай межлисдин ччанар я. Абуру зурба гьалкъадиз кГватI хьана, мес хьтип хьуьтуьл векьел ацукьна ял ягъизва ва кьуьлерзавайбуруз тамашаяр ийизва. Чпини нубат, атайла, ашкьилувилелди кьуьлдай майдан къазва. Бязи рушарни гадаяр жуырбажуьр кьугьунрал маштуьл я. Ингье, са клеретI рушарни гадаяр «вилер кутлунар», маса клеретI «кьифни кац», гадайрин са десте «ламаламар», бязибур «кьуьлуьн бармакар» кьугьвазва. Са шумуд жегилдиз кьариба кьугьун жтъана. Абур кьилихъ галай, дагьдин векьи кьунвай, амма тик ччиниз хкаж хьана, сада садан кIвачер кьуна, чпикай яргьи кланчI хьтинди авуна, цуькверай агьадал авадар ийизва. Муькуь са клеретI гадайри чпин лашарикай «балкланар» авуна, абурал ацулкьна тикдай цIуьдгьуьнар ийизва.

Цуькверин сувар мукьвалмукьвал Ашукь Абдуллагьани вичин пагьлквандиз хае тир гур ва ширин ванцелди безетмишна. Ингье, цуьквера аруш хьана, кьуьнерал, пияла хьвайи хьиз, пиян ийидай дагьдин векьерин атир алаз шад жегилар хьуьрез, хьфиз рекье гьатна.

ХКЫIЛ КЪАЙИ МЕЖЛИС

.Цай кьукIвена кузвай хьтин яруяру кьве алван. —Ингье, гьа и вазада гардангардандихъ вегьена эциг, Лейл и! — лагыана Катяди, мугьманрин кIвале шадвилерин межлис патал кьурмишзавай столдихъ акьвазнавай лезги рушаз минет авуна.

Завай чи кьиометдихъ галазни гьа икI рафтар ийиз жедайтIа хупI туширни! — Катяди гьасятда ва за диз вегьей кьве цуьк садсадав агудна, чебчпел арушна, абур столдив зцитнавай яру махпур алай са жуьт хьуьтуьл креслойрихъ элкьуьрна. — Зи кьисмет дин жилавар гьа икI, и цуьквер хьиз зи гьиле хьанай тIа, Лейли!1.. За ваз... ваз вуч кланда?

Заз, Екатерина халум, затIни кландач.

— Вун дели :я, Лейли! Са затI клан хьухъ! Белки заз кланивал жеда, дели руш! Зи рикI регьимлу тирла булушка тIалаба! Шадвилевин зи ричкI ацланвай дежьикуьрайра... ам гьамиша регьимлу я, Лейли! Зи кьисметди хьвер авурла, заз жуван ширин ччан гьалтайдаз пайдай къаст жеда, Лейли! Авам буьндуьгьур Лейли!..

— Заз, халум, аллагьди ганач: инсанрин риклел зун фадлай аламач.

Катя столдиз килигнакилигна, ахпа залдихъ ахъа тир рекIвдрикай сад ахъайна гьаниз гьахьна.

— Кьей Катя!.. Хьсанди я, амма чи духтурдин са кикек квайди туш. — лагыана кьуд цлан есир тир етим лезги руша гьайифар чIулгуна.

И етим рушайъ гуьзел буйни бухах ава, амма цIегьерин завалди адан кутугай суьрет тIимил эйбежер авунва. И цлара етимдин кьилел гзаф къазаяр атана. Амма ам гьелени намусдик хкIадайд гаф къабулайди хьанвач. Пиян леченикдин, участкадин началыгакрин гьилляй акьатна, ада са шумуд йиф регьве, са шумуд йифни югь Ахцегьрин гьенерик акьудна. Пакамахъ: «Багьишламиша, Лейли!» — лагыана леченикар няниз мад муьтIуьгь тежедай Лейлидихъ кьекъведай.

Лсийли кукIвар хьанвай парталар алаз, пачатьни леченик, участкани нуьквер чин тийиз, гатила кыш тавурай лагыана, абурун чкланвай харапайрай катна, касни кьвен тийизвай гьамамар алай тлурал, хьсан хуьрекрин атир алахъзавай кухнядиз гьахьна. Аллагь риклел алай ашшазди рушаз фу, къафун гана, «вач кьейиди, жуважув инра кьалурмир» лагыана ам рахжурда къван. Амма Лейли хьфидач. Ада: «Гишила са кулера рекьидалди, заз инсанри къаст авуна кьирай, — лагыана фикирна гьамамрилай элячIнач. Гьа инЛай: «Леченикдиз вун хуш хьанва, кьей руш» — лпгыана, Лейли Ахцегьиз хутахна. И бейниван етим гьинай ятIа чир ийиз алахъай касни хьанач. Герекни туш. Куьз лаIгьайтIа, етимар — фу гьайдан есирар лезги дерейра гзаф ава. Абур гьар са карвансарадай, фан ни авай хьрарикай, мехьер авай гьаятрай клани къван жгъизва.

Мугьманар садсад, кьведкъвед атана. Кье Брусилован дидедин тIвар алай, играми руш Катя хайи югь я. Кье къад лагьай сеферда мугьманар столдихъ ацукьда, абуру тIварунин иеси Екатеринадин сагьлутъдай чехирар хьвада, явлалу гафар лугьуда.

Кьенин межлис иллаки гурди хьунухъ .гуьзлемишиз хьайи Катядиз, рикI кьарсурур хабар гана: «Доктор Ефимов рагьакIидалди хуьруьз экьечIнава, пилами элкьвена хтанвач».

Кьеледаيني кьве фазтонда авай мугьманар атана. Абурун арада кьеледин начальник Самарцевни ава. Им яргьи снелар галай, кьумрал якIарин, юзунриз зиРинг, яцIу ва вежьи ван авай, кььван буйдин итим я. Нубатнубатдал Брусилован папан, чIехи рушан ва Катядин гьилер кьуна, гьардаз садкъве гаф латьана ам ацукьна. Столдихъ округдин кар алай чIекибур кIватI хьана, фуар. нез башламишна. Амма межлиса, адан кьиле хьана клани Катя аквазвач.

— Катя! Мугьманри вун гуьзлемишзава. — лагыана Брусилова, а паталлай кIвале ччин кланикна кроватдал ярх хьана шехъзавай рушан гьиликай кьуна, ам кьарагьариз алахъна.

Зун, буба, столдихъ ацукьдач...

Себеб!?

Антонна кье закай бегьем ягьанатна. Шумудрахъ хабар авурди я, атанач хьи, атанач...

Ам исятда, са азарлу лезгидин кьилихъ гала. Адакай ваз дад авач, ччан руш. Ша, мугьманрин кIва лиз хьша гьа!

Зун кьведач, буба. Завай кье вилерин накьвар хуьз жедач. Вуна зи кефияр авач лагь. Са арадила хкведа.

И юкьуз, гьеле, пакамахъ Катяди вичи Ефимов акуна, адаз кьунагьлукдиз вахтунда атана кланиди латьанай. Адалай гьейри, кьенин межлисадал руша вичин лишан кутун .гуьзлемишзава. И

кардин гъакъиндай Ефимова айгъамарни авунвай.

! Катя аЛачир межлис перишанвилин хъен гваз къ"ле физва. Сят кљуьдалай алатайла, вилера техсиркарвилин лишанар авай Ефимов атана. Гъиле авай чемодан са кърехдив эцигна, ам вилик атана.

— Ахшам хийир хъурай, жанабияр! — Ефимова клевиз салам гана.

Эрекъдини чехирди кызмишарна, виклөгъ хъанвай мугъманрикай са шумуда доктордиз тугъметдин тафар лагъана.

— Вун чи межлис муркладал гадарна... Датядиз твар эцигай шадвилин югъ, вуна ясдин агъзардиз элкъурна. Вуна вучна эхир!? — Брусиллов ажугълу яз рахана.

— Зун клеви азарлудин гъарайдиз Мискискуз фенвай...

— Са вагынидиз куьмекна, тушни!?

И арада залдин са рак ахъа хъана. Са легъзеда вилвр доктордин вилера атлума Катя киена, ахпа ам риклин геляна кьенез хъфена.

Са вагышидиз куьмекна, ам крчар, еке сарарни итим. къазундай клирер аламаз тамуз ахъайна!? — Брусилова мад хабар къуна.

Завай вагыширни инсанар къатлуз жезва, жа наби начальник! — Ефимоваз хъел атана, ам клевиз рахана. — за куьмек авурди кьене эркекдиз хае рикл авай, намуслу лезти тир. Халис инсан я! Вучиз ам загъша жеда!?

Вач, !гъа гилани са куьмек ая!..

— Вуна лагъаначиртлани, заз ина муркладал ацукъиз кланзавачир. Сагърай!

Доктор рак геляна, экъечна хъфена. Катя гадар хъана Ефимован гугъуьниз физ алахъна. Амма бубади ахъайнач.

— Кам къачуртла, за вун зи рушвиляй атлуда, Екатерина!.. Ам инсафсуз кас я. «Духтурвилин хамуна гъахъна, адаз мад са затни аквазвач!..

Вилерал капашар алаз агъзар винел алудна, Катя вичин клвализ хъфена. Межлис чклана.

«Брусиллов дегиш хъана. Начальник хъфизва.» — лугъудай эхтилатар ахцегъри, гъеле, фадлай инйхъ гваз къекбвезва, амма округдин къисмец гвай касдиз вичиз хабарни авач. Ада вичин девран гъалзава. Жумьядин юкъуз ам ахцегърикай тварван авай са девлетлудин ва я са лутудин клвале, я багда стол кърмишна ккефкеф, иятда жезва. Киш ва гъяд йикъара ам хзанарни галаз дачада, Ахцегърин чими ятар, серее гъава авай, ракъ алай клвалера ава.

Лишанар яна хкведайла, солдатри офицеррикай чинеба лежберриз векьер ягъиз, гвенар гуьз... куьмекар гудай.

«Солдатрин гъилер квазва. Бейниванар, аквар гъаларай лежберар я. Чпин кеспидал ашукъвили, адакай яргъаз авуниз килитна, абур лап делибудала ийизва...» — лугъуз Ахцегъри солдатрин къеледа есир яз фенвай уьмуьррин гъайиф члугвадай. «И къучагърикай гъар садавай вад кас хуьз жедай хъи... Пачагъди вичин тажагъавал хуьн патал гъикъван къелеяр эцигна, гила анра гъикъван солдатар хуьзва!» — лугъуз дуьнья акунвай ахцетъри мукъвалмукъвал солдатар са патахъ алатайла сугъбетар ийизва. Солдатри чпини: «Дуьньяда вуч хабар ава?» —> лугъуз чинеба суалар вугудай.

«Багълара, векъин маркари, никлераллай кумайра лежберарни рабочияр къеледа авай солдатрихъ галаз гуьруьшмиш жезва. «Стха, им гзаф хъсан кар я! — лагъана Мурсалов Селимхана Агъасиев Къазимегъамедаз Бакудиз чар кхъена.—Зунни са шумудрахъ абурун ракъел ЭКъечна. Вун инавмиш хъухъ, стха, солдатриз дуьньяда гъа и мукъва кыле феназ клани революциядин залзаладикай хабар ава. Абуру чеб пачагъдин еолдатар хъана, яракъ гваз адан интересар хуьз амукъун чпии еке бедбахтвал яз гъисабзава. Солдатрикай сада заз лагъана: «И жигъирра гъамиша чуп умудлу ва шад ийизвай хабарар гвай итимар.хъун чи мурад я». Чун и жигъирра ава, абур вужар ятла, ваз хъсан чида.

Ви дуст Селимхан»

Багъларинни никлерин арада авай жигъиррай мукъвалмукъвал Мурсалов Селимхан, Гъасманов Алимйрзе, Гъажиев Къазимегъамед, Мегъарамов Нисред ва мад са хейлин виликкылик квай рабочияр аквадай. И жигъирриз, Ахцегъиз хтайла, са шумудракъ Агъасиев Къазимегъамед ва Айдинбегов Мукътадирни атана. Абуру къеледин гарнизондин солдатринни дагъвийрин дуствал, солдатрин арада революционный фикирар «ъизгъин хъун еке метлеб авай кар тирдй лагъана, (Гадайриз солдатрин риклериз фидай жигъирар дуьздиз пайна. И жигъирра доктор Ефимовазни чка гана.

ХКъил ИНСАНВАЛ — КЪУДРАТЛУ КЪУВАТ Я

Наташадиз Ахцвгъар, иллаки адан тлебиат, кудаи ятар, инсанар гзаф хуш хъана. Ада гатфарин, гатун, зулун вахтара вич мукъвалмукъвал Ахцвгъизкъведайди хиве къуна.

Варцар алатна. Исятда Абдулжелилани Антона Бакудай Наташади ракъурай мад са посылка ахъайна. Инани, виликан посылкада хъиз, Катядиз цванвай парталар ава. Виликанбур гатфарин, гатун назик, лацуцлару рангаринбур тир, исятда хтай посылкада авай парталар вири зулуз алуклиз жерибур я.

Посылкадай акъудай парталар шкафда авай къармахрихъ вегъена, Ефимов са геренда багъдиз килигзавай айвандик экъечна.

Къецел хурушум жезвай. Хуьрни хейлин секин хъана.

Доктор айвандин кыле авай тахтунал агалтна ахварал фенвай арада, тади кваз атай са касдин клвачери ччиле авай тахтайрив ван ийиз туна. Ефимов къарагъна, ам вацран э(куьналди вичин

винел атай касдиз килигна. Атайди Жават я. Адак еке къалабулук ква.

Салам гунни риклелай фена. Жават гилер тлушуниз, са геренда кисна.

Гьикл хъана, Жават?! — докторди ванцик къур хулувал кваз хабар къуна.

Алван рекъизва, доктор... Бес вучда!?

Вун дели хъанвани!? Алван вучиз рекъида!? Вуч хабар я? Тадиз лагь акван!

Доктор Жаватан патав атана, ахпа зегъле фенваз, кичле хъанвай ванцелди адан япал*гъарайна:

Рикл акъудмир, Жават, тадиз жаваб це!

Аял хаз жезвэч. Эвер тавур къари амач... Ре къизва, зи Алван, доктор...

Ефимова са геренда вичини гилер тлушунна, адав къиле вьаш фикир къекъвена, са легъзеда ам къванцикай эцигнавайди хъиз, зеррени юзун квачиз кисна. «Вучда, доктор?!» — Жаватай акъатай гъарайди Ефимован хурук цай кутуна, адан нефес дар хъана. «Лезги дишегълиди вилер экъисна, къиникъ къабулда, амма ада вичин вин ел я герек фельдшер, я доктор атун къабулдач хьи, къабулдач... Я мукъварал дишегъли акушеркани алач. Бес вучда, вучда?.. Вуна Алваназ экирдал къван стхавал авун хиве къунвай, Антон!.. Вах клеве ава. куьмек тахъайтла, вун доктор я лагъана мад дуьньядиз экъечл хъийидани?!».

И фикирри Ефимов шаз къекъезвай арада Алванан вафалу дуст Жават: «Гъа .рила, гъа мад зи стхади са серенжем ийида жеди» — лугъуз фикирлу яз, сабурсузвилелди доктордин ччиниз килигиз акъвазнава.

Жавата авур эхтилатдай, доктордиз Алван гзаф клеве авайди чир хъана. Аялдал папарни сусар къиникъ «къил къакъуд тежедай азар» яз гъисабнавай мамачи къарийри «виде я» — лугъуз гзаф дидеярни балаяр «секинарна», кваллиз цийи инсан атайла къиле тухуз гъазурвал акунвай шадвиллин дем, ясдин марикадиз элкьюрна.

«Дишегъли акушерка авайтла, хупл туширни! Ам ракъур тийизвайбуруз виш лянет, виш лянет! Вишрахъ хъена...» — фикир авур доктор, бирдан ягъайди хъиз кухунна. Адак еке гъерекат акатна, ччин аквазакваз умудлувиллин ишигъди къуна.

— За исятда зи вах Наташа квачин ийида! — докторди къуранвайди хъиз, акъвазнавай Жаватан къуьнелай къуна ам юзурна, ам къалабулук кваз рахана. — Вуна Наташа тадиз куь кваллиз гала.ч хъвач!..

— Башуьсте, башуьсте! Тади ая, доктор! Алванал ччан аламатлани чидач...

Антон гилерик зурзун кваз, Наташади «стхадин сусаз хъурай» — лагъана Бакудай рахкурнавай парталар алукина, тадиз ам гуьзгуьдин вилик атана. Вири хъсан тир, амма расу спелри кар энгелар ийизвай. Докторди са сят инлай вилик ччуру ттвана мугъманар къабулайди тир. «Ана гьикл жеда?» — лугъуз фикир хъийидай вахт амачир. Ада тадиз спелар илисна твана, ччиниз пудра яна, папарин еке рав галай шляпани алукина, адан винелай сивел къван ири тлеквенар авай, моддин члулав къир аладарна. Расу члар акъалтнавай гилерал парадный костюмрихъ галай лацу бегълеяр акъалжна, ругуна гъазурнавай алатар ва дарманар авай къажгъан хътин къаб къачуна, ам дишегълийриз хае ериш кваз тадиз къецел экъечлна, Жаватаз рикинай экъечлай «доктордин вах Наташа» клулуз яна, чпин квалихъ катиз кланзавай.

— Тади ая, рекъ къалу.ра! — лагъана шуькюь ван акъудна, къецел чукурай тегъер акурла, Жават са гъал секин хъана.

— Докторди вичел алай, квачера гъатзавай, къацу махпурдин яргъи булушкадин вилик пад къуна, са тли мил хкажна, бегъем гъерекатзава. Квалив Э)гакъайла докторди кушкучдал лагъана:

— Вач, квалеле авай дишегълийяр вири къецел акъуд! Виридаз ван жедайвал, Къашкъа духтурдин вах, доктор Наташа атанва лагъ.

— Исятда, Наташа вах!

Жават кваллиз фей арада Ефимов а вичин «вилеллай шляпа пелез гъана, адан винелай аладарнавай къир ччиниз члугуна.

— Ша, доктор! — Жавата Алван авай кваллин рак ахъайна. Мусибатдин азиатдиз, азабдиз — тлалриз да вам гуз тахъана, Алван вичвичелай фенва. Къецел алай дишегълийрикаи са шумуда: «Умуд амачирла, духтур атана...» — лугъуз, къайи агъар аладарна. И арада вичикай машах авуна Жаватаз, а къайи клуф гвайди яна бижгъербижлГъер ийиз кланзава. Гъа и легъзеда «къуваааа!.. Ваааа!» — ванцелди Алван авай квалляй чагъа аял шехъай ван атана. Рикинихъ атай папар вири къакъудна, Жават, вичизни бегъем хабар авачиз Алванни доктор авай кваллиз гъахъна.

Алван ччан!

Жават... — лагъана Алванай зайиф гъарай акъатна. — Заз хъсан я... Заз регъят хъанва...

— Ваз куьмекзавайди Наташа вах я.

— Масан вах, Наташа... — Алван мад вичвичелай фена.

Докторди Жаватаз клел хътий хва къабулна, ам хайи диде саламат авуна, йифен юкъвар жедалди са тлимил амаз вичин кваллиз рекъе гъатна. Исятда мад доктор Жавата рекъе твазва. Ада «Шагъ элквейл» тлуларивай хкаж хъана, вичин сирлу экв ччилел ракъурнавай, са пад кими вацракай спелар аламачир ччин чуьнуьхзамач.

Жават хейлин вахтунда «Наташадин» къвалав гваз кисна хъиз фена. Ада вичин риклив «сагърай, аферин» — лугъун патал гзаф масан, ацлай, къудратлу .гафар гъазуриз туна.

— Играми вах, Наташа! — лагъана Жавата — Къедлай къулукъ, вах, и дагъви ви лукл я! И ччан ви рекъе зеррени ян тагана клени гъалатда рекъиз гъа зур я.

Жаватаз мадни явлалу гафар лагъана, гъа и рекъел УРУс «рушан» кӀвачерик ярх жез кӀанзава, амма «Наташади» кушкушдал лагъана:

—Исятда Алванан кӀилив хъвач. Папари, жерягъри гайи затӀни тӀуьн тавурай. Вуп са герендани адан патавай къарагъмир. Вач, жуван тай авачир гуьзел юлдашдиз тавазвилер ая. Абур вири дарманрилай хийирлу я, Жават. Пис жез хъайитӀа, зи кӀилив ша.

КӀвализ мукъвал хъанвай «Наташади» далуда капашар ттуна, Жават элкьуьрна рахкурна.

Ефимова касни квачиз баябан хъанвай куьчеда, шляпа гъиле кьунвай арада, атьадихъай ччилӀай акъатайди хъиз участкадин начальник Чеченадзе атана. Ефимова вичи авур сирлу докторвал бегъемдиз дуьздал акъатайди къатӀана, ам булушкадин ценер гъиле кьуна, кьулухъ вил ягъиз кӀвализ катна. Чеченадзе мягътел амукъна. Участкадин начальникдиз, катӀай, урус фасон парталар алай «дишегъли» доктордин рикӀлинихъ фейиди акуна. Полициядин капитан жинди тухвайди хъиз, алапат хъана амукъна, эхирни ам рак гатана, вич яшамиш жезвай Ефимован кьуншидаллай кӀвалериз хъфена.

— Рак ахъая, Абдулжелил! — Ефимов дишегълидин дун алаз, вацран экуьни кьунвай яргъи айвандин кьиле акъвазна.

Рак ахъай авур Абдулжелил мягътел амукъна. Адаз вичин доктор Антонан ван атана рак агъха авурла, айвандик квайди «дишегъли» яз жгъана. Ахпа адаз и «дишегъли» доктордихъ галаз туьхкӀуьз атанвай Катя хъиз хъана, ам шад хъана:

— Ша, азиз Катя! Доктор хуьре а:ва... Зун мугъманрин кӀилив гвайла, экъечӀна фена, гъиниз фенатӀа, мус хкведатӀа лагъанач, амма гъа гила, гъа мад ахкъатда...

— Чир жезвачни, стха?! — лагъана Ефимова адет дин ванцел хабар кьуна.

Абдулжелилан ял кьуна. Ам кисна, айвандин кӀилӀай рекӀивихъ къекъвей «дишегълидиз» вилеривай гьутар гуьцӀна, мад рикӀивай килигна.

КичӀе жемир, Абдулжелил стха! Зун Антон я... — докторди «ылеллай шляпа хутӀунна, вичин къаш къа мег кӀалурна хуьрена.

Зун, Абдулжелил стха, зи муьуьбат туькӀуьр навай дагъви руш саламат авун патал и сефер дишегъ лидин шикӀлда хьунухъ герек хъана... Алван кӀевӀай акъудун патал зун ваз иблисдин кус алаз акуртӀани зеррени алапатар ийимир, стха...

КӀвализ хтай Ефимова вичин сирин юлдаш Абдулжелилаз вири хъайихъайивал ахъайна. Къаткиз фидайла, Ефимова лагъана:

— Абдулжелил стха! И сир чи къедан арӀада амукърай. Инсаиди инсаввили буюрмишай къаст авур ла, ам тӀебиатди эцигнавай сергъятривай къаз теже дай къудратлу кьуват я!

— Эхъ стха, инсанвал къудратлу кьуват я!..

— Реже хийир хуьрай!—Доктор Къаткиз фена. Капитан Чеченадзе геж хъиз, йифиз вичи началь

ниивилекӀвала!Хзавай Дожъузпарадай хтана. ГалатнавайтӀани, вири чириз кӀан хьунин къастуни, адалай алава полициядин сыщиквилин ашкъиди и кас секин тунач. Ада вичин военный мундир хутӀунна, чухвани бармак алукина, багъдихъай доктордин кӀвализ тамашун патал фена. «Мумкин хъайитӀа, аниз фенвай дишегъли вуч кьуш ятӀа чирда за, — фикирна Чеченаздеди, — тахъайтӀа, сухвара къати тӀал гьатнавайди те/стикъна кӀвализ фида». Чеченадзе вич яшамиш жезвай хозяиндин батъдиз, анай Ефимован хозяиндин багъдиз фена, къачагъ1 хъиз, доктор авай кӀГвалин айвандал хкаж хъана.

Зулун и йифиз къвердавай давал хкаж жезвай пад чиими вацран зайиф экуьни ччилел рухъведин ранг гъанва. ВацӀу вичин ван .хуьрел чукурнава. Араара, гьуьрчез экъечӀнавай кацерин ваиер къевезва. Абуру ажугълу авур кицӀерни элуькъзава.

Доктор авай кӀвалерин са шумуд пӀенжер, исятда Чеченадзе акъвазнавай айвандихъ1 гала. Доктордин кӀвале экв кузва. Капитан явашяваш пенжердихъ атана кӀвализ /килигна. Ана касни авачир, амма гьаркъуь «реслодин далудал, къайдасуз тегъерда дишегълиди парталар вегъенвайди акурла, сыщикдин вилер алакъна.

Полициядин капитан Чеченаздеди югъдини йифдини Ефимовал гуьзчивал авун лазим я. ГъавилӀай Брусилова (Каоитандиз доктордин кьуншидал яшамиш хьун меслят кӀалурна. Доктордин уьмуьр, адан ацукъун, къарагъун чирун мурад яз, Чеченаздеди вич Ефимован еке дуст хъиз кӀалурзава. Ефимова Тифлизда кӀелайди, гзаф вахтунда ам ина яшамиш хьун чиз, доктордиз «зи шегъерэгъли...» — лугъуз эверун капитандиз адет хъанва.

Ччин гъамиша атӀугъай, тӀарам буй алай и гуржи. доктор акун кумаз, хуьтуьл жада: ада гъасятда хъверда, ахпа чукурна доктордин мукъув атана адан гъил вичин къве гъиливни кьуна юзурда. Тади кваз гуржи нугъатдал рахун хесет хъанвай капитанди гьар сеферда дуьшуьш хъайила са декъикъада доктордивай сагъвал, шадвал, кефкефият, кеспи кьиле фин... хабар къада.

Полициядин «апитанди рекъвел ягълух кьуна, рак гатана, амма ам ахъа ийидай кас атанач. Мад гатадайла, рак вичвичелай ахъа хъана. Чеченадзе кӀвалин кьенез гъахъна. Ина аиа азарлуда хъиз, са шумудрахъ «агъ, угъ» авуна. РекӀинин, ахпа инсандин ванер атана, къапарив ван ийиз туна, кухняда кӀвалахзавай Абдулжелил тавдин «Ивализ атана.

— Доктор ксанвани? — капитанди азарлудп:* х;иваицелди хабар кьуна.

Фадлай ксанва, жанаби капитан.

Сухар тӀаэва... Бес вучда?! — ИкӀ лагъай Чече надзе, дишегълидин парталар алай креслодин мукъвал атана.

Ефимов ахварал фенвачир. Ада месел ярғыи хъайилани Алван рикляй акъуднач. «Алванан, адан Паладин сагъвалсаламатвал хуьн патал за вири герек серенжемар къабунатла? — фикирзава докторди. — за залай алакьдайди авуна. Алванан сагъвал мягькем авун патал мад вуч герек я? Пакамахъ Наташадиз сагырай лугьун клан яз Жават атайтла, за адаз вуч лугьуда?! Ахцегьрин накъвадални алачир Наташа гьинай гьида?...»

Дактодаиз вич и йифиз амварал фин тьяйидайичиз, лампа тухуьрнач. Гуржи нугьат кваз рахазвай Чеченадзедин ван чир хъана, докторди Ікьил хкажна. Ам атунин себеб чир хъайила, Ефимова: «Яраб Абдулжелила дишегьлидин парталар креслодин кылелай къахчунайтла?...» — фимирна. Чеченадзеди «сухан тІал» рикелай Іракъурна хьиз лагъана:

— Мукьва... куьчедай винел, шегьердин саягъ парталар алай са дишегьли катна. Вучиз катрай? Чидач. Амма ажайиб дуьшуьш я.

Абдулжелил гъавурда акъуна, ада тадиз креслодин кылеллай парталар къахчуна, шкафда эцигна хьиз, лагъана:

И парталар, жанаби капитан, чи в ах Наташади Бакудай Антонан сусаз ракъурнавайбур я. Ибур Гъа жимурада алукинавай... Квасди вичида гьина иисанрик хъуьруьнар кутунатла...

Кваса вуж я?

Гъажимурад я. Базардал чайхана ахъайнавай, вири вичин Ікъаравилийрал, зарафатрал, къуьлрал шад ийизвай кас вуч я? Гъа кваса ибур ал аз чи кваллиз къван хтана, чакни хъуьруьнар кутуна, катна хъфена...

Агъан! Атла «Ъаравили, уюнбаз Кваса... Чидач. Ам бетьем артист я.

Эхъ, гъам.

Ка!питан къарагъна реклинихъ хъфена.

— Жанаби капитан, дарман «Іандачни?»

— Доктордин гуьрцелдал квач эцигун кумаз заз регьят хъана. Са тІимил къван тІазма. Завай ихътин гъвечи тІал эхиз жеда, амма доктор инжикли жедач.

Капитан хъфена. Докторди вичин квалеле тух жедалди хъуьруьнарна, ам тавдин «Іваллиз атана.

Чи театрдин эхирни, Абдулжелил стха, хъеанди хъана. Вуна вири камаллувилелди дуьз хъувуна. Амма са кар рикелай алудмир, исятда полициядин кицІ Гъажимурадан киилив фин мумкин я: адаз ви гафар ахтармиш авунин къаст ава жеди.

— Исятда зун кестирма рекъерай Гъажимурадак акакьда.— Абдулжелил хуруганни тутьуьнай акъуд тавуна, Гъажимурадан кваллиз фена.

ХІкьил

ЗУЛУН ШИКИЛАР

Ефимова пакамахъ виридалай вилик Алванан гьалдикай хабар къуна. «Сивел мили хъвер ал аз, Алван гатфарин югъ къван гуьзел я!» — лагъана къуншидин папа хийирдин хабар гваз хтана. РикІ архайин хъайи докторди плузарар жунадал кутІунна. «Хабар къур кас хъайитІа, плузаррилай буьвел экъечІнава лугьуда,— Ефимова фикирар авуна. — Вах гьинва, чун адаз сагърай лугьуз атанва...» — хабар гвайбур атайтла Івучда?... За ам къе пакамахъ лап а къяляй фаэтонда аваз Худатиз хъфенва лугьуда...»

Гъа ихътин фикирар ийизвай арада доктордин кваллиз Жават атана акъатна.

— Алван вуч гьал я, Жават стха?— Ефимова хабар къуна.

Гаф хъсан я, стха. Ви ччандиз, ви вахан ччан диз дуьаяр ийизва. Алван: «вичикай «вез; гагъ стха диз, гагъни вахаз ппар хъанва» лугьуз дарихвилер ийизвай.

Гъайиф тушни, стха! Ам вуч лагъай чІал я?! Чи жести клеветадаз кувмек авун я.

Плузарар кутІуннава хъи?

Буьвел экъечІнава.

— Ам икІ сад лагъана гьинай атай зегьримар я? — Чидач.

Наташа вахаз Алвана са геренда вичин къилив атун патахъай минетзава. Наташа къарагънавачни?

Ам, Жават, къе пакаман ярар алукаяла къара гъна фаэтонда аваз Худатиз хъфена.

— Гъайиф, гъайиф!..

Алваназ тІазвани?

Ваъ. Ада куьн инжикли ийимир лагъана.

И арада доктордин плузаррал алай жуна алатна. Жаватаз Антонан спелар ттванвайди, плузарар буьвел алачиз миьхи тирди акуна. Ам са геренда къариба дуьшуьш4 хъайихъайивал рикел хкизвайди хъиз фикирлу яз кисна. «Алван къиникъикай хкудайди мад Антон я... Заз ам, гьеле, алатай няниз чир хъанвай... Шаклу яз атайла, ингье, зал спелар ттванвай доктор дуьшуьш хъана, а шаклувал амач, амач!..»

— Вун вуч «иена, Жават?»

— Доктор! Антон стха! Зун виридан гъавурда акъунва!..

Эхиримжи келима явашдиз, кушкушдал хълагъна, вилерал накъвар алай Жават Ефимован хура гьатна. Абуру хейлин вактунда садасад къужахдай акъайнач.

И сир чи арада амукърай, Жават стха! Алван вахаз чир хъайитІа, мад ам зи ччиниз чкидиг хъийидач. Зун акурла катда, адан рикІ тІар жеда...

Аллагъ, аллагъ! Инсанни жеда къван! — Жавата доктордин хъуькъвериз теменар гана.— Къин хъурай аллагъдал, зун ви рекъе ччанни гуз гъазур я! Ви гаф— зи къин я! Ччан стха, зи хцел тІвар зциг!..

Ама завай, тади къачумир. Алван хъсан хурай. Чна хвани цийи твар дуьньядиз атунин гуьрметдай бегьем сувар кыле тухуда!

Адет хъанвайвал реклинив ван ийиз тутуна, квализ Гъажимурад атана.

Ччан етим, ваз кьуьзуь къужаяр куй! Бахтлу бала, намуслу игит хуй, ччан етим!— къарийрин га фар т.икрарна, Гъажимурада Жаватан гыл кьуна.— Доктор, ваз и дгийи югь хийирлуди хурай!

Сагърай, стха!—Ефимова жаваб гана.

Спелар?! — Гъажимурад тажуб хъанваз доктор диз килигиз акъвазна.

Царнахар экъечнавай, Гъажи, ттуниз мажбур хъана.

— Акл ятла хата авач. Заз каци тлуьр хъиз хъанай.

Гъажи, кье зунни вун фена кландай чка ава.

Бугор, зун гъазур я!

— Панагъакай вуч хабарар ава?

Бакуда ава. Ручель иоэяиндин къуллугъчи я лу гудай хабарар ава.

Чи хуьре ам фейидалай гуьгъуьниз гъава хейлин михьи хъанвайди вун а къатланвани, Гъажи? Бес, духтур! Зи чайханадин гъава мадни михьи ди я. Чи гадайри заз гъар са кжъуз виш сефер сагъ рай лугъузва. За ам ттумунихъ ведреяр галай лам хъиз, катарур саягъ ваз чида хьи...

— Чида, Гъажи, баркалла! Вуна ви гаф кыле тухвана. Кфирдиз хайи хуьр дар авуна... Кье завай, Гъажи, вун галачиз югь акъудиз жедач.

— Буюр, зун гъазур я!

Ефимова Жават квализ рахкурна, вич са терен духтурханадиз фена. Ина цийи хабар ава: са сят инлай вилик округеда к Гв а лакун патал цийи фельдшераккушерка атанва. Ам агъайни, кутугай шикилрин, гьаларай дирибаш урус руш я.

Доктор Ефимов я.—Антон рушав гыл вугана..

Антанина Ермак... Акушерка я.—руша вичин ччи нив регъувилин ранг гъана хъиз, доктордин гыл кьуна.

— Гаф хъсан хъана! Чи гаф эрзиман са мурад туйквена!—доктор, Бералидихъ элквена.—Чи дуст Жаватан сусаз Алваназ аял хъанва. Вичини четин хана. Антанина къени пака гьадан мукъув хурай. Тавакъуй „да Алванал мукъаят хурай.

— Башуьсте, доктор.

Зун кье кефеуз я... Са патахъ фида.

Лап хъсан жеда. Ял ягъа, доктор. Вуна ви сагъ вал рикледай рахкурзава, акл виже къведач, доктор.

Цуькверин сувар кыле феи юкъуз Панагъ эхиримжи сефер Ефимоваз ажкунай. Анлай инихъ пуд варз алатнава. Чеперин сувай Къуьлуьйрин гадаяр хтай йифиз Панагъ чир жедай гьалда амачир. Ам хъвадайди хъуьчГуьк кваз Гъажимурадан килив атана: «Чайхана клеви ийизва, чун мехъерал фена кланда» — лагъана, юристди ина авай итимар акъудна. Столдал чехирар эцигна хъиз, гъарайна:

Гъажимурад! Зун ваз гьикъван буржлу я?

Пуд манатни зур.

Ма вад манат.

Сагърай, Панагъ! — Гъажимурада пул къахчуна.

Ша ибур ичирин!—кефли Панатъа столдал вичи эцигай шуьшеяр къалурна.

Ичирин! — Гъажимурада хуьрек гъана. Вилик квайди кыведани хъвана.

Кваса, вуна зун мае а гудач хьи?! — Панагъа ван цик шел кваз хабар кьуна.

— Гудач, гудач! Иниз жумла жагъан шагъид жеда! Вун Ахцегъай са патакъ экъеч тавуртла, завай зи сив хуьз жедач...

Зун Ахцегъай патаз «ъейитлани экъечдач. Маса гумир, Гъажимурад! Зун ви лукъ жеда.

Гудач, Панагъ, а мм а заз чиз вун са патахъ кье чун саламатвал я.

—> Къейитлани еанихъни фидач, фидач! Зун къавал тур дишегъли заз чир авуртла, дьявол, зун рекъидалди ви лукъ жеда!.. За ваз цуд манат дарит ийида! Честное благородное слово, исятда гуда!—Панагъа векърекъар ийизвай пулдин чарар акъудна, абур Гъажидал гадарна.

Гъажимурада пелел тлуб эцитна, са геренда фикирна: «Кье за и жасус катардай къемеда туйклуьрда», ахпа лагъана:

— Ша, ша за ваз а гуьзел къалурда. Анлай анихъ ви намус ви гъая!..

— Ша, ша!— Панагъ къарагъна.

Гъажимурада пиян тир Панагъ чпин квализ галаз хъфена. Са геренда юрист варцихъ акъвазарна, Гъажимурада вири агъвалат вичин папаз ахъайна.

— А дишегълиди, Панагъ бег, вун гуьзлемишзава! Ангъе, атла лампа гъиле аваз акъвазнавайди гъам я. Де вач! Кефкефият вид и я! Гъажимурада Панагъан далуда капашар ттуна,—Мад зун хъфена! — Гъажиму рад са далдадив чьунуьх хъана.

Панагъ атабататаба яз, лампадал фена, вилера экв гъатна, адаз затни ахквазвач.

— Я руш, лампа эциг! — Панагъа ханди хъиз, вич виняй кьуна, буйругъ гана.

Дишегъли лампа эцигна, ам клуфал хъуьруьн алаз, амма ччанда ажугъдин фул аваз а патал (хъиз акъвазна. Панагъаз дишегъли бегенмиш хъана, ада явашаваш атана, цлавай акъвазнавай яру хъуьквер, зурба

жендек алай сусал гъил вигъин кумаз, адан клук, къуьнер, ччин лакадай ктад хъанвай «улари яна. Са легъезда Гъажимурадан гъаятдиз, гъиле, кваче звар авай пуд паб атана, абуру Панагъ «нафтIадин ни къведалди» гатана, ахпа пиянвал алахъдалди гъаятда авай тутун ттарцел кутлунна.

Папари гатун кумаз, пиянвал алахъна, Панагъан ийиртийир квахънавай. Ттарал кутлурла, къурхулувилин фул къилиз яна, ам хейлин вахтунда лал хъана. Ада . «Гъа гила, гъа мад зи винел къецIил гапур гъиле авай сад: я папан гъул, я стха къведа... зи эхир пехир хъана.»— лугъуз къурхулу фикирарзавайла сада кушкушдал эверна:

— Панагъ! Панагъ!

КичIела Панагъан руьгъ дабандиз фена, адай жаваб акъатнач.

— Панагъ! Яда, вун иналлани?! — Гъажимурада та диз юрист ахъайна.— Яда, жат! Исятда а иблис папан стха къвезва. Кат! Кат! Вун ада рекьиде, катI.Югъ же далди и турпахдал ви гел амуьк тавурай!..

Гъажимурада ччанда зурзун авай «юрист», мичIи паруйрай галчIурна, батъларин са шумуд цларилай алудна, хкана вичин кIвале хутуна.

— Вар агала!— Гъажимурад рекIинин хъиткъёрдал клуф эцигна кушкушдал рахана.—За дели хъанвайбур Рутул патахъ алудда, вун агъадал, Мискискар галай вал кат! Исятда кат!..

Гъа и йифуз къулухъ эл.къвез килигиз, Панатъ Усугъчайдал алай карвансарадал къван катна. Ана са Куружуван арабада чуьнуьх хъана, дуьз Худатиз. фена.

Панагъ ракъурай къиса рикIел хкана, «ъе Klamplal къилел алай векъин зурба са таядихъ ацукънавай Гъажимурадани Ефимова мад хъуьруьнарна.

Инлай хъипини яру хъанвай зулун ттарар, векъерал ахкъалтнавай экв гваз къацу гуьгвер, къацар аквазва. Ииаланал Iкъарамаларин, тьерерин клапIалар ала. Са десте гадайри гуьтдал малар ахъайна, къацу ва гегъенш векъел «КIунп лаш» къугъвазва. Къведпуд дищегълиди къерел алай къамишлухъдай кацин ттумар хътин аквазвай нацIарин клукIвар кIватIзава. Араара вили цавун къгужах безетмишна, дурнайрин, чIурункъазарин, уьрдвгрин пуд пIипI алай, хважамжамдин хътик татъ гаявай цIиргъер къибле патахъ физеа. Ингъе, »ри ничхIиррин цIяргъер агъадай лужлуж хъана физва. Къушарихъ цава чпян рекъер ава. Виридалай виняй дурнаяр, абурулай агъадай чIурун къазар, ахпа уьрдегар, виридалай агъадай, лап ччилиив мукъва яз, чубарукар хъфида. ГъалчIай йикъарани йифера дурнаяр, чIурун «ъазар цавун аршдиз жкаж хъана, циферин винелай фида. Амма циф авайла уьрдегар цел ацукъда. Куьлуь нуькIвер чилиз мукъва яз лув гана фида.

Гуьнедай клеретIклеретI солдатар низамда аваз агъадал, винел физвайди акуна, Гъажимурадан рикIел вичи Бакудай тIвар гваз хтай къеледин есир атана.

Антон стха! — Гъажимурада цавал вилер алаз са геренда хияллу хъайи Ефимоваз эверна. — За пIапI русда аваз тIвар хкай солдат кIвализ хъфенайтIа?

Эхъ, Гъажи. Ам чна, хейлин зегъмет акъалтнай тIани къеледин есирвилляй ахкъудна. Исятда ам, заз чиз Бакуда, вичин дустарихъ гала.

Вя хъсанвал а касди рекьидалдини рикIелай алуддач. И низ жумла жагъан шагъид я! РвкIелай алуд тавуртIа, ам халис инсан я, Гъа жи стха.

— Вуна халис инсанриз куьмекзава, духтур. Им заз хъсан чидай кар я.

— Гъажи! Ша чна къарникъузар кIватIин.

— Буюр, зун гъазур я.

Ефимоваз къарникъузрин къенибур ва чIурубур хъсан чиде. Ингъе, къве дуст чпин рузияр авай зембил гваз, гъеле, малдин кIвач хкIун тавур гуьнейриз фена. Мукъва къвайи зулун марфарин ччилер хурт жедалди къежирна. Гъавилляй клампIалин векъера, хурара къарникъузар гзаф булвилелди экъечIнава. Абур къацу гуьгдал гадарнавай лапу цуьквер хъиз, гъиналгъанал клапIалар хъана гумрагъдиз акъвазнава. Доктордини Гъажимурада са тьамбар къарникъузар кIватIна.

Гъажимурада цIун куьз гъазурна. ШуькIуь тIваларикай шишер туькIуьрна, Ефимова михънавай къарникъузрин «абабар чрана, абур вилик эцигун кумаз, са жегъIИЛди еке пешерик кутуна чранвай са хейлин клезрияр, картуфар, чанта ацIурна ичерни чуьхверар гъана. Абур духтурдин суфрадал эчIирна, хъуьрезхъуьрез хъфена. ЧIурал, клани дустунихъ галаз фу тIуьн, тIебиатдин ш.икилриз килигун дуьньядин кеферикай сад яз чидай Ефимова лагъана:

Гъажимурад стха! Им бегъем ял я.гъун ;я! Чун иниз мадни къведа!

Бугор, зун гъазур я!

И деминик Катяни квайтIа...

Гзаф хъсан жедай, валлагъ хъсан жедай!—Гъа жимурадан ччин аквазакваз чIуру хъана. — Гъа йифе лай гуьгъуьниз Катя ваз ахкунач, яни?

— Ахкунач. Я чарни къъенач. За кхъей чарчизни жаваб хтанач. Адан буба мукъва хъфида, им дугъри хабар я. Адахъ къванщш рикI ава. Чун туьхкIуьн клан жедач. Инаг заз «ъсан чиде. Абурун къуллугъчи руш Лейли зи къилив атана. Адав гвай хабарри з.и рикI пис дарих авунва. Катяди заз чар нхъена, ам Лейлиди (вичив вугай арада, къецелай хтай Брусиловаз акуна,ада рушан гъилляй а чар къакчуна кIелна, ахпа къазунна гадарна, вичин рушахъ галаз еке къал авуна лугъузва. Ад аз зи хъел ава. Зун межлисдал геж хъун багъна хъана. Лезгийрик какахънавай доктордиз руш гайила адан тIварван агъуз аватда эхир. Катядихъ рикI хъайитIа хъсан я.

— Зун гъеле умудсуз туш. Сабур ийида. Зи пата таксир амач. За туьхкIуьн патал чар мхъена.

Зулун югъ няни хъана. Аялар, гадаяр, рушар, малар вилик кваз хуьр галайнихъ рекъе гъатна. ВацIай винел, къерелай галчIур жезжез гуьлуьн циф физва. Ада вич акаквей кламар аквазаиваз

ацурзава. Ингье, са «ыл Самурдин дере къуна фена, муыкуь кыл А«цагьрин куьруын .къаравул КГеле дагьдихъ гелкъвена, гьамамлар галайвал рекье гьатна. Ихътан зулун йякъара дагьвийри йифиз циф хьун хьюан гьисабда. «Йифен цифеди пакамахъ рагъ гьида» — лугьуз ина инанмишвилер ийизва. Гьак! язни я!

ХІПкыл РИКИН ДУСТАР

Няриз бубадякай чинеба, Катя Ефимован кьилив атана.

— Антон! вун бубадихъ галаз туьхкљуьк! белки ада чи мехъер авуниз ихтияр гун... — Катяди Ефимовпп гьил къуна, минетдай ванцелди башламишна. — Зя.ч вун клан я, Антон! Зун чукурмир, инсаф ая, зи муьгьюьббатдиз клур гумир, Антон! Зун галчлурна хутахзава, Антон!

— За вири уьмуьр ацгогна, къуллугъзавай инсанрикай, нетлерин гьамбарарни вагьшияр авур касдихъ галаз зун кьейитлани туькљуьн хьийидач! Ад аз дагъ: вийрин гьарайдик акакъзавай зунни вагьши я. Тахсиркар ви буба я. Эгер буба атлана, ам саймишни тавуна акъвазна, валай заз юлдашвал авун алакьдатла, буюр! Заз вун клан я, Катя! Санизни хьфимир. Заз чиз, чавай чи уьмуьр, чаз кланивал туькљуьриз жеда.

Катя къагьар кваз шехьна.

Завай буба гадариз жедач, Антон... За гзаф ве ревердер авуна.

Жедачтла, ваз кланивал ая. Де сагьрай! Ваз хьсан сят хьурай!

Докторди вилера ягьлук ттуна шегъзавай Катя варцел къван рекье хтуна, вич элкьвена хтана.

Экв хьанвачир. Ашпаз Абдулжелил къарагьнавай. «Тарп!» —ван авуна, йифиз алХъа яз амуькнавай мугьманрин квалин куьчедихъ галай пенжердай чемодан атана квалин юкьвал алуькна. Ам хьивегайди вуж ятла чир хьанач. Ахъа авурла, чемоданда авайбур хайи югъ кьейд авур эхиримжи межлисдиз Ефимова Катядиз тухвай шарталар тир.

Абдулжелила сасад акъудна кьерехдиз эцигна. Шляпадик кутлуннавай чулав лентинал савжах ян а чар алчлурнавай. «Вун риклин деринрай заз клан я. Заз гуж хьана! Вун дагьларин есир тирди заз геж чир хьана. Зи муьгьюьбатни за вун ашукъ тир и къванеринни чархарин гьамбарда кучудна хьфизва. Захъ .хайибур гадардай кьуват хванач. Балгьишламиш ая! Заз лянетар яйимир, Антон! Зун гьич садазни гьуьлуьз фидач. За зи лишандал гьайи парталрик чулав лента кутунна. Ада ваз зун кьенвай хабар гузва, Антон! Зун бубадин алахъ тийидай ажугьлувилини гьуьрч хьана, къисметди кьиникьин къужахдиз гадарна. Зун дуьньядал аламач лагьайтла вун гьахъ я, дуст. Заз куьтягъ тежедай дердер ава, абур кхьиникай дад авач. Вилин накъвар вацлув вугуни гьи касдиз теселли гана, гьидан язукъ гьал акуна, гьидаз куьмек авуна?! Зун хайибурухъ гала, амаз заз зун абур ччан аламаз кучудиз тухузвай гьуьнуькъара есир хьиз я. Рйк! пад жезва, мад бес я!»

Гьарфариз килигизкилигиз, вичи лугьудайвал: «Ефимован школа куьтягнавай» Абдулжелила Катядин чар клелна, фикирлу хьана. «Бейниван Антон! Урусатдин цуьк гьатнава, зи гьал пис жедач, белки Алваназ авай муьгьюьббат за Катядал хкин. — лугьуз шадвилер ийизвай... Гила ви югъ гьим жеда? Вун чи дерада машгьулдай къуват, шикилар, крар ама жал?..»

Чемоданда авай. шейэр гьиналгьанал чклана аламаз, чар гьиле къуна, доктордин уьмуьрдин гьахъ шагьид тир Абдулжелил фикирлу яз амайла, квализ Ефимов атана. Ам хейлин вахтунда юзун квачиз квалин юкьвал цуквал акъвазнавай айшаздин перишан ччиниз, са сеферда вичи алуькна Алванан уьадуьр хвена, апха Катядиз пишкешай парталриз килигна.

— Ибур, Антон стха, сенфиз хканай... — Абдулжелилаз парталар пенжердай гадар хьувун ва инал жгьанвай чар чуьнуьхун клан хьана.

—Заз вири чида, Абдул...—Докторди ашпазди халатдик чуьнуьхнавай чар къачуна. — За ибур даклардай гадарун гуьзлемешиз са шумуд йиф тир. Алатай йиф эхиримжиди хьана. За фикирнавай: «Я Катя амуькда, я адан бубади зи парталар гьа и муьквара авур гьал гадарда. Зун вири мусибатриз таб гуз гьазур хьана акъвазнавай кас я, Абдул.»

Катядин чар клелна, Ефимов ахъа тир пенжердин муьквал фена, фикирлу яз акъвазна. Ам и легъзеда азарлу хьиз, ажуз, гьвечли хьана аквазвай.

Ангье, Абдул, къавахар!..

Аквазва, доктор. Абуруз вун йикъа са шумуд рахъ килигзава...

Абур, дуст, зун атайла, са гьвечли гадади, типлих авуна хьуьчлукъ кваз тухузвай цамар тир. Гила килиг, Абдул! Гьар сад са пагьливан хьиз члехи жезва, арш диз, цавуз хкаж жезва!

. Квалин рагьаклидай патахъ, куьчедин кьерехдивай физвай циз муькьва Ефимовни адан къунши Абдулкерима хейлин йисар инлай вилик, къад къавах тлвал аклурнай. Им докторди Ахцегьа къаршиламишаи сифте гатфариз хьайи кар тир. Антон и къад къавахдиз са жергеда акъвазнавай стхайриз хьиз, кланивилелди килигзава. Адаз дагьвийрни урусар гьа и къудратлу къавахар хьяз, гумрагьдиз са жергеда хьун клан я.

Ингье, къавахри пакаман шагьвар галуькна, чпин пешер юзурна. Пенжердай квализ дагьдин гьвечли чарчардин «щиийш...» — ван атана. Гьа и легъзеда къавакрин кьвенкьвера рагъ акъуна.

Хейляц фикирлу хьайи докторди давамарна:

Заз зи уьмуьр, гьеле, герек ама, Абдул. Захъ язукъ хьанвай азарлуяр ава. Абур . дагьларин тларнавай ри клер я... Зун гьабурун Гьарайдиз фида. Зи муьгьюьббат ни.къедлай башламишна гатфарин марф хьиз, дерадин вири дагьлариз чклурай!— доктордин ажузвал квахъ на, ам пагьливан хьиз акъвазна. — Эгер, Абдул, сада вавай Къашкъа духтур вучиз эвленмиш жезвач?— ла гьана хабар къуртла, вуна гьихьтин жаваб гуда?

За, за... дактордал вичиз кутугай са кьил гьалт завач, — лугьуда.

Вахъ инанмиш жедач, дуст. Муьквара зи яхцлур йис жезва. Эхиримжи умудни атлана.

За вуч лугъудатлани, валлагъ чидач.

Заз чида, лагъ хъи, чя доктор «лани кас хъанач. Гъавиляй ам субай ама.

Инанмиш жедач. Ваз ваъ лугъудай дидени буба жедач, я кландач лугъудай руш.

—Акл хъайила, вуна икл лагъ: адахъ кланиди авай. А руш доктордиз къисмет хъанач. Масад гъида.ч лагъана кьин кьунва.

Раклар гатана, клвализ рекъвер кутлуннаваз, юкван буй алай, юзунриз мукъаят, атлугъай ччин алай са жегьил итим атана. Атай касди рекъвелей ягълух алудна, ам клватлна жибинда хутуна, ири шабалутдин ранг алай вилер, доктордин вилера атлумна, агъурагъур са шумуд кам къачуна вилик атана.

Къазимегъамед я, доктор, Агъасиев я.. Ахцегъви, ви хуьруьнви я, стха... — урусдал умудлувал квай гур ванцелди ракана, Къазимегъамед а доктордал гъил яргъи авуна.

Вун хвашгелди, Мамед—Ефимова ччин ачух на. — Гъа гила чир хъана.

— Сагърай, доктор.

— Вуна заз... пачагъдин са начальникдиз ихтибар ийизваии?! — Ччзина мили хуьруьн аваз Ефимова хабар кьуна.

— Ихтибар ийизвачиртла, гуьгъуьна жасусни поли ция къекъведайла, и Мамед ви клвализ къведачир.

Доктор вучдатла чизмачиз, мягътел яз акъвазнаван Абдулжелилаз килигна.

Доктордин вилера вилер атлумна, Къазимегъамеда мили хъверна хъиз лагъана: ;

— Захъ Абдулжелилакай чуьнуьхдай затлни авач, доктор. Заз адан ирид бубаярни кваз чида. Чи итим я.

— Захъ мае а мурад авач... Бес тлуьн?

Вири гъазур язва, доктор!—жаваб гана, Абдул желил Къазимегъамед чир хъана, клвачел акъалтна адав гъил вугана. — Багъишламиша, заз вун гъа гила чир хъана.

Зарар авач, стха... Доктор, исятда зи гуьгъуьниз атун мумкин я. Вуна са гъалатда зун хвена кланда. Амай эхтилатар ахпа ийида чна. Рекъвер кутлуннавай — «сарар тлазвай» са кас, ви кушеткадал алаз хъурай... Иниз атай ччин кутлуннавайди гъиниз фена?— лагъана хабар кьурди хъайитла гъам къалурдайвал хъурай. Зун иниз атайди яргъалай садаз акунва.

Исятда. Абдул желил, тадиз Жават галаз хъша, а кас лап Мамедаз ухшар авайди я. — Вичизни гъами ша чи клвалин рак ахъади я.

Жават рекъвер ладу ягълухдал кутлуннаваз «рахадай члалар» вири чирна кушеткадал «ъаткурна.

Дакардай рекъиз килигиз акъвазнавай Абдулжелила къве къазахни чухва алай са лезги винел атана, доктордин риклинихъ акъвазнавайди хабар гана.

— Вун за атла...

— Гъич фикирмир, заз ина чуьнуьх жедай виш тлеквен ава. Атла коридордай зун, вазни жгъин хъийидач.

Къазимегъамед а патал хъиз къве клвалин арада авай парталар хутлундай чкадиз. фена.

Рак гатана, ихтияр гудалди къве къазах клвализ атана, абуру доктордиз часть гана.

— Жанаби доктор, иниз атай рекъвер кутлуннавай кас гъиниз фена?—са къазахди хабар кьуна.

— Ам санизни фенач, атла патал алай клвале ава. Сухва дарман цана са геренда ксурнава.

Адан твар, бубадин твар гъикл я?

Ша, хабар яхъ?

Докторди рак ахъайна Жават къалурна

Яда, ви твар вуж я?

Жават я. Уфуф!..

Бубад твар?

Савзихан я.

Къазахди вичин кьуьнер чуькъвена, сивел клвенклна, са чарчиз вил вегъена ам къецел экъечлна, чухва алай лезги итим галаз хтана.

Бухарадин чулав бармак вилера ттуна, кичлѐзкичлѐз камар къачуна, кьурхулувал авай вилерай а кас кушеткадаллай Жаватаз килигна.

Им туш. — Къазахриз гъил иляна ам тадиз къе цел экъечлна.

Утанмаз, хаин! — лагъана докторди ажугълу ванцелди. — Хайи хуьруьнви маса гузва... Заз а алчах хъсандиз чир хъана, ам Панагъ тир.

Заз адан члехибур вири чир хъунилай гъейри,— лагъана Къазимегъамеда ажугълу яз, — ам иниз ракурнавайбурни чида, стха. Кфирдин хва элкъвена хтун мумкин я. Вири авайвал амуьрай. Зунни зи чка дал хъфида.

Къазимегъамед цлакай куьрснавай пальтойринни шинелрин арада чуьнуьх хъана.

Цуд декъикъа алатна жеди. Хаин, къазахар галачиз доктордин клвализ хтана. Ада и сефер бармак мадни вилериз чуьгуна, ччинни патал кьунва. Панагъазвич и клвале авайбуруз чир хъун клан туш. Ингъе, ам ванни дегишна хъиз рахана:

— Зи гъилевай къвати, гимишдин къвати амуьна. Квез акунани? — Панагъ вилериз зварар гуз, гъар патахъ килигна, джтордини Абдулжелила куьчедай феи кицл къван саймиш гавурди акуна, ам элкъвена хъфена.

— За вичин дуван ,къе аквада! — Къазимегъамед столдихъ атана. — Ацукъ, доктор!

Ахътин тула кицлер заз гзаф акурди я. Зи геле къекъвез гъиле затни гъат тийиз абурун ччан акъатда. За, доктор, ви риклин гафариз яб гана. Гъа икьтин къудратлу, мертьяметлу— халис инсандин рикл авайвиляй, стха, ваз дагъвийри чпин риклера чка ганва. — Къазимегъамеда руьгъдин деринрин ван дуьзарна лагъана: «Заз зи уьмуьр, гъеле, герек ама... Захъ язух хъанвай азарлуяр ава. Абур дагъ вийрин тларнавай риклер я... Зи муьгъуьббатни къедлай башламишна гатфарин марф хъиз дередин вири дагълариз чукурлай...» — Ибур зурба революционердин ялавлу гафар я, доктор!.. — Вуна чаз яб ганани?!

За квези яб гана, атла йифиз Брусиловгзни... Ада вун хъфейдалай гуьгъуьниз, къунагълухда авайбу руз лагъана: «Гъа идаз медицинадин службадин полковниквилин тварни ганва. Хаталу кас я, адаз ихтибар авуна завай руш гуз жедач. Къе авам дагъвийрик ка кахънава, пакамахъ дустагъдин ракларай килигда...» Ибур доктор, тимил кими яз, "вири Брусилова лагъай гафар я. Вак абуру тлубни кядач, доктор. Вахъай а чинеррин есирриз цлухъай къван киче я. Ви далудихъ къудратлу халкъ гала. Ада гъа инлай ТемирканШура диз къван циргъ дуьзарна, ччанарилайни гъил къачу на вун хуьда! И кардал вуна зеррени шак мийир. Бру силов къе хъфена, амма цийиз атанвай начальник Мо лина ви гъакъиндай цийи чар гъана. Ви винел мадии кевиз гуьзчивал ая лагъанва.

Брусилов хъфена?! — докторди ванцик дарихвал кваз хабар къуна.

Эхъ, доктор, ада бегъем са карван туйкуьрна вай. Къве фазтон, къуд фаргъун, цлуд кас балкларал лай яракълу къазахри рекъе твазвай. Вилик квай фаз тонда вични паб, гуьгъуьваллайда къве руш авай. Абурукай сад шехъзавай. Заз чиз ам Катя тир.

Гъа ик, вири ваз акуна? — докторди перишан яз мад хабар къуна.

— Эхъ, доктор, акуна. Алатай йиф за рекъин къерехдал алай цвелин ттарцин хилери басмишнавай са кланчлунал акъудна. Пакаман ярлаз галукъайла, зун балкларин клвачерин, фургъунрин чархарин, фазтондик квай балкларин ярашугъ тир куркурин ванери уяхна. Килигайтла, Брусилов, адан хзанар, тарашай эмени рекъе ава, агъадал физва.

Докторди Къазимегъамедаз, аламатарни мажузатар гвай хкетрик квай: клан хъайила вичивич къалурдай, таклан вахтунда таквадай акъуллу къуьзуь касдиз хъиз дикъетдалди яб гана.

Вун, Мамед, аламатдин кас я! Душман ви гуь гъуьна авайла, фендигарвална вун вичин гуьгъуьна къекъвена, тушни?

Гъак я, доктор. Абуру и йикъара къад клвал ахтар мишна. Рекъерин вири уламар виливхвена. Зун абурун геле къекъвеначиртла, ана хъанвайди заз чидай. Хуьри! захъ къекъведай йифиз, зун Брусилован пенжердин, клане чуьнуьх хъанай. Зун аквазвачир, амма заз абур хъсан аювазвай. Са йи.ф за зун маса гузвай хаиндия халудин къавал алай маркунихъ акъудна, са йифни абурун чпин клвалин вилик квай бустанда.

Бес ваз футлуьн ни гана?

Захъ ина камаллу, ччандилай гъил къачуна, чаз клвалахзавай дустар ава, доктор. Абуру къекъвераг дин парталар алаз атана, зун динжарна, клани хаба рарни гана хъфена. Къе зун ооламатда авайди абуруз виридаз чиди.

Захъ галаз ик! ачухдиз эхтилатдай ихтибардай себебар вахъ авач. Амма вуна, Мамед, зун «.мягътел тунва. Им вуч лагъай члал я?!

— Чавай гъар са подпольцикдивай, доктор, вавай къван халкъдиз къуллугъиз хъайитла — чун еке бахтлу ксар тир. Халкъдин дердибала чидайди, адаз масанди чи кеве дуст я! Чунни халкъ патал ччанар эцигиз гъазур ксар я. Халкъдин агъзурралди веледри чпин уьмуьрар ихтибарвал авуна вал тапшурмишнаватла, зани зи уьмуьр зеррени ян тагана вал ихтибар ийизва! Чна ваз ихтибарни ийида, куьмекдизни эверзава.

— Буюр, дуст кас Мамед! Зун куь къуллугъдал акъвазнава! Заз куь крар бегенмиш я.

Сагърай, доктор! Вирида члал, кар сад авурла, къуьд катариз жеда, стха! Чи къилел хкетрик квай Жу малидин къилел атай дуьшуьш къведач. Квез кланда тла, а хкет за ахъай ийин. Дуьз лагъайтла, ам ахъай дай чкани атанва. Кечмиш заманада, чи дагълара ви чин тариф авурла ашкъи тъавалу жедай, Жумали твар алай, вичин къуват къалурдай чка жгъин тийизвай пагъливан хъаналда. Адаз кимел сада рикливай яни зарафат яни чидач, амма лагъана:

Жумалидиз клан хъайитла ингъе, и къайи, атлу гъай, инсафсузвилелди ччилер вичин муркларин мен генада ттуна къуивай къуьд катарда.

Исятдилай Жумали сухулмиш хъана хуьруьз атанвай къуьд чукур авунин кардик акатна къван. Ада да,гъларай цацар, кулар, цлмар гъана хуьруьн юкъвал алай майдандал клватла.

Жумалиди вичи вучзаватла гъич садазни лугъудач.

Хуьруьн юкъваллай майдандал цлмаринни цацарин зурба, тая эцигайдалай гуьгъуьниз, Жумалиди хуьруьнбуруз эвернэулагъаналда:

— Гъа исятдилай, жемьтар, за чи хуьряй къуьд катарзава! Ик! ада, пис аяз авай са нянриз кулеринни цацарин таялдиз цлай яна. Хуьруьн жейлин «Ивалеранй куьчейра кузвай цлмарин гъуьм гъатна, гатуз кьиз чими хъана.

— Къедлай авихъ чинра мад къуьд амач! Цацарни цлмар кана «уьтятъ лъаиа. Аязди яваш яваш цлун куьз къвери авуна, ам лацу руьхъведиз элкъвена. Са арадилай, акъатай аяз гвай дагъдин гарари чими руькъвер хуьруьз чукурна, цлай хъувур чкадал жив цлранвай лишан туна элячйна фена.

Хуьруьн жемьтар фадлай чпин клвалериз хъфена, хпен хамара, кавалрани клуртара гъахъна ксана, амма Жумали «къуьд катнава» лугъуз клвализ хъфенач.

Хабар нивай? Жемятдивай... килигайтла, Жумалидикай хуьруьн майдандал члагана кларасдин кьул хьтинди хьанва. Жемятрикай сада Жумали кучудна хтайла лагьаналда:

— Жумалиди вич иаталди кьуьд эбеди яз катарна. Адаз и дерада кьуьд амач, хуьруьгбур!..»

Вун хьтин, халкъдин ихтибарлу, халкъдиз гзаф клени, машгьур итимар галачиз чи хьсан «Гвалахар, чаз кГанивал кьиле фидач. Халкь галачирла, чун «кьуьд катар авур» Жумалидилаини усал итимар я, доктор. Халкъ галачирла, чун гьар сад санал дакъуда. Вун халкъдин жкетдин гьавурда акьуна хьи?..

Эхь. Ада тежедай кар жеда лагьана, эхирда ви чивич беябурзавай ксар негь ийизва, Мамед. Халкъ дикай хкатна, адакай жуван фикирар чьунуьхна, адаз яб тагана авур карди баркалла гьидач. Им чаз фадлай чизвай гьакьикъат я.

Вун гьахъ я, доктор. Захъ ваз ийидай са минет ава.

Буюр, Мамед!

Вуна кье йифиз азарлудаз, ччанда тлал гьатдай дарманар це. Кфирдин хци вичивич вацлузни цлуз ви гьидайвал жен герек. Тахьайтла, Антон Никифорович, ам зи гуьгьуьнай экьечлдач. Зун ахуна, полициядин гьиле вугунай а хаиндиз зурба Пул гунуг хиве кьунва.

Азарлудиз, Мамед, завай кьаст ийиз жедач.

— Ам душман я, доктор!

Душмандинни дердиниз чун — докторар давадар ман авуниз мажбур я.

Душмандиз, доктор, давадарман авун а регьят вал гунуг зи рикли кьабулзавач эхир?

— Ятла, Мамед, зи кьилив хквен тийидайвал авуниз за ихтияр гузва. Адан хьел азни тлмил авач.

Рази я! Гадайри ийидайди авурай. Абуруз ки цлн хцин хьел залаини гзаф авайди заз абуру суьь бет авуна.

Гьа и кардин патахъай минет авун герек авайни?

Мааа карни ава, доктор. — Къазимегьамед фад лай адет хьанвайвал пенжерриз килигна, реклинихъ фена, ам ахъайна, кьил ттуна, кьецел килигна хтана, кушкушдал рахана.

— Пачагь, ваз чиз, доктор, мад шумуд йисуз тахтунай клвачер чулар хьиз яргьи авуна, пехьи кускафтардин вилерай чаз килигиз амукьда?

Вуна, Мамед, ваз чидай кар завай вучиз хабар кьазва? Лань хьи, пачагьдин эхирзаман хьанва. Ваз гьа ик! лугьуз клан хьана, дуст, Хиве яхь! Заз ам ме дицинадин полковниквилн твар ганва. Зарафат ийи мир гьа!

Аферин, зи айгьам вуна кьатла. Абур, и йикъара округдин «фу пайзавайбур» галаз чьухьдайвал я, тушни?

Заз чинер чьухьун хьсан яз чида, Мамед.

Вун гьахъ я. Чинер чьухьун тавуртла, инра абур саймиш тавун яз гьисабда, ахпа «ви кар» политикадин еке начальникри чпи гьиле кьада.

— Захъ кьунагьлухъ ийидай мад са багьна ава: тлмил йикъарилай за чи округда кьуллугь ийиз цлуд йис жезва.

— Лап хьсан! Ви юбилей кьиле тухун тавунмаз зун санизни фидач. Адак чи пайни ква.

Абдулжелила вичин ашпазвилн гьунарар кьалурна, багьа мугьмандин вилик атир алахьиз, тлмлу хуьрекар эцигна хьиз лагьана:

— Им, пакаман са гьиллечрилле хьурай!..

— Ам вуч лагьай члал я, Абдулжеллил стха!? Кьа зимегьамед кьарагьна, ашпаздин далудиз капаш яна. — Туьнархьунар махарик квай: дуьньяда авай кьван няметар виря алай «ахъа суфрадаллайбур» хьайитлани, абур квалн иесидин ччинин а чухе ил ив, риклн жумартвилн агакьдач, стха. Заз куь чинар атлугьна, закай зегьле физваз аквазвайтла, за и суфрадиз гьич вилни ядачир. Дустунин квалле исятда зун патал авай еке девлет адан ачух ччинни жумарт рик! я... Зун квелай гзаф рази я, стхяр!

XIVкьил

ЛАМРАЛ ТЕРСИНА АЛАЙДИ ВУЖ Я?

Пакаман а кьилляй Ахцегьрин хуьре туп ягъай хьиз, кьариба са эхтилатди ван ттуна. Пелтуьйрин мягьледин дишегьлияр «вувввв! Вувввв!» — лугьуз гзаф мягьтел дуьшуьшдал расалмиш хьана. Абуруз чпин мягьле куьтягь хьанвай чкадал кьил ттумунихъ авуна, ччиниз кьарни пиплн какахъай «мялгьям» ганваз, ламран далудал кутлуннавай са кас акуна. Ам паб яни, я тахьайтла итим — чир авун четин я. Кух галай чекмеяр алай еке клвачери и кас эркек яз кьалурзава. «Бейниван лам! Инсанри хуьруьнар туькьурдайлани вун кузва хьи...» — лагьана са дишегьлидай агь акъатна. Ахпа ам цацар незвай ламран мукьув фена, адаз гьар са патахъай килигна. Малдин фитедай ктад хьанвай епинал клевиз кутлуннавай касдивай зеррени юзаз жезвачир. Адан далудал: «Кямир! И гьуьлягьдин кланик бомба ква!» — кхьенвай чар алклурнава.

Де мусибат! Им кьенва жал?! — лагьана, агьил дишегьлидай гьарай акъатна.

Ччан вах, тадиз, зун кутлуннавай еб атлут! — ламран далудал кутлуннавай касди азарлудаз хае за йиф ванцелди минетна. Дишегьли мукьвал атай арада кьакьан яргьи ччин, еке япар алай жегьил атана, ам вили рангунин гьвечи вилер экьисна, вилик квай лам рал терсина кутлуннавай касдиз килигна. Ада хейлин мягьтелвилер авуна, ахпа винел алай чар клелна, кьулухъ чукурна. Адаз дишегьлиди еб ахъайзавайди акуна гьарайна:

Кямир! Адан кланик бомба ква гьа!

И ван галукъай дишегьли гьил хуьчлукь кутуна, тадиз кьулухъ катна.

Зи язух я, са рамаг аялар ава, вахар!.. Мад за вай зи ччандиз къаст ийиз жедач, — дишегъли яргъаз хъана.

Зи кланик квайди, тек са теллвкар я, вах... кичле жемир, ччан вах, ахъая! — ламраллайда мад минетна.

Лагъаначир лугъумир гъа, дидевах! Аналлай чарче ламрал кутлуннавайдан кланик бомба юза ла гъанва...

Пакаман и вахтунда хуъруън куъчедик аялар квачир, амма са гъвечли вахт алатна, абур махарик квайвал: члар кана гъайи хъиз, жерге хъана ламраллайди юкъва ттуна акъвазна. Абурукай сада, а латал акъвазнавай балкйандикай тветIвер къуна, абур цацар незвай ламрак кутуна. Ламра алай чкадал сифте кавхадал «къуъл» авуна, ахпа ам ар ягъизягъиз багълар галайвал катна.

Нянриз тлуънар вилик къввдалди Къазимегъамеда Ефимовавай хабар къуна:

— Къе, доктор, ваз халкъди лугъудайвал: «Хамуна къел ттунвай» азарлуда эверначни?

Звернач. Гадайри хаиндиз бегъем кар къунвани? — Бегъем кар къуна лугъузва.

Зал ихтибар .ийизвач жеди.

— Мумкин я, доктор... А кфирдин хциз халкъ па тал алахъзавай кас аквадай вилер авайди туш.

Рак гатана. Къвцел фена хтай Ефимова плузаррикай хъверна.

— Хаиндин куъмекдиз ша лугъуз атанва. Физ кланзавач.

Вач, доктор. — лагъана Къазимегъамеда мили хъверна. — Ваз минет хуй, вуна а кфирдин хциз та диз Бакудиз хъфин теклиф ая. Лагъ хьи, ви гъал хата луди я, ваз хъсан дарманар гвай докторар авай боль нищада къаткун кланзава. Чаз авай затIни авач. Ана чна мад адан дуван аквада.

Адаз вуч хъанватIа, чун килигин. Ахпа ийидай дини заз чида. — Доктор дарманар, апатар авай сумка гъиликай куърсна фена, амма тадиз хтана.

ГъикI хъа,на, доктор, вун акаквнани? — Къази мегъамеда хабар къуна,

Адаз гадайри бегъем «тлуш гана». Вад виш ма нат харж тавунмаз оагъ хъижедай гъал туш... Кыве пакван тIвал ханва, гъил акъатнава ва вилик пата

.тай сарар амач, плузарар, ччин — беден вири вилини чулав хъанва. За адаз: «Къведпуд йикъалди ваз бегъем куъмек тахъайтIа, кар чIур жеда.» — лагъана. Исятда адан мукъвабур фаэтондин гуъгъуъниз фена.

Ахшам хийир, добрый вечер и... гости! — лагъа на Гъажимурада чухвадикай чуънгуър жкудна. эвел вичин макъам яна, ахпа музыка галачиз дирибаш къуъл авуна, ам кIвачер кланик кIватIна ацукъна.

Доктор, ви мугъман вуч кас я?

— Гъажимурад стха, ваз зун чир хъаначтIани?— Къазимегъамеда Квасадив гъил вугана.

Я даюс сев, вун яни?! Гъа гила, чайханадани хуъре авай эхтилатрин гъавурда зун акъуна!..

Вуч эхтилатар я, Гъажимурад?

— Лугъуда хьи, вичивич пулунихъ Бакудин хозяинриз мал хъиз маса ганвай хаин Панагъ чи гадайрин гъиле гъатна, гатана адан яргъивални гъяркъуълвал сад авунва, ахвайш!.. Заз, доктор, вун адан кIвализ фена хтанва лагъана ван ;хъана. Адав вичин пай бегъем агакъиавани, тахъайтIа, хкланзамай затI, кар амани?

Адав, дуст Кваса, бегъем агакънава.

ЯтIа, зун гадайрилай гзаф рази я! Исятда чи чайханада Панагъан «хамуниз тIвал ягъун» рикIел хкана, екелуънар, хъунар жедайвал я. Иштягъни гуъ гъуълар ахъа ксар вири гъаниз кIватI жеда... Буюр, куънни ша!

Сагърай, Гъажи, чун къведач — Жаваб гана Ефимов хъуърена. — Куъ межлис гзаф кефлу жедай ди заз чида. Ана къаравилийрин гъунарлувили ви чайханадин ччил ацукъарда.

Ана жедайди шайтIандизни гъеле чидач, доктор, амма заз чида. — Гъажимурад рекIинилай элкъвена хтана.

Тимил амай рикIелай физ, вун, Къазимегъамед, пакамахъ Яргъарихъ «тек ттарал» атун гадайрин мурад я.

— Къведа лагъ. — Къазимегъамеда жаваб гана.

Ефимован кIвал и йикъара, «подпольцикри» чпин саламат макан яз къуна хейлин крар авуна. Доктор зегъметчийрин умуър хъсанди хъун патал ччанни эцигиз гъазур тир кас вичин кIвале хъунни, ада вичиз ихтибар авуни гзаф шад авуна. Ада аквазакваз вичик

цIийи къуват акатзавайди гъисс авуна. И йикъара доктордиз революционердин ялавлу рикIин къастарикай хабар хъана. Адаз сифте яз халкъдин къисмет, адаз клани хуш патахъ тухуз алахънавай касдин куътягъ тежедай къуват, аламат жедай алакъунар акуна. «Вун, доктор, зурба революционер я, вуна куъгънеди кIвачерик гадарна, цIийиди, умудлуди, экуъди, зегъметчи дагъвийрин умуър патал хъсанди, масанди вилик тухузва, абур вуна хуъзва...» — лугъуз Къазимегъамеда авур эхтилат рикIел хкана.

Яргъарихъ, къалин валарин клапIалда са шумуд касди Къазимегъамед гуъзлемишзав.а. Абурук мукъаят Нисред, камаллу Селимхан ва Алимйрзе ква. Араара КIеледин кIамун дерада «дантъ... хххх!..» — ванцелди тфенгар ягъизвай ванер къвезва. И ванер солдатри лишанар ягъизвайла нийизвайбур я. Абур пакамахъ «ъеледай фена, гила элкъвена хъфин лазим я.

Югъ нисинилай алатна. Дерада къайи гар къекъвез башламишна. Рубашкадин къуънерайни

далуйрай «къел экъечлиз» солдаттар са шумуд клеретI хъана Клеледин кламай агъадал — къеле галайвал хъфена. Абурукай са шумуд, багъларай агъадал эвичIна.

Ингъе, цIвелин къилер бегъем рехи хъанвай, расу чIларарин, лацу якларин, хци, амма галатнавай вилерай килигзавай, тек са спелрал тафаватлу тир, къветхверар хъиз садсадаз ухшамиш къве солдат пIнинидин ттарарин куллухда ацукъна.

Гъилер къуна гъалагъвал хабар къурдалай гуьгъуьниз Къазимегъамеда спелар галай солдатдин къуьнел гъил эцигна хабар къуна:

Солдатрин риклера вуч ава, Павел?

Пачагъдин эхирзаман хъана, чеб солдатвилин виклиникай хкатун ава. Солдатар вири санал кIватI хъана, суьгъбетар ийидайла, терстерс килигна «чи клик! чиклик!» лагъана гъарайдай унтер офицерар ни исятда чя патал атанва. Абуруз чун кIватI хъан ваз акурла, гила хъел къвезмач. Анжах: «ЧIехи офи церриз акун тавурай гъа!..» — лугъуз милиз хъуьрена элячIзава... Вуч хабар ава эхир? Мус чун азад жеда, дуст?..

А югъ лап мукъвал ХБанва. — Жава>б гана Къа зимегъамеда фикирлу яз. — Куь кIвалерай вуч хаба рар ава.

Зи кIвале авайди са агъузар я?. — Рахаз баш ламишна куьруь оп ел ар галай муь:куь солдатди. — Диде кечмиш хъана. Хзанрал каш акъалтнава. Чи гу бернияда аматIани чидач. «Са патахъ тифейтIа чун вири рекъида» лагъана зи папа чар кхъенвай. Отпуска ганач...

Зи кIвалин агъвалатни писди я, — лагъана Па вела. — дидени буба къуьзуь я. Паб аялар галаз ажуз хъанва. Хозяйство барбатI хъана физва...

— За куьн ахъа жедатIа килигда, дустар...

АкI хъанайтIа, вуна дуст Мамед, чи ад эвлед дал ччан аламай къван риклелай тефидай гуьрмет авун жедай!..

Куьне, дустар, заз еке гуьрмет авуна: солдат рик гъахъ гаф акакъарна, абурукай дагъвийрин дустар авунва. Чна куь гуьрметни риклелай ракъурдач!

Инсан малум хъайиди хабар гана, солдаттар хъфена.

Гъа и юкъуз Къазимегъамеда мад са шумуд солдатдихъ галаз суьгъбет авуна. Ахпа аданни доктордин арада ихътин суигъбет къиле фена:

— Къеледай мад са шумуд солдат ахъай авунин серенжемар акуна кланда, доктор.

— Гъавурда гъатна. Башуьсте, Мамед стха! Къазимегъамед рекъе хутуна хтай докторди вичин

ашпаз Абдулжелилаз икI лагъана:

Зи рикликай, къуватдин булах хъана, Абдул. Ада зак цIйи ва къудратлу лувар кутунва!

Къазимегъамед дагъларай Баку галайвал хъфена.

— Буюр, духтур, ша, чна къе чи пата эцигнавай бу лахар ахъайзава... — лагъаиа са пакамахъ Ефимован кIвализ гъаркъуь кашканар алай, амма мукъаят ериш, хци, рагълул вилер авай, къумрал якларин, хуьре тIвар ван авай устIар Абас атана.

Баркалла, Абас буба! — лагъана Ефимов лезги чIалал рахана, кIвализ атай устIар къужахламишна, адаз ацукъдай чка къалурна. — И сефер булахар эциI из кIватI авур пул фекъиривай нез хъанач. Вун сагърай! Вуна и пулар лазим чкадиз харж авуна. Гила, буба, чи жемят пара хаталу шарарин азардикай хуьз жеда. «Руфун тазва, сивел яд къвезва, къил элкъвезва...» —

лугъуз ччандикай бизар хъанвай азарлуяр тIимил жеда, буба!

— Ччан хва, ваз баркалла! Михъи, къайи, дадлу булахдин яд хуьруьз атанва лугъуз вун залайни шад хъанва... Ви хъоанвал, ви къуллугъ чи халкъди риклелай ракъурдач, ХIва!

Гъажимурадаз вацун къуза пата булахриз яд атунин гуьрметдай еке тIуьнарни хъунар жедайдакай элбаэл хабар хъана, ам вичин нубатдин къаравили гваз, булахрал гзаф алахъайди доктор тирди чиз, анан къилив атана.

Абас халу, заз яб це! — лагъана Гъажимурада, гъилер эчIе акIурна столдихъ ацукъна, суьгъбет баш ламишна. — Исятда чи чайханада вакай суьгъбет къи ле фена. Дуьнья акунвай, адан къадир авай, няметрин къимет чидай, кIвал, фу, гуьрмет, къанажагъ авай са бубади лагъана: «Зи стха Абаса вичиз еке гуьмбет эцигна. Михъи, къайи, гъамга хъиз элциф яд кIвализ атайла, дидейрини бубайри, балайрини хутулри Аба сал ччан аламайла: «Ви са йикъакай агъзур йис хъуй, буба!» Къейидалай гуьгъуьниз: «Ваз виш агъзур се ферда регъмет хъуй, ччан буба!» — лугъуда...

За, Абас халу, зи бубадин келимайриз дериндай фикир гана. Дугъриданни михъи булах жемятдин сагъвал я!

Ччан хва, Гъажимурад, вуна чи духтурдиз баркалла лагъ, гъам я и булахрин къил къуна кар вилик тухудайди... вуна халкъдиз баркалла лагъ!.. Зунни жуван халкъдин ччан алай, адан хайибурухъ галай оа нефес я...

Булахриз яд яна. Кар халкъдинди, доктор Ефимованди, устIардинди тиртIани, инал пачатъдин векил тир, яцIу кIатI хътин руфун алай, еке хъуькъвер куьренавай, ядай жунгавдин вилер авай полициядин, полковник Молинав еке дамах гваз атсъвазнавай.

Ада жемятдин юкъвал экъечIна, вири генгвилер, регъгвилер, секинвилер, динжвилер цавараллай аллагъдини ччилераллай адан къилин векил тир пачагъди гузвайди тестикъ авуна. Инал Молин ччанда ял ттуна, гъар патахъ элкъвез хейлин рахана.

— Жемятар, акъваз! — лагъана Гъажимурада деведин винелай гъарайна, ам базардин

майдандин юквал гьална, квачел хкаж хъана. — Халкъдин мисалди лугъзува: «Цадайла—авач, гуьдайла квач, амма не лай ла, квед сиве твадай, пуд хъуьчлуьк къадайГурни авай дуьнья я им...»

Дамахлувилелди кыл цава кунвай деведин царцар гузвай ири вилериз килигна, вичивич адан винел дуьзар хъувуна, Гъажмурада давамарна:

— Чи играми духтурди булахрин сифте эхтилат авуна, ам эхирдал давамарна. Сифтени сифте пул эцигна, сифтени сифте ччялиз ппер яна, сифте гунг турдини духтур я. Чи намуслу жемятди адан фикирдиз къуват гана, пул эцигна, зегьмет члугуна, чи гьунарлу устларри, кьиле Абас буба аваз булахар туйкьурна... За устларриз баркалла лугъзува! Тавакьуйда, гьабурун гьуьрметдай бармакар цавуз гадара!

Жемятри: «Дуьз я! Гъахъ я!» — лагъана вирида «гьурра!» ванцелди чпин бармакар са шумуд сеферда цавуз гадариз, кун хъувуна.

Деведаллай Гъажимурада вичип бармак цавуз вегъена, ам къаз_тахъана хкадарна.

ХУкьил

КЪЕЛЕДИН ЭХИРИМЖИ ЮГЪ

Йисар алатна. Абуру Самур ващун дерада анжах авамвал, кесибвал дерин авуна. Дагьларинни аранрин рекъера дидедиз жез, гьарна рекъиз лезгийрин уьмуьрар фена. Карвансарайра, рекъера, цун кьерехрив ччанарикай жаздан хъанвай дагъвийри, вилерал накъвар алаз агъузардин манияр лугъзува:

Ччил кеведа, цав къакъан я... Фу балкандал чун пияда... Первердигар, гьиниз фида, Уьмуьр яниим дуьньяда?!

Ччан авайда ччан гайила Садрах къанни тух хъанач хьи... Къазанмишиз вири гахце, Чи хапладик члух хъанач хьи...

Завал я хьи ихътин уьмуьр, Кана жигер дердерин цлу. Зи фу незван душман серкер Хиревай IвалК (къван я яцлу...

Ефимова и йисара вичивич бегьем дегишарна. Адан миливал гваз гьамиша ачух ччин, гила хейлян атугънава. Вилерин кьерехрив хушракандин чилер хьиз, шуйткъверар акъвазнава. Абуру япарин дибралии чпин нахишар члугунва. Ефимован ериш виликан хьиз агъайниди, секинди яз амач. Адак къалабулуж, гьерекат акатнава. Ял ягъун, хъсан тлуьнар, дустар алай межлисар доктордиз са акъван кланзамач.

Тебиатдин гуьзел шикилри гьейран ийиз хъайи вилер, исятда ракъинин нурар хьиз, яргъариз дуьзмишнава. А вилериз яргъал, амма экуь мензилар акаазва. Докторди а экуь мензилдик акакъарун патал гьерекат къачунва.

Солдатар, офицерар, иллаки, къазахар, нуькверар акурла, Ефимован ччанди ажугьлувилин цайкъазва. Ада тек са гьяддин юкьуз, гьамни округдин кьиле авайбуру эвер авуртла, вичин одер, хъипи царцар гузвай седефар алай, полковникдин мундир алуклазава. Тахъайтла, гьамиша чухва, женгерин бармак, кух галай чекмеяр алаз хъун дактордиз адет хъанва.

Къе гьяддин югъ я. Къеледин килиса кисзавач. Ада дере мад зенгерин ванерив ацурнава. Мадагъвийрин иви члурзава.

Ефимова ччуру твана. Ам са геренда, мукьва кьит хъайи, амма къе къецеллай аяз катарна дерадиз гъахънавай ракъиник экъечна, адан чими нурар ччина аваз айвандаллай чарпайдал ацукьна. Докторди, Къазимегьамедаз кхъена клани чарчин метлеб рикел гъана: «...Ви тлалабунар вири кьиле тухвана. Чна мад са клеретI солдатар къеледай ахкъудна, квалериз рахкурнава. Солдатринни Ахцегьрин жемятдин алакъаяр къвердавай хъсан жезва... Чи гадаяр вири саламат я. Чна сабурсузвилелди цийи хабарар, метлеблу юзунар гуьзлемишзава...» И метлебдин чар кхьин къарардиз къачуна, доктор къарагъзавайла, инал сад садалай вилик алкатиз, чукурна хьиз, Алванан гадани руш атана.

— Антон халу, ччан халу! — лагъана турп хьиз, ацлай, лащу якларин гуьзел гадади. Ада чеб атана акурла, цуквал ацукьна, къужах ахъайна акъвазаи доктордин гардан къуна, адан хъуькьвез теменар гана. ?

— Ччан Вадим! Масан бала! — доктордини гада дин къакъан, экуь пелез теменар гана.

Гададиз Ефимован къужахдай эвичиз кланзавачир, амма атана акакънавай гуьзел, при вилер авай гъечли руша кьал «ъачуна:

Зи нубат! Зи нубат! — Руша вичин стхадин лацу клурт къуна ялна. Ам докторди ччилел эцигна. Руш гадар хъана доктордин къулахда гьатна.

Пуд темен! Пуд темен! Сад иниз! Сад иниз! Садни иниз! — Руша кумазкумаз Ефимован пелез, хъуькьвез, ахпа клуфуз теменар гана. Руш къужахдай эвичинач. Докторди ам къуьнел хкажна. Аялар хъсан. алукла, гатфарин шуйквер хьиз, безетмиш я. Абурухъ садалай сад вилик акатиз ахъайдай суьгьбетар ава. Амма и арада «ъведни кисна: кI уф ал баIХтаварвилин хъвер алаз, айвандал диде Алван, буба Жават атана. Докторди ракъахъайна, чехибуруз квализ фида.й рехъ къалурна.

Ччан Якьут, ччан Якьут! — докторди рушан пелез,теменар гана, ам тахтунал эцигна.

— Чун къе, стха, фад атана, — лагъана Алвана вилик ювай багълама столдал эцигна. Геж хъайила, стха, вун квалаяй гьатзавач...

Хъсан хъана, Алван вах! Зун шад я, шад я! ШартI ихътинди я: куьн няналди чи квалеле амукьда. Зунни гьич санизни фидач!

Лап хъсан! — Алвана жаваб гана.

— Зунни рази я! — Жаватани шадвилер авуна. Бакудай сифте хтайла, Жаватаз алишверишдал

машгул хун клан хана. Вучиз лагъайтIа Ахцегъа алишверишчивилин пашедиз еке кьимет гузва. Ахцегъри алишвериш «(Квапийрин аллагъ» яз гьисабнава. Ччилик тIимил кьван пай квай Жаватаз гъа идалай маса кеспи акунач. Туымвен кирида кьуна. Ингъе, Жават затIар кьачуз маоа гунал машгул хана. Варцар алатна. Хийир гузлемеишзавай Жаватаз зарар жез хана. Гъил ачух рабочий итимдиз, чарасуз затI кьачуз вичин кьилив атанвай лежбер, гуьрчехъан, рабочий акуна. Къара «епекар гъилерай гъилериз вигъиз, риклер дар хъанвай зегъметчийрал алай гуж акурла, Жаватавай абур садни элкъуьриз хъанач. Багъа кьачунвай затIар, муьштериди вичи эцитай кьиметдай гана. Эхир Жаватлтуьквен клеви авуниз маж<бур хана. Доктордин меслятдиз килигна, ам са дерзичидин шакIуртвкле акъиазна, вичиз и кеспи чирна, исятда хуьре тIварнвая авай дерзичи устI ар я.

Жават Ахцегърин виликкъилик квай рабочийринни лежберрин ччандилай гъил кьачуна пачагъдин аксина жен г чIугвазвай революционеррин арада авай хатасуз са муьгъвни я. И кардал ада еке уьзуьагъвал ийизва. Революционерри парчадин юкъва аваз халкъдин арада чукIурна клани прокламацияр Жаватан туйквенда тазва. Абур ихтибарлу, кIелкхьин чидай итимрив вугузва, абурони коммунистический идеяяр квай чарар кьеледа, яргъал дагълара чукIурзаиза.

Къе Жаватан хзанди, адет зцигнавайвал Ефимова н кIвале "югъ акъудда. Ихътин югъ, доктордин ял ягъизвай гъяддин югъ я.

— ТIач, Антон стал! Ви дуст а тана! — Алвана багъламадикай кузвай къажгъан ххудна, ам Абдулжелилав вугана. — Имни ваз клени атирлу ттум... — Алвана ругунвай къурай гьерен ттумунии патар къалара эцигна. Имни зи гъилин дуьдгъвер.

Сад хъанвай хзандин и межлис 1917 лагъай йисан мдртдин сифте йикъара кьиле фена.

Ефимова: «Гъажимурад а.къатнач, ана тьикI хъанатIа?» — лугъуз фикир пйизвай арада, Кваса атана. Ада, ччанда еке шадвал аваз виридаз икрам авуна, лагъана:

Стааяр! Алван свае! Куь кIуфарилай хъуьруьн, риклерай уьмуьрдин нур жими тахъур.ай! Куьн бахтлу хъурай! Зав са хабар гва, квекай чуьнуьхдай затI за;хъ авач, я жедач.. Жумла жагъан шагъид я! Ахцегъиз Къазкмегъамед хтанва лугъуз хуьре хабар ава. Ада хуьре яшинда ван тахъай хътин, вири уьмуьрда вич хътин эрзиман мурад тир гзаф шад хабар дагъ ларик акакъарнава...

Ам вуч хабIар я, Гъажимурад стха?! — Жават кIвачел акъалтна, ам Квасадин мукъув атана, цуквал ацукъна, вилер алахъна яб гуз акъвазна.

Заз Антон стхади гаф вугурай.

Ваз вуч гаф вугун кланзава, Гъажи? — Ефимо в а хабар кьуна.

Вун чи хуьрйай хъфидач лагъана гаф це!

Зун Ахцегъай рекъидалдини хъфидачI Им за ваз, Гъажи, мад са сеферда хълагъин...

Николай пачагъ тахтунилай гадаруртIани хъфи дач?

— Эхъ, Николай барбатI хъайитIани хъфидач. Гъажимурада Ефимов къужахламишна, уьмуьрда

сифте яз вичин вилераллай шадвилин накъвар дустариз къ ал урна.

Пачагъ тахтунилай гадарнава, доктор!.. Ам же гьеннемдиз гадар авурай, амма вун ;хъфимир гъа!.. Зун халкъди мад ви кьилив ракъурнавай векил я, чна, жемятди ваз дуллухни гуда, ччанрикIни лугъуда, док тор! Хъфимир гъа...

Башуьсте, Гъажи стха!

АкI хъайила, чна са гъвечIи дем кьиле тухуда.— . Гъажимурада пуд къапуна чехир цана. — Пачагъдин кIурар цавал хъунин гьезретдай! Гьурrrrrrr! — клеви гъарайна Гъажимурада тадиз сивел «апаш эциг хъуву на, ам ракIара кьил ттуна гъар патахъ килигна.

.—> Властьгъидан гъиле ава, Гъажи! — докторди Кваса ахтармцшун мурад яз хабар кьуна.

— Ам гила вун а округдин начальникдивай чир ая! — Гъажимурад катна хъфизIвайла, докторди акъва зарна.

. — И хабар халкъдин сивера Iгъатнава?

— Эхъ, вири хуьре эзберзава, амма кичIела винел акъудзавач, киснава...

— Гъахъ хабар я. Серее хъана!

Ви зар алай квакъан чинер гъайиф, доктор... Вуна абур чуьнуьхни авунач.

Хъсан хъана, Гъажи, хъсан хъана. За абур къуь нерал алаз халкъдиз къалур тавунани хъсан хъана. Абур чна къе, дуаанханадиз гадар хъийида...

Ваъ, ваъ, амуькрай, доктор. Чна абур пагъли вандин кланик къугъунардай квасадиз гуда. Ада чаз са гъамбар къаравилияр ийида.

Ефимоваз пачагъ тахтунилай гадаруяикай са шумуд югъ инлай вилик хабар авай. Адаз округдин начальникди гзаф чинеба хабар яз малумнай. Са вад югъ алатна жеди, кьеледа авай солдатар кIеретIкIеретI фургъунар, яракъар, дяведин суьрсетар гваз ракъун рехъ галайвал хъфена. Абурухъ галаз вири офи

кушкешдал рахазва. Кесиб куьсуьбри: рабочийри, лежберри, устларри эхтилат ийидайла члин ччинрай умудлувал, уьзуьагьвал, шадвал малумарзава. Амма девлетлуяр перишан я. Абуру ясди кьуна ийидайдини тийидайди чин тийиз серсер хьанва. Девлетлу алишверишчийри чпин туйквенар хейлин йикъара ахъайнач. Абурукай, гьеле са шумуд кас округдин начальникди кьилив фена. Чпин япарихъ галукъзавай агъур ванер дуьзгунбуру яни, тушки хабар кьуниз абуру мажбуру авуна. Пачагъдин векил алишверишчийри гайи хаюарди къарсурна: Ада: «Са ккуьнихъни инанмиш жемир!» — лагъана зурни гъайбат ччанда аваз жаваб гана, дарих хьанвай девлетлуяр «жемят киаарун герек я!» лугъудай фикирар гваз хуьруьз рахкурна.

Пуд югъ Ахцега хьана, Къазимегамед Бакудиз хьфена. Ада округда авай коммунистар вилик акъвазнавай везифайрин гъавурдик кутуна.

— Власть исятда, дустар, — Лагъана Къазимегамеда Гъажимурадан чайханада, вичиз чин тийидай кас амачир са а рада, — буржуазиядин гъиле ава. Чи партияди, рабочийри, лежберри власть чпин гъиле — пролетариатдин гъиле къахчунин везифа эцигнава. Куьне, гъар са гокъуз куь женгчивал артух ая! Вахтунин гьукуматдин сережемар ина члур ая, адав халкъдив гумай гъайванар къакъудиз тамир. Налогар гун тавурай. Югъдини йифдини халкъ чи: коммунистрин идеярин гъавурда ттур, — ам чи патав атун, куь зурба гьунарлувал жеда. Къеледа амай солдатар саки вири лежберарни рабочияр я. Абуру вири чи революциядин терефдарар я. Абурухъ галаз алафа мягкем ая. Де куьн сагърай! Зун мад сефер иниз вири власть рабочийринни лежберрин гъиле гъатайла хкведа! Акъ жедайдахъ зун ша.ксуз инанмиш я!

Къазимегамед и сефердани дагъларай яна Бакудиз хьфена.

Гатфар акъатна. Гьеле Ахцегърин жемятдивай: пачагъ тахтунай вегъенва, лугъудай келимаяр ачухдиз сивай акъудиз хьанвач.

Ахцегърин коммунистри: Гъасманов Алимизеди, Магыарамов Нисреда, Гъажиев Къазимегамеда ва масабуру хуьруьн жемятдин арада кваллах тухвана, къеледа амай солдатрихъ галаз гуьруьшмиш хьун, ахпа санал пачагъ тахтунай вигъинин шадвилер авун тешкилна.

Февралдила йулдал къван, и варцара Ахцега далдамдинни зурнедин ван акъудун гза>ф хаталу тир. Гьи васди зурнеярни далдам алай мехъер, межлис авунайтла, а касни устларар Николая яс члугвазвай къазахри, хажалатди пехъи авунвай пачагъдин лукъари — реакционерри яна рекидай.

Алатай йифиз округдин начальник, къеледа амай офицер, паталай атанвай къазахар галаз катна. Къе палкамакъ Ахцега власть варлуьри кьуна. Абуру «Милли комитет» тешкилна, вири везифайрал чпичеб тайин авуна. Комитетдин кьиле, акъалтай реакционерар, Панагъ эцигна. Чеб хъфизвайди лагъана, Ахцега амай пачагъдин эхиримжи векилри алатай йифиз власть гъиле кьуна клани итимрал твар эцигна. Абурун кьиле Панагъ авай. Начальникди вич элкьвена хкведалди, инра пачагъдин интересар клеветай хуьн тапшурмишна. Ада къеледин эмени, девлет, дуванханадин эмени вилерин нинияр хъиз хуьн истемишна. Ахцегърин акъалтай реакционеррин клерет кьизмишарна хъиз, пачагъдин лукъ Молина вичин эхиримлчи гафар ажугълувилелди, дертлувилелди, бамишнавай ванцелди лагъана:

— Варавар власть къекъвералгрин — рабочийрин, лежберрин гъиле, хиялрикай кеф хкудиз, чуьллера гъатнавай будалаяр тир болыневикрин гъиле гъат тавурай! Гъабурун гъиле твамир! Ажизвал авуртла, куь эхир заман я!..

Гатун югъ тарифлуди яз ахъа хьана. Рагъ хейлин хкаж хьана. Амма къе касни хуьрй къежел ЭКъечлазавач. Жемят къеле аквадай рекерал, къаварал, тепейрал (к1ват1 хьанва. Къеледин ракуьн къапуяр ахъа хьана, инай еке са клерет солдатар экъечина, абуру музыка ягъизягъиз Ахцегърин хуьруьхъ рекъе гъатна. И легъеда, Ахцегъри куьнуьди хъиз ван къачуна.

Базардин майдандила, жуьмя мискиндин виликай далдамринни зурнейрин ванер хкаж хьана. Хуьруьн халкъ базардин майдандила къеле галайвал юзана. Иагъе, К1 ел един кламун сиве Ахцегърин жемятни къеледа амай солдатар дуьшуьш хьана. Чужваяр, къакъан бармакар, валчагъар, шаламар алай дагъвияр, рагъул, къацу рубашкаяр, яру равар галай шапкаяр алай солдатрик какахъна. Са хейлин вахтунда Ахцегъ ващлун дере «Гъуррра!, Гъурра! Гъурра!» — лугъуз солдатринни дагъвийрин шад ва гурлу ванери ацлурна. Бармакарни шапкаяр какахъна, абуру цавуз акъатиз ччилел ахватна. Инал: «Зулумкар пачагъ тахтунилай гадарай къудратлу халкъдив баркалла! Я!шамисрай азадвал! Яшамисрай зегъметчийрин садвал!..» — лугъудай лозунгар гваз большевикар экъечина, Солдатри чпив гвай жлалач фар аялриз, къекъверагрин пайна. Ващлун къере дагъвийрихъ лалаз гележегда дуствал хуьнин суьгьбетар авуна, саса палпрусар члугуна.

Реакционерри икъван чими, икъван истеклу — дуствин гуьруьимиш хьун тьич гуьзлемишнавачир. Абуру солдатринни Ахцегърин арада итимлар къеи эхиримжи дяве хьун ИГ.уьзлемишзавай: Гъавилай абуру и гуьруьшмиш хьуна иштирак авунач. Къеледа амай солдатар виликан лежберарни рабочияр тирди чир хъайи Панагъа ва адан гьилкбанри тади гьалда, «Пачагъдин эмени хуьнин» серенжемар акуна. Абуру гъа и юкъуз экъечина хъфей солдатрин чкадал къеледин эмени хьун патал чпин итимар — яракълу къаравулар ракурна.

Дагъвиярни урусар стхаяр хъиз садсдан къужахдиз гадар жезвай гьал акурла, къеледила хквезвай доктор Антон Ефимова еичин дустариз лагъана:

— Чи гележег зкуьди я! Къенлай анихъ, дустар, гъа ик1 сихайри хъиз, садасадаз гуьрмет ийиз лъеда, халкъарин арада дуствал мягкем жеда.

«Дуьнья, дуьнья! Вучиз вун зи уьмуьрдин а кьилелай гъа ихътинди... къе заз аквадайди хьанач, залум! — лагъана фикирна доктор рекъе гъатна., — За ваз халис иноанрин дуьнья лугъудай хь!..

Вучиз вун заз чи уьмуьрдин ялав хкадардайла аквазва?! За ви цуькверин атир дадмишда, гъайиф, гъайиф, ви емишар аквадач... Агь, агь! Заз вун бегьем аквадач. Амма ви накьвадал къведай инсанриз белки зун акван... дагъвийрин чпин рекьера экв авур касдин тьвар къванерал атлудай адет ава. Са къванцел: «Къашкъа духтурди чун яман балайрикай хвена...» — лагъана кхьида. Гъа и гафар ваз, Антон, ирид, уьмуьрдила багъа я, валлагъ багъа я!..»

ХУИкил ВЕКЛАР ШЕЙХ ГАЛАЧИЗ ХЪФЕНА

И патфариз Панагъ чир хъижезмачир. Адан гъиле ихтиярар гъатнава. Ам Ахцегъ а тешкил хъанвай «Милли комитетда» девлетлуйрин ввкил я. Ада гъамиша вичин суеарин парталар алукина, ччанда хейлин суйни гвайбат авайди къалурзава. Араара ам вичин рехи пенжақдал алай царцар гузвай дуьгмейриз, къвачераллаь лак янавай тумаждикай цванвай туфлийриз килигиз, спелрин кланикай сивел туб эцигиз, астааста къекъезвай. Юрист и йикъара хейлин уьткем хъунилай гъейри, гзаф ягъсузни хъанва.

Са пакамахъ1 даklarдин велик акъказна, анай куьчедиз килигайла, Панагъаз члугуна вичин къилив, канциляриядиз къезвай Ефимов акуна. «Вун зи къилив къведайди заз фадлай чидай, за ваз вучдатла аку, Антон!»—фикирна Панагъ атлугъна столдихъ ацукъна.

— Гила жуван дуллух, — доктор, Кваса Гъажимурадавай къачу ...— клуфук ягъанатдин хъуьруьн кваз Панагъ кабинетдиз атай Ефимоваз килигна. — Завай зат! клан жемир, я ина ваз авай са метягъни авач.

— Вал вуч гуж ала, Панагъ! — доктордини ягъанат кваз хъуьруьнарна. — Гъеле, лет велик <атун тавунвай къузгъунривай вуч къакъудда эхир?! Исятда куьн лезги халкъДин мисалдик квай: «Экъеч! тавунвай явшандин дибда, гъеле хун тавунвай шапаяр я». Куьвласть гъим я? Куьн гъидан векилар я?

Чун вахтунин гъукуматдин итимар яз ама. Чидатла, доктор, чир хъухъ. Чна хуьре авай лагълагъриз яб гудач. Власть (гъим жедатла ва гъибурунди жедатла, иншаллагъ, квез аквада, жанаби доктор. Анжах ччиликай хкатнамазни цав къаз гъазур тир большевикрив чна ам вугудач хь, вугудач! Им якъин кар я!

— Заз квевай кланзавай я къуллугъ, фу, я ретьим лувал — куьмек авач, жанаби Панагъ, — доктор мад зарафатзавай ванцелди рахана. — Заз чида, къатла вайди куь нефе ацлана къерехдиз акъатдай къванди туш. Эгер власть квегватла, атла карвансарайрин риклинрихъ, базардин къерехрив гъарай акъалтна, гишила рекъизвай етимринни къекъверегрин къайгъу члугу.

— Абурун къайгъу дуьньядик лаш ктаднавай большевикри члугурай! — Панагъ хъел кв>аз рахана. — Халкъ къарагыарнавайбур гъабур я, виридан къайгъуни члугурай. Жемятриз каш гъайибур, дяведик цай кутазвайбур вужар ятла чир жеда. Ахпа халкъди большевикриз »вуч ийидатла за къатлуда...

Садвад двлетлуни, садвад абурун ттумар гъич са важгундани я жемят, я халкъ туш, жаныби юрист. Халкъ большевикрихъ инанмиш я, ингъе, абурун гуь гъуьнаваз фена халкъди буржуйрин эхирзаман авуна. Им гъакъикъат я! Халкъди большевикар къиле аваз чпин уьмуьрни туькьурда. Пачагъ тахтунилай гадар на власть къе халкъдин хийирдикай катзавайбурув таз большевикар дели туш...

Къекъверепар* тир., рабочийривайни лежберривай Россияда агъавал жедани? Абурувай властдин къиле акъвазиз жедани?!

— Дуьнвядал хушбахтвал яратмишзавайди зегъмет я — рабочийринни лежберрин къабарлу гъилер я, им ваз чида, амма хиве къаз кланзавач. Булвилехъ ялзавлай зегъметди камаллу пагъливанар майдандиз гъида, имни вуна къатлун лазим я, жаиabi Панагъ! Камаллу пагъливанривай неинки Россиядин, гъатта вири дуьньядин иесивал ийиз жеда! Амма девлетди къудурмишна ивсанвилин шикилар жвадарнавай варлуяр властдин «къиле акъваздай гъалда амач. Абурукай тухвилидинж!Вили, тенпелвили къайгъусузар ва ягъсузар авуна. Гъавая жгъанвай девлетди буржуяр жанавулар хъиз, къаних, ретьимсуз ва инсафсуз авунва. Ибур вири акъулсузвал ва вагъшивал тирди ваз чида, жанаби юрист. Гъавилай абурувай Россияда къиле акъвазиз хъанач, къедлай анихъни акъвазиз жедач! Кланвай дестекрал дарамат акъваздач, амачир пачагълугъдин векил, жанаби Панагъ.

— Яшамиш жеда, аквада чаз, — лагъана ччанда сад лагъана мекъивилин фул гъатайда хъиз, Панагъа пенжақдин дуьгмеяр ттуна, ам доктор кабинетда амаз къецел экъечина.

— Гъелбетда аквада, а югъ Лап мукъвалла! Доктордиз вичин гафари, Ахцегърин алишвериш

чийринни варлу терекмайрин векил тир юрист Панагъаз къилел гъалчай къванери къван азаб гайиди чир хъанач, эхиримжи келимлаяр Хълагъна, а къванерикай са шумуд Ефимова юристдал далудшеъайни гъалч хъувуна.

Панагъ эхирдал къван революциядин акъалтлай душман хъана, ада девлетлуйрикай, рекъеравай инсанар йифиз чинебадиз тарашзавайбурукаи, чпин нефе пат ал итимар къеи къанлуйрикайни абурун алчах ттумухъанрикай са десте туькьурна, абур, гъахъ тир революциядин кардал .к I ев из акъвазнавай рабочийринни лежберрин, большевикрин гуьгъуьна ттуна.

— За ийидайди ийида! ;— лагъана сарар сарарал илисна, ири, рагъул вилериз эвер гана, чапхунчивилел ди девлетдин диб эцигай Къирима.

— Къапакъап акъвазна ягъунар герек авач, — Панагъ кушкундал рахана, — виридалай хъсанди са муртлавай. Вучиз гуьгъуьна мидьяр твада?

Акі ягъайла зи ччалдавай ажугълувйлин цай хкахъдач эхир, — лагвана расу рацлмар вилерал чу гуна, къалияндин къаради хъипи авунвай, расу спелри лай виняй алГъадал «апаш чугуна, Къирима вичин ку бут, севрен жендек гъар патахъ эчлЯгънаэчлЯгъна ахпа кисна, фикирлу яз, Панагъаз яб гун давамарна.

Чна большевикрин реклинал... Ваъ, ваъ! Кар гъич са гелни тун тавуна кылиз акъудна кланда, тьич садални гуман къввдайвал тахъун лазим я. Икі хъу нухъ хъсан я. Кыл къунвай къурумсахдин рухваяр яаа къена жгъайла, абурун ттумухъанар «чун большевик рик кумач» — лугъуз каламрал кын къаз миоклинриз къведа. Фекийар и кардин тъавурда ава...

Гатфар гзаф къурагъ атана, ингъе, гъакі алатзава. Ахцегърин вацлун ва Самурдин дерейрин рагъаклидай патай атанвай чими гару пехъивал ийизва. Къурагъвили раГъул авунвай дагъларин ччинрилай, гъаркъуь къерерилай гару руквадин цифер къарагъарна, абур агъадал, Каспиядихъ гваз физва. Дагълара, цик квачир чкайра канвай магъсулар пуч жезва.

—> Нехирда авай малар руквади къуна рагълун хъанва, — лагъана са лежберди силарихъ кваті хъанвай жемятдал вилер тукълурна. — Абур иесийриз чир хъижезмач. Кіамарни булахар къуразва.

— Цаву гузвач, стхаяр, гъавилляй ччилини рази ийизвач, — лагъана сурарин клани квай чулар зикирар ийизвай жемятдин кыле акъвазнавай фекий Фалза, вичин къекъифнавай, са гъамбар тлурар алай чулав ччин цавал къуна. — Ччилерал, аллагъдин бендеяр, завал ар туьретмиш хъанва... Аллагъдиз акси мунафикъар хъанва. Буршавик яни муршавик яни, абур чпиз иблисри хъиз, цийи твар ганва... Шейх Гъарус ч хуьруьн ччилер мурдар хъана лугъуз, гъич квалляйни экъечлзамач, бендеяр. Чна мусурман стхайри адаз эверна кланда, ам къе зикрийрин кыле та;хъаназ хъуй, чулар ккана кабаб ж еда, чунни са заманадани акун тавур каша атлуда — телеф жада... Захъ ихътин теклиф ава. Жемятдинни ругъанийрин патай векилар хъяна, чна абур шейх Гъарусан кылив ракъурна кланда. Ам галачиз авур дуьаярни агъуззарар аллагъди къабулзавач.

Дуьз меслят я! Шейх Гъаруса чакай хъелнава, тухквейтла, аллагъди чаз регъим ийида...

Гъахъ я, ам тукълвейтла чи зикирар аллагъди къабулда.

Хуьруьн къуза пата авай итимар, папар, аялар вири анал кваті хъайи и йикъара абур тавурди амач: садакъаяр пайна, зикирар авуна, вирида санал савабдин капі авуна. Итамрин клеретри пешапаяр тукълурна: цвелин пешерин цуьленик экечинавай аюхар виликай къуна, куьчейра гваз къекъвена. Хейлин итимри, кыле чулав нугай бармакдал лацу сирих кутлуннавай къуьузукъс аваз, хуьруьн къене авай къерелайса жуьредин дуьаяр клелиз, руквади чулав авунвай вацлун гъамбарралди къванер падарна. Имни марф кланзавайбурун са амал тир.

Хуьруьн фекийар, муьруьдар — вири динегъляр: «Марф це, Аллагъ!» — лугъуз зикирдик квай халкъдин кыле акъвазайла, хуьруьн тъварван авай ругъани Шейх Гъарус гъич квалляйни экъечлнач.

— Жемятдик аллагъдин рекъе аси хъанвай бабияр хъанва, — лагъана Гъарус, кваллин реклинивай акъвазнавай, муьруьдиз вилни ягълун гавуна, бамиш, амма атлугъай ванцелди рахана, зурэзавай туплара ада теопягъдин хтар къекъурна. — Зи патэв аллагъ диз эвера лугъуз къемир! Бабияр хуьрйя чукурай юкъуз, абурун дуван авурла, чав аллагъди цавунни ччилини берекатар вахкуда...

Иикъар алатна. Ингъе, Шейх Гъаруоан къапудихъ бегъем са клереті итимар атанва. Абурук фекийар, муьруьдар, хуьре аллагъдиз итла авун гзаф клани ва и кар сидкъидал кыле тухузвай ксар, хуьруьн жибин агъур, жумартвал эхиратдиз тунвай атьвалуяр авай.

И клеретіни Шейх Гъарус чпин зикирдин кыле акъвазун патал силарихъ тухуз алахъна. Гъарус фенач. Хуьруьнбур клевиз акъвазайла, Гъаруса гъарайна:

Эгер куь къаст зун бамишна тухун ятла, ма, зи туьтуьх куь гъиле ава! Тахъайтла, залай алат! Завай аллагъдив вуганвай келима чуриз жадач, аллагъдин бендеяр!

Чна жемятдиз вуч жаваб гуда? — лагъана са фекийди вичивичиз суал вупана. Гъаруса чиргъ гвай ванцел гъарайна:

Жегълвиллин къуватдихъ — хцивилыхъ, зиринг ва... Ярай! Къирай! Цай ярай! Вири жада, бендеяр!

Гъарус юкъ кукурна, патахъ квачерик звер кваз кваллиз хъфена.

Вакилар Шейх галачиз хъфена.

ХУІІкыл

СА К1УНЧІ ЦУЪКВЕР

— Жегълвиллин къуватдихъ — хцивилыхъ, зирингвилыхъ, жумартвилыхъ... иеси хъана кланда, зи стха!— Ефимов лацу чухва хкаиа, ам вичив вахкай Жаватан гъил къуна. — А иеси тахъайтла, уьмуьр гъилляй акъатда... Жегълдикай агъил итим хъайила, ам гъавурда акъада, ахпа ада гъайифгъайиф лугъуда. Вучиз лагъайтла, жегълвал гумач... Клани къван лугъурай, амма Каспиядин гъуьлуьк акахъай Самур дагъларихъ элкъведач, вун уьмуьрдин иеси хъана. Алван Бакудин рекъел вилер алаз туиач вуна. Баркалла!

Вичин устларвиллин ашкъи, вичин вири алакълунар эцигна Жавата доктордиз гзаф сеферра жуьрбажуьр парталар цванва. Абур вири алуклва куьгъне хъана, Амма Жаватан гъили цвай лацу, чулав :ва рехи рангарин мишьи шалдин чухваяр гзаф багъа эмени яз докторди хуьзва. Абур анжах шад суварин йикъара, гъуьрметлу ксари тукълурнавай къунагълухра, оадни цуькверин суварик «Чеперин еувуз» фмдайла алуклзава. Чуха, кух гал>ай мегъсерни ;буяарадин бармак алуклйла, Ефимов тларам лезги итим хъиз аквазва.

Алванан буба—Къариб багъманчивилел, салан майваяр цуцал машгълун хъана. Аданни къеледин начальниками араяр хъоан тир. И кардани, якъин я, Ефимова иштирак авуна. Къериба

вичин багъдин майвар, келемар, картуфар, хъипи газарар, помидорар, а вахтара оадани цун тийизвай яру буракар къеледиз маоа >гуз хъана. Хзанни са акъван екеди тахъайла, КъарИІб са гьал яшамиш хъана. И йисара ада вичин пывечли руш гъульуыз гана, гацадиз мехъер авуна. Баде Халумахъ, члехи буба Къарибахъ цуыкверин клунчлар хъин пывечли хутулар — кыве руш хъанва.

— Антон стха, за ваз фичлекар гъанва, — лагъана жуван кваллиз хъиз уьзуьагъ яз атай Алвана, хъуьхъвера хуш кыве регъв дъузарна, милиз хъверна. — Чимиз амаз, гьисатза тлуьна канза...

Хейлин яшар хъанвайтлани, Алеанав, «гад руша авай Ігуьзел рушан наз, ччандиз къезилвал, вичиз хае тир михъивал, суй, ери гума. Мергъаметлу, чулав тьакъикъри хъиз, цларщлар (гузвай секин вилери и дишегълидин уьмуьрдикъ «уьтягъ тежедай къуват авайди тестикъарзава. Анжах, мужъувай килигайла, Алванан и серее вилерин къерехрив аквадай шуькљушшуькљуь шуьткъверар акъвазнава. Къакъан пеле аялдин пеле хъиз, къени назиквялин нур ама.

Ингъе, са йисни зур я, доктор Ефимов халкъди хуьэва. Эхъ, вири округдин инсанри хуьзва! Къунши Абдулкери́ма доктор яшамиш жезвай квалерин .пул къахчунач, я и касди хуш тлуьн авунваз хъайила, ам суфрадихъай Иими авунач. Алванни Халум, Къерибни Жават, Селимханни Гъасман, Салманни ашукъ Абдуллагъ, Иласни Абдулжелил... доктордин квалляй ними хъанач. Гъажимурада доктор вичинди яз «буна, югъдини йифди адан къайтударвал авуна. Ибуру вирида дуллух гудай гъукумат амачир вахтара Ефимов чпин хзандин гъуьрметлу член яз къуна, адаз дарвал таиач: къул чими авуна, парталар цвана, столдилаь доктордин рикI алай няметар кими авунач.

Инсанри ,гаф вахтунда гъазур хуьрекар гъизва. «И «асдихъ дуллух авач, ам чарасуз герек итим тирвилляй халкъди хуьзва, зун вуч я, ашпаз, зун низ герек я...» — лагъана Абдулжелилаз сифтедай чпйн хуьруьз хъфиз клан хъана, амма ада и кар авунач, вучиз лагъайтIа, ашпаздиз чеб яшамиш жезвай четин девирда мадни къизгъин хъайи дуствили икI буюрмишна: «Жувахъ авайавачирдини гъваша, етим! И суфрадихъ куьн гъамиша галаз хъуй. Тек са къиникъи куьн айритмишда, мад манийвал гудай къуват ччилерал алач...»

Алван атай сятда Абдулжелил са гывечли къайгъу аваз чпин хуьруьз, КъакIаз хъфенвай.

Вун за инжикли ийизва, Алван ва;х, пара крар зун патал «иве къунва: ппвкер чихих, абур цукъукъ, фу, хуьрек ая. Са къуз, са вацра туш, пара, пара вах тар я... Заз лап утанмиш жезва, ччан в ах.

Фичлекар рекъизва, стха... Чавай вун галачиз фуан клусни сивиз вигъиз жезвач. Вун жи рикIе чка къуна ацукънава, стха. Чна жи рикIиз рекъизалзи галайвал ийизва хъи ийизва! Тур. къацу, стха... тахъай тIа, чагъазиз хъиз, ваз хуьрежни за гуза гъа!

Алвана тIу.р доктордин гъиле вугана, иштятълу хъверна.

— Уьне, ччан стха, ваз зи гъилин жвейрак, фу — вун хийи дидезин некезилайни Ігъалал я, стха!.. Вун патал .квалахзавайла, заз хвечи, за зун бахтлу «ас яз гъисабзаIа...

Салам алейкум, стха! —.кваллиз агъур гъебеяр къуьневаз Салман атана.

Алейкумсалам, Салман стха! — докторди къа рагъна гъуьрчехъан къужахламишна. — Буюр ацукъ, стха... Хийир хабар?!

— Хийир я, азарлу авач. Зун ви къилив тIимил къван савкъатар гваз атанва.

— Я стха, вучиз инжиклу жезва? Заз са дарвални авач.

— Инжикли кар авач. За зи хъандин буйругъ къиле тукузвайди я.

Гъуьрчехъан Салмана феки Садуни жаду къари Анисе къейиди хабар гайила, Ефимов шад хъана. Докторди ярIгъай атанвай дустунихъ галаз квалерикай, дуьньядикай суьгъбет авуна, гъеле, куьтягъ хъанвачир, иниз клуфук .хъвер кваз, гъиле агъур себет, къуьнуьхъ ппар квай чгъабеяр галаз Абдулжелил хтана.

Хушбеш авурдалай гуьгъуьниз, Ефимова хабар къува:

— Вун хуьруьнбуру квалера тун тавур хъиз вуч тадиз хтана?

Вун гъахъ я. Абуру зун квалера тунач. Виридан сиве авайди ви тIвар я. «Доктордиз гишин жеда... адаз хуьрек авуна кланда, ахлад хъувач!...» — икI лугъуз квалеле тунач, стха. Са гъамбар кажаяр, чIем, як, ниси вугана, ингъе, хуьрIЯй ахкъудна...

Салманани гъуьрчен таза яклалай Ібашламишна гъун тавунвай затI авачир. Ада, гъеле, доктордин гъаятдиз: «Терек хъайила тукIурай» — лагъана ччан алай кыве Ігъерни ахъайна.

Гъа и жкъуз доIктордиз рузуяр ва вичи лаIГъа&вал: «руьгъдин тлуьн» гваз ашукъ Абдуллагъни атана, ада лагъана:

— Ваз дуллух гудай кас амач лагъана чи хуь руьнбуруз чир хъайила, абуру зун, ингъе— куь къилив мад ракъурна. Чна вахъ галаз, Антон стха, гъардахъ авай са чанни пайда. Де гила зи рикIин буйругъдиз яб це!

Абдуллагъди чуьн:гуьр хурув агудна, гур ва ширин ванцив доктордин ;квални гъаятар, вилик квай багъни далудихъ лалай хуьруьн куьчеяр ацIурна.

Яр, квал, фу, яд авай инсан Чи дагъларин чагъвал я, дуст. Адакъ авай девлет масан Ширин ччан я — сагъвал я, дуст.

Хазина чи вав гва, таб туш, Хуьэва ам на ггис тIалрикай. Диде, бала, агакъай руш Къакъудзава завалрикай.

Завал кланик акаатайла, Азарлудаз хуьуредат вун. Мурад къилиз акъатайла, Шадвал пайиз къекъеведа вун...

Гъеле ашукъдин чуьнгуьр киснавачир, ччилин къеняй акъатайди хъиз, кваллин юкъвал

Гъжимурад акъатна. Ада гъиле авай къизилгуьлерин зурба клунч! ахъайна, му!Гъманриз саса цуьк пайна.

— Им ваз, Салман стха! Ви уьмуьр «валени хуь ре гъа и цуькведи «вван руьгъни вилер шад ийидайди я. Вучиз лагъайт!а, вуна бубадиз регъмет гъана, диде дизни баркалла!

«Акван Гъажиди вучдат!а. Им Квасади туть!уьрзавай са сегъне я...»—лугъуз вири фйкиррик кваз киснава.

Им, ашукъ Дадаш, ви пай я... Вун экуьнал элкъ вез)вай первана я, дуст. Гъина экв ав.атъа — гъанай хъсанкасдин липир аквадат!а—вун гъа гъана ава. Ви манидал ччан гъизвайбур, я? гъабур я. Экуьнив ац!ан вай ви рик! сагърай! Абдулжеллил, инал ша! — Квасади вили,кай хуруган куьрсна, рек!Инал акъвазна яб Гузвай адгааздиз эверна.—И цуькни ваз... Вун масан къуват, клани такъат хъана Антонан, чи виридан ччандик ква, дуст...

Гъавурда акъунач, Кваса стха,—лагъана Абдул желлил хъуьрена.

— Табир гудалди тади къачумир, дуст!.. Гъажимурада амай цуьквериияй сад хъудна вичин чухвадин везнеиривай ак!урна давамарна:

— Им ваз хъуй, «ъей етим... — вичвичив рахана, ада хуралай капаш ч!угуна. — Ахвайш! Ахвайш! Заз зи хъсан дустар, стхаяр, тарагъажрин, «легенрин» «япа йимрин» клвенк!вел экъеч! тавунвайди аквуна. Зирик!е шадвилини шагъвар къекъвезва, ада ингъе, гъа и цуьк верин атир гъана твазва. И цуьквер, зи куьгъне дуст, зи стха — вири ваз хъуй. Ви гъакъиндай лагъаназ клани келимаяр лезги руша лагъана. Алван ччан! Ша, абур тикрар ая, стхадин руш!

Алвана хуьрвкар авай къапар доктординни адан гъуьрметлу мугъманрин вилик эцигна, гъилер къуьнеллай та!Омалдай ми хъна, Гъажямурадан гъиле амай цуьнверин ж!унчГ къачуна.

Ибур, стха, вири ваз хъуй! Вуна пара йисара жм рекъеллаз хъайи къалгъанар, тарагъажар, къванер гадарна—чи уьруьшар саламат авуна...

Стхаяр! И цуьквер цийиз къвезвай туьркверин клвенк!вел экъеч!завай лезги рушан къужахда авай.— Гъажимурада мед ччина перишанвилини ва дамах аву нин лишанар ттуна. — А гуьзел рушаз чи базардин майдандилай тарагъажар, акла хурарал «летенар» алай башкбузукъри са та!хсирни квачиз рабочий итим к!ва черал къандал!ар алаз дустагъдиз тухуз акуна. Блрдан гъиле авай цуьквер аватна.

Стхаяр! За зеррени жуважувалай кутун хъийизвач... Руш цуьквер туна, ччанда егъемвални хъел аваз ири камарал тадиз къулухъ злкъвена, хейлин мягътел амукъай инсанрин клерет!рикай жкеч!айди заз акуна. Пагыгъо! Заз и цуьквер дагъви руша вичин къужахдай инсаф!Суз;вална гадар авур чагъа аял хъиз акуна. Цуькверив гар къакъвена. Инанмиш хъухъ, заз абур куьмек .кланзаваз гъилер юзурзавай, гъа гила, гъа мад шехъиз гъазур хъанвай куьрпе хъиз акуна... Рушарикай садани абур хкажнач, патахъай атай къве аялди абурал чукурна. Зай: «Акъваз, аялар!»— лагъана гъарай акъатна. За и баркаванар дидеди гадарнавай зериф куьрпедиз ийидай гъуьрметдал, а «сурарин майдандилай» хкажна. Ибур хурукай аватай руш заз гъа гъалатда жгъана, вучиз лагъайт!а, вири са патахъ къведайла а руш агъадал физвай. «Ччан руш, — лагъана за, а асландин баладихъ агакъарна, — ви цуьквер аватна, ма, къахчу...»

Руш вилерай дертлувилини ялав чукурна, сифте заз килигиз экъвазая, ахта ада ат!угъай ванцелди лагъана: «За абур, Гъажимурад халу, гадарурбур я...» Тажуб хъана, зун эвел цуьквериз «илигна, абур лап ми хъи, гъеле, ст!ал аламайбур тирди тестикъ хъайидалай гуьгъуьниз, зай гъарай акъатна: «Ччан руш, и гуьзелрин тахсир вуч я?!» Руша заз жава>б гана: «Зун аял туш, Гъажимурад халу, цуьквер гудай итимар хъавач, и савкъатар багъа исариз гана кланиди я, завай суфатар къат!уз жезва... Цуьквер, аллагъди инсанар патал халкънава. Амма жанавурри абуруз клур гуда, жаллат!ри абурал чпин як!в хци яни тушни ахтармишда... И баркаваирал гъиле къун хъийидай. гъал алагат!а, жуван дустуниз твах, халу, ам халис инсан я, ам амалрал, юзунрал, краррал экв, руььдиз чи динэгъли — чи рик!, жигер я...»

Стхаяр! И келимайри зак лувар кутуна, ингъе, абуру зун цакай гъа и межлисдал гъана! За «вез, стхаяр, зи игит рушан рик! пайна. Минет хъуй, ам къабул ая, ад аз гъуьрмет ая!

Доктор Ефимова<з са вуч ят!ани лугъуз клан хъана, амма юзай и!Гузаррик зурзун акатна, тутьуьх къагъарди къуна. Ам вилер къежен!ваз Гъажимурадан хура гъатна, адан къурай, амма кузвай хъуькъвериз теменар гана. Докторди вичин дуст къужахда аваз, адан япал бегъем ван акъуд тавуна лагъана:

— Ччан етош, а намуслу лезги рушан рик! за зи ччанда флилай ттунва... Ччан етим, вуна ви рик! шу мудрахъ заз пишкешна?! Пагъ, адан къудратлувал вуч я! Ам зини ви халкъ я, Гъажимурад, ам гзаф жумарт я, стха! Чун адан лук!ар я, етим...

Докторди вичинни • Гъажимурадан арада гъатнавай цуьиверин !клунч! къве гъиливни ;къуна, ам сивихъ тухвана.

— Ччан лезги гуьзел, ччан вах! Заз и цуькверихъай ви ни къвезва, заз ибурай ви зерифвал, ми хъивал, ви рангар, ви суйни гъайбат аквазва!..

Велирин накъ!вар цуькверин арада чуьхвена, доктор столдихъ ацукъна.

Бее я, Антон стха, бес я., Са гъвеч!и кардик вири дуьнья рик!ел хкимир эхир!..

Ибур, Алван, !бахтлувилини накъвар я. Абурувай зи рик! дар жедач, вах... Зун шадвили ац!урурла, абур алахъна, зарал авач.

Вири киснавай легъзвда Гъажимурада доктордин япал клуф эцигна лагъана:

—Алйтай йифиз фе«ъи/яр п!иреллайла, закай иблис хъана, ахпа пуд метр яргъи «мийит»... За фекийрал гъужумна. Ана хъайиди бегъем тамаша я... Гъарус рик! хъиткъинна къена... И эхтилат чи

арада амукърай, стха...

Ефимов шад хъана.

—Вадик регъмет хкӀун тавурай, хъсан хъана...

1 «Сурарин майдан» тӀвар ганвай шегъредилай башламишна «Къамун кыл» лугъудай тепедал къван Ахцегърин хуьруьн папарни аялар, къуьзубурни жеги лар, сусарии рушар яргъи са мензил къуна рекъера ава.

Вирида чпин багъа парталар алукинава. Багъларин къвайтӀуз фенвай гъаркъуь рехъ гатфариз датъдин векъера авай цуьквери .къачуввай рангари безетмишнава. Яруни цӀару, къацуни хъипи, лацуни фечлирангарин перемарни шалар алай дишегълияр дугъраданни, ччан алай .цуьквер хъиз аквазва. Абур ,г,агъ цуькверин кӀунчӀ кӀватӀ авур хъиз иналанал кӀеретӀкӀеретӀ кӀватӀ жезва, гагъ абур ракъин къерех къуна гуьзел жергейриз пай жезва. Араара и гуьзелри чпин ван малумарзава: ччан алай рангарин гьалкъада хуьруьнарзава ва тафтарин куркуррив ван ийиз туна, вирида манияр лугъузва.

Хуьряй инлайнлай тектуьк къуьзубуь къариярни къужаяр аквазва, абурни дуванханадиз фидай рекъин къерехрив гвай гъварарал, КӀеле дагъдин хуралай, хуьруьн къилихъай фенвай р>екбел ацукънава. Инлай сурарин майдан, базардин майданар хъсан аквада.

Исятда туьр.квер атунин къилин метлеб чидай рабочийрин, большевикрин чӀехи пай чпин кӀвалера, чӀурара ава. Абуруз туьркерин пешеяр, беглер, хурарал «легенар алай» полициядин къушунар тир атӀугъай, фурслу, ччинар кӀвкери хъиз яру авуна инсанриз килигун адет хъанвай аскерар аквадай вилер авач. ЧӀехи юлдашрин меслятралди рабочийрикай са шумуд «ас сурарин майдандиз экъечӀнава. Абурал туьркерин юзунриз килигун, абуруз яб гун тастшурмишнава.

Гъасмана геренгерен шикилар ягъун лазим тир. Ада гамар аладарна абурал безетмишнаваз Энвер пашадин субретар алкӀурнавай айванрин шикклар яна. Алескеран кӀвалерин виликай хуьруьз гъахъдайла, цуькверикай тагъ алай муьгъв туькӀуьрнава. Инлай башламишна гъаржъуь рекъиз виш метрдин мензилда гамар, халичаяр вегъенва. И муикъуьн сиве Ахцегърин варлуярни Панагъ ава.

Нисинрихъ сурарин майдандал вад далдамди, цӀуд зуьрнеди, са гзаф тафтари ван къачуна. Вири агъадал рвкъиз килигна. «Атана! Атана!» лугъудай келимо вишрахъ инсанрин жергейра тикрар хъана.

Жемятдин вилик, айвандал экъечӀна рахай туьрк забитди лагъана: «Зун мусурман дин, варлуярин девлет, бубайрин адетар хуьз ва вири эл чи пачагъдиз муьтӀуьгъ ийиз атанвайди... Чун туьркер я — вири Кавказдиз иеси! Гъи касди, и мурадар къиле тухузвай чаз мапипнал гайитӀа, ам чи пачагълугъдиз, мусурман диндиз акси хъайиди яз асмишда!..»

Забитди факай, геьеншвиликай, гележегда жъван дин ж ва секин уьмуьр туькӀуьруникай гафни лагъанач. Дуньядиз, тӀимил къван вичин «батӀунар кӀвай вилерай килигун алагдай ксарин гуьгъуьлар дар хъана. Туркерин забит абуруз къван хъиз къана, къилер хура аваз, дерин фикиррик акатна хуьруьз хъфена. И фикиррин къиле: «Чаз и пачать, я паша, я султан герек амач... абуру чун туьтуьхдив къван мусибатдии дердерайни эх из тежедай гъзмарай ацӀурнааа...» — лугъудай та фар авай.

Туьркер мавӀгъуматчийри: «диндин пагъливанар яз» гъисабна, абур прогресдин терефдарар тир рабочийрал гьалдарна.

Сурун къван «гъужахда къуна, кичӀевили бейни квадарна вичвичел алачиз, къуьзубуь кӀарабар марфади чухъвена къейи шейх Гъарус кучудна..

ХУП/КЫ1Л ЭБЕДИ ДУСТВАЛ

«Зикирар ийиз пӀиреллай ,фекъийриз мажузатар акуна... Эквер гваз, кафавар акалнавай Жабраил сурара къекъевезвай, ада Самурдин дерада дингълияр рекъяй акъудзавай баӀбийривай, кафирривай къисас къахчун истемишна. «Чиркинччилелай шейх Гъарусан руьгъ цаварал хутаоша...» — лугъуз халкъ къарсурур рахунар хуьре къекъевезва.

Туьркери фвкыйрин тӀалабуниз килигна са шумуд кас рабочияр—большевикар Нисред, Алимирзе, къаридин Къазимегъамед, Гъажибала... къуна дустагъда тгуна.

— Диндиз акси экъечӀлай кафирар асмишун лазим 1—лагъана туьркерин забит Хулус бег халкъ кӀватӀ Ӏхъанвай жуьмя мцакӀинда къил виниз хкажна, гъилерив гъар латахъ татабар ягънз таз, гъарайдал раказ башламишна. — Анжах къиникъ я абурун жаза! ТахъайтӀа куь хуьрел алай чиркин лекеяр са заманадани миьхи хъижедач. Аллагъдиз »ксп ксар жемятдиз, гъеле, ӀКӀчагълугъашни акси я, инал шак алач. Заз куь гаф кӀГанзава!

Кафир ар аемишун чи гаф я, чи акъалтӀай гаф я. — лагъана вилера ажугълувилин ялав къекъевезвай Панагъа киснавай жемят вичихъ элкъуьрна. — Хаин рин къисмет къиникъ я!

Чи гафарни тьам я! —сада мад гъарайна, амма къил къалурнач.

Халкъ кисна. Инал ван акъудай къве касдиз килигна, жемят фикирлу хъанвай арада Гъажимурада гъарайна:

Жемятар! За икӀ лугъуда: эгер чун хпер ятӀа... дели хъана, чархалай вегъей анаж къве къуна гелеваз фин! ТуштӀа, чяхъ хуьр, кӀвал, хзан, чӀвхи авуна кӀани балаяр аватӀа, инсанар ятӀа, жуван ватангълияр же на кӀанда! Абурун тахсир вуч я?!

Бабияр, кафирар чи ватангълияр туш! — Пана гъа Ӏгъарайна.

— Панагъ бег!—Гъажимурада зарафат кваз мад гъа райна.— Зав иеятда сив ачухиз тамир!

В уж бабиятIа инал виридаз чир жеда! Зун вавни я фекъи Фалз!

Инал вуч жедатIа аиликамаз къатIанвай Панатъя бамиш гъарайна, вичивич тадиз забит Хулус бегак акакъарна, адан ял ал кIуф эъигна кушкушдал лагъана:

— Жана(би забит! И на еке къал жеда. Ваз минет хъуй, дустаIГъда айайбурун ахтилат куътягъ ая, »къ вазрай...

Забит вичин ажутълу вилерай Паиагъаз килигна, ахпа ам къалабулук акатнавай ва тажублу фикиррик квай жемятдихъ элкъвена.

— За бабийрин кардикай Нуру оашадиз <хабар гуда!.. Гъадан пафунал чна къилерни эцигда.

Жемит аралу хъана, тувкIуър хъайи жигъирдай, хъел кваз дакIунвай Хулус бег къецел зкъечIна.

Панагъ ччйна ччан а лам ай иншндин рангар амачиз къил хура ттуна, сиве яд къуивай хъ:из кисна, ахпа хуъруыз чкIай жемятдикай хкатна са патахъ фена.

Хуъре тифдин азарди пехъивал ийизва. Гагъ санлай, гатъ масанлай папарин агъвайшагъдин ван хжаж хъана. Сурарин рекъерай имсанар кими жезвач. Абуру йикъа вадцIуд мейит кучудзава.

Доктор Ефимоваз юкъуз къарай йифизни ах в ар амач. Ам куъмек кIанзавай вири азурлуяр а кваз фена, амма файдIа авайни? Эхъ авай! Тифдин завалдин вилик пад къадай дарманар авачиртIани, докторди азардин хаталувилин къаншарда михъивилер авун, сагъ амай гъар са инсан вичвичел мукъаят хъун эцигна. И серенжемди хъсан нетижаярни гана. Азар, Ахцегъа цIай хъана къекъвена, гзаф ччанар сурарин калуз тухвана, эхирни са гъал секин хъана.

Туърк забит Халус бег дуван ханадай экъечIзавач. Адаз виридалайни азардихъай кичIея. Са пакамахъуях хъайила, ада вичин туътер, ахпа къил тIазвайди гъисс авува.

— Эй! — гъарайна ада вичин рекIиналлай аскерриз эверна.

— Иоятда хуъре авай кыван жерягъар зи къилив гъваш!;

Аскер фена са вахт хъанач. Ада са шумуд кас жерягъар галаз хтана. Инал забитдилай яргъаз хъыз Абдулазиз, Гъемзебег акъвазнавай. А патал хъыз пенжердив доктор Ефимов ащукънава. Туъркери дактордин ерибине чирна. Абуру и кас халкъдин рикI ал ай, адан панагъ тирди къатIана. Хуъре тIварва» ва эсер авай инсанри туъркериз лагъана: «Варавара Ефимовак хкуъриз кIан жемир, вири халкъ квел къарагъда... Ам инра вири: сагъвални динжвал, дуствални гъурмет, фуии къафун я...» Амма Туъркери адан гугъуъна жасус туна.

Абдулазиз Ахцегъа ва округла тIварван авай, халкъдин жерягъ тир. Лащу якIарин, кутупай ва хуш суърет, къжван буй алай и касдин чулав вилерай акъуллувални сабурувал аквазва.

Абдулазиз докторди з кIани кас я. Вучиз лагъайтъя, вичи лагъайвал, и «лезги доктор» Ефимова гзаф сеферра ахтармишна: адан дарманар азарлуйрин дердериз сеbeb жезва. И камаллу кас халкъдин сагъвилин къайгъудар тирди чIехи дактордиз якъин къана.

Гъажигъемзебегни гъурмет авай «лезги доктор» я. Иеятда ам къакъан кутугай буйди тагъ тана, милаим вилерай Къашкъадиз килигна. Адан фикирди лугъузва: «Вун, чIехи доктор иналлайла, чун къулухъ акъвазнава, де куъмек ая»... Ефимов «лезги доктордин» гъавурда акъуна.

Хулус бег гзаф дарих хъана. Аквазакваз адан нефес къачудай тIеквенар къене патай къарагъзавай азарди къуна.

— Куъмек ая, мусурманар! — Хулус бега гъарай на, къве гъиливни вичин туътухъ къуна. Жерягъар къведни мад Ефимоваз килигна. Докторди тадиз вичин сумка ахъайна, гъилер спиртдай чуъхвена, ял къуник ди ччин вилини чулав хъанвай забитдин къилив фена. Туърк ихтибар ийизвачир вилерай доктордиз килигна. Ефимов гъавурда акъуна, эмма къулухъ акъвазнач. Азарлудавай тадиз сив ахъа авун истемишна. Забит дин туътухъдин тIеквен къве патахъайни дакIунвай. Докторди тадиз спиртдал чуъхвена забитдин туътухъда тIеквен авай резиндин трубка ттуна. Азарлуди къаних вилелди с.а шумудражъ дерин нефесар къачуна, ахпа ам мад виликдай хъыз, гуманлу яз Ефимоваз килигна.

Гъажинебидизни Абдулазизаз туъркерин забитдин рикIе авай хиялдикай хабар хъана. Абуру нубатнубатдал туърк чъалал лагъана:

И касдиз, эфенди, чалайни артух ихтибар ая.

Адаз кIевевайдаз — азарлудаз куъмек авун ви чин ччан саламатдиз акъудун хътин важиблу кар я, Хулус бег...

У Агъвалатдин гъавурда акъур дохторди къиникъикай хкудай забитдиз арада переводчик аваз ихътин эхтилат ахъайна: халкъдин изин пачагъди чи халкъдин изин авачиз куъ пачагъдихъ галаз Эрзурум ва Къарс вилаятра авур дяведа ихътин садуънуын хъаналда... Фронтда ягъунар актавазай са геренда гъар къве патани кирер алайбIфни къейибур дявадин майдандилай кIватI хъувуна. Ингъе, дяведин майдандай къейибурун арада аваз Урус тир солдат хкана. Жанаби забитдиз чада хъи, кучуддайбуруз эвел доктор килигна кIанзава. Зи коллега— туърк доктор урус солдатдиз килигна. Бке хирер алайтIани а солдатдикччан кумайди докторди тестикъ авуна. Душмандин солдат тиртIани а баркаллу коллегиядя вичин ггаб доктор галаз, азарлудаз куъмек авуна, ам сагъар хъувуна, дяведин властрив вахкун тавуна, сергъятдилай алудиз алахъна. Вучиз лагъайтIа абуруз и солдатдик са тахсирни квачирди якъин хъана... Ам Къарсдин накъвадал рум гана ракъурайбуруз виш лянет хъурай! Ингъе, чи Иван сертъятдал гъана. Са шумуд декъикъадилай ам Урусатдин турпахдал ахкъатзава. Р,икI тьавалу йъана шадйилер авуна кIанй чкадал, Иван вилерилай наIКъвар аладариз шехъна.

Пабни гъуъл — доIкторар мягътел амIкъна, абуру хабар къуналди:

«Иван, чна ваз писвал авур чка авани, вун ву чиз шехъзава?» — Ивана шехъизшехъиз

жаваб га налда:

«Ваъ, аксина, куъне заз зурба хъсанвилер аву на, докторар...»

«Бес вучиз шехъзава, ватандиз хъфин пис яни?!»

«Зун шехъунихъ себеб ава, инсанар... Завай са кар эхиз жезвач. Урусатдиз хъфейдал ай гугъуниз, заз куън ааквадач. Зи рикли лугъузва: «И ксарив за, алла(Гъ, абуру авур хъсанвал гьик! ахгакарда...» За вай куъ хъсанвал квехъ ахгакариз жезвач, им заз агъур дерт хъаиа, ингъе, зун шехъзава, зи играми бу бани диде...» */

Туъркер тир докторар сергъят авачир кыван шад хъана. Абуру Иванан далудиз капаш япа лагъаналда:

«Вуна «ноанвилини бурж рикле аваз, ингъе, и чи ватандин турпахдал аладарна! аай накъвар — зазни зи папаз, чи хайи халкъдиз еке гъурмет хъувун я, Иван! Вач жува: З хзан кутур, ана чи пудан инсанвиликай эх тилат ая...»

«За зхт! Илатни ийида, за зи хзандиз гъахъсуз дяведиз къарагъдач лагъана кьинни гуда!». Иван Урусатдиз хъфена...

И эхтилат гъинай ятлани за клелна, я заз ахъай авур к ас хъана, жанаби забит, амма и кьиса заз гзаф хуш хъана, гъамиша риклел хуъзва. Вун заз чиз, жанаби забит, гъавурда акъуна.

— Ааа... гъавурда акъуна, доктор, гъавурда акъу на! Чун туъркер регъимлу инсанар я... За ваз инсаф авуна, ингъе, жъе датйбарни авуна.

Доктор Ефимоваз: «Туъркер вири регъимлу ксар хъанайт! а хъсан тир, абурук, гъеле, гзаф зулумкарар кума, куъне дустагъдиз тадарнавай рабочийрин тахсир вуч я? Регъимлу ксари чеб атункумаз хуъруън юкъвал таралгъашар акъазардани?...» лугъуз клан хъана, амма и арада артух рахун герек авачиз акуна, Ефимов «лезги докторрихъ» галаз хъфена.

«Хулус бег Къашжъади кьиникъикай кхудна» — лугъудай хабар вири хуъруъз чклана.

Агъвалат хъайи! Хъайивал Ефимова Гъажимурадаз ахъайна.

Чи гадаяр дустагъда ттунвай «япаимдиз» за, Ан тон стха, куъмек авун гъич хъсан кГвалах яз гьисабза вач. Кландат! а, ваз клан хъухъ, кландат! а — таклан.

За бурж кьиле тухвана, Гъажи.

Ят! а, а збитди чи тлалабунни кьиле тухурай: къуй чи гадаяр дуэтагъдай ахъа авурай.

— Гъа и меслят хъсанди я. — Доктор са геренда фикирлу хъана. — За Хулус бегаз чар кхьида. Вуна а чар садав туърк члалаз переводиз туна, забитдив геце. — Ефимова са; са гаф лугъуз чар кхъена: «Жанаби Хулус бег! Эгер вуна кье дустагъда ттунвай чи гадаяр ахъай тавурт! а—чна, рабочийри, лежберри—вири хуъруъ квел гъужум ийида. Куън яхцлурни цлуд кас ават! а, чун вад виш ава! Чахъ клани кьван яракъарни ава, чи юлдашрин ракъе эцигдай ччанарни! Рабочий комитет»

Хулус бега туътуъх кьуна чар клелна, са геренда ам квалеле кьекъвена, акпа кьелем къачуна ада ихътин эмир кхъена: «Чи гъурметлу пашади, Ахщегъа кьунвай итимриз: Мегъарамов Нисредаз, Гъасманов Алимирзедиз, Гъажиев Къазимегъамедаз... инсаф авун, абуруз уьмувр тун истемишнава. Гъурметлу пашадин буйругъдиз амал авуна, за змирзава: винидихъ т! варар «ьунвай ксар дустагъдай ахъайрай!

Хулус бег»

— Чна дагъвийри, клани стха, — лагъана я месел, я ни к! вачел кьарай кьун тийизвай, ччандик тифдин ялав аиатнавай Гъажимурада, кьуразвай плузаррилай мукъвалмукъвал мез элягъиз, атлузатлуз гафар акъуд на, — дуъньядин пуд тереф: рагъэкъеч! дай пад, кьиб лепад ва кеферпад саймишна... Чахъ, стха, рагъак! и дай пад авач... Чаз а пад залан пад я... А пад риклел атайла, чи фикирди: йиф атун, уьмуърар туъхуън ри клел гъида... аллатъ, зун! Гъахъ я!.. Ччан стха, хъувач, ви язух хъанва, язух хъанва... Са буругъди ц! ай кьур ла, зи риклел ала! ма, Бакуда! авай кьван ц! а гъахъдай пагъливанар к! вачел акъалтна... Ччан стха, и дареда авай ви виш буругъди—виш стхади ц! ай кьунва, амма вун ц! ай Х! кадардайди сад я, тек я... Хъувач, стха, хъу вач. Ви к! вачериз зун къурбанд хъурай, йиф я... Пакамахъ кьил ч! угу. Ччан аламукъайт! а, за ваз зи уьмуърдин еке са сир ахъайда...

Доктор Ефимов вил ер ал накъвар алаз Гъажимурадан аоклан, михъиви. Л! ин атирдай, амма (кесибвшш дурумлу чка кьунвай к! валаяй экъеч! на, «к! вализ хъфида»... — лугъудай хиялдик кваз сурадин майдандал эляч! на. Яртъа авай вир ел "хъипери «дем» туъкГуърнава. Абуру чпин «цел ер а» ял ттуна, кфилрин ванер акъудна, абур ч! улав циц! ерин манийрив къадайвал зериф ва сирлу авунва. Яргъай яргъай кввед лагъай сеферда шарагар дуъньядиз ахъай ийиз алахънавай цаваяр, вацран экуънал ашукъ яз вичин баяд лугъуз цава ава. В«ридал» айни сересди, дерадал ччан гъанвай, инсанрин мукъвал дуст, ихтибарлу куъмекчи цин ван я. Ада и., йиф из арахайин цлара къариба, амма хуш ванер ийизва. Абуру вирида гатфар — уьмуърдин гурлу вахт риклел кхизва. Вучда, вучда! Доктордиз и ч! урал зат! ни аквазвач, са ванни кьезвач. Араара вил ягъайла, адаз ац! ай варз килигзава. Амма и варз доктордиз чир жезвачир. Агъур фикирри доктор дин риклиз дуънья негъ авунва. «Дуст, камаллу Гъажи! За вакай гьик! ийин?! Завай ви уьмуър хуъз жезвач, дуст... Зун вал расалмиш хъанвай завалдин вилик ажуз я... Вун дарман авачир дердерин иеси хъанва...»

И агъур фикирри Ефимов тзаф яргъариз тухвана, ам багъларин арада авай, кьве пад зурба ттарари кьунвай мич! и магъара хитин рекъин кьерехдал ацукъна, гъа инал к! вални югъ авачир авара етим хъиз, ахиарал фена.

Пагъ, инсанар! Вири к! вале авайла, вирихаталу завалдин хурук квайла, куън квел гьикъван гъурметлу жеда! Садаз вири клан жеда, вирини садан къайгъудик экеч! да. Квехъ «зиди,» «зун»,

«аз» — лугъудай гафар амулкъдач. Виридан къиомет акуна куьне лугъуда: «Чна вучин?», «Чавай вуч жеда?» и суалриз жаваб жугъуриз вири алахъда, вири чпин такъатриз, *жибинриз, алакунриз килитда. Инал инсанвал гъалиб хъана, вири хуьрхъан саламат ийиз алахъда.

Тифдин завалди а<гъваллуни кесиб, лежберни доктор саймиш тавуна, таквадай гъулягъ хъана класдайла, Ахцегърин дуствал, бажарагълувал, ччандилай гъил къачуна алахъун доктордиз акуна. Гъарда вичин уьмуьр саламатдиз акъудиз алахъдайла, вири округдин, хуьруьн къиемет вилик эцигзавла. Хуьрени округла азар амайла инсамар квалера динж туш. Вири садакьайрал аллагъдин режъе тана, злячдаидай къаетар авайбур гзаф я. Анжалх тек с а Павагъ жемьтдик кумач. Ам вичин дидени вах галаз, недай рузуярни гваз са йифиз яр(гъал датъда авай яйлаждиз катна. Инал бубайрилай амай куьгъне кумадин цларни ччил Пангъа цаяр хъувуна кана—хатасуз авуна. Зулалди и касди я вичин я дидединни вахан мужъув кас агуднач. Яргъай физвай инсанрявай: «Хуьре азар амани? Вужар къена?»— лугъуз гъарайна хабарар къаз хъана. Инсанар вичел къевез акурла, адай: «Къвемир! Акъваз, ви этегдик азар ква, къулухъ элкъуьтъ гъа!» — лагъана гъараяр акъатдай. Са къаравили нехирбан аПнагъан гъарайэвердиз килит тавуна, члугуна кумадал къведайла, ччан хуьз чидай юристди нехирбан тапанчидай ягъиз тимил къван амукъна. Хуьряй касни кумадал къабул тавуна анихъ амукърай, гъеле Панагъа инсандин гъил хкур затI кумада тунач, ивсанар къекъевез акур жигъиррайни ам фенач.

Агъур, къвардавай ифизвай беден, квач квачихъ гъидай такъат амачиз, са гуж бачадал квализ хкана, доктор Ефимова серии .ивай айвандик вичиз мес вигъин тлалабна.

Месел къведалди, дуьньядиз вил вегъей Антоnaz дагъларилай дагъларалди вири цаву цай къунвай, хци ялавдин мецер атана вичихъ телкъвезвайди акуна. Ефимоваз вичин гъал гъим ятIа чир хъана. Ада къилкъилик кумаз Абдулжелилаз лагъана:

— Зун жезмай къван сериндиз хуьх, и дарманар... — доктор кисна, татаба хъана месел ярх хъана.

Абдулжелила парталар хутIунна Антон месик кутуна.

йикъар къеез алатна. Дустар — Антони Гъажимурад агъур азарди сад садавай къакъудна. Абурувай мад юзаз хъхъанач.

Са пакамахъ къецел бегъем экв ахъа тахъанмаз Гъажимурад садазни хабар авачиз, кланикай алулдай шалварни перем алаз, цлар къазкъаз «сурарин майдан» тIвар алай шегъредал къван атана. Цай алайвилай ада кумазкумаз нефес къачуз, вичивичиз лагъана:

— Стха Антон, вун зу патаг хтанач... Ви къилкъи лик жумач жеда... Вунни азарлу я, сиха... Ингъе, зун ваз эхиримжи къаравили хъийиз къевезва... За ваз зи уьмуьрдин сирни ахъайда... За вун тек тадач, стха...

Гъажимурад галтад хъана, ам вичвичелай фена шегъредин юкъвал ярх хъана, ахпа гъуд къванди хъана кисна.

КIарабрин типIих хътин Гъажимурадан къурай тан квализ хкана. Са арадилай ам мад вичвичел хтана, гъар патахъ килигна гужуналди. ван акъудна, яваш ра(хана:

— Далдамни гул къвен тийидайди кIвал туш—ха рапIа я, — лагъана Гъажимурада къил хъуьгуьгандал илисна, къуранвай, зеррени иви амачир плузарривди къуна, сивихъ Iгъанвай истикандай къве хъупI яд хъва на. — Ччан вацIун яд!.. Къашкъа стхадиз зи квализ гул гваша лагъ... Чахт. несилар ава. Абур агатда! Чи дуствал къиникъивайни чIуриз жедач!.. Ам эбеди я!..

Гъажимурада вилер гъамишалиг акъална.

XI Хкъил

ЧЧАН ЛИФ, ВЕРДИШ ЛИФ

" — Бейниван стха, вал ал.ай зегъмет вуч я! Я аллагъ, гъикъван хъуй ахир! Я аллагъ, и касдин гуьгъуьна аIГъзурралди сагъвал—бахт къахчур янсанрин — ви лукIарин хийир дуьа авайди я!.. Ччан аллагъ, бес я зхир!..."ИкI лугъуз Алвана, гъиле лекърен луваникай туькIуьрнавай веер аваз Автонан кушай курузни пелез тар язава, адав тIветIвер агудзавач. Са шумуд юкъуз , инчизвичикай хабар амачиз чIул хъана вегъенвай докторди Iгъич садрани вилер къванни ахъайнач. Югъдини йифдини Алванни Жават, Къарибни Халум, Абдулжелилни фельдшер Берали азарлудан къилихъай галучIнач.

Эхир и пакамахъ докторди вилерин къекъемар юузрна. Алвана гъагъалатда вичин вилерия накъвари чуьхвенвай яйлухдал Антонан вилер миьна.

— Антон стха! Зун я, стха! Килиг, килит, зун я!..

Алвана мад, доктордин пел ел къайи цай къежирнавай дасмал эцигна, хуруз гар яна.

Антон юзана, адан къуранвай хъпи плузарар тIимил къван кIватI хъана, мад алахъна. Алвана доктордин плузаррал с а шумуд стIал фири лек элична.

— Стка! Ччан стад, заз нилиг! Ччан стха, «ъатку нар бес я, бес я, завалдин къужахдай экъечI, стха! — Алван чепелукъ хъиз доктордин месел хкаж хъана ацукъна, тадиз азарлудан гардандихъ ,гъил вегъена, адан къил хкажна, сивив тIимил къван чими яд агудна.

— Са в ад стIал хъухъ, стха! Ччан тIжа, заз килиг. Алван шехъзава, стха! Заз килиг, рикI акъатзава, стха!

•— Гъжи.. Гъжи... Инжиклу хъанани?! — доктор урус члалал рахана.
И келимаяр, плузарарни /бегъем юзур тавуна кушкучдал лагъана Ефимов кисна.
Стха! Ччан ста?—Алванан туьтуьх къагъарди . къуна, ам ван хуьз тахъана шехъиз эгечна.
Явах, я вах! — Атава акакъай Салмана вичин сивел к апаш эцигна Алванавай кисун тлалабна.— Къа ла, гила стхадин къилихъ ацукъдай <нубат зиди я!..

Салмана къъуне аваз месин патав гъанвай гъебедай тичин акыудна, адан оивик «вай хъурхъ? ахъайна, истикандин юкъвал «ъван цана, къамухъай Гъил акал на Антонан къил хкажна.

— Стха! Зун Салман я. И яд дагъларин демина вуна хъвай булахдинди я.. Са къве хупл хъухъ.

Докторди са шумуд хупл яд хъвана, вилер ахъайна.

— Алван, Алван... Вуна заз эверзава... — Ефимов мад урусдал рахана.

Салманаз Алванан тъвар къазвайди чир хъана, ада патяхъ элкъвена бамиш ванцелди гъарайна.

— Алван вах! Алван вах! — Вилера ягълух аваз Алван атана. — Ваз Антона эверна.

—Стха, зун ингъе!.. ви месин къилихъ гала, стха!..

— Алван, заз късан, хъсан я, вах... — доктор лезгидал рахана.

— Заз Гъажиди ирид дидедин нек гана... адаз бар калла! Заз хъсан хъана, Алван ччан!.. Вун шехъмир гъа!..

Гъаваяр аквазакваз серия «ъана, гъавилляй доктордин мес и пакамахъ къвализ х«ун теилифна, Абдулжелила лагъана:

— Къвализ, къвализ, Антон стха!..

— Башуьсте, ччан дуст... Амма заз (Гъайиф жезвай са кар ава...

Ам вуч я, Антон?

За вун «тлуьн хъваш» лугъуз инжикли ийизва...

Гъагъо! Вуна гъафтеда ахварар авуна, гила къве юкъуз незва... За ваз декъикъада садрахъ тлуьн гуда,

стха!

— Ви рик! сагърай!.. Алван гъич чи къвалериз атанани?

— Гъей, гъей, бейниван! Вуна Алван аз мусибатдин азият гана...

За! Жеч, я стха?!

Вуна ваъ. Вал дуишуьш хъайи завалди чи рушаз азият гана. Ам зур вацра ви къилихъ шехъна, Антон. Алван ца авай мум хвиз црана. Ваз ам чир хъи жедач. . ;

Исятда ам гъина ава, стха? ,

Чи къвале ава.

— Эверайтла жедачни?

— Исятда.

Абдулжелил Алваназ эвериз фена. Къвале Салман ни доктор амукъна.

Де эхтилат ая, Салман стха, хзанар, дагълар, ви суван яцар хъсан яни! — доктор яваш ванцелди суь гъбет ийиз эгечна.

Вири хъсан я, стха. Хзанри ваз саламар ракъур зава.

— Вунни сагърай чебни!

— Дагълар гумрагъ я. Абуру ваз, мад ва мад чпин |демник ша лугъуэва, стха.

— Зун гъазур я!. И завалдикай зун хкатрай...

— Сувун яцари чпи чеб якъарайни пидай ацурнава, стха. Шишер нез ша лугъуэва.

— Башуьсте, зун гъазур я! Дагъларин дем зи ри къелай фидач! Ам дуьньяда виридалайни масан дем хъана. Вуна заз чи булахдай яд гваш, стха.

За са гичинда авай яд гъанва, стха.

Жеч!

Гъанва.

Заз яд це, гъа яд це стха!

Салман муькуь къвализ феи арада, Ефимов урус члалалдй вичвичив р ахая а:

—< Гъажи зи .къилив къевезвач. Са кар ава. Заз чиз, ам тифдик телеф хъана. Зи хзанри чуру хабарар завай чуьнуьхзава...

Къвализ атай Алванан ччина шадвиллин экв ава. Дугъриданни, и зериф, амма къудратлу рикл аеай лезги дишегъли ччилиин зирзимийра каторжный къвалахар авур тахсиркар къван усал, сефил хъана.

— Вуна, Антон стха, заз эвернани?—Алвана хуру дивай чими ягълух къахчуна, адалди доктордин пелел, хурал, гардандаш алаи гъвкъ ми хъна.

— За вун, инжиилу авуна...

Гъайиф тушни, Антон стха! Вуна ихътин гафар риклелни гъимлир.

Заз, вал атанвай гъал аквазва.

Зун лат жъсан я, чаз виридаз авайди ви къайгъу я, етха. Вир и хуьруь: гъвечидани, члехида,

итимдини дишегълиди ви сагывал .хабар къазва...

— Хуьре азарлуяр амач, яви? — доктордин вилер алахъна, ччина уьзуьапъвилин нур акъвазна.

Берали сгохади чаз сенфиз эхтилат авуна —тиф дин азарлуяр амач. Ада лагъана: «Доктордин михъиви лер авунин ва сагъбуру чеб хуьнин карда авур ял юрт тъавайди хъанач, ада зурба нетижани гана».

Зун гзаф шад я, шад я!.. Кечмиш хъайибур пара хъанани, Алван ччан?

Ваъ,. ваъ. Гъар мялГъледай гъа... садв ад къена. — Гъажимурад регшетдиз фена, я ни?

Ам сагъсаламат я. Хуьре амач...

— Чида, хуьре амач... Ам яргъал, Силарихъ ччилик ква... — доктордин вилер накъварай ацана. — Акл ту ширтла Гъажи зи патаг гвай... Эй!.. Эй! Чун анжах тек са залумдивай — къиникъивай айрутмишиз хъана... В.ичи.З виш агъзур!рахъ регъмет гузва за!

Алвана доктордин вилер михъай яйлухдал вичин вилерни михъна.

Вири кионавай гъа и арада къвалин акъалнавай пенжердин гуьзениз са лифре «туктук» клуф яна.

— Зи дуст я, Алван! Пенжер ачухна тур. Алвана пенжер ахъа авурла, гагъ са вилихъ, гагъ

мае а вилихъ къвализ килигна, гард а нд а хважамжамдин рангар авай чурун лиф къвализ эвич.Гна. Ам къвалевайбуруз килигна, столдаллай вазада авай фуар ал фена.

— Ччан лиф! Ччан лиф!.. Захъ галаз вердиш лиф!

Ам бахт я, Алван!

— Я стха, бахт я! Ваз жугъун хъувунвай сагъвал я!..

— Вуна дуьз лагъана, Алван...

Заваллу азардин инсафсуз цукай хкатай Ефимов, дидеди гъа гила ханвайди хъиз, ччан къезил яз, къвачерик звер кваз къекъезва. Адахъ йикъа цлуд сеферда фу, хуьрек тлуьртлани яваш тежедай иштагъ ава. И кашан себйб доктордиз хъсан чида.

Рики къарай къунач, Ефимов хуьруьз экъечГна. Ам сифтенисифте доктор ни дарманар амачиз, етимхана хъиз, баябан (хъанвай амулаториядиз фена. Ина адал: «Доктор азарлу я, дарманарни авач...») — лугъуз элкъвена хъфизвай датывияр дуьшуьш хъана.

Вуч хъаява, дадаш? За къвалахзава...

Агъо! Я пелез, зун къей хва, — лагъана яшлу, азарлу, ахцегъви къашкъа чир хъана вилик атана, док тордал алай гъал акурла, ам: иисна, къил юзурна хъфиз эгечна.

— Дадаш, вун .хъфена ман?

— Ччан хва, вун залайгш азарлу я... За и дуьнья, гъар гъилк ятлани са гъал дадмишнавай ж ас я. Вуна жуван дерт якудур, хва. Къвалажмир, ччан. Вун къвачин къилел ал аз акун чи дерддрлн дарман я!..

Къуьзуь кас хъфена.

«Масан халкъ! — латьана доктордин фикирди, ам ччин"а"***"шадв тилин~экв аваз хъфей, клул вѣгъешвай къуьзуь касдиз килигна. — Ваз вири.чида! Вун зи риклин деринриз гъахънава. Ваз за «лълатъдай зат! амач!..»

Доктор хейлин вахтунда вичин уьмуьрдин жигъирра, ахпа шагврейра къекъвена. Ам инсанрин уьмуьрди чарх ягъизвай карвансарайриз, баварриз фена, мехъериз килигна, сурадал шехъна.

Ефимова э,хир жибиндай акъудна Бвралидиз ва масабуруз вахан патахъай атанвай тел келна:

«Наташа азарлу я, чар асуз Бакудиз ша...»

— Зун Бакудиз фена къанда, дуст;р... И амбулаториядин иесивал ая, — Ефимов фикирлу яз са геренда кисна. — дагъвийрин къвачери тлушуннав.ай хейлин жигъирар гъа и духтурханадал куьтягъ къанва, дустар.

Абур къал.гъаири къун тавурай. Жуван халкъдиз къуллугъ ая!

За «вез иитибар ийизва, дустар...»

Вуна кутунвай вири традицияр хуьда чна, Антон Никифорович! — латьана Бвралиди вафалувал багъа яз къин къа>звай пагъливаидин вилерай доктордиз килигна.

Зун инанмиш я, стхаяр...

Гъа инлай Ефимов Берали галаз Гъажимурадан къвалихъ физ рекъе гъатна.

Берали, заз хуьре «ъайи къван вжлъиаяр чир хъа на къанзава.

Гъар са (пата)Хъай, доктор, рикл атлудай — агъур хабар галукъзава. Чи гъуьрметлу дуст, Гъасман вичи муртлавай са кфирдин хци, къанлуди алчахвилелди яна къена.

Жеч я стха!

— Яна, доктор. Элба-эл къена. — Ни янатлани чир къэнач?

— Ваъ. Адан гуьгъуьниз фидай кас хъанач. «Ба(бий рикай сад тир». — иулгуьз «уьре фекъияр адакай къейи лани пис ракана... Самурхан гапур илигна кулкъварна къена...

— Им вуч муеибат я!?

— Муеибат я, доктор. Реаицияди гъа ихътин алчахвилин лгуьжулмар авуна.

— Селимхан ягъайди бес жазадик акакъарнавачни?

— Ам йифиз экъечна «атна...

— Туьр,нвер.ихъ галаз Панагъни катна.

— Эхъ, а чиркин къанлувилерин къил тьада къунвай лугъуз хуьре ванер ава.

— Агь, лянетлу душман!.. Заз адан алчахвал, гъеле, фадлай чир хъанвай. Ам жуван халкъдиз хаин хъанва...

— Михъвилер таклан тир, чи чиржичир фекъи Фалз ни тифди силарихъ акъудна.

— А. дуньяда хъайитлани млхъвилер авурай... Агъасиев Къазимегъамед, Айдинбегов Мукътадир

революциядин душманри хаинвилелди яна кьейи агъур хабарар Бералиди Ефвмовакай чуьнуьхна. И мусибатдин агъур хабарри доктор мад азарлу хъувунихъай игътият авуна.

— Туъркерни немсер дяведа кланик акатна, гъавилляй абуруз Англиядиг тадиз Кавказдай экъечлун теклифна, Бакуда, дуст, власть рабочийрин гъиле ава.

— И шад хабарди, Берали, зи рикл секин хъувуна, тахъайтла ам хурай жкадариз гъазур хъанвай.

Квалин къава аклана купладин гум акъвазнава. Адан яргъ>ал пипляйусал цай акуна. Адан пахав къапарив ван ийиз таз са дишегъли ацукънава.

Ефимова шапка хутлунна.

— Стха, Гъажимурад! Зун ви вилик мугъасир я... Завай ваз куьмекиз хъанач...

Дишегъли ккул вегъена реклинал атана, инал акъвазыавай, вичиз сифте аквазвай ксариз килигна, са легъеда вуч лугъудатла къатлун тийиз «иена, алиа къурай чулав гъилер тлушунна хъиз ада лагъана:

Ччан рухвар! Квалип иесияр кечмиш хъана... Чпиз регъмет хъуй! Ша ацукъ, балаяр, за ,квез нек чимзава. Ацукъайла гумади «вез тади гудач... Зун Гъа жимурадан диде я. Ада зун гъил къадайди амачиз акуна карвансарадай гъана вичин квалеле хуьзвай. Аллагъди зи фуан клус къакъудна, веледар. — Гъуьл ни паб къеведми тифдин цу тухванва, и ужагъар ха рапла хъана...

И диде риклелай ракъурмир, Берали,—ла,гъана доктор къеженвай вил ер а капаш аваз къецел экъечна.

И къъуз Ефимов хуьруьнбуруз са шум уд сур ал алаз акуна.

— Берали, иник зи стха Гъажимурад ква, риклелай алудмир,—Ефимова рагун асклан кьве къван галаи, гъеле, винеллай накъвар ацукъ тавунвай клунтлал гъил туьклуьрна, шапка хутлунна, гъиле авай цуькверин клунчл вилик квай тек сур ал ажъвазарна. — За зи етхадиз — халкъдин камаллу хциз гъа инал бегъем са квал—гумлбет эцигда.

Ефимов и юкъуз Гъасманан, Селимханан, Иласан... сурарални фена, ада абурун сурарин клуптларни цуькверал безетмишна, хкведайла лагъана:

— Къведай несилриз чи дустарин крар акун кланда заз. Бакудиз фена «таила, за жуван властдин куьмек дал абурун виридан тварарни «рар къванерал атлуз тада;

«Доктор Ефимов Бакудиз физва», — лугъудай хабар Ахцегърин хуьруь ээбер авуна.

Хуьруьнбуру сада садавай ам хъфизвай югъни сят хабар къуна. И кар виридалайни Жаватазни Алваназ хъсан чир жеда лугъуз инсаяр и бахтлу хзандин къени ужагъдиз атана.

Гзаф вакъайрин шагъид хъайи «сурарин майдан» твар алай шегъредал и пакамахъ инсанар кват хъанва. Виридан мацеллайди Ефимован твар я.

Рекъе ттун хъсан кар я,—лагъана агъил са итим ди ччина перишанвилин лишанар аваз, — элкъвена хтайтла... Амма хтун тавуртла, хуьруьнбур, чаз гзаф гъайиф жеда.

Чна доктордиз: элкъвена хъига, хва,—лагъана миневда, — лагъана аса хурув агудна цлахъ акъвазна вай, аоклан буйдин, лацу чуру кеай са къуьзуь кас эхтилатдик экечна.—Эхирдал кыван чун завалрикай хуьх, хва, лугъуда.

Акл хъайила, чна ва,кай жемьтдин лвешл ийин, Атакиши, — сифте рахай къуьзуь касдин ччин акваз акваз хешшн ачух. хъана, ам умудлувили юзурна.

Агъадай фаэтон атана. Адан хиве фаэтончини Жават авай, къулухъ галай чкаяр гъеле буш тир. Фаэтон члехи итимрик акакъайла акъвазарна.

— Жават, духтур финва? — Атакиши бубади хабар къуна.

Исятда къвезва, буба. — Жават агъадал килигна. — Ангъе, атана.

Ефимова гъурметлу къуьзуьюуруз икрам авуна, а.бурун (гъилер къуна.

— Чаз вун хъфизвайдакаи хабар хъана, вири хуь рйи авахъна атана, инал кватл хъанва, — лагъана Ата ииши буба вири киснавай са арада милаимдив раха на.—Им, ваз чун кланивал, чаз вунни масан я лагъай члал я. Жемьтдиз вун хъфиникай фикир хъанва, пери Шан я. Ви сефер хийирлуди хъурай, ваз югъур хъуй! Амма, духтур, чун ви риклелай алат тавун—чи мурад я. Чна вахъ гадав бегъем са итимдин уьмуьрда фу атланва, са вацьай яд къванва... Чна ваз са патахъжез хуьруьн куьчейра рехъ, риклерани чка гана. Къенлай къулухъщ вун чаз играми я. Чна вун чи тилеррал лаз хуьда... Вач, амма хташа, хва!..

— За, Атакиши буба, умуд, ийизва: садкъве варзни

тавуна хкведа, хкведа, буба! Заз и ери хайи ват" Урусат къван масан я! Шаклу жемир гъа!..

Докторди къуьзуьбуруз икрам авуна, ам фаэтондиз хжаж хъана. Вирида бармакар хутлунна, ахпа абур юзурна. Рехъди акъвазнавай бубайри, дейдери, вах."рини сусари, аялри: «Югъур хъуй, духтур! Хъсан сят хъуй, духтур!» — лугъуз чпинрикле авайди лагъана.

— Алван вах!— дакторди фаэтон акъвазариз туна, ам эвична шмоладин цлав фуар, къафун аеай гамунин гуьзел гъебе гваз акъназнавай Алванан мукъув фена. И лезги дишегъли гъа инал тахъана, садрани акун тавур хъиз, Ефимов хейлин вахтунда Алванан вилин накънари чуьхвенвай перишан ччиниз килигна, эхйрни ада хъверна.

— Зун, вах, лезги «абаррик квай «Гидергелмездиз» физвач .гаа. Вун къадар масан вахан— Наташадин па тав фена хкведа, за дуъз лагъана, вах... Ша фазтонда ацукъ, зун рекъе ттур.

Гъурун кӀамал фазтон алкъвазарна.

— Де мад »бес я, бес я, Алван вах, Жават стхг. .Ахцагърин чӀуралай анихъ фин турус туш.— Доктор хъуьрена. Де, Алван вах, зав це ви гъил! п

Алванан гъилиз темен тана Ефимова давамарна:., .

— Гила, вах, ви ччина авай перишанвал акъудна, заз хуш са хъвер ая, зун рекъе дарих тахъурай!.. Зз вун гъамиша шад акурай, масан вах!

Алван вилер накъеарай ацӀанваз гагъ хъверна, гагъ шехъна, ахпа ада Ефимобан пелез темен гаи а, богъем вая ажъуд тавуна лагъана:

— Хайи хуьруьн са пад зи риклиз ичӀи хъана, стха... Вун хъайи ужагъдиз физ итай, заз хуш рекъер мвахъ на, стха... низ чида жувазни хабар авачиз зун гъикъван ви рикӀинихъ физ элкъведатӀа... За ваз хцин мехъе рал эверда, вун хълше хъшпел И рехъ рагъ гакъу чӀзавай уьлхъудал ала, стха. За вун жи хизанзин рагъ яз, гъар са къан экуьнах вилив хуьда!..

— Зун хкведа, Алван ччай, хкведа... За зи рикӀ и дагълара тунва, вах, тунва!.. Де бес я, ччин, ччин, ччин заз къалагъ! Са хъвер ;ая!..

Алвана вилер генже ягълухдал мяхъна, вичин хурни кыл хкажи, мили хъверна.

Жават къагъарди дар авунваз Ефимован хура гъатна, абуру сада садан далудиз капашар яна.

Фазтон Гъурун муькъвелей алатна. Ефимов гъелели «ьулухъ килигзава. Ад аз фите къа,къа» гарданнихъ аатна, лелслдин лув хъиз юзурзавай Алванан зериф ръкл, ахпа кӀук живеди къуна агалтна ацукънавай.

ХХ-кыл

РИКӀ ДАГЪЛАРА АМАЙ СТХА

— Дуьнья, дуьнья! Вири инсанри чин уьмуьр бегъем къалурнайтӀа хупӀ туширни! — рехи, амма къалин, элкъвена хатӀ къунвай чурудилай капаш чӀугуна, ччина камаллувилинни жумартлувилян экв авай къуьуь касди алгъ ювай гъарайдал суьгъбет башламишна.— Дашлу дередин сиве, къудратлу мегъуьн ттарарин кӀаник зурба кӀанчӀарикай еке—халис тамун цӀай хъувула ацукънавай са кӀеретӀ лезгийр кисна. А бурун ччин. ра дирибаш, амма инсафсуз ялавди жуьрбажуьр нехишар атӀузва, вилериз энв кутуна, абур дериндиз вегъенва. Инсанар кисна, амма цӀай киснач, ада вичин таквадай, къудратлу селлер виш йисарин мегъуьн ттарарал эчӀирна, абурув «хууухххх... шиин...» — ванер ийиз туна. Вагишияр киснач: яргъай жанавурди къув яна, лап муьквалай, къве патаз пай хъанваз шехъзачай аялри хъиз, чакъалри чпин даллай башламишна. Яб гуз акъвазайла, зулун яруни хъипи рантарин либас алукӀнавай дегъзаманадин тамай гзаф ва къариба ванер къвезва. Амма инсандин къудратлу ванци а;бур вири баомишна. Эхъ, басмишна! Вучиз лагъайтӀа, инсандиз вири ванерилай вичин стхадин, бубадин, дидедин—инсандин ван хуш я, ам и ванцик квай агъузурдин, дердибаладин, мурадметлебдин гъавурда акъада. Вучиз лагъайтӀа, и ванци уьмуьрар саламат ийидай рекъер къалурда, муьгъуьббат туьретмишда, тӀеамар дадмишиз тада, гъайран жедай шикилар, рангар къалурда, И ванци ажидини серинди, зав ал ни бахт тӀуб туькӀуьрна къалурда.

Къуьзуь кас са геренда цӀун ялав къекъвезвай инеанрин ччинриз килшгна, ахпа ада тӀе)биатдиз яб тана, сабурувилелди суьгъбет давамарна.

— Бегъем къадурай уьмуьр хатасузди хъунилай гъейри, саламатдини хъун лазим я. Ачух уьмуьрдин иеси касдихъ ччиликай физвай къатӀ авач—тек вичин нефе патал чинебан крар, фикирар, мурадар авач. А паталлай инсан вичин фикирдин пай чуьнуьхиз рахадайла, чун а касдихъ бегъем инанмиш жедач, веледар, чна а касдиз <ихтибар ийидач. Инсанрик квай я усал хесетди кӀвалера, хуьрера дуствал къахъудзава, ада чун садсадал гъалдарзава. Фикир ая сайра, ачух касдин уьмуьрдал, герек авачир лекеяр алаз хъайитӀа, абур еке жедалди тадиз хабар гуда, а уьмуьр михьиди хъун мурад яз вири халкъ алахъда, ккуьз лагъайтӀа, уьмуьр ачух .кас кӀвале, хуьре багъа я. Ам хийир гъидай бахтлу хъунилай гъейри жумарт я. ИкӀтин «сари чи ЮИГъ къени авунйлай гъейри, дуствилин ашкъи артухарда. Уьмуьр цуьк гъсван хуш, уьмуьр вич къван багъа инсанар чи дагълара гзаф ава. ТакъайтӀа чун чи ч архар а каша атӀудай. Я аллагъ, чеб кимя, чпиз кими югъ такурай! Абур чи эквер я!.. Ачух уьмуьрдилай чашне къачуда, гзаф инсанар чпик хъӀсан хесетэр кутаз алахъда, акъул къачуз, дуьз рехъ чириз, саламатвал жугъуриз и ксарин къилив къведа... За квез гъа инал хъайи са гъвечГи дуьшуьш ахъайин... — Къуьзуь касди вичин кӀанериз цӀай фена къизмиш хъайи кӀеачер кӀватӀна, динждиз ацукъна, яб гузвай дагъвийрин вилерин хцивиллиз килигна хъиз, мадни давамарна:

И тамун яхада, бябан тир. «Рехъ яргъалди, югъ няни жезвайди, ччилер къеженвайди, жӀвалкъазма авӀачирди—бес вучда?» — лагъана зун атӀа рекъел акъ вазнавай. Зав цӀай пвачир. «Рекъяй са кас фида, за адавай цӀай «ъачуда... Зурба цӀай хъувуна, гъа гъа даз далу яна йиф тама акъудда» — лагъана фикир* дик кваз хейлин вахт алатна. Эхирни рекъяй винел хъуьчъе тфенг аваз, балкӀандаллай са кас атана. За ад аз цӀай гӀеце лагъана минет авуна. Рекъевайда гвач лагъана къин къуна. Са вахт атана, гъа итим балкӀан гъална хтана. Зак акакъун кумаз ада гъарайна:

«Астафируллагъ, астафируллагъ!.. Цай гваз гваз лъвач лагъана за, халу, нагъахъ чкадал кьип къуна.

Амма и цай сад лагъана къатлудайди туш, аквада ваз...»

И касди патронда ааай гуьлле акъудна, адан чкадал вичин валчагыдин ценцяй ялаи памбаг ттуна, са тфенг ттарал ахъайна. Памбагди цай къуна, касди ам са пбекиник кутуна, гужлу ва хци авуна зав вугана... Ингъе цай гъихътинди хъанватла, квез аквазва. Виридалай вафалуди, веледар, а касди вичин уьмуьрдин ачухвал, жумартвал къалурун хъана, а юасдин гуьзел уьмуьрдин са шумуд декъикъади, — ингъе, икъван инсанрин ччанар чими авуна — чаз и къеженвай тамукайхуш гъал—экуьквал авуна, ингъе, гъарнихъай атай дагъвияр: бубаярни дидеяр, стхаярни вахар хъиз, са суфрадихъ ацукъна. Бес ам тлимищ кар яни?

Къуьзуь касдилай дагъдин булахдилай миxъи, экуь яд алахъдайвал, • хийирлу, камлаллу эхтилат алакъзава, вучиз лагъайтла ам вичи лагъай—уьмуьр ачух, жумарт кс ар икай сад тирди цлуьхъ зцуьнавайбуру къатлана.

Къуьзуь кас оа геренда дагълуйриз килигна. Адан фикирди и лагъзеда хабар къуна: «Яраб ибурук уьмуьр ачухбур гзаф ятла, тахъайтла?...» Ам ахтармишдай вилерай садсадаз килигна, ахпа ччина аквазна хъайи гуманлувилин лишанар члуьрна, къуьзуь кас хъуьрена.

Аллагъдиз шукур хъуй, инал алайбур вири ачух уьмуьр авая ксар я!..

Ваз гъикл чир хъана, Абдулжелил сша? Вун чи риклера къекъвейдя хъиз р.ахазва ман?

— Зун куь риклера къекъвеначиртла, гаф лугъун айиб тир, стха... — Абдулжелила даеамарна. — За куьн ин, ал авур эхтилатдиз яб гайибур вири ачух, жу м.арт уьмуьрдин иеаияр яз тьсабзавл. Вучиз лагъайтла, заз куь арада дар хъайи рикли иесидии ччинай чулав ивидин лахта аквазарур дуьшууш акунач, я инлай къарагъна тамун мичли яхадиз натай касни хъанач. Акл хъайила, заз яб гайи лезги веледар уьмуьр ачух ксар я... Камаллу бубайрини дидейри лугъуда: гъич бендедилай цай элкъуьрмир, вацла авайдазни яд це, гишин яни? — лагъана хабар къун айиб кар я, жувахъ авай фуан клус вилик эцигна — буюр лагъ... Захъ пудкъанни цГуд иисуз цай туьхуьр тавур баде хъана...

— Мад зун гъавурда акъунач, стха. — лагъана

виликан дагъвиди,—акъван Исара цай хуьз хъун мумкин кар яни?

— Я. 3;И бадеди гъа гъикъван ийсара цай хвена, цай пайна. Ада вич зи члехи бубадиз гъайи сифте кжъуз хъувур цай уьмуьрдин эхиримжи йикъал къве далди туна. Паиамахъ хъувур цай, ада няналди ку чудна, няниз хъувурди пакамалди. Гъа нкл, зи бадеди гъар няниз, гъар пакамахъ къудан рукъщерикай цай кхудна, ам вири уьмуьрдин юлдашвиле туоявана.

Чгулав хъана цифери къунвай цавуз, ялавдин экв гъатна, хуш гъал аквазаявай къудартлу мегъуьн ттарарин къалинриз килигна, Абдулжелил са патахъ ярх хъана, ада къуьнт яна.

Гъар са инсаядин жсуси тивбиатдин къиле сала матвал, ахи а динжвал ава, — лагъана Абдулжелила зхъялат даеамарна. — Гъавилияй ам гишин къайила— суфрадал, къарих хъайила— булахдал, сагълугъ хъайи лани духтурханадиз фида. Сагъ бедендин иеси руфун тухди ятла, ам квфлу я, жум.арт я. Адаз тлебиатдин масан шикилар аквада: цуьквер клан жеда, ада акур рангарал, некишрал лайихлу къимет эцигда, адан аш къи бегъем юзурда... Кефи къевралГъ хъайила хуьруьн нуькверикайни биуцбил жеда. Им бахлГлувал я — ин сандин уьмуьрдал бегъем ччан хъун я! Ада суфрадал лай хъсанди неда, яд хъваз анжах хъсан булахдал фида, дарМан кГан яз камаллу доктордин къилив фида...

Вун гъахъ я, стха, — лагъана гъил .кутлуннавай далгъвИДи. — Вун гъахъ я! Ингъе, зун яргъал дагъдин хуьрйяй — Цахурай я, амма дердиниз дарман ийизБа кудиз физва. Ана чи духтур Ефимов ава. Ам, вуна лагъайвал, уьмуьр ачух, адал ччан алай жумарт кас я. Квале авайла, зи фикирди лагъана: «Усал жерягъ дин къилив фена, дерт къати хъана, жува жув не далди, зун камаллу духтурдин ужагъар галайвал физ физ рекъе къирай...» Умудлу кас, спха, мураддаллай кас я, адаз аллагъди аманни сабур гуда.

Ефим сив акай р.ахайла, цлуьхъ ацукънавай лезпийрихъ виридахъ чпиз чидай, гъамиша рикелни мецел алай касдикай ийидай суьгъбетар хъана.

— Заз гъуьрметлу доктор Ефимов буба къван клан хъанва, — лагъана Филяй тир жегъил, къумрал, хуш ччина шадвал авай рабочийди суьгъбет башламишна.

— Зун Кисловодоквдиз — курортдиз ракъурна, ингъе, оагъ хъана хкъезва. Захъ галаз лезги члалал рахана, ада лагъана: «Рабочий ква, вшастни девлетар вири види я, вач ял»и ягъа, жуваокув сагБарни ая... Советрин властдиз виридалайни инсанар багъа я. Къве вацра зун бегъем кефина ттуна...

— Вири лезгийяр Ефимов амаз маса оа духтурдин кшлив физвач, — лагъана Мискиакай тир юзунриз зирииг, кум азкума з, хъуьруьн нваз ракун адет хъанвай маса юа рабочий рахана. — Эхъ, эхъ, чи бубайрини стхайри и каодиз еке мхтибар авуна — чпин уьмуьр;ар гъа и камаллу духтурдал тапшурмишнава. Дакторди азарлудаз куьмек авун латал гзаф зегъиметар чуьгвазва. Сабунчида виридаз Ефимов лезгийрин буба яз чада. Са жъуьз зун кефсуз яз духтурдин къилив атайла, адан реклинихъ вадидуд, кас азарлуяр галай. Абурукай са къуьзуь урооди завай хабар къуна:

— Вун лезпи яни?

За ад аз зун лезга тирди, сагъсуз хъана атанвайди лалгъана. Къуьзуь урус хъуьрена, ада лагъана:

— Лезгийяр бахтлу ксар я, абурувай зурба доктордин гъуьрметни муьгъуьббат къазанмишиз хъана. Ам ивекай жегъилриз буба, къуьзуьбуруз стха я... Вач, вач, чна ваз дерт алхъайиз бубадин

къилив финиз ихтияр гузва. Валедриз бубадин патав къведайла, нубатар герек туш...»

Къузуу уруеди далуда капаш ттуна, зун Ефимован къилив ракъурна... Дерт чирна дарманни авуна, докторди зи бубадиз саламаряи вахкана. Вири чизма, вири рикел агаама.

Адан рик! дагълара ама, веледар, — лагъана Абдулжелила, суьгыбетзаеай рабочий анызнамазни. — Рик! амай дагилар рикелай алатдани?! Ада вичин уьмуьрдин цуьквер, ахпа емишар вири чаз туна.

Там а хъувунвай и зурба цлун къваларив суьгбетар куьтягъ жедачир, амада рекъевайбурун ччанари ял ягун — ксун тлалабзава, гъавилйя саоад кисна, ахпа абур рикелга гъатна, абур хуш лгъал пиян а, вур умудлувилерив ацланвай хийирдин хиялри акварин къужахда вугана — вири кисна.

ийф виридаз секинди хъана. Амма Абдулжешил ксанач. Адаз и цлухъ ксаввай вичин балайриз мекъи жез кичелла, цай хци авуна, абурун далуйриз клуртни пальто Хъиввгъна, хаталу целхемар иноанрилай алудна.

Акцегай къфидайла са югъ амаз Ефимова Абдулжеяил хуьруьз рахкурнавай. Вучиз лагъайтла, адалай уьмуьрдин вири сирер чидай касдихъ галаз рекъел гыл къуна, здаз далу гава хъфин алакьнач. Гъавилйя абур айритмиш хыхъуния къужахар самая фу тлур квалле ахъайна, вири рикел хкана, вилин накъвар •какадарна.

За ваз ша лагъайла, вун атин тавуртла, Абдул желил, зун гзаф бейкеф ж еда, — лагъана докторди эхиримжи нянз вичин ашпаз хуьруьз рекъе хутадай ла. — Власть чиди я. Ам мягкем жеда, ада вичин мерлгъаметдин къапуря лхалкъ патал акъа ийида. Захъ ни дуллух жеда, фу, гъурмет хъижеда.

Башуьсте, стха! Зун рекъидалди вахъ гала!

Зун вахъ инанмиш я, зи камаллу дуст!

Ингъе, халкъарин власть мягкем хъана. Хуьрериз, члакьракъариз раказвай, къизилдихъ галаз барабар пул акъатна.

Абуруз <гъеле Абдулжелил «илигни авуначир. Са пакамахъ почтальонди Бакудай, Ефимовалай цийи пул атуникай хабар гана. Пулдихъ галаз атанвай чарче ашпаздиз мугвмандиз эвернавай. Гъавилйя Абдулжелил рекъе ава, ам дустунин къилив физва. Савкъатар гзаф :пва. Виридалай багъади — Алвана духтурдиз хъуй лагъана вугаяаай булацхдин яд я. Адалайни лбагъади и бактлу дидеди: «Антоназ лагъа гъа!» — папшурмишнавай келимаяр тир. Булаадин яд авай бутылкаяр гъебеДиз вигъизвигъиз ада лагъана: «И стлалар за, вичин риклиз кегъри туштла, зи тупларални» меквел, вичин рик! алай булахдай кватна. Къуй и булахдин ци вичин рикле даим гатфарин дем къурмиш а:вурай... а деминик чун, дагълара амай вахар, рушар, стхаяр, бубажр кваз хъуй!»

Наташади стхадиз гзаф къулайвилер авуна, ам квалейя къежел акъуд тийиз хъана. Амма и зерифвилер Ефимюваз тлмил вахтунда хуш хъана, ажпа ам Сабунчидин бюлницадани амбулаторияда кваллахиз эгечна.

И большцадиз Декикинахъ лгалаз женг члулвазвай фронтдайни Жалгъандай хирер алайбур, азарлуяр атана, Абурук гзаф лезгияр — Самурдин дередин итимар — дактордин чирхичирар кваз хъана. Ефимован къваларив Бакудин вири мяденрай ,рабочияр, иллаки лезгаяр къвез, дердер алудиз, абур къезилар ийиз хъфена. Са гъвечи вахтунда Ефимован тлвар Бакуда машгур хъана. Пешедин цийи дустари адаз: «Вун халкъдин доктор я — бахтлу кас я!» — лагъана.

Жумарт накъварал яшамиш хъана, тлебиатдин ,гуьзелвал, тьайбат, тух рангар а;кур ксариз Бакудин чуьллеряч куьруь, кеоиб гатфар. бегенмиш жедач. Ятлани гъа инрани цавяр нуьк! аршдиз жкаж хъана, ччилел мани эчлрунал ментликъ туш. Чуьллера яру бубуяр, алванар... экъечда.

Гъа ихътин .гатфариз Бакудин нафтадин мяденра, рабочийрин Гуьгъулар бегъем цур авур агур хабар къекъвена. «Къашкъа кечмиш хъана... Ефимов къена... Ада вич секинарун лезгийрал тапшурмишнава...»

Дагъвияр вири .клавчел акъалтна. Абур буругърин клукварай эвична, нафтадин вирерай жкаж хъана, рекъер ацлузацлуз Сабунчида къватл хъана. Ибурун ар ад а чергес чухваяр, лезги валчагвар алайбур гзаф тиртлани, мазутдайни къарадай ктад хъанлвай парталар алай, кваллахдилай чукурна атанвай рабочийрни тлмил тушир. Виридан ччина перишанвал, риклерин дарихвал акъвазнава.

Гатфарин югъ атлугъна, ада магъфе къуьнераллаз сурарал физвай дагъвийрин ччинра авай хъен, хажалат тикрарзава. Цав рахана, ири марф къваз башламишна. Вишералди авай дагъвияр къилер ачухнаваз, зерреш тади квачиз къуьнер.къуьнера аклурна, чпин багъа доктор эхиримжи рекъиз хутахдайла, адан мегъфедик къуьнер кутаз хкудиз кисна.

Къузууьбур мегъфедик экечлун ччинра адет туш, вучиз лагъайтла, инсандин эхиримжи ва атьур рехъ атлун анжак жегъилрин къудратлу .къуеатдин кар я. Мийит акыван залан туш, амма играми кас эбеди яз дуьньядилай финиф алгур пп.р хъана, рикле гъатнавай, такъатдиз ажуз, яшлу итимдивай мегъфедик дурум гуз жедади?! Амма вичин стгаа зхяримжи рекъиз тухудайла Абдулжелилан .къуьнерни гилер мегъфедикай къакъатнач. Лацу къил хура аваз, ада вичин рехи чуру, шуьткъверри чуькъвена гъвечи авунвай вилера къит хъанвай накъварай чуьхуьзлава. И каскъе виридаз дегъааманадин къуьзак хъиз акуна. Адан ччина авай яру рангар катна, абурун чка виляни хъили рангари .къунва. «Агъмед ;ичер я»и?!» — лугъуз тлмил йикъара вилик, дустари къалуриз мяггтелвилер авур, ацлай хуш гъал, дуьзмиш хъуькъвер гила, къени пад эчиди лхъиз, леясъвери къуна, агъайал куьрснава. Къурай плузаррик зурзун ква...

Я буба, а латал хъухъ! Я экират гайи кас, вуна вун рекъимир эхир! — лагъана са жегъил дагъвиди Абдулжелил къужагда къуна.

За:к кямир, хва, кямир! — Абдулжелила м.ад гыл мегъфедик кутун хъувуна.

ЛезиЛири дождар чяин адетрал секинар авуна. Сурун клунтI кьуна, риклерай: «Ваз рвгьмет хьуй, буба! Ваз регьметхьуй, стхаВи уьмуьр чаз—лезгийризэсилдилаи несилдал чешне я...» — лагвана ялкъ сурарай кьулухъ элкьIвез гьазур хьагавай арада, абурухъ риклер бегьем кьарсурдай агьузардин гьарай галукьна. В,ири и гьарай акьатай патахъ иилигна. Дагьвийризни урусриз сурарин кланихьай цьай кьуна кузвай дишегьлиди чпел чукурзавайдк акуна. Адан гару гьар патахъ гад а рвав аи яру рангунин перемни фите я лав хьиз, кьилел цкIана аруш Iхьанвай чIулав чIарарни гум хьиз ажвазвай. Дишегьлидай акьатзаIвай агьузарди, гьилер виликиа катуни твгьерди и бейниван шчш ччанди кьунвай иноафсуз ялавдикай катзавайди хьиз кьалурзавай.

Чпин стхадин сурун клунтIал сад и патай сад а папай Iхурухъди, илис хьана швхьзавай Наташави Абдулжелил са легьзедат кьилер хкажва агьадал иилигна.

— Алван, Алван атана! — лагана Абдулжелилай бамиш вон акьатна.

Наташа бедендин агьурвишиз, жажаиати ччандик кутунвай юрIгьунвилиз иилиг тавуна, алапат жедай кьезилвилелди катна фена, агьадай атай Алванан кьужахда гьатна.

— Наташа, Наташа! Ччан вах, вазни заз гуж хьана!.. Мусибат хьана! — Алвана гьарай кьилеллаз шехьизшехьиз чукурна, вичивич хурудихъди Антонан сурун клунтIал гьалчна.

— Антон стха! Антон стха! Зун **зкакъдал** кьарай такур, стха!.. РикI дагьлара амай — стха вахан! РикI чаз туна фенвай, стха вахан!..

Сурун клунтIалай гьилер элягьиз, аршдиз хкаж

хьайи агьузардал — ахвайшагьдал Алван шехьна. Инал вилерив ягьлук, гьуд, тупIар агуд тавур кас амукьнач. Урусар шехьна, азербайжанвиар шехьна. Гьеле, «закъ вилин накьиар авай хьтин туш...» — лугьуз чпичеб «леви чархукай тир рикI аваз гьисабзавай дагьвийрни швхьма. Вири зеррени юзун тийиз акьвазнавайла, Алвана кьарагьна а патал хьиз сурарин чIуралай этсгьечIнавай яру бубуйрин арадай гьилелди накьвар кIвдална, абур менве аваз гьана Антонан сурая вегьена. Адан Iгьугьуналлаз кьуьневай гьебе ччилел эцигун рикIелай фенвай Жаватани са макве авай накьвар гьана Антонан сурун клунтIал вегьена.

Агьузардал шехьзав, ай дидеди эверай хьиз сурараллай лезгийри, урусри... вирида яру бубуйрин арайрай кIватъна саса менве ав, ай накьвар гьана сурал вегьена, адал бегьем клунтI туькIуьрна.

Алван вилер яру, зурзазвай плузарар кьекьифнаваз, кьилел фьтени алзмачиз мад сур кьужахда «буна шехьна, алхгаа халкъ/ди туькIуьрнавай накьвадин клунтI, ада вичин назик гьилерал гьар патахъ аладарна. Суса ишара авун кумаз, Жавата гьелени кьуьне амай гьебедайд яд авай кьапар акьудна, абур Алванав вугана. Кьапара авай, Антонан рикI алай, яргьал дагидин булахдин яд сурун клунтIал йлична Iкуьтягь хьанIвачир, Алван вичвичелай фена. Ам Наташадин кьужахда аваз фIазтонди Iгваз хьфена.

Халкъдиз инал шехьай дишегьлиди еке эсер авуна. «Кучудайди урус, сур кьужахда аваз ШвхьайДи дагьви дишегьли я. И коар, яраб гьикI хьана садсадаз икI истаклу хьанатIа?» — лугьудай хиялрик мвайиа, Абдулжелил явашанаш сурарилай кьарагьна, хьфиз раке гьатна. Вярда и кьуьзуь кас элкьуьрна юкьва ттуна.

— ЧчандIИк цIай иваз сурал шехьай дагьви дишегьли, кечмиш хьанвай касдиз гьикI хьана вах хьана?..

Доктор эвлеммиш хьайи кас яни?

Адаз балаяр авани!

Дагьвийрин суалриз жавабар гуз, доктордин уьмуьрдин ваIф;алу дуст сур ара ацукьна.

Хьайихьайивал, вичиз чидайди в,ири ахьайна.

— Гила, веледар, заз чиз куьн гьавурда акьуна,— лагана Абдулжелила эхтилат куьтягьна. — Гьакьикьатда, чи духтурдин рикI дагьлара ама...

* * *

Гьуьрметлу кIелзавайбур! И ктаб ихьей «асни Абдулжелилаз яб гайибурукай сад я, ингье, зун, кьудратлу урус халкъдин «ва тир Антон Никифорович Ёфимов.ан рикIихъ кьекьвена, гьакьикьатда, а пак тир рикI дагьлара гьар са кIгаале ама! Гужлу Самурди ван ийизмай кьван а рикIел ччан аламуькда!

КЪИЛЕР
Сад лагъай пай
Автордин патай
Гъвечи Тифлис — масан ери
Къариба азарлуяр
«Лезгинка», дели вацI, къуьзубур
Кудай ятарин булахар.
Фекъидин фитне.
Нек маса гузвай руш.
Риклиз масан гафар
Хуьруьн стхахва, къудратлу муьгъуьббат
Къази Гъарус ажугълу я .
Жаду къари лал хъана
Къалчамагарни Кваса
Къизгъин муьгъуьббат
Гъажимурадан къисас
Гъарусан вяз, Къарибан къунагълух
Агъур шартIар
Алванан рикI, Квасадин дарманар.
Дарман ятар.
Къве севре тIуш гайи чубан
Стхаяр
Халкъдин ашукъ.
Къази Гъарусан сирер.
Гирведал.
Дагъларин дем.
«Панагъ мехъерал атанва».
Камаллу халкъ гиманлу я.
Адетар.
Алван дертлу я.
Къвед лагъай пай
Ругъани ва жасус агатна.
Гъажимурадан хабарар
Мехъер,
Пудан къисас
Урусатдин цуьк
РикIер икърар я.
Гъажимурад хтана.
Багъа мугъман.
РикIин хкет.
Гъяддин югъ.
Сирлу «дишегъли».
Цуькверин сувар.
Къайи межлис.
Инсанвал — къудратлу къуват я.
Зулун шикилар.
РикIин дустар.
Ламрал терсина алайди вуж я?
Къеледин эхиримжи югъ.
Векилар шейх галачиз хъфена.
Са кIунчI цуьквер
Эбеди дуствал.
Ччан лиф, вердиш лиф]
РикI дагълара амай стха.

Кияс Межидов

ДОКТОР С БЕЛОЙ ПРЯДЬЮ

На лезгинском языке

Редактор М. Шихвердиев. Художник А. Амирбеков. Худож. редактор Ф.

Джанахай. Техн. редактор М. Ханукаев. Корректор Р. Гаджиев.
Сдано в набор 15/111963 г. Подписано в печать 12/У1963 г.
Форм. бум. 84x108732 Бум. л. 5,8125 Печ. л. 11,625. Усл. печ. л. 19,065.
Уч.изд. л. 18,59. С02331. Тираж 5000 1ОиЛи Цена 56 к. Переплет ЩЦ.
15 к
Гехьер, , книжное издательство Министерства культуры
"ччкала, ул. Маркова, 55. Зак. № 3002.
Пудан кьисас Урусатдин цуьк